

АНАТОЛИЙ
СОФРОНОВ

КЕЛАЖАККА
МАКТУБ

АДАБИЙ ОЧЕРКЛАР

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЕТ
ВА САҢЪАТ НАШРИЕТИ
Тошкент—1971

Муҳтарам китобхон!

Атоқли рус совет ёзувчиси А. Софроновнинг мазкур тўпламига унинг совет адабиёти ва хусусан, ўзбек совет адабиёти ҳақидаги очерклари киритилган. Очерклардан ташқари тўпламда ёзувчининг хорижий Шарқ мамлакатларига қилган саёҳатлари таассуроти асосида ёзилган баъдий мақолалар ҳам ўрин олган.

I

ҲАЕТИМИЗ ҚОНУНИ

Дўстларимиз доираси бутун дунё миқёсида кенгайиб бормоқда. Янги дўстлар билан учрашганингда, Советлар мамлакатига, унинг вакили бўлмиш сенга астойдил қизиқишни кўрганингда ҳамиша қалбинг қувончларга тўлиб кетади. Ана шундай учрашувлар вақтида социал ва миллий зулмга қарши курашаётган, янги ҳаёт қураётган кишилар қардошларча бирлигининг моҳиятини алоҳида зўр куч билан ҳис қиласан киши.

Инсонлар қалбида вужудга келган ана шу мутлақо янги туйғу — интернационал биродарлик туйғусининг негизи қаерда? Ўз эксплуататорларига қарши асрлар давомида курашиб келган мазлум омма онгида бу туйғу учқунлари пайдо бўла бошлаган эди. Карл Маркс ва Фридрих Энгельснинг: «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» деган тарихий даъвати бутун дунёда янграгач, инсоният тарихида биринчи марта онгли ишчиларнинг

халқаро ташкилоти — Интернационал барпо этилгач, бу туйғу узил-кесил идрок этилди.

Аммо пролетар интернационализмининг буюк принциплари тантана қилмоғи учун зўрлик ва зулм дунёсига тамомила барҳам бера оладиган революцион тўфон керак. Эксплуататорлар тузуми 1917 йил октябрида, большевиклар партияси халқни ҳал қилувчи жангга отлантирган пайтда биринчи марта Россияда ағдариб ташланди. Ўз ҳаётини пролетариат ғалабаси ишига, барча эксплуатация қилнувчилар ва маълумларнинг ғалаба қозониш ишига тамомила бағишлаган буюк интернационалист Владимир Ильич Лениннинг дунёдаги биринчи ишчи ва деҳқонлар давлатига бошчилик қилганлигида ажойиб бир рамз бор!

Биз шу нарса билан ҳақли равишда фахрланамизки, худди бизнинг мамлакатимизда турли миллат кишилари ўртасидаги душманлик ва адоватга тамомила барҳам берилди, худди бизнинг мамлакатимизда халқларнинг буюк дўстлиги вужудга келди, мустаҳкамланди ва тараққиётнинг қудратли ҳаракатлантирувчи кучига айланди. Мамлакатимиздаги барча тарихий ўзгаришлар, ажойиб ҳарбий зафарлар ва меҳнат зафарлари ана шу дўстлик билан чамбарчас боглангандир.

Халқлар дўстлиги ва биродарлиги — совет турмуш тарзининг энг ажойиб хусусиятларидан биридир. Биродар халқлар елкама-елка туриб ўз йўлларидаги барча қийинчиликларни енгиб, бирликда асл мақсад сари одим ташлаб бормоқдалар. Бизда биродар халқларнинг ҳар қандай синовлар вақтида бир-бирларига ёрдам кўрсатишлари қонун бўлиб қолган.

Бейхтиёр Тошкент ёдимга келади. 1966 йил 26 апрелдаги даҳшатли тонг. Зилзила ҳақидаги хабар Москвага етиб бориши биланоқ Л. И. Брежнев ва А. Н. Косигин ўртоқлар Тошкентга учиб келишди. Улар шаҳар коммунистлари билан учрашдилар, вайрон бўлган жойларни бориб кўрдилар. Улар ўзбек дўстларни ишонтириб бутун мамлакат, бутун халқ улар билан бирга эканлигини айтдилар. Зилзиладан кейинги дастлабки соатлардаёқ энг зарур нарсалар ортланган темир йўл составлари, самолётлар вайрон бўлган шаҳарга томон йўлга чиқди. Мамлакатимизнинг барча халқлари аҳиллик билан ўзбек халқига мадад кўрсатдилар, шаҳарни қайта тиклашда ёрдамлашдилар.

Биз бундай ёрдамни одатдаги бир ҳол деб ҳисоблаймиз, бу тартиб эса янги жамиятимизда вужудга келган. Буни

унутишга ва рад этишга ким журъат эта олади? Бунга фақат синфий душманлар ва буржуазия пропагандасининг таъсирига тушиб қолган кишиларгина журъат эта оладилар.

Биз Тошкентни вайрон бўлган ҳолда кўрган кунларимизда ёдимизга беихтиёр тамомила вайрон қилинган Сталинград келарди. Мен Сталинградни 1943 йилда кўрганман ва ёдимда яхши сақлаб қолганман. Аммо мен уни кейинчалик аввалги култепалар устида қад кўтариб, янги бинолар чирой тўкиб турган пайтида ҳам кўрдим. Сталинградни руслар, украинлар, белоруслар, қozoқлар, қирғизлар, ўзбеклар ва бошқа миллатларнинг вакиллари қандай шижоат билан ҳимоя қилган бўлсалар, худди ўша миллат фарзандлари шаҳарни худди шундай ғайрат билан қайта қурдилар. Шаҳар ҳимоячиларининг табаррук қони тўкилган Мамаев қўрғонида Сталинград жангининг улугвор ёдгорлик-ансамбли барпо этилди.

Совет кишиси халқлар биродарлиги ҳақида гапирар экан, ўз мамлакатинигина назарда тутмайди. Бу биродарлик бутун ер куррасида тантана қилишига астойдил ишонади. Революциянинг дастлабки кунлариданоқ ажойиб бир хусусият вужудга келди: қизил гвардиячилар, солдатлар ва матрослар Россия эксплуататорларига қарши жангга борар эканлар, ер юзидаги барча мазлумларнинг овозлиги учун ҳам жанг қилдилар. Қизил жангчилар оқ гвардиячиларни ва интервентларни тор-мор келтирар эканлар, интернационал шиорларни кўтариб бордилар. Бу шиорлар барча мамлакатларнинг меҳнаткашлари учун жуда катта жозиба кучига эга эди. Зотан, худди шу Россиянинг жанг майдонларида вужудга келган дастлабки интернационал полклар ва интернационал бригадаларнинг составида хорватлар ва хитойлар, венгерлар ва поляклар, болгарлар ва австрияликлар ёнма-ён туриб Совет ҳокимияти учун жанг қилдилар. Интернационалист дўстларимиз — Париж коммунарининг қизи Жанна Лябурб, афсонавий серб Олеко Дундич, Американинг оташин публицисти Жон Риднинг муқаддас қабрлари бизнинг ўлкамиздадир...

Интернационализм туйғуси совет халқининг қон-қонига сингиб кетган. Бизнинг кўп миллатли халқимиз ўз мамлакати қиёфасини ўзгартирар, беш йиллик босқичлари бўйлаб ишонч билан қадам ташлаб борар экан, дунёда синфий жанглар қандай авж олаётганлигини эътибор билан куза-

тиб турди. Бу воқеаларни биз кузатибгина қолмай, ҳаммага — рус кончиларига ёзилган хатдаги илиқ сўзлар билан, мустамлакачиларнинг ваҳшийликларига қарши Миллатлар Иттифоқига ёзилган ғазабли норозилик хати билан, сиёсий маҳбусларни қўллаб-қувватлаш учун МОПР фондига топширилган пуллар билан ёрдам беришга ҳаракат қилиб келдик. Москва, Минск, Тошкент ёки Бокудаги 1 Май намоёишларида бир хил қўшиқ янгради: «Турмалардаги, совуқ қамоқхоналардаги ўртоқлар! Биз сизлар билан биргамиз, сизлар эса колонналарда бўлмасангиз ҳам, бизлар билан биргасиз...»

«Очилган қўриқ»даги Дон казаги коммунист Макал Нагульнов жаҳон революциясини амалга оширмоқ учун инглиз тилини ўрганади. Бу — ёзувчи хаёли билан яратилган оддий образ эмас, балки янги, социалистик дунёнинг реал қурувчиларини ҳаяжонлантирган туйғулар муҷассамидир. Ер куррасида яқинлашаётган урушнинг дастлабки буруқсиётган ўчоқлари пайдо бўлганида интернационал бурч кўпгина совет кишиларини фашизмга қарши жанглар майдонига даъват этди. Совет танкчилари Гвадалахара остоналарида ўз машиналарини фашистлар батареяси томон бостириб бордилар, совет учувчилари Хитой осмонида самурайларнинг самолётларини уриб тўширдилар.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида ҳам совет кишилари ўзларида интернационал бурч туйғуси қанчалик юксак эканлигини бутун инсоният олдида яна бир марта намоён қилдилар. Улар совет-герман frontiда гитлерчилар рейхининг асосий кучларини яксон қилиб, Европа халқларини озод қилиш ишига ҳал қилувчи ҳисса қўшдилар. Улар француз ватанпарварлари, югослав, поляк ва италия партизанлари, Бельгия ва Голландиядаги Қаршилик кўрсатиш группалари составида жангга бордилар, ҳарбий асирларнинг лагерларида яширин интернационал ташкилотларга бошчилик қилдилар.

Немис фашизми, ундан кейин эса япон милитаризми тор-мор келтирилиши натижасида ер юзидаги кўпгина халқлар ўз ҳаётларини янгидан бошладилар, озодлик ва мустақилликка эришдилар. Бу ҳақиқат эндиликда оддий бир гапга ўхшаб қолди, аммо уни унутиб бўлмайди. Бизга душман бўлган дунёда бу ҳақиқатни ўчириб ташлаш, кишилар онгида уни ҳар қандай йўллар билан хиралаштириш учун зўр бериб ҳаракат қилинмоқда. Аммо империа-

листик пропаганданинг ҳаракатлари беҳуда кетади. Айнан совет солдати кўпгина мамлакатларда фашистлар иллатини юиб ташлаганлигини жаҳон халқлари ҳеч қачон унутмайдилар.

Дунё халқлари шуни яхши биладиларки, худди Совет Иттифоқи миллий проблемаларни ҳал этиш намунаси бўлиб қолди. СССР даги барча миллатларни жипслаштирган интернационал дўстлик бутун дунёда келгусидаги ўзгаришларни амалга оширмоқ учун революцион кучларни тўплаш стимули бўлиб қолди. Бу дўстлик Европа, Осиё, Африка, Латин Америкаси халқлари учун жозиба кучига айланди.

Маълумки, эски дунё ўз позицияларини жангсиз топширмайди, империализм тез-тез ҳарбий авантюралар қилиб турибди, халқларнинг миллий озодлик ҳаракатини бостиришга ҳаракат қилмоқда.

Миср ҳукумати Сувайш каналини национализация қилганидан кейин кўп ўтмай, 1956 йилда ҳам шундай бўлди. Уша пайтда агрессорлар нима учун ўз ҳаракатларини тўхтатганликлари яхши маълум. Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик мамлакатларнинг қатъий позицияси уларни ҳарбий ҳаракатларни тўхтатишга мажбур қилди.

1957 йил январь ойида Осиё бирдамлик ташкилотининг яхши ният билан қилган сафарида қатнашиб, мен яна Мисрга бордим. Қоҳира кўчаларида ҳали қум тўлдирилган қоплар уюлиб ётар, танкка қарши тўсиқлар кўзга ташланар эди. Хавф ҳали тамомила тугамаган эди. Бизларни Жамол Абдул Носир қабул қилди, уч соат давом этган ғоят самимий ва мазмунли суҳбат вақтида Қоҳирада Осиё ва Африка мамлакатлари бирдамлиги биринчи конференциясининг ўтказилишига розилик билдирди. Мисрга қирқдан ортиқ делегация келди. Конференцияда Қоҳирага келиш учун жуда қийин тўсиқларни босиб ўтган Африка халқларининг делегациялари ва вакиллари ҳам бор эди. Уша кунлардаги жуда кўп воқеалар эсимда сақланиб қолган, аммо бир воқеа айниқса кучли таассурот қолдирган: Совет делегацияси составида русларгина эмас, балки ўзбеклар, тожиклар, туркманлар, қozoқлар, қирғизлар, озарбайжонлар, грузинлар, арманлар ҳам борлиги, делегацияга Ўзбекистон жамоат арбоби ва ёзувчиси Шароф Рашидов бошчилик қилганлигини билганларида конференция қатнашчилари ниҳоятда ҳайрон қолганликлари сира ёдимдан чиқмайди.

Конференция қатнашчилари билан суҳбатлар вақтида биз уларга делегациямиз СССР составига тенг ҳуқуқлар билан кирувчи совет республикаларининг вакилларида иборат эканлигини сабот билан тушунтиришга мажбур бўлдик. Биз бу республикалар қаерда эканлигини харитадан кўрсатдик, жамиятимизнинг социалистик структураси ҳақида гапириб бердик. Аввалига бизларнинг сўзларимизни унча ишонинқирамай тинглашди, аммо биз билан алоқада бўлган кўпгина кишилар учун совет жамиятининг моҳияти аста-секин тушунарли бўла борди. Делегатлар тожик шоири Мирзо Турсунзода ва ўзбек шоираси Зулфия шеърларини нақадар зўр қизиқиш билан тинглаганликлари ҳали-ҳали ёдимда. «Демак, сизлар ўз она тилингизда ёзар экансизлар-да?» деб сўрашарди бизлардан.

Шу тарзда Африка ва Осиёнинг кўпгина мамлакатларидан келган вакиллар совет кишилари билан алоқа боғлаб, барча миллатлар тенг ҳуқуқли бўлган совет ҳаёт тарзи қандай эканлигини тушуна бошладилар. Улар бизлардан эшитган гапларни чанқоқлик билан тинглашар, эшитган фактлари ва рақамларини шоша-пиша ёзиб олардилар.

Уша пайтдан бери 13 йил ўтди. Ана шу ўтган йиллар ичида мамлакатимизнинг халқаро алоқалари анча кенгайди. Турли мамлакатлардаги тобора кўпроқ кишилар совет ҳаёт тарзи ҳақида ҳаққоний ва объектив ахборот олиш имкониятига эга бўлдилар. Аммо бизларнинг душманларимиз ҳаққоний ахборотнинг тарқалишига бутун чоралар билан халақит беришга интилоқдалар. Ғанимлар пропагандаси дунёдаги биринчи социалистик мамлакат ҳақидаги бошқа кўпгина бўҳтонлар қаторида гўё совет империализми мавжуд эканлиги ҳақида, руслар гўё СССРдаги бошқа маданиятлар ва адабиётларни бўғиб ташлаётганликлари ҳақида бўҳтонлар тарқатдилар. Аммо воқелик буржуа пропагандасининг бўҳтонларини ишончли тарзда рад этмоқда ва совет ҳаёт тарзи тўғрисидаги ҳақиқат жаҳон бўйлаб тобора кенгроқ тарқалмоқда.

Бу ҳақиқат мамлакатимиз ҳақидаги ёлғон ва нотўғри ахборотга қарши шиддатли курашда ўзига йўл очиб бормоқда. Буржуазия пропагандаси Совет Иттифоқига нисбатан ишончсизлик туйғусини вужудга келтириш учун куч ва воситаларини аямаётирлар. Бу пропаганда сиёсатдан, кўп нарсалардан беҳабар кишиларни баъзан ўз тўрига илантиришга муваффақ бўлди.

Чет элларга сафар қилган вақтимда мен бунга кўп марта ишонч ҳосил қилганман. Айни вақтда мен шу нарсадан бахтиёрманки, ўтган йиллар мобайнида кенг омманинг Совет Иттифоқига муносабати тобора дўстона тус олаётганлигини ўз кўзим билан кўрдим. Хусусан, мен Мисрга бир неча марта борганимда бунга ишонч ҳосил қилдим.

Ҳозирги дўстларимиз билан муносабатларимизни йўлга қўйиш осон бўлмади. Душман пропагандасининг оғуси билан заҳарланган кўпгина мисрликлар аввалига советларга оид ҳамма нарсаларга ҳадиксираб қарадилар, иқтисодий ва маданий алоқаларнинг кенгайишидан чўчидилар. Баъзи кишилар «совет империализми» тўғрисидаги бўҳтонларга ҳам ишонардилар. Аммо ўтган йиллар ичида халқларимиз ўртасидаги муносабатларда нақадар катта ўзгаришлар рўй берди. Биз бир-биримизга нақадар яқинлашиб кетдик! Исроил агрессиясига қарши араб халқларининг адолатли курашини қатъият билан қўллаб-қувватлаш, беғаразлик, араб мамлакатлари миллий манфаатлари ва хусусиятларининг Совет Иттифоқи томонидан чуқур англаганлиги — ана шуларнинг ҳаммаси ва бошқа кўпгина воқеалар арабларга, уларнинг дўсти киму, душмани ким эканлигини яққол кўрсатди.

1969 йил феввалида мен Асвон гидроэлектростанцияси қурилишини бориб кўрдим. Мисрликлар ва совет кишилари биргалашиб барпо этаётган бу улуғвор иншоот қардошларча дўстлик мактабидир. Биргаликда қилинган меҳнат ва айниқса ана шундай оғир шароитлардаги меҳнат инсоний муносабатларнинг чинакам моҳиятини намоён қилади. Мисрнинг минглаб ишчилари, техниклари ва инженерлари кундалик алоқада совет кишининг асл характерини билиб олмақда. Асвонда турли миллатга оид совет кишиларининг ишлаётганлиги ҳам интернационализм туйғумизнинг ифодаларидан биридир.

Совет ҳокимиятининг эллик йили одамларни иноқлаштириб, маданиятларни яқинлаштирди, ҳар бир халқ яратган бойликларнинг ҳаммасини, ҳар бир халққа азиз бўлган нарсаларнинг ҳаммасини тўла кўламда билиб олишга ёрдам берди. Бизнинг давримизда интернационализм ғоялари жаҳоннинг барча халқлари онгига тобора чуқур сингиб бормоқда. Худди шу интернационализм уларга миллий мустақиллик учун курашда мустаҳкам таянч бўлди. Интернационал бирликнинг кучини астойдил тушунади-

ган кишиларнинг ҳаммаси миллатчиликнинг нақадар катта хавф эканлигини ҳис қилиб турибди.

Социализм душманлари ҳамма жойда миллий адоватни авж олдиришга ҳаракат қилмоқдалар. Вьетнамдаги қонли уруш, Исроил агрессияси ва Португалия мустамлакачиларининг қўллаб-қувватланаётганлиги, Ер куррасининг ҳар қандай бурчагида ҳарбий ва сиёсий иттифоқлар қилиш эҳтимоли — буларнинг ҳаммаси бир халқни иккинчи халққа гижгижлаб қўйишга интилаётган АҚШ империалистларининг ишидир.

Бир неча йил муқаддам мен Вашингтонда бўлган пайтимда «Коммунизм проблемалари» ойлик журналининг редактори мистер Брумберг квартирасига таклиф қилиндим. Уй эгаси ва унинг меҳмонларини совет адабиёти проблемалари ҳамда Москва ёзувчилар ташкилотидаги ишлар айниқса қизиқтирар экан. Адабий ҳаётимизнинг айрим жиҳатларини суҳбатдошларим ҳайрон қоларли даражада яхши билар эканлар. Масалан, улар Москва Ёзувчилар ташкилотининг правлениесига сайловлар вақтида ким қанча «қарши» овоз олганлигини, ким сайланмай қолганлигини ва шу сингариларни билишар экан. Очигини айтганда, мен уларнинг бу масалаларга шу қадар қизиқиб қараётганликларига ҳайрон бўлдим — ахир улардан биронтаси ҳам ёзувчилар доирасига мансуб эмас эди.

«Рус адабиёти Совет Иттифоқида қолган ҳамма адабиётларни бўғиб ташлади»,— деди суҳбатда мистер Брумберг. Мен, мамлакатимизда бадий адабиёт асарлари етмишдан кўпроқ миллий тилларда нашр этилаётганлиги ё ердагиларга маълумми, деб сўрадим. Бадий асарлар бу тилларда нашр этилибгина қолмасдан, балки Совет Иттифоқи халқларининг ўнларча тилига ўзаро таржима қилинмоқда. Сўнгра мен ҳиндийлар миллий адабиётининг баъзи тафсилотлари билан қизиқдим. Мен улардан АҚШда ҳиндий ёзувчилар ва умуман барча ҳиндийлар нима учун резервацияларда яшаётганлигини, биз Аризона штатида бўлганимизда бизларни нима учун резервацияларга қўйишмаганини сўрадим. Нима учун ҳиндий миллатига оид ёзувчилар ўз асарларини она тилида нашр этиш имкониятига эга эмаслар? Нима учун улар ёзган асарларнинг ҳаммасини фақат инглиз тилида нашр этишга мажбур бўлмоқдалар? Мистер Брумберг қизаринқираб жавоб берди: «Улар учун шундай қилиш қулайроқ».

Бир неча йил ўтгач, Австралиядаги Аделанда шахрида

маҳаллий университетда студентлар билан учрашув вақтида менга бундай деб савол бердилар: «Совет Иттифоқида ёзувчиларнинг асарлари қанча тилда нашр этилмоқда?» Мен уларга Совет адабиётидаги ҳақиқий аҳвол ҳақида, турли тилларда нашр этилаётган бадий адабиётнинг жуда катта миқдори ҳақида, бизда чет эл ёзувчиларининг китоблари катта тиражлар билан, шу жумладан, Австралия ёзувчиси Катарина Причард китоблари бир миллион саккиз юз минг нусада нашр этилганлигини айтганимда, залда қарсақлар янгради.

Австралиянинг ўзида прогрессив адибанинг китоблари 4—5 минг нусада нашр этилар экан, ёзувчиларнинг ҳаммаси ҳам ношир топишга муваффақ бўлавермас экан. Австралиянинг замонавий атоқли романчи ёзувчиларидан бири Жуда Уотен мени Мельбурндан кузатиб қолар экан, аэропортдаги китоб дўкони ёнида тўхтатди-да, афсусланиб бундай деди.

— Кўряписизми, бизда нималар нашр этилади. Порнография, жиноятни мадҳ қилувчи китоблар... Булар учун қоғоз ҳам, бўёқ ҳам аяшмайди... Австралияликларнинг ҳаёти ҳақидаги виждонан ёзилган китобни эса нашр этиш имконияти йўқ.

Виждонан ёзилган китоб... Бизнинг ҳаётимиз ҳақида, совет турмуш тарзи ҳақида бўҳтондан иборат бўлмай, балки ҳақиқатни ҳикоя қилиб берувчи ана шундай виждонан ёзилган китобни Нью-Йорк ёки Лондондаги китоб магазинларидан топиб кўринг-чи! Аммо совет халқиға қарши ёзилган ҳар қандай разил асарларни эса бажону дил нашр қилмоқдалар.

Инглиз публицист ёзувчиси Жеймс Олдрижнинг бундан бир неча йил илгари Лондонда айтган гаплари менга австралиялик Жуда Уотен айтган гапларига жуда ўхшаб кетди.

— Менинг китобларим ва менга ўхшаш ёзувчиларнинг китоблари Англияда жуда кам нусада босилмоқда. Китоб сотувчи магазинлар бир неча катта бойларга тегишли бўлганлиги сабабли улар бизларнинг китобларимизни сотиш учун қабул қилмайдилар. Мен икки-уч йил сарфлаб ёзган китобға бериладиган гонорар жуда аяб сарфланганда ҳам икки-уч ойға зўрға етади.

Чет элларда совет адабиёти ва санъатига қизиқиш жуда катта. Украина халқ рақс ансамбли Нью-Йоркда энг йирик театр залларидан бирида берган концерти эсимда.

Зал одамга лиқ тўла эди. Мен украин санъатини, ажойиб шўх ва майин украин куйларини жуда севаман. Рақсларида украин халқининг кенг ва сахий қалби ифодаланган бу ансамбли бу ерда қандай кутиб олишларини билгим келди. Ансамбль америка томошабинларини лоқайд қолдирмайди, деб тахмин қилиш мумкин эди, албатта. Аммо шу қадар катта муваффақият бўлишини мутлақо тасаввур қилиш қийин эди. Программанинг ҳар бир номери гулдурос қарсақлар билан тамомланарди. Томошабинлар ҳар бир рақснинг такрорланишини талаб қилардилар.

Совет Иттифоқи Давлат рақс ансамблининг Австралиядаги гастроллари ҳақида ҳам, Грузия ва Молдавия ансамбллариининг бошқа мамлакатлардаги концертлари ҳақида ҳам менга худди шундай ҳикоя қилиб беришди. Бунинг сабаби нима? Ижодий коллективларимизнинг шу қадар зўр завқ-шавқ билан кутиб олинаётганлигининг боиси нимада?

Менинг фикримча, гап шундаки, «ғарб» томошабини ўз уйида халқ орасида туғилган ва энг яхши миллий традицияларни мужассамлаштирган чинакам санъатни жуда кам кўради.

Ана шундай санъат намоён бўлганда одамларда чуқур эстетик туйғулар уйғотади. Музыка ва поэзиядаги қозирги замон какофонияси, театрдаги, тасвирий санъатдаги ҳар хил формалистик майнабозликлар инсон табиатига тамомила ётдир. «Ҳозирги замон услуби» деб аталадиган услуб оқибат натижада аҳолининг кичик бир қисмигагина хосдир. Санъатнинг реалистик қонунларига содиқ бўлган режиссиёр Сергей Бондарчукнинг «Уруш ва тинчлик» киноэпопеяси эришган муваффақият тасодифий эмас. Инсоннинг маънавий дунёсига чуқур кириб бориш, Толстой қаҳрамонлари характерини ҳар томонлама тушуниш рус кишиларининг қалбини яхшироқ идрок этиш имконини берди. Рус халқининг жасорати ҳақидаги фильм ҳамма миллатларга оид кишиларни қойил қолдирмоқда.

Совет санъати ўз халқининг такрорланмас хусусиятларини мужассамлаштиради, миллий ижод чашмаларидан доимо баҳраманд бўлиб турса, у ўз Ватанимизда ва чет элларда янада каттароқ муваффақиятларга эришаверади.

Миллий жиҳат табиий ҳолда интернационал жиҳатнинг таркибий қисмини ташкил қилади. Аслида у ёки бу адабиётнинг ёки санъатнинг бирор турининг миллий ил-

диэлариға қарши чиқаётган айрим адибиёт танқидчиларининг мулоҳазалари кишини ҳайратда қолдиради.

Бугунги кун кечаги кунсиз бўлмайди, истиқбол ўтмишдан ва ҳозирги ҳаётдан ўсиб чиқади. Умумий ишга ҳалал етказмаган ҳолда бу нарсаларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Айрим адиблар бирор йўл билан халқларимизнинг ўтмишига нисбатан муҳаббат ва ҳурматни рад этишга интилиб, ана шу аниқ-равшан мезонларни хиралаштирмоқда. Аммо қадимий саройлар ва қадимий шаҳарлар — миллий маданиятимизнинг гувоҳлари-ку ахир. Москва Кремли, Новгород ёдгорликлари ва Суздаль, Самарқанддаги Гўри Амир, Киевдаги София, арман қўлёзмаларининг ноёб ёдгорликлари, «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон», «Игорь жангномаси ҳақида қисса» ҳамда бошқа кўпгина ёдгорликлар келиб чиқиши жиҳатидан бир халққа тегишли бўлса ҳам, бундан буён халқларнинг мулкига айланди ҳамда кўп миллатли маданият ана шу ёдгорликлардан таркиб топмоқда. Ҳар бир халқнинг қаҳрамонона ўтмиши ҳақида нақл қилувчи ёдгорликлар — Ватанимиздаги барча халқларнинг келажаги учун курашда жиддий қуролдир.

Кескин идеология кураши авж олиб кетган даврда яшаётган ҳар биримиз совет даврида вужудга келган анъаналарнинг сақланиши учун жавобгармиз. Бу анъаналарни ҳар қандай камситиш у ёки бу халқ вакилининг ҳис-туйғусинигина эмас, балки барча халқларнинг огир меҳнат ва шиддатли жанглар жараёнида вужудга келган совет ватанпарварлиги туйғусини ҳам таҳқирлайди.

Биз қон тўкиб, тер тўкиб социалистик Ватанни барпо этдик, уни ҳимоя қилдик, енгилмас ўлкага айлантирдик. Шу сабабли ватанпарварлик бурчини ҳар қандай бузиш, халқлар дўстлиги ва интернационализм туйғусига путур етказиш йўлидаги ҳар қандай уриниш бизни ташвишга солиши керак. Чунки халқлар дўстлиги ва интернационализм Совет ҳокимияти йилларида ҳаётимизнинг мазмуни ва асоси бўлиб қолди. Шу сабабли ана шу туйғуларни бузиб кўрсатадиган ва камситадиган адабиёт ва санъат асарларини нафрат билан рад этамиз.

Октябрь ғалабасидан кейин ўтган йиллар мобайнида бизнинг совет ҳаёт тарзимиз ташкил топди. Зотан, совет тузумининг моҳиятига қарши бўлган кишиларгина бу ҳаёт тарзининг афзалликларини кўришни истамаётирлар. Ўз-ўзидан маълумки, бу гаплардан бизда камчиликлар йўқ

деган маъно келиб чиқмайди, аммо ҳаётимизнинг энг ажойиб хусусиятларидан бири шуки, социалистик турмуш тарзи нормаларидан ҳар қандай четга чиқиш оқибат натижада бартараф этилади. Аммо санъат асариди ана шу четга чиқишнинг ўзи норма тарзида тасвирланса, ҳаёт ҳақиқати бузилади, совет воқелигимизнинг ўзи бузиб кўрсатилади. Ваҳолонки, биз совет воқелиги билан ҳақли равишда фахрланамиз, унга ўз меҳнатимизни, ўз талантимизни, ҳар бир кишидаги ҳамма истеъодларни бағишлаймиз.

Яқинда мен Болгарияда «Поездлар дераза ёнидан ўтади» кинофильмининг премьерасида бўлдим. Л. Кабо ва А. Хмелик сценарийси асосида яратилган бу фильмни бундан икки йил илгари Москвада кўрган эдим. Унда яқиндагина педагогика билим юртини тамомлаган ёш муаллима интернатлардан бирига келганлиги ҳақида ҳикоя қилинади. Муаллима остонадан кириши биланоқ онги қолоқ ўқитувчиларга қарши, болалардаги ташаббусни бўғаетган кишиларга қарши кураш бошлайди. Бу фильмнинг нияти дастлабки кадрларданоқ яққол кўриниб қолади. Бу лентада бирорта яхши жиҳат, умид боғлайдиган истиқбол йўқ эди. Ёмонлик яхшилиқ устидан тантана қилади. Яхшилиқ оёқ ости қилинади, ёш муаллиманинг чамадонини йиғиштириб, интернат деразалари ёнидан ўтиб кетаётган поездда қайтиб кетишдан бошқа иложи қолмайди.

Бу фильмни томоша қилган кишилар дўстлар — поляклар, венгерлар, ГДР ва ГФРдан келган немислардан иборат эди. Залда чироқ ёнғач, ҳамма индамасдан ўрнидан турди. Биз совет кишилари ўзимизни ноқулай сездик. Шунда, менинг миямга санъат усталари, адиблар халқимиз олдидагина эмас, балки бутун дунё халқлари олдида масъулият ҳис қилишлари, биз яратаётган асарлар учун интернационал масъулият ҳис қилишлари керак экан, деган фикр келди.

Мен Вашингтондаги суҳбатлардан бирини эслайман. Биз Николай Погодин билан бирга президент Кеннедининг ёрдамчиси билан суҳбатлашардик. Биз ундан нима учун америкаликлар машҳур кинорежиссёр ва продюсер Стенли Крамер томонидан суратга олинган «Вестсайд воқеаси» фильмини бизларга сотишни истамаётирлар, деб сўрадик. Фильмда Нью-Йоркдаги иккита шайка ўртасидаги миллий хурофотларга асосланган шиддатли кураш жараёнида икки ёш ўртасида вужудга келган самимий

муҳаббат ҳақида ҳикоя қилинади. Иккита аёвсиз душман лагерига оид бўлган йигит билан қизнинг муҳаббати фожиа тугалланади.

«Вестсайд воқеаси» фильми кино санъати шинавандалари орасида катта муваффақият қозонди. Кўпгина кишилар бу лентанинг нима учун сотиб олинмаганлиги билан қизиқдилар.

Вашингтондаги суҳбатдошимиздан биз қуйидаги жавобни олдик:

— Биласизми, гап шундаки, фильм америка турмуш тарзини нотўғри кўрсатади. Бошқа мамлакатларнинг аҳолиси воқелигимизни нотўғри тасаввур қилиб қолиши мумкин.

Кўрдингизми, гап нимада экан! АҚШнинг пропаганда машинаси барча халқларда Америка турмуш тарзи ҳақида вужудга келтирмоқчи бўлган тасаввурга бу фильм ҳақиқатан ҳам тўғри келмас эди. Ана шу пропаганда тасвирлаётган умумий фароғат, социал тинчлик манзараси ҳақиқий аҳволга тамомила зид келади. Аммо «Америка турмуш тарзи бўйича мутахассислар» бу манзарани фақат яхши бўёқларда тасвирлаганликлари, ҳамма иллатларни моҳирлик билан ҳаспўшлаётганликлари учун катта маош оладилар-да, ахир. Улар Американинг «нозик жойи» — ирқий камситиш, ашаддий шовинизмни айниқса яширишга ҳаракат қилмоқдалар. Шу сабабли оқ танлилар ва негрлар жуда иноқ яшаётганликлари тасвирланадиган фильмлар чет элда бажонудил сотилмоқда, аммо «Вестсайд воқеаси» сингари асарлар Совет Иттифоқига юборилмаётир.

Менинг бу мулоҳазаларим ҳамма ижодий ходимларни ягона интернационал сафда, Ватанимизнинг барча халқлари олдидаги ватанпарварлик бурчини муқаддас қилиб бажараётган ҳолда кўриш иштиёқидан келиб чиққан.

Ҳа, ҳақиқатан ҳам шундай. Бинобарин, биз ўз асарларимизда тарихий ҳақиқатни кўрсатишимиз зарур. Зотан, бизнинг кўрсата оладиган, бутун дунёга намоён қила олишимиз мумкин бўлган ютуқларимиз кўп. Аввало бизнинг куч манбаимиз ҳисобланмиш халқларнинг ленинча дўстлигини намоён қилишимиз керакки, бу дўстлик ҳар бир халқнинг, Совет Иттифоқидаги барча халқларнинг меҳнати ва истеъдоди билан вужудга келтирилди.

Биз буржуазия пропагандасининг мамлакатимиз халқларини пароканда қилиб юборишга интилаётганлигини

инкор қила олмаймиз. Бирлигимизни бузмоқ учун ҳамма воситалар ишга солинган. Аммо бу уринишлар ҳам узил-кесил барбод этилади. Халқларимизнинг дўстлиги, империализмга қарши курашда дунёдаги барча халқларнинг интернационал бирдамлиги бунинг яққол далилидир.

Мен Панама ва АҚШ негрларининг Кения ва Суданда яшовчи африкаликларнинг, мисрликлар ва сурияликларнинг, ҳиндлар ва японларнинг, финлар ва норвежларнинг, австралияликлар ва исландияликларнинг қўл қисиб кўришганликларини унутмайман. Ҳамма жойда бизларнинг дўстларимиз ва фикрдошларимиз бор. Улар озодлик ва мустақиллик учун, халқлар ўртасидаги дўстлик учун ўз курашларида Совет Иттифоқини таянч деб биладилар.

Тинчлик, маданият равнақи учун, одамни катта ҳарф билан ёзиладиган Инсонга айлантирувчи ҳамма нарсалар учун курашаётган халқларнинг умумий сафида бораётганигни ҳис қилиш нақадар катта бахт!

ДАВР ТАҚОЗОСИ

416892
Кейинги икки-уч йил мобайнида катта байрам яқинлашаётганлигини яққол сезиб турибмиз. Мамлакатнинг эллик йиллиги — бир кишининг ҳатто жуда ҳурматли ва сеvimли кишининг 50 йиллиги эмас. Ҳа, бу янги ижтимоий формацияни бошлаб берган давлатнинг 50 йиллиги. Қишлоқ саройни ҳужум билан қўлга олган ишчилар, солдатлар ва матрослар эллик йиллик байрам қандай бўлишини тасаввур қилиб кўрганмикинлар. Улар Владимир Ильич айтган гапларга ишондилар, коммунистларга ишондилар. Чунки Қишлоқ саройга ҳужум қилган кишилар орасида кўпгина партиясизлар ҳам бор эди. Октябрь штурми вақтида коммунистлар билан партиясизларнинг мангу блоки, партия билан халқ бузилмас алоқасининг пойдевори мустаҳкамланди. Бу пойдевор энди қўйилган эди — бино эса ярим аср мобайнида қурилди ва шу давр ичида бирор жойидан дарз кетмади.

Янги, 1967 йил бошлангач, эллик йиллик байрамгача саноқли ўн ой қолди. Биз учун бу ойлар ишчилар синфи билан колхозчи деҳқонлар меҳнатининг, техника зиёлилари билан ижодий зиёлилар эришган муваффақиятларнинг ярим асрлик тарихига якун яшаш даври, совет кишилари кўрсатган қаҳрамонликлар ва жасоратларни хотирлаш даври, Совет Иттифоқидаги барча халқлар буюк дўстлигининг самараларини тўплаш даври бўлди. Эллик йил мобайнида давлатимиз секин-аста барпо этилди ва беқийс қудратли бўлиб қолди. Тўғри, Совет давлатининг эллик йиллиги душманларимизни мамнун қилмади. Чунки қанчадан-қанча башорат қилиб айтилган гапларнинг ҳаммаси барбод бўлди. Фақат айрим «пайғамбарлар»гина халқ хатималаринидир алжирамоқда. Ўз-ўзидан маълумки, биз

нинг душманларимиз — империалистлар ва уларнинг думлари, капитализм идеологлари ва пропагандистлари байрамимизни лоақал бир жиҳатдан бузишни истар эдилар. Бутун пропагандистик машина ишга солинди. Уларнинг ҳам ҳолатини тушуниш керак.

Совет Иттифоқининг эллик йилдан бери яшаб келадиганлигини, шунчаки яшабгина қолмай, балки ғолибона одим ташлаб бораётганлигини тушунтириб бериш осон иш эмас-да, ахир! Нимасини айтасиз, осон иш эмас. Бунда истар-истамас қўлга тушган нарсадан фойдаланишга интилишга тўғри келади... Мана уларнинг қўлига мункайиб қолган Керенский ва рижкор, жазаваси тутиб турадиган Аллилуева тушиб қолди. Ҳар қанақа бўҳтонлар ва разилликдан хазар қилишмади. Аммо уларнинг ҳаммаси совун кўпигидек йўқ бўлиб кетди. Пропагандистик машинага ҳар қанча мой суришмасин, унинг ишидан кўнгилдагидек самара олинмади ва жуда катта харажатларни оқлай олмади.

Бошқа йўналишларда ҳам пропагандистик машина яхши ишлай олмади. Душманларимиз радио эшиттиришларида не-не пўписаларни қилишмади. Жуда анойи одамларни топишибди-да! Бизда ҳар қанақа юбилейлар бўлган. Аммо улардан бирортаси бизни заифлаштира олмади. Эсимда бор, Октябрнинг йигирма беш йилигини Брянск партизанларининг ертўласида кутиб олган эдик.

1942 йил 7 ноябрь куни қуёш чиқиб турганлиги сабабли қор босган Брянск ўрмонидаги қарағайлар орасида қандайдир алоҳида тантанавор вазият ҳукм суларди. Ўрмоннинг бир чеккасида Брянск бирлашган партизан отрядлари штабининг бошлиги ўртоқ Матвеев қаҳрамонона рейдларда қатнашган кишиларга Ленин ордени ва Жанговар Қизил Байроқ орденларини топширган эди. Ўша пайтдан бери 25 йил ўтди! Чорак аср! Биз ўша пайтда ертўлаларда партизан қўшиқларини айтиб, келажак ҳақида орзу қилган эдик. Ўша вақтда ертўлаларда биз билан бирга ўтирган кишиларнинг кўпларига ҳозирги кунларни кўриш насиб бўлмади. Аммо биз орзу қилган истиқбол воқеликка айланди — биз уни ўз кўзимиз билан кўриб турибмиз.

Москва бўёқларнинг бу қадар бойлигини ҳали ҳеч қачон кўрмаган эди. Кўп миллатли мамлакатнинг ҳамма қисмларидан делегациялар, шунингдек чет эллик меҳ-

монлар ўзларининг ёрқин миллий кийимларида келишди. Москвада ҳали ҳеч қачон шу қадар кўп гул бўлмаган эди. «Революциянинг эллик йиллиги ҳамма қатнашаётган халқ байрамидир». Бу сўзлар кимга мансуб? Энг яқин дўстларимиздан бирортасига мансуб эмасмикин? Йўқ, яқин дўстларимизга мансуб эмас. Бу гаплар Ғарбий Германияда чиқадиган «Рейнише пост» газетасининг Москвадаги мухбири ёзган мақоладан олинган. У ўз газетаси саҳифаларида Октябрнинг эллик йиллиги байрам қилинган кунларда Совет пойтахтида ҳукм сурган вазият ҳақида ҳикоя қилиб берган эди.

Балки бу ортиқча таъсирчан мухбирнинг фавқулодда гувоҳлигидир? Йўқ, бу тасодифий гап эмас.

«1917 йил октябрдаги ўн кун дунёни ларзага келтирибгина қолмай, балки ўзгартириб юборди ҳам,— деб ёзади Гамбургда чиқадиган «Ди андере цайтунг» газетаси.— Совет Иттифоқи эллик йил ичида қилган ишларни амалга ошириш учун Ғарбий Европадаги ва Шимолий Америкадаги индустриал жиҳатдан юксак даражада ривожланган мамлакатларга камида 150 йил керак бўлар эди. Россия Европадаги йирик мамлакатлар орасидаги энг қолоқ мамлакатдан Европа ва Осиёдаги энг йирик sanoat ўлкасига айланиб, ҳозир Англия, Франция, Ғарбий Германия ва Италия мамлакатларининг ҳаммаси биргаликда ишлаб чиқараётгандан кўпроқ пўлат эритмоқда. Буларнинг ҳаммасига мислсиз қийинчиликларга ва шафқатсиз душманларга қарши кураш жараёнида эришилганини қўшиб қўйиш керак».

Душманларнинг шафқатсизлигини Гамбург газетаси бизларга қараганда яхшироқ билса керак, албатта. Мен бундан икки йил илгари Ғарбий Германиядаги энг йирик шаҳар ҳисобланган Гамбургда қиш фаслида янги йил байрамлари арафасида бўлган эдим. Мен у ерда янги, замонавий, мутлақо америкачасига қурилган уйлари ҳамда Гамбургнинг вайрон бўлиб ётган уй-жой кварталларини — Америка бомбардимонлари давридан бери сақланиб қолган вайроналарни кўрдим. Ўша пайтда бизнинг иттифоқчиларимиз бўлган америкаликларга ана шу ваҳшиёна бомбардимонлар учун энди келиб таъна айтиб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак: уруш борарди ва биз халқларнинг ашаддий душмани немис фашизмга қарши жанг олиб борардик. Аммо шуниси қизиқки, ўша пайтда кучларни иккинчи фронтни очиш учун тўплаш ўрнига

америка авиацияси ишчилар яшайдиган кварталларни вайрон қилар, Гамбург, Дрезден ва бошқа немис шаҳарларидаги хотин-қизлар ва болаларни ўлдираар эди. Бу ишни америкаликлар шу қадар қатъият, шу қадар изчиллик билан амалга ошираар эдиларки, ҳозир беихтиёр ўша ишларни Вьетнамдаги манфур ишга қиёслагинг келади киши.

ГФР ҳақида гап кетган экан, шуни айтиб ўтиш керак бўладики, реваншизмнинг аҳмоқона ғоялари Ғарбий Германиядаги ақли ва қалби қариб қолган баъзи кишиларнинг бошларинигина айлантираётгани йўқ. У ерда ҳали ҳам шундай кучлар борки, улар Мюнхендаги пивоҳоналардан бирида бамисоли пиво кўпигидек пайдо бўлган Гитлер хотирасини эсга олиб, унинг арвоҳига дуо қилмоқдалар. Совет ҳукуматининг ГФР ҳукуматига, шунингдек АҚШ, Англия ва Франция ҳукуматларига яқинда йўлаган баёнотида Ғарбий Германияда вужудга келаётган нацизм ўчоғи тинчлик иши учун нақадар хавфли эканлиги яққол кўрсатиб берилган.

Байрам арафасида Осиё ва Африка мамлакатлари бирдамлиги Совет комитетида мен Уганда Мудофаа министри, «Уганда халқ конгресси» партиясининг бош секретари Феликс Онама билан суҳбатлашиб қолдим. Суҳбатдошимнинг кайфи жуда чоғ эди. Байрам арафасидаги Москва ўзининг ёрқин ранглари билан уни мафтун қилиб қўйган эди. У Африка халқларини мустамлакачиликдан озод қилишда Совет Иттифоқининг ролига юксак баҳо берарди. «Биз шу давр ичида кўп нарсаларни ўрганиб олдик,— деди у,— бинобарин, империалистик агентларнинг мамлакатимизни эски йўлга қайтаришга уринаётган агентларини сезиб қолганимизда бу агентларни Угандадан улоқтириб ташлаш учун ўзимизда куч топдик. Биз шу йиллар ичида душманларимизнигина эмас, чинакам дўстларимизни ҳам таниб олдик». Бу қуруқ сўз эмас эди. Уганданинг пойтахти Кампала шаҳрида чиқадиган «Уганда аргус» газетаси худди ўша кунларда «Тараққиёт йўлидаги ҳамкорлик» сарлавҳаси остида тўрт саҳифадан иборат махсус иловада Совет Иттифоқи меҳнаткашларининг улуғвор ютуқлари ҳақида, Совет Иттифоқи билан Уганда республикаси ўртасидаги дўстлик, иқтисодий ва маданий ҳамкорлик ҳақида ҳикоя қилиб берди.

Ўша кунларнинг ўзида Уганда-Совет дўстлиги ва маданий алоқалар жамияти Миллий театр биносида Ок-

тябрь революциясининг эллик йиллигига бағишланган қабул маросими ўтказди.

Бундан уч йил илгари Осиё ва Африка мамлакатлари бирдамлиги Совет комитетининг делегацияси составида биз Угандада бўлган эдик. Уганданинг ҳозирги президенти Милтон Оботе бизларни қабул қилди. Учрашув ҳақиқатан ҳам самимий бўлди. Милтон Оботе ўша пайтда Уганда-Совет дўстлиги жамиятини тузиш зарурлиги қақидаги фикрни айтган эди. У совет делегациясининг вакиллари билан биргаликда ўтказилган телевизион эшиттириш вақтида ҳам ана шу фикрни такрорлади. Уч йил ўтди — Совет Иттифоқи билан ана шу ғоят гўзал мамлакат ўртасида, унинг ҳукумати, унинг қувноқ ва довурак халқи билан муносабатлари анча мустаҳкамланди.

Худди шу байрам олди кунларда биз Ангола партизанлар ҳаракатининг раҳбари, ёқимтой ва мардонавор инсон, ажойиб шоир Аугустиньо Нето билан учрашдик. Маълумки, Совет Иттифоқи Анголанинг Португалия мустамлакачиларига қарши курашаётган революцион армиясига катта маънавий ва моддий ёрдам кўрсатмоқда. Португалия мустамлакачиларидан озод қилинган территорияларда (бундай территориялар оз эмас) озод кишиларнинг янги ҳаёти бошланди. Аугустиньо Нето бизларга шу ҳақда гапириб берди. У биздан Ангола болалари учун бизнинг мамлакатимизда босилаётган дарсликларнинг тиражи оширилишини илтимос қилди. Ўқувчилар учун дафтар, ручка, сиёҳ ва қалам зарур. Ангола болалари чакалакзорларда жойлашган мактабларда дарахт пўстлогига кўмир билан ёзмоқдалар. Дори-дармон, пахта ва бинг (ҳали жанглар давом этмоқда), болалар учун қуюқ сут, кийим-кечак, кўрпа-тўшак юбориш керак.

Аугустиньо Нето бизлар билан шошилмасдан суҳбатлашарди. У айтган гапларнинг ҳаммаси катта аҳамиятга эга эди... Суҳбат охирида мен ундан сўрадим:

— Шеър ёзиш учун вақт қоладими?

Нето майин табассум қилди:

— Йўқ, ҳозир биз жанг олиб боряпмиз.

— Аммо, бу йил март ойида «Огонёк» журнали сизнинг шеърларингизни босиб чиқарди-ку, ахир?

— Бу шеърлар илгари ёзилган эди.

...Шу йил кўкламида Ливаннинг пойтахти Байрутда ўтказилган Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари

III конференциясининг делегатлари билан биргаликда Сурия пойтахти Дамашққа бордик. Апрель ойининг бошлари эди. Дамашқ атрофидаги боғларда ўриклар гуллаб ётарди. Ҳамма ёқни қизгиш-оқ гул қоплаб олган. Байрам кунини эди. Боғларда Дамашқнинг мингларча аҳолиси дам оларди. Болалар айқиршиб кулишиб арғимчоқларда учишарди. Аммо биз бу ерда ҳамма вақт ҳам вазият худди шу кўклам кунидегидек, апрелнинг зангори осмонидек булутсиз бўлмаслигини ҳис қилдик. Марказий майдонда Сурия солдатлари тўп-тўп бўлиб ўтиришарди. Уларнинг айримлари шу ердаги кўча баққолидан сотиб олинган чойни ичиб ўтиришарди. Шаҳарда солдатлар тушган юк автомашиналари у ёқдан-бу ёққа ўтиб турарди. Ҳарбий машиналар ёнида турган автобусларда юзларча мусулмонлар муқаддас Маккага ҳажга бориш учун отланиб туришарди. Биз Дамашқда ҳаммаси бўлиб икки кун бўлдик. Аммо шу қисқа муддат ичидаёқ сурияликларнинг ташвишда эканликларини сезиб турдик. Урушнинг ҳиди аниқиб турарди. Исроил чегараларидан уруш ҳиди келиб турарди. Сурияликлар Советлар мамлакатидан келган кишиларга — бизларга айниқса меҳр билан қарашарди. Бу ердаги ҳамма кишилар Совет Иттифоқининг Сурияга бераётган ёрдамидан, Евфратда Сурия халқи учун ғоят зарур бўлган гидроэнергетика узели қурилишига тайёргарлик билан боғлиқ бўлган дастлабки ишлар олиб борилаётганлигидан хабардор эдилар. Асвон рамзи арабларнинг бир мамлакатидан иккинчисига кўчиб юрарди...

Икки ойдан кейин Исроил Бирлашган Араб республикасига, Сурияга, Иорданияга жинояткорона ҳужум қилди. Совет Иттифоқининг кескин позицияси ҳамда араб давлатларига кўрсатган ёрдами бутун дунёга маълум. Импералистлар ва реакционерларнинг араб давлатлари билан Совет Иттифоқида низо чиқаришга уринганликларига қарамай, араблар билан совет халқлари ўртасидаги дўстлик янада мустаҳкамланди. Дўст ҳақиқатан ҳам бошга кулфат тушган кунларда билинади.

Шунинг учун ҳам Дамашқдаги Совет элчихонаси ёнида ва элчихонанинг ўзида эллик йиллик байрам кунларида кўп сонли делегациялар тўпланди. Бу ерда турли одамлар: олимлар, ёзувчилар, хизматчилар, ишчилар, деҳқонлар, студентлар, мактаб ўқувчилари бор эди.

«Шу кунларда ер юзидаги кўп миллионли меҳнаткашлар сингари бизнинг нигоҳимиз ҳам шонли Октябрь ту-

файли вужудга келган дунёдаги дастлабки социалистик давлат пойтахтига қаратилгандир,— дейишди Суриянинг Деръа шаҳридан келган ишчи делегациясининг аъзолари. Кремль саройида бўлаётган бугунги тантанали йиғилишда Совет Иттифоқи Коммунистик партияси, СССР ҳукумати, совет халқига ва бутун дунёга эллик йил ичида Советлар мамлакатида рўй берган ажойиб ишлар ҳақида гапириб беришди.— Биз бутун прогрессив инсоният билан биргаликда бу муваффақиятлардан қувонамиз ҳамда Октябрь ўлкасига инсоният фаолиятининг ҳамма соҳаларида янгидан-янги ғалабалар тилаймиз».

Жазоирда чиқадиган «Ал муждахид» газетаси биринчи саҳифасида Совет Иттифоқи халқларига қаратилган самимий сўзларни босиб чиқарди: «Ана шу тарихий сани тантанали вазиятда нишонлаётган совет кишиларининг байрамига тамомила қўшилиш учун Жазоирнинг ўзига хос алоҳида сабаблари бор. Бу сабаб — халқларимизни бир-бири билан боғлаб турган мустаҳкам ва узоқ давом этиб келаётган дўстликдир.

Бу дўстликнинг сарчашмалари озодлик курашимиз даврига бориб тақалади. Ўша пайтда Совет Иттифоқи бизнинг томонимизда бўлиб, бизларга ёрдам кўрсатди. Бу дўстлик биз мустақилликка эришганимиздан кейин ҳам йил сайин тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Бунинг далиллари бу ерда санаб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Жазоир чегараларини миналардан тозалаш вақтида ватандошларимиз билан ёнма-ён ишлаётган пайтларида совет ҳарбий хизматчилари бизнинг тупроғимизда ҳалок бўлганликларини эслаб ўтиш kifоядир. Аҳолимизга медицина ёрдами кўрсатаётган 300 совет врачини тилга олиб ўтишнинг ўзи kifоядир. Ниҳоят, Совет Иттифоқи бизга иқтисодий ривожланишда кўрсатаётган ёрдамни айтиб ўтиш kifоядир.

Худди шунинг учун ҳам Октябрь революциясининг эллик йиллиги, совет халқининг байрами — бизнинг ҳам байрагимиздир!»

Мен Австралияга учиб кетаётганимда йўлда бир неча марта Сингапурга қўниб ўтганман. Одатда самолёт бу ерга жуда кеч қўнади. Темир йўллар кесишган станцияни эслатувчи Сингапурнинг аэропорти ҳаминша гавжум бўлиб, бу ерда ҳар хил тилларда гаплашаётган кишиларни учратасиз. Аэропортнинг нариги ёғида эса бошқача ҳаёт давом этади. Такси шофёрлари ўз машиналари ёнида зе-

рикиб туришади. Баққолларнинг кичкинагина дўкончаларини неон чироқлари ёритиб туради. Бир гал мен сингапурликлар билан анча яқиндан таниша олдим. Тақдирнинг тақозоси билан мен Танзанияда Африканинг энг баланд тоғи Килиманжаро ёнбағрида жойлашган Моше шаҳрида Осиё ва Африка мамлакатлари бирдамлигининг учинчи конференциясига келган Сингапур делегацияси билан учрашиб қолдим. Улар мустамлакачиликка қарши курашишга ўз ҳиссасини қўшиш иштиёқидаги турли касбдаги ёшлар эди. Совет Иттифоқининг намоёндалари, ажойиб турк шоири Нозим Ҳикмат ва бошқа кўпгина ўртоқларимиз сингапурликлар билан иноқлашиб кетишди. 1967 йилда Кипрдаги Никозия шаҳрида бўлган Африка-Осиё бирдамлиги кенгашининг сессиясида Сингапур бирдамлик комитети Африка ва Осиё бирдамлиги кенгашининг тўла ҳуқуқли аъзоси бўлди.

Тўғри, Сингапурда чиқадиган «Стрейтс таймс» газетаси 1967 йил ноябрида сингапурлик дўстларимизнинг фикр ва ўйларини тўла акс эттирмас эди. Аммо газета ёзган гаплар Сингапурга ҳам Совет Иттифоқининг роли ва аҳамиятига тўғри баҳо бериш майллари етиб борганлигидан далолат беради. «Кейинги эллик йил ичида руслар ҳақида нимаики гапирилган бўлмасин, барибир уларга қойил қолиш керак,— деб ёзган эди газета.— Улар ажойиб кишилар. Руслар ишни аҳолининг 70 проценти саводсиз бўлган пайтдан бошлаган эдилар, ҳозир уларда билимнинг хилма-хил соҳаларида истеъдодли инженерлар ва мутахассисларнинг бутун бир плеядаси ишлаб турибди. Уларда ҳар минг кишига битта эмас, бир нечта врач тўғри келади. Улар Қўшма Штатларни ва Ғарбдаги бошқа капиталистик мамлакатларни орқада қолдириб кетдлар. Эллик йил ичида улар жуда катта қийинчиликларни — граждандар уруши, фашистлар Германиясига қарши урушни бошдан кечирдилар. Фашистларга қарши урушда руслар 20 миллиондан кўпроқ кишидан маҳрум бўлдилар, жуда кўп жойлар вайрон бўлди, очлик ва етишмовчиликларни бошдан кечирдилар. Руслар деҳқонларнинг жуда катта оммаси орасида яшириниб ётган истеъдодли намоён қилдилар. Миллион-миллион совет оилалари алоҳида обод квартираларда яшаб квартира учун ниҳоятда кам ҳақ тўламоқдалар... Руслар навбатдаги ўн йилликларга ишонч билан қарамоқдалар...»

Бундан ўн йил муқаддам Қоҳирада Осиё ва Африка

мамлакатлари бирдамлиги ташкилотининг биринчи конференцияси очилган эди. Совет Иттифоқи, Ҳиндистон, Миср, Япония, ХХР, Сурия, Жазоир, Бирма, Эфиопия, Цейлон ва бошқа кўпгина мамлакатлар ўз делегатларини Миср пойтахтига юбордилар. Африкадаги кўпгина мамлакатлар яширин йўллар билан, ўша пайтда Африкада ҳукмронлик қилиб турган мустамлакачиларнинг тўсиқлари ва полиция қаршиликларига қарамай, ўз делегатларини юбордилар. Улар конференцияга битта-битта бўлиб келдилар ва уларнинг ҳар бирини делегатлар гулдурас қарсақлар билан кутиб олдилар. Буларнинг ҳаммаси ёдимизда. Конференция делегатларини қарсақлар билан кутиб олган мисрликларнинг кўп минг кишилиқ оломонлари ёдимизда. Бутун дунё халқлари шу йиллар мобайнида Советлар мамлакатининг, Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг ленинча йўли барқарор эканлигига ишонч ҳосил қилдилар. Ватанимиз эллик йил мобайнида босиб ўтган йўлнинг чўққиси — Октябрь эллик йиллигининг байрами бўлди. Деярли 100 та мамлакат коммунистик ва ишчи партиялар номидан, кўпгина социалистик партиялар ва ташкилотлар номидан, озодлик ва миллий мустақиллик учун курашчилар номидан, мустамлакачилик зулмини улоқтириб ташлаган мамлакатлар номидан ўз намояндаларини КПСС Марказий Комитети, СССР Олий Совети ва РСФСР Олий Советининг тантанали мажлисига юбордилар.

...Москва, Кремлдаги съездлар саройи. Москва ва Ленинграднинг кўчалари ва майдонлари. Иттифоқдош республикаларимизнинг пойтахтлари, Совет Иттифоқининг барча халқлари азият меҳмонларга ўз бағирларини кенг очдилар. Меҳмонлар Кремлдаги Съездлар саройи минбарида, Москва ва Ленинграддаги, иттифоқдош республикалардаги тантанали мажлисларда нутқ сўзладилар. Уларнинг ҳаммаси бутун инсоният бахт-саодати йўлида кўрсатилган буюк жасорат учун Совет Иттифоқи Коммунистик партиясига, СССР халқларига чин қалбдан миннатдорчилик ва ҳурмат сўзларини айтдилар. Социалистик мамлакатлар делегацияларининг бошлиқлари, Европадаги капиталистик мамлакатлар, Америка Қўшма Штатлари, Латин Америкаси, Осиё ва Африка мамлакатларининг жангларда чиниққан коммунистик партияларининг раҳбарлари ва делегация бошлиқлари Совет Иттифоқи Коммунистик партияси фаолиятини, унинг ярим аср мобай-

нида қўлга киритган ютуқларини яқдиллик билан маъқуладилар.

Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Марказий Комитетининг Бош секретари Л. И. Брежнев доклади завқ-шавқ билан кутиб олинди. «Америкэн бродкастинг компани» телевизион компаниясининг сенсацияларга ўч мухбирлари алоқа йўлдоши ёрдамида Москвадан эшиттириш берар эканлар, тантанали мажлисининг 6 минг қатнашчиси Л. И. Брежнев нутқини 125 марта қарсақлар билан бўлиб турганликларни қайд қилди... Ҳа, ўша байрам кунларида Ватанимиз пойтахти ниҳоятда гўзал эди. Худди тайинлаб қўйгандек офтоб чиқиб, ҳаво илиқ бўлиб турарди. Кузнинг ана шу қуёшидан баҳра олган Қирил Майдонда 1967 йил 7 ноябрда ўтказилган қудратли ҳарбий парад айниқса ёрқин ва таъсирчан бўлиб туюлди.

Байрам арафасида Кремлда Совет давлатининг асосчиси, Коммунистик партиямизнинг ташкилотчиси Владимир Ильич Ленинга ҳайкал очилди. Баргларини қор қоплаган арчалар орасида Ильич ярим аср мобайнида унинг ўз ўлкасидагина эмас, балки бутун беҳаловат планетада рўй берган ҳамма воқеаларга доно кўзлари билан, бами-соли тирик кишидек боқиб ўтирганга ўхшайди.

«Ўтган ярим асрнинг тарихий якуни шундан иборатки,— деди Л. И. Брежнев,— жаҳон майдонида кучлар нисбати ишчилар синфи фойдасига, тараққиёт, демократия ва социализмнинг барча кучлари фойдасига тубдан ўзгарди».

Ўз-ўзидан маълумки, Совет Иттифоқининг зафарлари, барча социалистик мамлакатларнинг, халқаро революцион ҳаракатнинг, Африка, Осиё ва Латин Америкасидаги миллий-озодлик ҳаракатининг муваффақиятлари капиталистик дунёни, унинг магнатлари ва идеологларини ташвишга солмоқда. Америка Қўшма Штатларининг қаҳрамон Вьетнамга қарши ваҳшиёна уруши ҳам ўзига хос «ташвиш», халқаро революцион ҳаракатни тўхтатиш йўлидаги уринишдир.

АҚШнинг очиқ ва яширин мададига таянаётган Исроилнинг БАР, Сурия, Йорданияга қилган агрессияси ҳам ана шундай «ташвиш»лар жумласига киради. Аммо бу уринишларнинг ҳаммаси қонли бўлса ҳам, яроқсиз воситалар билан уриниш бўлиб қолмоқда. Вьетнам халқи ҳеч қачон тиз чўкмайди. Янги ҳаёт қуриш йўлига ту-

шиб олган араб халқларини ҳеч ким орқага қайтара олмайди.

Токиода чиқадиган «Санкэй Симбун» газетаси СССР-нинг эллик йил ичида босиб ўтган йўлини таҳлил қилиб Совет революциясига ва халқаро коммунистик ҳаракатга улар «капитализмга қарама-қарши туришдан воз кечиб, бир-бирларидан энг яхши тажрибани ўргансинлар» деб истак билдиради. Биз капиталистик дунёдан энг яхши тажрибани, капиталистик дунёнинг фан ва техника соҳасидаги энг яхши тажрибаларини ўрганишдан ҳеч қачон ор қилмаганмиз, аммо капитализмнинг ўзига келганда, Октябрь революцияси ҳамда ундан кейин рўй берган ҳамма воқеалар — бутун дунёдаги қудратли революцион ва миллий озодлик ҳаракати «капитализмга қарама-қарши туришнинг» классик намунасидир. Биз шунчаки қарши турибгина қолмай, капитализм дунёси, инсоннинг инсон томонидан эксплуатация қилинадиган дунё абадий йўқ бўлишига астойдил интилиб келдик.

Буни бутун ер юзидаги миллионларча кишилар жуда яхши англаб олдилар.

Яқиндагина миялари «темир парда» ҳақидаги, коммунистик зулм ҳақидаги ва шу сингарилар ҳақидаги афсоналар билан тўлиб-тошган кишилар ҳам буни англаб ола бошладилар. Яқиндагина Американинг «Интрепид» авианосецини тўрт ёш америкалик тарк этди. Улардан уч киши 1967 йил январиди мактабни тамомлагандан кейин армияга чақирилган ва Тинч океандаги авианосецга юборилган. Уларнинг энг каттаси Жон Барилла 20 ёшга тўлган. 1968 йил январиди у хизматни тамомлаб Ватанига қайтиши мумкин эди. Аммо у бундай қилишни истамади... Биз ёш америкаликлар билан Москвада учрашдик. Улардан бири менга бундай деди: «Мен отамдан маҳрум бўлдим. Қўшма Штатлардаги давлат тузумига қарашларда унинг фикрига қўшилмадим. Отам бу тузумни идеал ва ўзгартишни талаб қилмайдиган тузум деб ҳисоблайди. Мен эса қарама-қарши нуқтаи назарда бўлдим. Шунинг учун ҳам келиша олмадик...» Маълум бўлишича «капитализмга қарши туриш» чегараси совет кишиларининг ҳамда капитализмга қарши актив курашаётган сиёсий арбобларнинг юраги орқали эмас, балки дунёнинг истиқболи ҳақида ўйлаётган оддий кишиларнинг юраги орқали ҳам ўтар экан.

... Биз 1967 йилни, Октябрь эллик ёшга тўлган йилни

байрам вазиятида тамомламоқдамиз. Байрам вазияти бўлса ҳам, мулоҳаза юритишни тўхтатганимиз йўқ. Олдимизда ҳали кўп ишлар, ҳал этилмаган кўпгина масалалар бор. Бу вазифалар халқимизга равшан. Биз революция-мизнинг бундан буён ҳам «капитализмга қарши туриш» йўлидан шахдам қадам ташлаб бориши учун ҳамма чораларни кўрамиз. Вақт бизнинг фойдамизга, коммунизм фойдасига ишламоқда. Биз ана шу фикрлар билан халқимиз курашининг ярим асрлик китобининг охириги саҳифасини ёпамиз ҳамда коммунизм қурилишининг иккинчи ярим асридаги дастлабки йил бўлган 1968 йилнинг биринчи саҳифасини очамиз.

1967 йил.

ОРЕНБУРГ ДАШТЛАРИ.

Берди қишлоғига Пушкин келган эди

Чкалов шаҳрига яқин жойда, деярли шаҳар атрофида Берди қишлоғи жойлашган. Ташқи кўринишидан унча эътиборга сазовор бўлмаган бу қишлоқ ўз тарихи билан ажралиб туради. Емельян Пугачёв ўз қўшинлари билан худди шу ерда бир неча ой турган эди. Александр Пушкин «Пугачёв тарихи» асарини ёзишга киришишдан аввал шу ерга келган.

А. С. Пушкин 1833 йил 17 августда Петербургдан йўлга чиқиб, Оренбургга 18 сентябрда етиб келди ва эртасигаёқ ўша пайтда Оренбургда губернатор ҳузурида алоҳида топшириқлар бўйича амалдор бўлиб хизмат қилувчи Даль билан биргаликда Пугачёв қўзғолонининг жонли гувоҳлари билан учрашиш умидида Берди қишлоғига жўнади. Пушкиннинг умидлари рўёбга чиқди. У Пугачёвнинг замондоши — 75 яшар казак аёли Бунтовани қидириб топди. Даль бу воқеани қуйидагича баён қилади: «Берди қишлоғида биз Пугачёвни танийдиган, уни кўрган ва эслаб қолган бир кампирни қидириб топдик. Пушкин у билан эрталаб мириқиб гаплашди; унга олтин сарой рўпарасидаги бир вақтги уйнинг ўрнини кўрсатишди, шу ерда Ватаннинг ўз бурчига содиқ бўлган бир неча фарзанди қатл қилинган экан. Нақллarga қараганда, Пугачёвнинг кўйлагига тикиб кўмилган хазина ва устига одамнинг жасади бостириб юборилган адрни кўрсатишди, ҳеч қандай шубҳа қолдирмаслик ва хазина қидирувчиларни чалғитиш учун шундай қилинган экан. Кампир шу воқеага бағишланган бир неча халқ қўшиқларидан ҳам айтиб берди, эвазига Пушкин унга хайрлашаётганида бир червон пул берди».

Пушкин саёҳатдан қайтиб келганидан кейин Болдино

қишлогидан хотинига юборган хатида бундай деб ёзган эди: «Пугачёв олти ой турган Берди қишлоғида менинг омадим келиб, 75 яшар казак кампирни топдим. Биз сен билан 1830 йилни қандай эсласак, у ҳам ўша даврни худди шундай эслайди. Мен унга ёпишиб олдим, айбдорман: ҳатто сени ҳам унутиб қўяёзибман. Энди кўп нарсаларни тартибга келтириб, бир талай нарса ёзаман, сўнг-ра сенинг ҳузурингга ўлжа билан етиб бораман, деган умиддаман». Маълумки, Пушкин ана шу сафар пайтида эшитган кўп нарсалардан «Капитан қизи»да ҳам, «Пугачёв тарихи»да ҳам фойдаланган. Ўша пайтдан бери 100 йилдан кўпроқ вақт ўтди; қўйлакка тикиб қўйилган Пугачёв хазинаси ҳақидаги афсоналар ҳам унутилмоқда; деҳқонлар қўзғолонининг довюрак йўлбошчиси Емельян Пугачёвнинг образи рус халқининг озодлик учун кураши тарихида муносиб ўрин эгаллади. Берди қишлоғидаги мактаб яқинида Александр Пушкиннинг шу қишлоққа келганлиги хотираси учун унинг бюсти ўрнатилган ва темир панжара билан ўраб қўйилган.

Биз Берди қишлоғига борган кунларимизда Пушкин номли мактаб ўқувчилари имтиҳон топшираётган экан. Июннинг жазирама кунларидан бири. Оқ фартук кийган қизлар мактабнинг ёғоч зинапоyesi олдида тўда-тўда бўлиб юришарди. Уларнинг чеҳралари ҳаяжонли ва жиддий эди. Балки улардан бирортасини «Капитан қизи» ҳақидаги савол кутаётгандир. Бизнинг ёнимизга кўзлари чақнаб турган сепкилли бола келди. Унинг биз область бўйлаб саёҳат қилаётган М-72 автомашинасини кўриш учун қизиқиб келганлиги яққол сезилиб турар эди. Биз ундан имтиҳонларни топшириб бўлдингми, деб сўрадик.

— Албатта,— деб жавоб берди бола сира тортинмасдан.

— Баҳоларинг қандай?

— Ҳаммаси беш.

Биз унинг жавоби тўғрилигига шубҳа қилиб қолдик. Чунки суҳбатдошимизнинг қиёфасидан унинг жуда шўх эканлиги кўриниб турар эди. Аммо бизни қуршаб олган болалар чуғуллашиб:

— У тўғриси айтяпти!— дейишди.

— Исминг нима?

— Володя Турин,— деб жавоб берди ўқувчи ва кутилмаганда бизларга қараб кўзини қисиб қўйди.

Қишлоқ майдонида қад кўтариб турган эски черков

ва қорайиб кетган ёғоч минора теварагидаги сирли ва-
зият бир зумда йўқ бўлиб кетгандек туюлди. 1956 йил
июни. Мактабларда имтиҳонлар кетяпти. Аълочи ўқувчи
Володя Тюрин. Темир панжара орқасида Пушкин ҳай-
кали. Аммо Емельян Пугачёвнинг ҳайкали йўқ эди. 1956
йил июлида Берди қишлоғида худди шу Пугачёв ҳайка-
ли етишмай турарди...

Область пойтахти

Мен билан учрашиб қолган дўстларимдан бири Чка-
ловга учиб кетаётганлигимни билгач, ҳайрон бўлиб, деди:

— Нима қиласан у ерда?

— У ерга сира бормаганман.

— Бизда бошқа ажойиб жойлар камми, ахир?

— Кўп.

— Ундай бўлса, нега келиб-келиб шу областни тан-
ладинг, унинг ҳақида ҳатто ҳеч нарса ёзишмайди-ку!

— Шуниси ёмон-да... Менга бир билимдон кишининг
айтишича, жуда кўп мароқли нарсалар бор эмиш. У ерга
ҳатто Пушкин ҳам борган экан... Маълумки, ўша пайтда
поездлар ҳам, самолётлар ҳам йўқ эди.

— Ахир, у пайт XIX аср эди!

— Мен ҳам шуни айтаман-да...

Дўстим менга ҳайрон бўлиб қараб турарди.

— У ерда ҳатто қўриқ ерлар ҳам йўқ!

— Билиб қўй, қўриқ ерлар бор экан.

— Наҳотки?

— Бор... Бўлганда ҳам жуда кўп. Чкалов области
экин майдони бўйича иттифоқда иккинчи ўринда туриши-
ни биласанми?

— У ерда саноат ҳам бор дерсан?

— Бор... Бўлганда ҳам анча йирик саноат бор.

— Майли, саноат билан ҳозир ҳеч кимни ҳайрон қол-
дирилмайсан. Саноат ҳатто Конотопда ҳам бор. Аммо
шаҳарнинг ўзи қанақалигини айтмайсанми... Оренбург...
Маданий марказдан йироқдаги бир шаҳар.

Тан олишим керакки, шаҳар ҳақида мен дўстимга ҳеч
нарс айтилмадим; чунки унинг ҳақида ҳеч нарса билмас
эдим.

Мана ёмғир ёғиб, ҳавонинг қовоғи солиниб турган
куни Чкаловга учиб келдик. Самолёт дарчасидан яшнаб

турган экинзорлар, йўл четидаги ям-яшил дарахтлар, Урал дарёсининг ўзани кўзга ташланиб турарди. Самолёт далада лой сачратиб гилдираклари билан юра бошлади ва аэропортнинг мўъжазгина биноси ёнига келиб тўхтади.

— Оддий «Победа» машинаси ҳозир юролмайди. Ҳозиргина қаттиқ ёмғир ёғиб ўтди. Икки соатлардан кейин юрса бўлади,— деди шофер ва худди кечирим сўрагандек нарироқдаги узундан-узоққа чўзилиб кетган кўтармани кўрсатди:— Аэродромга келадиган йўлга асфальт ётқи-зишяпти. Кўтармалар тайёр бўлди, бизнинг ерларимиз пастликда...

Шаҳар чеккасига етганда автомобиль шиналари асфальтга тега бошлади. Офтоб чиқиб, ҳамма ёқ ёришиб кетди. Кетма-кет солинган шинам уйлар кўзга ташланарди.

Биз Чкаловда бир неча кун яшадик. Ўша кунларда учиш олдидан менга дуч келган дўстимни эсладим. Биз баъзан Москвадан ташқаридаги нарсаларга қизиқмасдан, менсимасдан қараймиз.

Область партия ходимларидан бири бундай деганди:

— Яқинда шаҳримизга пойтахтдан мухбир келди. Биринчи саволи нима бўлди, денг: айтинг-чи, сизларда театр борми? Бу ёққа учишдан аввал лоақал шуни ҳам билиб олмабди! Ахир, ўтган йили драма театримиз Москвада гастролда бўлган ҳамда ҳалиги мухбир ишлайдиган матбуот органининг ўзи спектаклларимизнинг бадий савияси ҳақида анча мақтов сўзларини ёзган эди.

Кейинчалик биз бу гапларнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилдик. Биз драматург В. Пистоленко ёзган «Аня Березеконинг севгиси» пьесасини кўрдик. Ёзнинг дим оқ-шомларидан бирида театр томошабинлар билан тўлмаган бўлса ҳам, спектакл қизғин кутиб олинди. Шаҳарда аҳолининг ўз севиқли артистлари ва актрисалари бор. Улардан бири ёш актриса А. Покидченко зўр ички сезгига ҳамда ҳаёт ҳақиқатини ҳис қилнш туйғусига эга. Ҳақиқий истеъдоднинг белгилари ҳам ана шунда-да! Театрда бошқа кўпгина яхши артистлар ҳам бор. Горький номли театр биноси ўзининг ташқи ва ички кўриниши, акусти-каси ва жойларининг сони билан жуда яхши таассурот қолдиради. Аҳоли музикали комедия театрини ҳам севади. Бу театр яқинда композитор И. Дунаевскийнинг «Оқ акация» опереттасини муваффақият билан саҳнага қўйди.

Область музейи олдида иккита эски чўян тўп турибди. Бу тўпларда Пугачёв тўпчилари ўқ отишган. Музейда Оренбург ўлкасини акс эттирувчи кўпгина материаллар ҳам бор. Бу ерда Пугачёв қўзғолонининг тарихига бағишланган экспозиция ва кўпгина этнографик экспонатлар ҳам эътиборни ўзига жалб қилади. Оренбургнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, табиий бойликлари хилма-хил ва кўпдир. Ана шу бойликлар асосида кейинги йигирма йил ичида Орск-Халилово металлургия маркази вужудга келди ва ҳозир муваффақиятли ривожланмоқда. Бу марказ таркибида темир, марганец, мис, никель, хром ва бошқа металллар бўлган маъдан запасларига жуда бой. Областнинг шарқий қисмида хилма-хил бинокорлик материалларининг жуда катта запаслари мавжуд. Мармар, оҳак тош, ўтга чидамли тупроқ, шунингдек, охра ва машҳур Орск яшмаси... Областнинг гарбий қисмида нефть, гипс, кул ранг кўмир, асфальтит, ёнувчан сланец, ёнувчан газ, фосфорит запаслари топилган. Соль-Илецк шаҳри яқинида тош тузининг жуда катта кони ишлаб турибди. Областнинг табиий ҳазиналари битмас-туганмасдир.

— Бизда Менделеев жадвалининг деярли ҳаммаси бор,— деди дўстларимиздан бири. Бу гапларда эришилган муваффақиятлар билан фахрланиш ва келгусидаги янада катта ютуқларга эришиш иштиёқи ифодаланган эди.

Шаҳарнинг ўзи биринчи кўришдаёқ ёқа қолади. Унинг тўғри кўчалари мафтун этади кишини. Катта-катта деразали чиройли уйлар. Шаҳар аҳолисининг қандайдир вазминлиги, хотин-қизларнинг даштликларга хос назокатини айтмайсизми?! Кечқурунлари Советлар уйи олдида фонтанлар отила бошлагач, фонтан сувларига жилва бериб турадиган қизил, яшил ва сариқ чироқлар ҳамма ёқни сеҳрли нурга тўлдириб юборади. Советлар уйи олдида бундан бир неча йил илгари барпо этилган хиёбон энг севикли дам олиш жойларидан бири саналади. Совет ходимлари бўм-бўш майдонга дарахт кўчатлари ўтқазиб, йўللарга сариқ қум ва шағал тўка бошлаган пайтларини эслаб кулиб қўядилар. Шаҳарда «тартиб сақловчи»лар топилиб, ҳар томонга хат юборишди, хатда область ижроия комитети шаҳар аҳолисини намоёнлар ўтказилади-гап жойдан маҳрум этаётганликлари хусусида шикоят қилдилар.. Аммо хиёбон қуриб битирилди. Шаҳар катта бўлганлиги сабабли намоёнш учун ҳам анча жой қолди.

Чкаловликлар ўз ўлкаларининг тарихини севадилар. Синчков адабиётшунос-ўлкашунос Николай Ефимович Прянишников кўп йиллар давомида қунт ва изчиллик билан олиб бораётган ишини ҳар қанча рағбатлантирса арзийди. Унинг бу ерда иккинчи марта нашр этилган «Классик ёзувчилар Оренбург ўлкасида» деган китоби Москвадаги ҳар қандай нашриётнинг фахри бўлиши мумкин. Ахир, китобхонларнинг кенг доираси бу ерда Пушкин ва Тарас Шевченкодан ташқари, С. Аксаков, Плещеев ва Чернышевский, Лев Толстой ва Глеб Успенский бўлгаиликлари ҳақида деярли ҳеч нарса билмайдилар-ку.

...Кечқурун шаҳар аҳолиси ва айниқса ёшлар Урал дарёси томон йўл оладилар. Дарё соҳилидаги постаментда Валерий Чкаловнинг катта гавдаси қад кўтариб турибди. Чиройли тик зинапоя дарёга томон олиб тушади. Уралда юлдузлар акси жилоланиб турибди. Баян овози ва қизлар кулгиси эшитилади. Соҳилда дарахтлар япроғи шитирлайди... Музей эшиги олдида эса Пугачёвнинг тўплари бамисоли шонли шаҳар тарихи ҳақидаги хотирани қўриқлаб турганга ўхшайди.

Медногорскда нега қолишади?

Булбул навосини севадиган кишиларга Урал дарёсига боринг, деб маслаҳат бермоқчиман. У ердаги булбуллар навосини тингласангиз! Эрталаб ҳам, тушда ҳам, оқшомда ҳам тинмай сайрашади! Гуллаб турган дарахтлар аста шивирлайди, дарё эса жимиралаб оқади, қаердадир узоқда тракторнинг тириллаган овози эшитилади. Булбуллар ҳамон тинмай сайрашади. Жанубий Уралнинг баҳори ана шундай бўлади. Биз гадир-будур йўлдан Жанубий Уралнинг ёш саноат шаҳарларидан бири Медногорскка кетяпмиз. Куни билан йўл юрдик. Кичик-кичик кўллар устидан ўрдаклар учиб ўтарди. Шофер Яков Григорьевич чуқур тин олиб қўйди: ов қилиш тақиқланган; у ўзи билан милтиқни ола кетган, албатта, аммо отишга журъат этолмасди... Бизнинг машинамиз автолавкалардан, кўчма кино ортилган машиналардан ўзиб борарди. Биз шаҳарга яқинлашганимизда қоронғи тушиб қолган эди. Номидан аҳолисининг асосий касби билиниб турган

шаҳар советининг раиси Борис Емельянович Бирюков бундай деди:

— Медногорскдаги аҳолининг ҳар иккисидан бири ишлайди.

Бизга «Южуралэлектромотор» заводига бориб кечки смена қандай ишлаётганлигини кўришни таклиф қилишди.

Биз цех дарвозасидан киришимиз билан қизиб кетган ёғ, янги бўёқ ва эмульция ҳиди димоғимизга урилди. Бизни баланд бўйли, қомати келишган завод директори И. Н. Штирин кутиб олди. У заводга гоят меҳр қўйганлиги дарҳол сезилиб қолди. Унинг ҳамма гаплари фақат завод билан алоқадор эди. Корхона моторларнинг 150 хилини ишлаб чиқарар экан. Кўпгина моторлар Ҳиндистон, Бирма, Корея, Хитойга юборилади.

Штирин бундай деди:

— Иссиқ мамлакатлар учун биз махсус моторлар тайёрлаймиз. Бундай моторлар тайёрлашни ўзлаштирганмиз... Бир вақт мен Ленинградда конференцияда қанча мотор чиқараётганлигимизни айтганимда, сўзларимни кули билан қарши олишганди. Бу менга нисбатан муносабатлари ёмонлигидан эмас албатта... Улар шундай узоқ ва ҳеч кимга маълум бўлмаган бир жойда шунча мотор чиқарилишига ишонишмасди. Бу йил эса ўша айтганимга қараганда уч баравар кўпроқ мотор берамиз. Эллик еттинчи йилда эса маҳсулот чиқаришни янада кўпайтирамиз! Энди гапимизга ҳеч ким кулмайдиған бўлиб қолди.

— Ўзингиз бу ерда кўпдан бери ишлаяпсизми?

Штирин мийиғида кулиб қўйди-да, шляпасини қандайдир болаларча пешанасига тушириб олди.

— Сирасини айтганда, мен бу ерга қирқ кунга командировкага келган эдим. Бир оз тутилиб қолдим. Мана ишлаётганимга ўн йилча бўлиб қолди... Бу ерга келган баъзи кишилар, мендан, кетмоқчи эмасмисиз, деб сўрашади.

— Биз ундай деб сўрамаймиз...

— Тўғри қиласиз.

Штирин заводда монтаж қилинган Совет Иттифоқидаги дастлабки автомат линиялардан бирининг тузилишини тушунтириб берди.

— Биз бу линияни ўзлаштиргунча анча овора бўлдик... Бу туфайли ҳатто кўнгилсиз воқеалар ҳам бўлиб ўтди.

Биз обмоткалар бўлимига бордик.

— Бу ерда уч юз киши ишлайди... Биз яқинда операцияларни тақсимладик ва меҳнат унумдорлигини 45 процент оширдик. Бу соҳадаги ишни яна давом эттирмоқдамиз. Мотор унча кўзга кўринадиган агрегат эмас, ваҳолонки, биз учун бир юз саксонта корхона маҳсулот тайёрлаб юборди... Ҳа, айтгандек, биз пилесос ҳам ишлаб чиқармоқдамиз... «Уралец». Сизлар қандай пилесосдан фойдаланасизлар? «Уралец» — энг яхши пилесос. Ҳатто идоралардаги столларда тўпланган чангни ҳам сўриб олади...

— Жуда унчалик эмасдир! Олаётган шикоятларингиз сон-саноқсиз бўлса керак?

— Йўқ! Айтгандек, битта шикоят бўлган эди. Москвада яшовчи отставкадаги генерал шикоят юборган эди... Пилесоси ишдан чиқиб қолибди. Худди ўша пайтда бир инженеримиз Москвада эди. Унга генералнинг шикоятини юбордик. Ўзи боришга қарор қилибди. Ҳақиқатан ҳам пилесоснинг ичи чангга тўлиб қолган экан. Генералнинг хотини квартирани икки ойда бир марта йиғиштирар экан... Чанг жуда кўп тўпланиб қолган экан... Сиз кулманг, мен ҳақ гапни айтяпман, — Штириннинг кўзлари қувонч билан чақнаб кетди.

У билан хайрлашар эканмиз, биз барибир ўзимизни тутолмай сўрадик.

— Ҳар ҳолда сизни Медногорскка боғлаб турган нарсанима?

Штирин жиддий жавоб берди:

— Мана шуларнинг ҳаммаси... ҳаммаси. — У шундай бир ҳаракат қилдики, бу ҳаракатнинг маъносини тушунтириш ҳам қийин, тушунмай қолиш ҳам мумкин эмас эди.

...Эрталаб биз мис-олтингургурт заводида бўлдик. Мамлакатимизда тайёрланаётган олтингургуртнинг катта қисми шу корхонада ишлаб чиқарилади.

— Эллигинчи йилгача мамлакат кўпгина олтингургуртни чет элдан оларди. Энди олтингургуртни четдан олиб келишга эҳтиёж қолмади, — деди завод директори Александр Адольфович Бурба. — Аммо заводни кенгайтириш давом эттирилмоқда. Олтингургурт кислотаси ишлаб чиқарадиган цех қурила бошланди.

Баланд эстакададан олтингургуртнинг тўқ сариқ массиви оқиб тушаётир. Биз лабораториялардаги шиша банкаларда озгина миқдорда кўришга ўрганган нарсамиз бу ерда, завод ҳовлисида тўп-тўп бўлиб ётарди.

Биз заводга бормасимиздан илгарийёқ Николай Иванович Лапушкин ҳақида кўп гапларни эшитган эдик.

— Бизнинг эски кадримиз... Қурилиш бошлангандан бери заводда ишлайди...

Кекса бўлмаса ҳам бир жойда йигирма йил ишлаган кишини бизда баъзан «эски кадр» деб аташда қандайдир қонуният борга ўхшайди. Аммо «бир жойнинг ўзида» дейиш унча аниқ бўлмайди. Николай Иванович 1936 йилда завод қурилишига келганида чаласавод слесарь эди, ҳозир эса цех механиги бўлиб ишлайди, техникумда ўқийди. Бироқ у ишлаш ва ўқиш билангина чекланмай, балки ихтирочи ҳам. Унинг сўнгги ишларидан бири, ўзининг таъбири билан айтганда, «Контакт массасини элаш учун тележканинг конструкциясини қайта ишлаб чиқиш»дан иборат.

У қилган ишнинг номи биз учун унча тушунарли бўлмаганлиги сабабли, Николай Иванович айбдорларча илжайиб қўйди-да, ишлаб чиқаришга оид бўлмаган масала — ўз оддий ҳаёти ҳақида бажонудил гапириб берди:

— Медногорскда етти фарзанд кўрдим. Ирина конструкторлик бўлимида ишлайди ва техникумда ўқийди, Тамара ҳам шу заводнинг химия лабораториясида ишлайди. Қолганлари ҳали кичкина, аммо ҳаммаси ўқийди. Кечқурунлари ҳаммамиз тўпланганимизда онаси анча шошиб қолади... Аммо ҳамма ишни қилиб улгуради.

— Қанча ойлик оласиз, Николай Иванович? — деб сўрадик биз унча одобдан бўлмаса ҳам.

— Уч минг сўмга яқин.

— Қизларингиз ҳам тузук ишласа керак?

— Э, уларнинг ишлаганини қўйсангиз-чи... Атир билан упасига етса ҳам катта гап...

Сўхбат интервьюга айланиб кетди.

— Сигирингиз борми?

— Сигирнинг кераги йўқ... Бошқа жойларда билмайману, бизнинг магазинларимизда сут билан ёғ бор... Сут масаласи ҳам ҳал бўлмоқда.— Лапушкин бошқа саволларнинг олдини олишга ҳаракат қилгандек қўшимча қилди:— яна шуни айтишни унутибман... Учинчи синфда ўқийдиган ўғлим Александр музика мактабига қатнайди, баян чалишни ўрганмоқда...

Барибир Николай Ивановичга яна бир савол бердим:

— Сизга Медногорск ёқадими?

— Нега ёқмас экан, энди...

— Нимаси ёқади?

— Сиз бир жойда йигирма йил яшаб кўринг... Ҳамма нарсани ўз қўлингиз билан қуринг, қийинчиликларни кўринг... Еттита фарзандни боқиб, катта қилинг, одамларнинг ҳурматига сазовор бўлинг... Бизда дайди кишилар ҳам бор — улар бу нарсани тушунишолмайди... Менинг учун эса бу ердаги нарсаларнинг ҳаммаси ўзимникидек туюлади... Бу ерга жуда ўрганиб қолганман...

Медногорскдан жўнаб кетар эканмиз, пешин пайтида жуда катта воронкага ўхшайдиган ва мис рудаси қазиб олинадиган карьерга бордик. Машина карьердан чиқиб, бир неча марта тик кўтарилди-ю, биз ўзимизни тепаликда кўрдик. Йўлга чиқиб олгач, атрофимизга назар ташладик. Пастликда Уралнинг янги шаҳарларидан бири Медногорск — дарахтлар ўсмайдиган тоғ қоялари орасида оппоқ уйлари билан ястаниб ётарди. Шунда миямга бир фикр келди: Медногорск карьеридида қазиб чиқарилаётган маъдан таркибида одамлар қалбини ўзига жалб этувчи ажойиб кучга эга бўлган оҳанрабо йўқмикин?

Фойда миллион сўмга етадими?

Область муассасаларидан бирида бизга кўрсатишган плакатнинг ўртасида лабларини маҳкам қисиб олган ва ирода билан боқиб турган аёл тасвирланган эди. «Донгдор чўчқабоқар Александра Даниловна Кривоконь» деб сарлавҳа қўйилган эди плакатга. Текстда чўчқабоқар Кривоконнинг колхоз чўчқачилик фермасида юксак кўрсаткичлар учун қандай курашаётганлиги батафсил баён қилинганди. Ферма ишининг кейинги уч йилдаги кўрсаткичлари ҳам келтирилган. Мана ўша кўрсаткичлар:

Колхозда чўчқалар туёгининг ўсиши:

(ҳар бир йилнинг 1 октябрида)

1953 йил — 263

1954 йил — 320

1955 йил — 409

Колхознинг давлатга топширган чўчқа гўшти:

1953 йил — 18 центнер

1954 йил — 67 центнер

1955 йил — 173 центнер.

Кейинги уч йилда чўчка гўшти етиштириш нақада-
р ўсганлигини кўриш учун иқтисодчи бўлишнинг ҳожати
йўқ. Чўчкалар туёғи унча кўпаймагани ҳолда чўчка гўшти
етиштириш деярли ўн баробар ошган. Плакатнинг охири-
да бундай дейилади: «Колхоз миллион сўмлаб даромад
олмоқда; Александра Даниловна чўчкачилик фермасы
ҳам миллионер бўлишни орзу қилмоқда. Бунинг учун ҳам-
ма шароитлар бор. Бу йил фойдаланишга топширилади-
ган янги чўчкахона фермада юз бошгача ургочи чўчка
боқиш имконини беради».

Очигини айтсам, Кумак қишлоғига кетаётганимизда
кайфимиз жуда чоғ бўлиб, тахминан қуйидагича режа
тузган эдик: намунали фермани кўздан кечириб, Алексан-
дра Даниловна билап у эришган ютуқлар ҳақида гапла-
шамиз, унинг келажакдаги планлари билан танишамиз
ва орқага қайтиб келаверамиз. Аммо иш мутлақо бошқа-
ча бўлиб чиқди.

Биз колхоз раиси Александр Григорьевич Митрофа-
нов билан бирга кенг ястаниб ётган эски казаклар қиш-
лоғидан ўтиб, фермага бордик. Офтоб тепага келган эди.
Йўл ёқасида бўйи унча баланд бўлмаган, оппоқ дурра
ўраб олган кекса аёл қўлида таёқча ушлаб турарди. У
муштини иягига тираб, машинадан тушаётган кишиларга
қизиқиб қараб турди. Кривоконь портретини плакат
учун чизган рассом Тельнов маҳоратига қойил қолдик:
биз уни дарҳол таниб олдик. Александра Даниловна биз-
ларни янги чўчкахонага бошлаб кирди.

— Мана, деворларни ўзим оқлаяпман...— деди у ҳали
ҳўл деворларни кўрсатиб.

— Нега унақа қиялпсиз?

— Бошқалар унашмайди... Бу ерда ишлашни ишташ-
майди.

Чўчкахонага яна иккита аёл кириб келди.

— Корнасенко Александра Федоровна,— деб ўзини
таништирди улардан бири қўлини узатиб. Сўрашиб бўл-
гач, қўшиб қўйди:— Бизнинг қўлимизни қисиб кўришишга
ҳам хазар қиларсизлар деб ўйлаган эдик...

Ўша пайтда бу гапнинг маъносини тушуна олма-
дик.

Биз эски чўчкахонага ўтдик. Катакларда она чўчка-
лар, чўчка болалари юришарди.

— Мана бу Лукреция,— деди Кривоконь,— буниси
эса Виктория... Бунисининг оти Демон...

Уйғониш даври бу чўққачилик фермасига кўчиб келганга ўхшарди.

Кривоконь Александра Корнасенконинг чўққохонасига кирмади. Уларнинг оралари бузуқлиги сезилиб турарди. Чўққаларни кўриб тўйганимиздан кейин биз сарой ёнидаги тахталар устига келиб ўтирдик. Мен чўққа боқувчиларнинг ўз ҳаётлари ҳақидаги гапларни ёзиб олишга ҳозирланиб, блокнотни қўлга олдим. Аммо ёзадиган гап йўқ эди. Аёллар бир-бирларидан ўн метр нарида жим ўтиришарди. Чўққачилик фермасининг мудири, кекса, вазмин одам Иван Федорович Сиромецкий ҳам миқ этмасди. У фақат қовоғини солиб, аёлларга ер остидан разм солиб ўтирарди. Қўл остида ишловчи бу аёллар роса унинг жигига текканга ўхшарди.

— Фермада мусобақа ишлари қандай йўлга қўйилган?— деб сўрадим мен.

— Ҳеч қандай,— деб жавоб берди Кривоконь.— Бизда мусобақалашишни ишташмайди.

— Истамаймиз,— деди кескинлик билан Корнасенко.

— Нима учун?

— Бошқа ким билан бўлса майли-ю, лекин Кривоконь билан эмас.

Раис бўйнини қисиб олди. Сиромецкий бир йўталиб қўйди.

— Кўрдингизми,— деди Кривоконь,— мен эллик олтинчи йилда ҳар бир она чўққадан ўттиз бештадан бола олишга аҳд қилганман.

— Гапиришга осон,— деди энсаси қотиб Корнасенко.

— Сиз қандай мажбурият олгансиз, Александра Федоровна?

— Йигирма бештадан,— деб истар-истамас жавоб қайтарди чўққабоқар.

Яна ҳамма жим бўлиб қолди.

Хайрлашар эканмиз, Кривоконь Митрофановга бундай деди:

— Мен бу ердан кетаман.

— Қўйсангиз-чи, Александра Даниловна!

— Кетаман дедимми, кетаман.

Биз областнинг энг яхши чўққабоқарларидан бири, 1955 йилги Бутуниттифоқ Қишлоқ Хўжалик виставкасининг қатнашчиси, ўн минг сўмлик даромад олаётган ва ўтган йили ўзига «Победа» машинаси сотиб олган киши-

нинг нима учун бундай кайфиятда эканлигининг сабабини билолмасдан колхоздан жўнаб кетдик.

— У жуда қадрли аёл... илгор ҳам... Аммо бошқалар билан ҳисоблашишни истамайди. Гап шундаки, ўзига ортиқча бино қўяди... Ваҳолонки, партия аъзоси... Мен у билан жуда қийналяпман,— деди Митрофанов.

— Жавобини бериб юборавермайсизми?

— Йўқ, ҳар қанча қийналсам ҳам жавобини беролмайман... Корнасенко Александра Федоровнанинг ҳам ўзига яраша ғурури бор... Бундан уч йил муқаддам ферма ҳар бош она чўчқадан ҳаммаси бўлиб 8 тадан чўчқа боласи берарди, бу йил эса Кривоконь, ўзингиз эшитдингиз-ку, ўттиз бештадан беришни ваъда қияпти!— шу пайт раиснинг овозида ифтихор сезилиб турарди...— Йигирма бешта ҳам чакки эмас...

Раис гапирар экан, кўз ўнгида иккита яхши рус аёли намоён бўлиб турарди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам ўжар, бир гапли бўлишса-да, аммо софдил, очиқ кўнгил эдилар, уларнинг ўз ютуқлари ва камчиликлари бор. Шунда менинг миямга бир фикр келди: одамларга нисбатан бепарво бўлмасдан, балки яхши ўртоқ ва маслаҳатчи бўла оладиган раҳбар ўз вақтида керакли гапларни топиб айтганида, кўпинча одамларнинг низолашиб юришига сабаб бўлган гапларга йўл қўймаслик мумкин бўларди.

Иккинчи марта биз Александра Даниловна Кривоконь билан КПСС область комитетининг пленумида учрашдик. Социалистик мусобақа масаласи муҳокама қилинаётган эди. Пленумга таклиф қилинган қишлоқ хўжалик ходимлари орасида чўчқабоқар Кривоконь ҳам бор эди.

Музокараларда сўзга чиққан Ново-Орск район партия комитетининг секретари ўртоқ Шебаршов Кривоконь ишига юксак баҳо бериб, Александра Федоровна Корнасенкони ҳам мақтаб ўтди. Айни вақтда у «Крестьянка» журналида босилган мақолани танқид қилди. Мақолада уч йил илгариги фактлар баён қилинган ва ҳозир яхши ишлаётган чўчқабоқарлар ноҳақ тарзда ерга урилган эди. Шунда мен Александра Корнасенконинг хафа бўлиб айтган қуйидаги сўзларини тушундим: «Бизнинг қўлимизни қисиб кўришишдан ҳам хазар қиларсизлар деб ўйлаган эдик».

Аммо Александра Даниловна район партия комитети секретарининг нутқидан хафа бўлди. Танаффус вақтида Шебаршов нутқининг стенограммасини кўриб чиқишга

тўғри келди. Аммо бу нутқда хафа қиладиган биронта гап айтилмаган эди. Корнасенко ўз дугоналари билан ҳозир яхши ишлаётганини эса рад этиб бўлмасди.

Танаффусдан кейин раислик қилувчи Кривоконга сўз берди. Ҳаммамиз жим бўлиб қолдик. Бу аёл нима деркин?

Баланд минбар орқасидан зўрға кўриниб турган Кривоконь ферма иши ҳақида гапириб берди, «чўчқани товуқлар билан бир қаторга қўяётган» кишиларни танқид қилди, сўнгра қора кўзларини чақнатиб, бундай деди:

— Бу йил ҳар бош она чўчқадан ўттиз бештадан чўчқа боласи бериш мажбуриятини оламан ва областдаги барча чўчқабоқарларни мусобақага чақираман!

Шундай деди-ю, пленум қатнашчиларининг қарсаклари остида минбардан тушди.

Бўлган воқеа мана шу. Ҳар ҳолда воқеанинг бир қисмини гапириб ўтдик. Ҳозир ферма йилига миллион сўм даромад олишга эришиш вазифасини қўймоқда. Чўчқабоқарлар бу вазифани уддалай оладилар, деб ишониш керак. Аммо гап фақат шунда эмас. Янгиликка йўл очиш осон бўлмайди. Бунда хафа бўлишлар ҳам, курашлар ҳам, гина-кудурат ҳам бўлади! Аммо янгилик олга бораверади. Меҳнат завқи, меҳнат ғалабаларининг завқи майда, иккинчи даражали нарсаларнинг ҳаммасини босиб кетаверади. Александра Даниловна Кривоконга ҳам, Александра Федоровна Корнасенкога ҳам, уларнинг дугоналари ва ёрдамчиларига ҳам улар қилаётган олижаноб ишда янгидан-янги катта муваффақиятлар тилаймиз.

1956 йил.

ҚАДИМИЙ ХОРАЗМ ЭЛИДА

Болаликдаги хотиралар энг узоқ сақланадиган хотиралар дейишади. Хива давлатининг тарихи менинг хотирамда қайси китоб ёки дарсликдан сақланиб қолганлигини ҳозир айтиб беролмайман. Болаликда тасаввур қилиш қийин бўлган, жуда узоқ масофада жойлашган бу давлатнинг пойтахти ҳам Хива эди.

Мен Ўзбекистонга бир неча марта келиб, унинг ажойиб боғлари, ҳосилдор водийлари, яхши сақланган қадимий ёдгорликларга эга бўлган шаҳарлари ва ажойиб халқининг жуда бой тарихига мафтун бўлган бўлсам ҳам, ҳали ҳеч қачон, ҳатто фикран ҳам Хоразм элига етиб бора олганим йўқ эди. Ҳаётда шундай воқеалар бўлиб туради: одам ҳаммиша бирор нарсага интилиб турса ҳам, унга етишишга бирор нарса халақит бериб туради. Аммо бизнинг ҳаётимизда ҳозир ҳамма нарса оддийроқ ва равшанроқ бўлиб қолган. Болалик таассуротларининг романтикаси тугаб, унинг ўрнини янги, ҳеч нарса билан қиёс қилиб бўлмайдиган романтика эгаллайди.

Бу гал ҳам шундай бўлди. Самолёт дарчасидан Хоразмнинг қизгиш қора қумларини, кўп тармоқли ўжар Амударёни кузатиб борар эканман, биз Хоразм областининг пойтахти Урганч шаҳрига етиб борганимизни ҳам сезмай қолибмиз. Ўзбекистон учун оғир келган йилда, одамларни кийинтирувчи бу инжиқ ва нозик экин учун ҳарорат етишмай қолган йилда «оқ олтин»нинг қандай терилаётганлигини кўргим келарди.

Бизга янги, икки қаторли комбайн ҳақида гапириб беришди. Биз бу машинани ишлаб турган пайтида кўрнш истагини билдирдик. Шунга айтиб қўйишим керакки, Хоразм области бу йил Ўзбекистонда ҳеч ким кутмаганда

пахта терими бўйича биринчи ўринга чиқиб олди. Аммо буни кутилмаган ҳолда деб бўладими? Ҳаётимизнинг ҳамма соҳаларида ҳар кун ва ҳар соатда рўй бериб турган чуқур процессларни кузатиб бормайдиган кишиларагина баъзан шундай туюлади. Урганчдаёқ биз Хоразм областининг энг нозик жойи суғориш эканлигини билиб олдик. Аммо областда партия ишига пахтакор районларда суғориш ишлари билан шуғулланишни асосий мақсад қилиб қўйган кишилар келишди. Улар шовқин-суронсиз, омилкорлик билан област партия ташкилотини, барча колхозчилар ва мутахассисларни интенсив суғориш системасини барпо этишга сафарбар қилдилар. Тезда бу тадбир самаралари кўрина бошлади. Ўзбекистоннинг шимолий райони бўлган Хоразм области ҳеч қачон Фарғона водийси ёки Самарқанд областидай мўл ҳосил билан шуҳрат қозонмаган эди. Аммо Ўзбекистон учун нисбатан салқин келган бу йилда Хоразм дафъатан биринчи ўринга чиқиб олди ва Хоразмга етиб олиш мумкин эмаслигини ҳамма тушунди.

Урганчда биз ўз ишига берилган ғоят камтар кишилар — партия ходимлари билан учрашдик. Худди шу кишилар: «Пахтани кўрмоқчи бўлсанглар Хивага боринглар» — деб маслаҳат беришди.

Ана шу пайт ўтмиш яна биринчи ўринга чиқди.

— Хивага дейсизми? Хива хонлигининг пойтахтигими?

— Ҳа, у ерда сизларга район партия комитетининг секретари Раҳимов район билан танишишда ёрдам беради.

Ҳеч қанақа Хива хонлиги бўлиши мумкин эмаслиги ҳамда Хива ҳозир кўпгина кўҳна шаҳарлар сингари оддий район маркази эканлиги равшан бўлса ҳам, бу ерларнинг романтик ва қисман сирли тарихи бизларни беихтиёр тўлқинлантириб юборди.

Биз Хивага қараб йўл олдик. Эрта азонда йўлда Урганч томонга йўл олган пахта ортилган кўпгина машиналарга дуч келдик. Йўл четидаги буталарда кумушсимон толалар худди енгил қордек кўниб турарди. Йўлнинг баъзи жойларини тузатишаётган экан, ана шундай ерлардаги айланиб ўтиладиган йўللарни қалин сарғимтир чанг босиб ётибди. Машина тез юриб борарди ва кўп ўтмай йўл чеккасидаги устунчада биз «Хива» деб ёзилган лавҳани кўрдик.

Район партия комитетининг янги ғиштин биноси атрафлари унча баланд бўлмаган ва шу бинога ўхшаган янги уйлар қуршаб олган эди. Райком биноси олдида бизга очиқ чехрالي киши пешвоз чиқиб, ёнимизга келди.

— Раҳимов, райком секретари. Хуш келибсизлар.

Секретарининг кабинети узун хонадан иборат бўлиб, унинг бурчагида пўлат сандиқ турарди. Сандиқ устида сарғимтир қандайдир бир жониворнинг ичига похол тўлдирилган териси ётарди. Раҳимов бизнинг нимага қараётганлигимизни сезиб, ҳайвончани қўлга олди ва бундай деди.

— Ондатра. Районимизда кўпайтиряпмиз. Қимматбаҳо мўйна беради. Нутрия ҳам бор. Сизлар нималарни кўрмоқчисизлар?

— Янги пахта комбайни қандай ишлаётганини кўрмоқчимиз.

Раҳимов мийиғида кулиб қўйди.

— Яхши. Кўрсатамиз, аммо аввал озгина тарих билан шуғулланайлик. Комбайнга аста-секин ёндошиш керак. Сизлар Хива ҳақида ҳеч нарсa эшитганмисизлар?

— Ҳа, албатта... Эшитганимизга кўп бўлган.

— Тарих билан шуғулланайлик. Жуда фойдали фан. Юринглар,— Раҳимов бизни ўзининг зангори «Волга»сига таклиф қилди.

Биз район маркази бўлган шаҳарчанинг марказий қисмига бордик. Бу ерда зангори-оқ сопол парчалари билан қопланган эски миноралар қад кўтариб турарди. Баъзи миноралар қуриб битказилган бўлса ҳам, баъзилари чалалигича қолган. Биз мана шу ерда ниҳоят болалик пайтимизда эшитган Хивани кўрдик. Хиванинг ҳеч қанақа сирли жойи йўқ экан. Ҳар бир қадамда янги уйлар, кўчалар қурилаётган шаҳарда қадимий бинолар жойлашган район айпиқса диққатга сазовордек туюлади. Тор кўчаларда музейни эслатувчи қадимий нарсаларга зид ўлароқ, тушки қуёшнинг нурлари «Волга» ва «Москвич» машиналарида жилваланарди. Раҳимов тарих ҳақида зўр иштиёқ билан гапирарди. У айнаи вақтда бизларга шаҳарни кўрсатувчи киши, шоир ва тарихчи сифатида намоён бўлди. Биз бир лавҳа ёнида анча туриб қолдик. Биз билан юрган Абдулла Болтаев қадимий лавҳалар ва қўлёмаларни ўқишга жуда уста экан. У бир рубойи кетидан иккинчи рубойини ўқиб бераверди. Рубойларнинг кўпчилигида хон мадҳ қилинади.

— Эски вақтда лаганбардорлар кўп эди,— деб изоҳ берди Раҳимов қоп-қора кўзларини чақнатиб.— Хон тахтада ўтирар, унинг олдида чиройли лавҳаши олиб келиб қўйишарди-да, у ўз шаънига ёзилган мадҳияларни ўқирди.

Бу Раҳимов тушмагур ҳамма нарсадан хабардор экан. Ярни қулаб тушган печни кўрсатиб, бундай деди:

— Бу ерда дастлабки печь хон саройида 1879 йилда қурилган эди. Биласизми, бу ерга печь қурувчини ким юборган? Рус подшоши Александр. Қандай хат ёзиб юборганини биласизми? Хатда хонга бундай деб ёзиб юборилган эди: «Печь қурувчини юборяпман, аммо уни тирик ҳолда қайтариб юборишингизни сўрайман».

— Хўш, қайтариб юборишганми?

— Қайтаришган шекилли... Эсимда йўқ. Тарихда бунинг тафсилоти сақланиб қолмаган.

Кўз ўнгимизда Хиванинг ўтмиши тобора кенгроқ намоеъ бўлаверди. Хон саройи. Хон ҳарами. Меҳмонлар қабул қилинадиган зал. Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон ва бошқа давлатлардан келган элчиларни қабул қилиш учун мўлжалланган зал...

Бизларнинг тўдамызга музей директори Собир Юсупов ҳам келиб қўшилди. Яқиндагина Тошкент университетини тамомлаб келган бу тортинчоқ йигит менга гоят ёқиб қолди. Аввалига у ўзини четга олиб юрди, биз хон саройларидан бирига жойлашган музей биносига кириб, бу музей экспонатларини қуллик ва қийнаш қуролларини кўрганимиздан кейингина Юсупов изоҳ бера бошлади:

— Мана, кўрдингизми, бу ерда Хива хони қандай солиқлар олганлиги батафсил ёзиб қўйилган. Солиқларнинг жами етмиш беш хил бўлган. Фақат ҳаво учун бож олишмаган, холос. Жаллод солиғи... Ҳа, одамларнинг бошини кесадиган жаллод фойдасига ҳам солиқ олинган. Қон чиқар жойга урганлик учун солиқ. Мана, кўринглар, жаллод одамларнинг бошини мана шу пичоқ билан кесарди. Мана бу кишан...

Музей жуда мароқли эди, аммо кимдир соатига қараб вақт алламаҳал бўлиб қолганлигини айтди. Бу гап Раҳимовга ёқмади. У бундай деди:

— Сизни қаранг-а, Хива тарихини билишни истамайсизми?

— Лекин вақт зиқроқ-да!..

— Ҳечқиси йўқ. Вақт тура туради.

Раҳимов қайрағочдан ясалган эски эшикка суяниб қолди. Бу эшикнинг кесакилари тўкилиб кетай деб турган гишт биноларга шу пайтгача тирговуч бўлиб турарди. Қайрағочга ўйиб ясалган нақшлар ва хатларни Абдулла Болтаев тушунтириб берди. Абдулла ака Хоразмдаги энг мураккаб ёзувларни тўплар ва изох қилиб берар эди.

— Дунёда қайрағочдек дарахт ҳеч қаерда йўқ!— деди Раҳимов Болтаев жим қолган пайтларда.

Аммо Болтаев бирор афсонани вазминлик билан айта бошласа ёки яна бир лавҳани ўқий бошласа, Раҳимов дарҳол жим бўлиб қоларди. У Болтаевга зўр эҳтиром ва меҳр билан қарарди. Ҳа, Хива район партия комитетининг бу секретари тарихни жуда севар экан.

...Раҳимовнинг режалари жуда кўп экан.

— Йўл қуриш керак, Хивани тартибга солиш зарур. Бу ерда томоша қилса арзийдиган нарсалар кўп, тарихнинг ажойиб саҳифалари сақланади. Хива туристлар кўплаб келадиган жой бўлиб қолиши мумкин. Хиванинг тарихини ҳамма билиб олин!— деди у.

Биз бундан икки йил илгари қурилган ҳаммомни кўздан кечирав эканмиз, Раҳимов бундай деди:

— Бу ерга Ғарбдан ҳам анча одамлар келиб кетишди. Бизда иштонсизлар ҳам меҳмон бўлишган...

— Қанақа иштонсизлар?

— Тиззасидан юқори бўлган иштонни иштон деб бўладими, ахир? Улар фақат бизгина маданиятлимиз деб гердаймай қўйиша қолсин. Ҳаммомни кўрдингизми? Бизда маданият қандай бўлганлигини лоақал ҳаммомга қараб билса ҳам бўлади. Ҳаммомсиз халқ яхши маданиятга эга бўлиши мумкин эмас.

Мен унга қараб жиддий гапиряптими ёки ҳазиллашяптими деб ўйлаб қолдим. Йўқ, у жиддий гапирётган экан.

Беихтиёр Ромен Роллан асаридаги Кола Брюньон ёдимга тушди. Доно ва омилкор француз деҳқони Кола Брюньон кўпгина яхши ҳислатларга эга бўлса ҳам, унинг фаолият доираси анча тор эди. Раҳимов эса бутун район учун жавоб беради. Яна қанақа район денг!

Ниҳоят биз дўстимиз эътиборини тарихдан четга бура олдик. Очигини айтсам, бундан у анча мамнун бўл-

мади. Аммо Раҳимовга: «Бу ерда гилам тўқилади-ми?»—деб савол берганимизда у тамомила ўзгариб кетди.

— Дунёда энг яхши гиламлар шу ерда тўқилади-да! Фақат шу ерда. Хоҳлаган гиламингизни тўқиб беришади.

Биз гилам тўқиш фабрикасига қараб йўл олдик. Йўлда Раҳимов фабрика янги бинога кўчаётганини айтди. Гилам тайёрлаш анча кўпайтирилади.

Бир қаватли бино деярли бўм-бўш эди. Қора кўз қиз гулдор кийимда дастгоҳлардан бири ёнида ўтирарди.

— Ҳамма пахтага кетди,— деди у.

— Сиз-чи?

— Болам бор. Шунинг учун қолдим.

У бўлажак гиламнинг асоси қўйилган дастгоҳ ёнида ўтирарди. Йигирма бир яшар бу хушрўй аёл бизлар билан гаплашар экан, бармоқлари хилма-хил ипларни тўқишдан тўхтамасди. Хиванинг машҳур гуллари ана шу иплардан ташкил топади.

Бу аёл Гулчеҳра Маткаримова экан.

— Қизчангиз қаерда?

— Қизимми? Ясида.

— Маълумотингиз қанақа?

— Ўнинчи синфни тамомлаганман.

— Бошқа ўқимадингизми?

— Москвадаги ҳунармандчилик бадий билим юрти ҳузуридаги курсда ўқиб келдим. Москва жуда ёқди, лекин кўп бўлолмадим-да.

— Ота-онангиз борми?

— Бор.

— Отангиз нима иш қилади?

— Ёишт терувчи. Шаҳарда янги уйлар қурыпти.

— Эрингиз нима иш қилади?

— Эрим пахта-ёғ заводида токарь.

Гулчеҳра бизларга ахён-ахёнда қараб қўярди. Савол ва жавоблар қисқа бўлди. Биз гилам тўқувчини ишдан қўйгимиз келмасди. Аммо ана шу қисқача жавобларда-ноқ район маркази—Хива шаҳри қандай ва нима билан ҳаёт кечираётгани ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Кун оға бошлади. Биз Раҳимов хонадонида дастурхон атрофида ўтирар эканмиз, ўзбекларнинг меҳмондўстлигини яна бир марта ҳис қилиб, қойил қолдик. Дастурхон ўзбекларга хос саҳийлик ва дид билан безатилган эди.

Кимдир дастурхонда овқат ортиқчалигини айтган эди, Раҳимов бундай деб жавоб берди:

— Менинг олтита фарзандим бор. Овқатнинг кўплиги зарар қилмайди.

Бу толмас киши бизга яна ва яна Хиванинг истиқболи ҳақида гапириб берди. Улар қанча уй қурмоқчи эканликларини, бир минг олти юз дастгоҳли гилам комбинати, маиший хизмат комбинати қурилажагини, алебастр ишлаб чиқармоқчи эканликларини, темир-бетон заводи барпо этилажагини тинмай гапирарди. Ниҳоят биз далага жўнадик. Бу ерда тарих дарҳол узоқ ўтмиш бўлиб қолди. Далаларда комбайнларни кўрдик. Пахталар очилиб, гўза барглари тўкилиб бўлган эди. Пахтакорлар бутун йил бўйи орзиқиб кутадиган терим палласи етганди.

Биз Калинин номли колхоз далаларига келган эканмиз. Янги, икки қаторли комбайнда Онажон Отамуротова ишляпти. Машина бир дақиқа тўхтаб қолди. Онажон ерга сакраб тушди-да, комбайнга механик чиқди. Шунда биз Онажон Отамуротова билан суҳбатлаша бошладик.

Икки юз тонна пахта териш мажбуриятини олган бўлиб, ҳозир бир сменада тўрт, беш тоннадан тераётган экан. Бу — республика бўйича энг юксак кўрсаткич эмас. Бундан ҳам ошириб пахта тераётган механик-ҳайдовчилар бор. Агар энг чевар теримчилар бир мавсумда беш тонна пахта теришганини эсласак, тўрт, беш тонна ҳам кам эмас.

Узоқда чанг кўтарилди. Ёнимизга яшил рангда «газик» келиб тўхтади; машинадан Калинин номли колхоз раиси Азиза Машарипова тушди. Ихчам этик, гулдор кўйлак кийган, чеҳрасидан иродали эканлиги сезилиб турган раисанинг сергайрат аёл эканлиги яққол кўриниб турарди.

Биз Машарипова билан суҳбатлашдик. Унинг колхози сўнгги кунларгача районда биринчи экан. Кечадан бошлаб қўшни Ленин номли колхоз биринчи ўринга чиқиб олибди. Биз ундан бу воқеага қандай муносабатда эканлигини сўрадик.

— Мен бунга чидай олмайман,— деди дангал Машарипова.— Лекин барибир бу ҳол бир неча кунгина давом этади. Биз ҳаммасини чўтлаб қўйганмиз. Район бўйича планни биз биринчи бўлиб бажарамиз.

— Сиз бунга қатъий ишонасизми?

— Менинг ишонишимни қўяверинг. Мен буни биламан. Бизда ҳамма комбайнлар ишляпти. Уларнинг ҳаммасини пахта теримига тушириб юбордик.

Машарипова камгап аёл экан. Биз ундан оиласи ҳақида сўраганимизда:

— Эрим фронтда ҳалок бўлган,— деб жавоб берди.

— Фарзандларингиз борми?

— Бор. Биттаси армияда, иккинчиси қишлоқ хўжалик техникумида ўқийди. Мен илгари колхоз бухгалтери эдим. Асосий масала — пахта ҳосилдорлиги. Биз илгари гектар бошига ўн саккиз центнердан пахта берардик. 1959 йилда йигирма олти центнердан бердик. Бу йил эса ўрта ҳисобда ўттиз беш центнердан топшироқчимиз. Ешлар ҳақида яхши гамхўрлик қиляпмиз. Яна иккита мактаб қурамиз. Клуб, медицина пункти қурапмиз. Одамлар эскича яшашни хоҳламай қолишди. Турсуной Охунова бутун Ўзбекистон учун катта иш қилди. Хотин-қизлар комбайнларни эгаллашди. Энди эркаклардан ўтиб кетяпмиз.

Шу пайт пахта даласида Отамуротованинг орқага қайирилаётган машинасидаги қандайдир бир нуқсонни сезган раис унинг ёнига эркакчасига қадам ташлаб борди.

...Қош қорая бошлади. Шафак қизариб, ҳавода зарҳал толалар учиб юрарди, улар Ўзбекистондаги куз қуёшининг ёгдусига ўхшарди.

Ўзбек пахтакорлари учун бу йил енгил бўлмади! Аммо одамларнинг ишлаётганини кўрган киши Азиза Машарипова ва унинг колхоздош ўртоқлари сингарилар қадимий Хоразм элида халқ олдидаги ҳамма мажбуриятларини бажаришларига ишонч ҳосил қиласиз. Уларнинг ҳаёти ҳақида шоирлар ва халқ оқинлари янгидан-янги афсоналар тўқийдилар.

... Биз Раҳимов билан бирга катта йўлга чиқдик. Кичкинагина кўл олдида у машинани тўхтатиб асфальтга тушди:

— Хива райони шу ерда тугайди. Оқ йўл сизга,— деди Раҳимов.

Ҳамма нарсани: тарихни, ҳозирги кишиларни ва ўз элини жондан севувчи серзавқ киши — район партия комитетининг бу секретари яна мийигида кулиб қўйди.

Хоразм области ҳақиқатан илғор бўлиб чиқди. У республикада биринчи бўлиб пахта тайёрлаш бўйича ўз мажбуриятини бажарди. КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Совети Хоразм пахтакорларини ажойиб ғалаба билан табриклади ва қутлади. Хоразм олдинда бормоқда — унга шон-шарафлар бўлсин!

1960 йил.

ТОЖИКИСТОН БЎЙЛАБ

Истиқбол болалар сиймосида ҳаммадан равшанроқ намоён бўлади. Мана қорақўз, сочлари текисланган болалар хилма-хил рангдаги шерсть кийимларда кўз ўнгимизда намоён бўлиб турибди. Мана улар тўда-тўда бўлишиб, бир-бирларининг қўлидан, мураббиясининг этагидан ушлаб хиёбонларда, ўз бўйларидан ҳам баланд ўсган рангбаранг гуллар орасида сайр қилиб юришибди. Мана улар озода ва шинам ётоқхоналарда ухлаб ётишибди, деворда осилган Володя Ульянов портрети эса худди тирикдай уларга қараб турибди. Мана улар кичкина айиқчани қуршаб олишди. Болалар севадиган ва уларнинг кўнглини очадиган айиқча эркалиниб ўйнайди. Мана улар каптарларни боқишяпти...

Бу воқеаларнинг ҳаммаси Тожикистон пойтахти — Душанбага яқин тоғлиқ ерда жойлашган мактаб-интернатда, катталар болаларга совға қилган ажойиб бир уйда содир бўлмоқда.

Мактаб-интернат директори жавонида Америка Қўшма Штатларида нашр этилган брошюранинг таржимаси бор. Брошюра «Моисей Браун номли мактаб», деб аталади. Унда Американинг Провидение шаҳрида 1874 йилда пансион ташкил этилиб, унга болалар узоқ муддатга ўқишга кириши мумкин бўлганлиги ҳақида ҳикоя қилинади. Пансионда ўқиш йилига икки минг доллар турарди ва бу пулнинг ҳаммасини олдиндан тўлаш керак бўларди. Болани пансионга юбориш учун ...иккита гиламча, дераза парда, бешта чойшаб, тўртта ёстиқ жилд, битта тўшак, жун адёл, сочиқлар, кийим солиб қўйиладиган сумка ва ҳоказо, ҳоказолар билан таъминлаш керак эди.

Бу цитатани биздаги барча меҳнаткашларнинг болалари — мактаб ўқувчилари ва студентларга таълим ва тарбия бериш системамизнинг афзаллигини яна бир марта таъкидлаш учунгина* келтирганимиз йўқ. Цитата АҚШда қандай кишилар пансион типигаги ўқув юртларига кира олишлари ҳақида маълумот бериш учун келтирилди. Брошюрани интернат директорига АҚШдан келган бир группа туристлар тақдим қилишган. Унга ишонмаслик учун ҳеч қандай асос йўқ.

Душанба интернати ҳақида ҳар қанча ёзса арзийди. Унинг ям-яшил майдончаларида болалар ўзларини ниҳоятда яхши сезаётган бўлсалар керак. Бир ёшдан ўн саккиз ёшгача болалар шу ерда баркамолликнинг ҳамма босқичларидан ўтадилар.

Сиз соатлаб тинч хиёбонлар бўйлаб юришингиз, стадион қандай қурилаётганлигини, ўқув юртларининг корпуслари қай тариқа қад кўтараётганини кўришингиз мумкин. Ҳозирча интернатда уч юз ўғил ва қиз бола яшамоқда, аммо тезда уларнинг сони анча кўпаяди. Тожиқлар, руслар, украинлар, ўзбеклар ва кўпгина бошқа миллатларнинг фарзандлари бир партада ўтириб ўқишмоқдалар.

Маълумки, яқинда бу ерда Осиё ва Африка халқлари бирдамлиги ташкилотининг биринчи совет конференцияси бўлиб ўтди. Конференция кунларида Душанбага Япониядан делегация келди. Меҳмонлар орасида япон халқи ўз мамлакатига Эйзенхауэрнинг кириши учун рухсат бермаган қизгин кунларда Токиодаги Америкага қарши намоёнларнинг ташкилотчиларидан бири, уч фарзанднинг онаси, довурак аёл Сунико Танака ҳам бор эди. Сунико Танака интернатни кўриб ҳайратда қолди.

Индонезиядан келган меҳмон Амина Ҳидоят интернатни кўздан кечиршидан олдин:

— Ҳар ҳолда мен болаларни оилада тарбиялашни афзал кўраман,— деган бўлса, хайрлашаётганида эса бундай деди:

— Ҳамоат жойларида тарбиялаш учун ҳамма ёқда ҳам ана шундай шароитлар яратиладиган бўлса, болаларни оилада тарбиялаш афзалроқ деган гапдан воз кечиш мумкин.

Интернатда меҳмонлар билан мунозара қилиш одат қилинмаган. Ҳаммасини ўзлари кўриб ишонч ҳосил қилишгани маъқул. Ҳақиқатан ҳам бу масалалар хусусида

мунозара юритиб бўладими? Оилада тарбиялаш билан интернатда тарбиялашни бир-бирига қарама-қарши қилиб қўйишнинг ҳожати йўқ, аммо кўриб ва сезиб турган ҳолат ҳақида гапирадиган бўлсак, шубҳасиз, шуни айтиш керакки, Душанба мактаб интернати — болаларни қандай тарбиялаш кераклигини кўрсатувчи намуналардан биридир.

...Биз Тожикистон бўйлаб кўп юрдик. Барча совет кишилари гоят меҳмондўст. Бизнинг характеримиз шунақа. Бизлардан ҳар биримиз ўзимизни меҳмондўст деб биламиз, ўз уйимиз эшигини бир осмон остида яшайдиган кишилар учунгина эмас, турли мамлакатлардан келадиган меҳмонлар учун ҳам кенг очиб қўйганмиз. Осиё ва Африка халқлари бирдамлиги конференцияси вақтида ҳам худди шундай бўлди. Африка ва Осиё мамлакатларидан келиб Москва олий ўқув юртларида таълим олаётган студентларни тожиклар энг яқин дўстлар сифатида, биродарлар сифатида кутиб олдилар. Камерун, Уганда, Сомали, Жазоир, Хитой, Вьетнамдан ҳамда бошқа мамлакатлардан келган ёшлар бугдой ранг тожик йигит ва қизлари орасида тезда ўзларига дўст топиб олишди. Биз уларни шаҳар кўчаларида, театрларда, адабий кечаларда кўрдик, улар бир-бирларидан ажралишмай юришарди.

Тожикистон бўйлаб саёҳат қилган вақтимизда ҳар куни кўз ўнгимизда янги бир нарсa намоён бўларди.

Ленинобод районида «Москва» колхози борлигини кўп одамлар билишади. Унинг раиси Сандхўжа Уринхўжаев мамлакатимизда жуда машҳур одам. Бу бўлали, тўладан келган киши ҳамманинг ёдида сақланиб қолган. Унинг портретлари газета ва журналларда кўп марта босилган. «Москва» колхозининг ажойиб маданият саройи ҳақидаги мақолалар ҳам матбуотда кўп эълон қилинган. Бундан уч йил муқаддам «Огонёк» журналхонлари маданият саройининг деворларини ва шифтини миллий нақшлар билан безаган колхоз усталарининг ишлари билан ҳам танишган эдилар. Аммо фотография бошқа-ю, воқелик бошқа экан! Сурат ҳар қанча яхши чиқмасин, у барибир кўз ўнгингизда намоён бўладиган бадиий асарнинг нафосати ва назокатини тўла акс эттира олмайди.

Биз «Москва» колхозига кузнинг қовоғи солиқ кунларидан бирида келдик, осмонни булут қоплаб олган эди. Дафъатан кўз олдимизда жуда катта маданият саройи ёнидаги фонтанлар намоён бўлди. Бу нима ўзи? Худди булутлар орасидан офтоб ярақлаб чиққандек бўлиб кетди.

Фонтанлар ранг-баранг нур сочиб, отила бошлади. Афсонавий манзара!

Биз маданият уйига кириб, у ерда «Москва» колхозининг усталари яратган ва ҳаммага машҳур бўлган нақшларни кўздан кечирдик. Бу маҳаллий рассомлар ва ёғоч ўймакорларининг моҳир қўллари билан яратилган ноёб асар ҳам эди. Коридорлардан бирида биз ана шу нақшларни яратганлардан бири — уста Фаёзовга дуч келдик. Биз уста билан танишгач, сўрадик:

— Шогирдларингиз борми?

— О, шогирдлар кўп. Маданият саройида устахона бор. Усталардан Ражабов, Солиев ва бошқалар ўз ҳунарларини ёшларга ўргатишяпти...

...Маданият саройи биносиди Саъдий шеърлари ўйиб ёзилган мрамор лавҳа бор. Бу шеърларнинг эркин таржимаси қуйидагича: «Ҳар қанча ўқисанг ҳам, билимингни амалда татбиқ қилмасанг тентаклигингча қолаверасан».

«Москва» колхозининг аъзолари ўз билимларига амал қилган ҳолда буюк ишларни бажарётганликлари яққол кўриниб турарди.

Саидхўжа Уринхўжаев индамасдан оқ оралаган мўйловларини силаб ўтирарди. У ана шу колхозда ўттиз йилдан бери раислик қилади. Бу ер бир вақтлар ҳувиллаб ётарди. Орадан ўттиз йил ўтди. Ўттиз йил! Мана энди бу вазмин киши (уни йилига ўн миллионларча сўм фойда бераётган колхоз маршали деб аташ мумкин) эндиликда атрофидаги рўй бераётган воқеаларга вазминлик билан ва айнаи вақтда ҳайратомуз қарайди. Йўқ, йиллар беқуда ўтмади! Одамлар яшамоқда, курашмоқда, қурмоқда. Тинимсиз қурилиш давом этмоқда. Маданият саройи ёнида янги бино — колхоз учун мактаб-интернат барпо этилмоқда.

— Интернат ўн тўққиз ярим миллион сўмга тушади, — деди Уринхўжаев. — Биз фарзандларимизни жуда севамир. Бу колхоздаги ўн тўққизинчи мактаб бўлади.

Тожикистон бўйлаб, қанча кўп саёҳат қилсангиз, кўрган нарсаларингиз шунча кўп ҳайратда қолдираверади. Машҳур Вахш водийси — «оқ олтин» макони. Бу ерда жуда катта қурилиш олиб борилмоқда: кесак деворли уйлар бузилиб, колхозчилар учун янги уйлар қурилмоқда, колхозлараро санаторий барпо этилмоқда. Биз санаторийда бўлдик. Икки юз кишига мўлжалланган ажойиб бино. Ҳар бир хона икки кишига мўлжалланган. Кўл-

нинг ўртасида оролча бор. Оролчада чойхона қурилади...

Бизга пахта заводини кўрсатишди. Уни Ленин номли колхоз қурмоқда.

Тожикистонда: «Бой кийса муборак бўлсин, камбагал кийса қаердан олдинг?» деган мақол бор. Тожикистонда республика меҳнаткашларининг қўли билан яратилаётган ҳамма янгиликларни кўравериб ажабланмай қўйганлар. Ҳаётда янги характерлар ва янги ютуқларнинг монанд бўлиб тушаётганлиги кишини қувонтиради.

Биз Ленинобод яқинида жойлашган «Халқлар дўстлиги» электростанциясида бўлдик. Бу станция икки республика — Ўзбекистон ва Тожикистоннинг биргаликда куч-ғайрат сарфлаши билан қурилган. Токни ҳам иккала республикага беради. Аммо бу ерда яшовчи ҳар бир кишининг қалбида ўзининг кичкинагина «Халқлар дўстлиги» электростанцияси борга ўхшайди: улар бир-бирлари билан шу қадар иноқлашиб кетишган. Бизга Қўрғонтепа район партия комитетининг секретари Н. П. Парамонов билан танишишни маслаҳат қилишди. Унинг ҳақида бундай дейишди: «Николай Петрович — жуда ажойиб одам. Ўйигитлигида бу ерга келиб, Тожикистонда абадий қолиб кетди».

Биз Николай Петрович билан учрашдик. Ҳа, ҳақиқатан ҳам у бу ерга ўспиринлик пайтида келган экан. Сизрандаги кўн заводининг ишчиси бўлган Николай бу ерларда қолиб кетишини сира ўйламаган эди. Уни Тожикистонга комсомол йўлланмаси билан юборишган. У Тожикистонда кўпи билан бир йил бўламан, деб мўлжаллаган эди!

Уни ўттизинчи йилларнинг бошларида Вахш қурилишига юборишган эди. Парамонов Тожикистонда қолишни ўйламаган эди. Аммо бир йил кетидан иккинчи йил ўтаверди. Николай Петрович партия ишига ўтди. Ленин курсларида тингловчи бўлиб юрганида уруш бошланиб қолди. Парамонов батальон комиссари бўлиб, Ленин шаҳрини ҳимоя қилди. Очликдан шишиб кетган бўлса ҳам, барибир тирик қолди. 1943 йилда уни иккинчи зарбдор армияга юборишди. 1944 йил 27 февралда Нарва остоналарида немис мудофаасининг учта линиясидан ёриб ўтилганидан кейин у пулемёт ўқига дуч келиб, қорға йиқилиб тушди. Парамонов беш жойидан яраланди. Уни Тожикистонга олиб кетишди. Муайян муддат госпиталда ётгач,

ўзини ўнглаб олди ва фронтга жўнатишларини сўради. Аммо унинг илтимосини рад этишди: «Урушни шу ерда, Тожикистонда тамомлайсиз». Николай Петрович яна район партия комитетининг секретари бўлиб ишлай бошлади.

Урушдан кейин турмуш оғир бўлди. Шунда Парамонов бу ердан ҳеч қачон ва ҳеч қаерга кетишга ҳаққи йўқлигини тушунди. У коммунист сифатида, рус кишиси сифатида ўз дўстлари ва биродарларига путурдан кетган қишлоқ хўжалигини юксалтиришда ёрдам бериши зарур.

У турмушнинг оғир-енгиллигини татиб кўрган, бир вақтлар қаровсиз қолган, қизил вагонларга тушиб қаерларга бормаган. Аммо буларнинг ҳаммаси ёш Совет республикаси эндигина тетапоя қўяётган пайтларда бўлган эди.

Энди эса уруш тамом бўлди, мамлакат қийинчиликларга бардош бериб, душманни тор-мор келтирди, орзиқиб қутилган галабага эришди. Парамонов бунини тушунар эди. У оқсоқланиб бир уйдан иккинчи уйга борар, ишга яроқли кишиларни тўплар, ёшларни, содиқ ёрдамчиларни жалб қилар эди. Ҳосилдорлик учун жанг бошлаш пайти келган эди.

Ҳозир Вахш водийсида янгидан-янги боғлар, токзорлар барпо этилмоқда. Биз охири кўринмайдиган токзорлар, олмазорлар, нокзорларни кўрдик.

Бир проблема ҳал этилса, иккинчиси пайдо бўлади. Колхозларда пул билан ҳақ тўлашга қай тариқа ўтиш хусусида узоқ ўйлашди. Ниҳоят тўғри йўл топишди. Энди ҳамма колхозчилар мамнун, ҳар ойда иш ҳақи, ҳар йили отпускаи олишади. Кўп иш қилинди, аммо қилинадиган ишлар бошдан ошиб ётибди. Ингичка толали пахта учун яхши машиналар ҳозирча йўқ, уларни яратиш керак. Бу ҳақда ким ўйлаши керак? Яна Қўрғонтепа районида таклифлар юборилади.

Қўрғонтепа коммунистларининг юзлаб, минглаб ташвишлари бор! Ҳаётнинг бахт-завқи ҳам худди шунда.

...Биз Николай Петрович билан ўтирибмиз. Бу камтар одамдан ўзи ҳақида бирор гапни билиб олиш амри маҳол, аммо Тожикистоннинг гўзаллиги ҳақида гап кетганида у ҳамма нарсани унутиб қўйганга ўхшайди. Собиқ сизранлик йигит, биродар тожикларнинг самимий меҳр ва ҳурматини қозонган рус кишиси бу ерда завқли ҳаёт кечирмоқда. Унинг кўксига Социалистик Меҳнат Қаҳрамонининг Олтин юлдузи порлаб турибди.

Ана шунақа ажойиб экансан, Тожикистон! Нақадар бепоеъ, сахий экансан, сенинг юлдузлар чарақлаб турган осмонинг, қор аримайдиган тоғларинг нақадар гўзал. Тожикистон, сенга қойил қолдим! Сенинг зар билан қопланган тупрогинг билан учрашиш, уни идрок этиш нақадар катта бахт!

Бу ажойиб ўлкани кўрган, унинг тоғлар орасидан ўтадиган йўллари ва кузги водийларида юрган киши партия ва совет ходимлари, иқтисодчилар ва шоирлар, ўлканинг бугуни ва истиқболининг эгалари бўлган кишилар ўз республикалари ҳақида нима учун шу қадар ифтихор билан гапиришларини тушуниб олади. Уларнинг тилида ҳар бир рақам куйга ўхшаб янграйди. Ҳақиқатан ҳам бундан илгари ўтган ҳамма йиллар мобайнида Тожикистон хўжалигига ўн миллиард сўм сарфланган бўлса, етти йиллик мобайнида ўн бир миллиард сўм сарфланади. Бу ёғига қулоқ солинг. Бу ерда кон саноати ривожлантирилади. Олтин, кумуш қазиб олинади. Янги энергетика каскади қад кўтаради: ҳозирги Ўрта Осиёдаги энг катта электростанция ҳисобланган «Халқлар дўстлиги» станциясидан ташқари, Вахшда Головная ГЭС қад кўтаради, сўнгра қудратли Норақ ГЭС қурилиши бошлаб юборилади. Бундан ташқари, йирик саноат корхоналари қурилади, чўллар ўзлаштирилади. Уч юз минг гектар ер юқори навли пахта етиштириш учун суғорилади.

Революциядан илгариги қашшоқ, ғариб Тожикистон, сен бу нарсаларни хаёлингга келтира олган эдингми?! Ҳозир республика йилига қирқ беш миллион метр газлама чиқармоқда, етти йиллик план эса газлама чиқаришни бир юз беш миллион метрга етказишни мўлжаллайди.

1965 йилда Тожикистон эллик уч миллион метр — ҳозиргига қараганда икки баравар кўп шойи газлама беради. Хўжандда гилам комбинати қурилмоқда. Қорақўл тери, жун етиштириш тобора кўпаяди. Икки миллионга яқин аҳоли яшайдиган республикада 29 олий ўқув юрти ва техникум, ўттиз минг студент, уч юз олтмиш минг ўқувчи бор. Москва, Ленинград, Тошкент, Бокуда ўқиётганларни қўшиб ҳисобланганда тўрт юз минг киши ўқи-моқда! Бу рақамлар сизга ёқадими?

Тожикистон Фанлар академиясида уюшган ва ижод қилиш иштиёқи билан тўлиб-тошган юзларча атоқли ва ёш олимларни айтмайсизми!

Биз ажойиб қўшиқчиларнинг куйлаганини эшитдик,

уларнинг булбулни лол қолдирадиган овозлари Садриддин Айний номли Давлат опера ва балет театрида янгради.

Тоҷик адабиётини айтмайсизми? Унинг машҳур классикларини ўқиганмисиз? Максим Горькийнинг доно замондоши Айнийни танийсиз, албатта. Ленин Мукофоти лауреати, тинчлик ва халқлар дўстлиги учун курашчи Мирзо Турсунзода шеърларини ким ўқимаган дейсиз? У билан бирга Тоҷикистоннинг ажойиб пойтахти ҳақидаги унинг шеърларини такрорлагим келади:

Кўзларни яшнатиб фаввора ўйнар,
Қип-қизил гуллар-чи лов-лов этади.
Тоғлардан жилгалар мисоли камар
Ям-яшил шаҳарни боғлаб ўтади.

Кўк янграр гудоклар садоларидан,
Олисларга кетар улар овози.
Бақувват тортади бари-баридан
Бизнинг саноатнинг қудратли сози.

Дўстларнинг қизгин қўл қисишларини ҳис қилиш, янги учрашувлар қувончидан баҳраманд бўлиш, ажойиб кишилар образини қалбга жо қилиб кетиш нақадар яхши! Болалар сиймосида намоён бўладиган истиқболни, Душанбадаги мактаб-интернатнинг ажойиб богида яйраб юрган болаларда намоён бўлиб турган истиқболни кўриш нақадар яхши!

1960 йил.

БИЛИМ ВА ДЎСТЛИК МАСКАНИ

Совет ҳукумати Москвада Халқлар дўстлиги университетини таъсис этишга қарор қилди. Халқлар дўстлиги университети Африка ва Осиё мамлакатлари бирдамлиги Совет комитети, Чет эл мамлакатлари билан дўстлик ва маданий алоқа совет жамиятларининг союзи ҳамда Бутуниттифоқ касаба союзлари Марказий Совети ҳузурида ташкил этилади.

Халқлар дўстлиги университетини барпо этишнинг бевосита қатнашчилари бўлишдек фахрли вазифанинг бу жамоат ташкилотлари зиммасига юклатилганлиги тасодифий эмас. Бирдамлик совет комитети, Дўстлик жамиятлари союзи ва Совет касаба союзлари Осиё, Африка ва Латин Америкасидаги турли демократик ташкилотлар билан жуда кенг кўламда алоқа боғлаган бўлиб, озодлик ва миллий мустақиллик учун курашаётган ҳамма кишиларни изчиллик билан қўллаб-қувватлаётганлиги учун уларнинг зўр ҳурматига сазовор бўлган.

Совет ҳукумати Совет Иттифоқидаги бир қанча жамоат ташкилотларининг университетини барпо этиш ҳақидаги ташаббусини қўллаб-қувватлади.

Кейинги йилларда Осиё ва Африкадаги мамлакатларнинг кўпгина халқлари мустамлака зулмини улоқтириб ташладилар, суверен давлат туздилар ҳамда ўз миллий экономикаси, маданияти ва маорифини мустақил ривожлантириш йўлига кириб олдилар. Барча мустамлака ва қарам мамлакатларда халқларнинг миллий мустақиллик ва озодлик учун ҳаракати ўсиб бормоқда.

Имперналистлар мустамлака мамлакатларнинг халқларини шафқатсизлик билан эксплуатация қилиб, уларни қашшоқлик ва жаҳолат шаронтида тутиб турардилар, мил-

лий кадрларнинг тайёрланишига бутун чоралар билан ҳа-
лақит берардилар. Кўпгина мамлакатлар учун уларнинг
сиёсий мустақиллик ҳамда экономика ва маданиятни юк-
салтириш йўлидаги курашида миллий зиёли кадрлар ву-
жудга келтириш биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган
ишга айланди.

Совет халқи ўз интернационал бурчини бажариб, иқти-
содий жиҳатдан кам ривожланган мамлакатларнинг халқ-
ларига уларнинг экономикаси ва маданиятини юксалти-
ришда, миллий кадрлар тайёрлашда беғараз ёрдам
кўрсатмоқда. Шуни айтиш kifояки, ҳозироқ Совет Итти-
фоқининг олий ўқув юртларида Африка, Осиё ва Латин
Америкасидаги кўпгина мамлакатлардан келган ёшлар
таълим олмоқда.

Мамлакатимиз олий ўқув юртларида Ироқ, Ҳиндистон,
Бирлашган Араб республикаси, Непал, Судан, Гвинея,
Афғонистон, Яман ва бошқа мамлакатлардан келган сту-
дентлар ўқимоқда. Кейинги йилларда бу мамлакатлардан
келиб, совет олий ўқув юртларида таълим олаётган сту-
дентлар сони муттасил ўсмоқда. Осиё, Африка ва Латин
Америкаси мамлакатларининг ёшлари саноат, қишлоқ хў-
жалиги, медицина, педагогика, экономика соҳасида билим
ва ихтисос олишлари мумкин бўлган Халқлар дўстлиги
университетининг ташкил этилиши мустамлака куллиги-
дан озод бўлган ва озод бўлаётган мамлакатларнинг мил-
лий кадрларини тайёрлаш ишида гоят катта фойда кел-
тиради.

1960 йилдаёқ дўстлик университетига беш юзга яқин
кишини қабул қилиб, кейинги йилларда университетдаги
студентлар сонини уч-тўрт мингга етказиш мўлжаллан-
моқда. Ўзларининг бутун куч-ғайратларини ўз мамлакат-
ларининг мустақиллиги, озодлиги ва равнақи йўлида сарф-
лаш иштиёқидаги ёшларни университет уларнинг ирқи ва
динида қатъи назар бир жойга тўплайди. Совет сту-
дентлари сингари чет эллик меҳмонлар ҳам бепул ўқий-
дилар, стипендия оладилар, бепул медицина хизматидан
ва ётоқхонадан фойдаланадилар. Ҳамма харажатларни,
студентларнинг Москвага келиб, Ватанига қайтиб кетиши
учун бўлган харажатларни ҳам Халқлар дўстлиги уни-
верситети ўз зиммасига олади.

Шу ҳол ҳам катта аҳамиятга эгаки, тегишли тайёргар-
лиги бўлмаган кишиларнинг ҳаммаси бир йилдан уч йил-
гача бўлган муддатда тайёрлов факультетида ўқийди. Бу

эса университетга кирувчилар контингентини танлашнинг кенг демократик асосда бўлишини, капиталистик мамлакатлар шароитида олий ўқув юртига кириш учун сира имконияти бўлмаган кишиларнинг студент бўлишини таъминлайди. Кирувчиларнинг ёши ўттиз бешгача белгиланганлиги ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Ватанимиз қардош халқларга ёрдам ташкил этишда ҳозирги кунгача кўпгина иш қилди. Совет ҳукуматининг ёрдами билан Бомбайда технология институти муваффақиятли қурилаётганлигини биламиз. Институт учун ускуналар БМТ фондига Совет Иттифоқи тўлайдиган взнос ҳисобига ЮНЕСКОнинг кенгайтирилган ёрдам программаси асосида етказиб берилади.

Бундан ташқари СССР ҳукумати Ҳиндистон ҳукуматининг истагини ҳисобга олиб, Ҳиндистонга бир қанча илмий институтлар учун ускуналарни Совет Иттифоқидан бепул, совға тариқасида етказиб беришга рози бўлди.

Совет Иттифоқининг ташкилотлари ишлаб чиққан лойиҳага биноан дўстона Бирма пойтахти Рангунда 1960 йилда технология институтининг қурилиши тугалланади. Бу қурилш совет мутахассисларининг раҳбарлигида ва бевосита иштироки билан амалга оширилмоқда.

Ана шу ва бошқа фактлар аввало шуни кўрсатадики, Совет ҳукумати, бутун совет халқи сўзда эмас, амалда Осиё ва Африка халқларига ўз миллий экономикаси ва фанини тиклашда ва яратишда, миллий кадрлар тайёрлашда ёрдам кўрсатмоқда. Бу эса табиий бир ҳолдир. Имперализм ва мустамлакачиликнинг ҳалокати муқаррар эканлиги ҳақидаги улугъ Ленин таълимотига содиқ бўлган Совет Иттифоқи халқлари Африка, Осиё ва Латин Америкасидаги ўз биродарларига кенг кўламда ёрдам бермоқда. Шу сабабли бу мамлакатларда халқимиз вакиллари шу қадар қизгин кутиб олиб, қўлимизни шу қадар самимият билан қисмоқдалар. Советлар мамлакатидан борган ҳар бир кишига қалб сўзларини айтмоқдалар.

Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик мамлакатлар Осиё ва Африка халқлари орасида шакл-шубҳасиз обрў қозондилар. Улар ҳақиқат қаердалигини, чинакам дўстона ва биродарона мададни қаердан излаш кераклигини тушунадилар. Шу сабабли ҳам улар Совет Иттифоқига ёрдам сўраб мурожаат қилмоқдалар.

Осиё ва Африка мамлакатлари бирдамлиги Совет комитетига келаётган кўпдан-кўп хатлар Халқлар дўстлиги

университетининг жудаям вақтида барпо этилганлигидан далолат беради. Бу хатларнинг ҳар бири — бир инсоннинг биографияси ва аини вақтда унинг мамлакатдаги аҳволни акс эттирувчи ҳужжатдир.

Белгия Конгосида яшовчи ёшлардан бири қуйидаги хатни юборибди: «Биз бошдан кечираётган ўтиш даври интеллектуал ривожланиш учуи ноқулайдир, ваҳолонки, Конго келгусида ўз зиёлиларига муҳтож бўлади. Шунинг учун ҳам сизлардан Конгонинг содиқ фарзанди сифатида менга стипендия беришларингизни сўрайман. Стипендия, мен ишонаманки, ҳаётимни енгиллаштиради. Ҳозирги мавжуд шароитда мамлакатимиз учун зиёлилар кераклигини сизлар мендан кўра ҳам яхши биласизлар».

Танганьикалик йигит эса бундай деб ёзибди: «Сизлар биласизки, Танганьика ҳали ҳам қолоқ, кам ривожланган мамлакатдир. Олий ва ҳатто бошланғич маълумот олиш учун ҳам имкониятлар жуда чекланган. Британия мустамлакачилари ҳамда империалистлари бизларни шу қадар эзиб-янчиб келдиларки, улар томонидан жорий қилинган ўқиш-ўқитиш ишлари мутлақо етарли эмас. Шуларнинг ҳаммасини эътиборга олиб, чет элда маълумот олиш имтиёзига эришган кишиларнинг ҳаммаси кейинчалик Ватанга қайтиб, халқ орасида маърифат тарқатиш ишида ёрдам бермоқ ишига бажонудил розилик бермоқдалар. Қувонч билан айтишим мумкинки, менинг ҳам асосий мақсадим шудир. Жексон Кэсси».

Йигирма тўрт яшар Ражаб Солиҳ Салимнинг хати: «Мен Занжибарда 1957 йил декабрда ўрта мактабни таомладим ва шундан кейин шароитим кўтармаганлиги сабабли ўқишни давом эттира олмадим. Бир йилга яқин мен Занжибарда адвокатлар идорасида клерк бўлиб ишладим. Сўнгра денгизчилар союзининг бош секретари қилиб сайландим. Союзимизнинг мақсади халқларимизни империализм ва эксплуатация занжирларидан ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан озод бўлишига эришишдан иборатдир. Сизларга маълумки, Шарқий Африка империалистик давлатларнинг зулми остида ҳолдан тойган эди. Африка ҳам ўз истиқболини яратиши керак. Сизлардан менга стипендия берилишини ўтиниб сўрайман».

Бенжамин Омбуро ўз мактубида бундай деб ёзади: «Менга Совет Иттифоқида ўқиш насиб бўлса, албатта граждан қурилиши ёки архитектурани ёхуд медицинани ўрганаман. Мен бунга СССРга бора олган тақдирдагина

эришишим мумкин. Капитализм ҳамда империализмга ишонмайман, менинг Кениям сингари мамлакатларда шундай туйғу ҳукмрон бўлиши керакки, бу туйғу мустақилликка эришилганида, империалистларнинг устун келишига имкон бермайдиган бўлсин».

Жуда кўп хатлар олинди. Бу хатлар Того, Кения, Со-мали, Нигерия ҳамда Африканинг бошқа мамлакатларидан келмоқда. Ҳар бир хатда курашга отланган Африка қитъа-си қалбининг зарби сезилиб турибди. Бу хатлардаги сўз-лар нақадар самимий. Бу мамлакатларнинг ёшлари таж-риба ва маълумот олмоқ ҳамда буларнинг ҳаммасини ўз Ватанига багишламоқ учун Москвага, Совет Иттифоқига нақадар зўр иштиёқ билан интиломоқдалар! Одамлар ис-тиқболга ишонадилар!

Ушбу сатрлар муаллифига Латин Америкасига бориш насиб бўлган эди. Аргентина пойтахтида, Миллий уни-верситетда студентлар билан бўлган учрашув ҳеч қачон унутилмайди. Студентлар бизлардан Совет Иттифоқида-ги олий таълим системаси ҳақида кўп нарсаларни жуда қизиқиб сўраб олдилар ҳамда суҳбатларда Москвага бо-риб ўқиш хоҳишини билдирдилар.

Чилининг пойтахти Сант-Ягодаги университетдаги уч-рашувда ҳам Чили студентлари Москвада ўқиш истаклари борлигини билдирдилар. Америкаликлар ўзларини хўжа-йин деб ҳис қилаётган ҳамда ватанпарварлардан қонли ўч олинаётган Панамада ёшлар бизлар билан суҳбатда Мос-квага бориш учун зўр иштиёқ билдирдилар. Ҳамма жойда шу ҳолни кўрдик! Москва, Совет Иттифоқи тинчлик ва халқлар дўстлигининг рамзи бўлиб қолди. Ёшлар ўз ўлка-ларини чет эл ҳукмронлигидан озод ҳолда кўришни, ўз мамлакатлари экономикасини ҳар қандай чет эл капитали-дан мустақил ҳолда барпо этишни, ўз маданиятларини ривожлантиришни истайдилар.

Совет Иттифоқининг дўстона мамлакатларга кўрса-таётган катта иқтисодий ёрдами нақадар бегаразлигини барча мамлакатларнинг халқлари кўриб турганлиги учун ҳам Совет Иттифоқига ишонч ортиб бормоқда. Совет Иттифоқи шу давр ичида хитой халқи учун, Ҳиндистон учун қанчадан-қанча иш қилганлигини санаб ўтиришнинг ҳожати борми? Бхилаидаги металлургия заводи — бунинг ишончли далилидир. Бирлашган Араб республикасининг ҳу-кумати билан Миср халқи учун ғоят зарур бўлган Асвон тў-ғонини қуриш ҳақида яқинда тузилган шартномани айтмай-

сизми! Еш Ироққа ҳамда Осиё ва Африкадаги кўпгина мамлакатларга кўрсатилаётган ёрдам-чи! Буларнинг ҳаммаси қуруқ гап эмас, балки бу халқлар қалбига ишонч бағишлаётган амалий ишлардир. Ёрдам ҳар томонлама кўрсатилмоқда: у ёки бу мамлакат доирасида бевосита иқтисодий ёрдам ҳам, Совет Иттифоқидаги олий ўқув юртларида ёш мутахассис кадрлар тарбиялаб етиштириш ҳам шу жумлага киради. Кейинги йилларда Совет Иттифоқи халқлари билан Осиё ва Африка халқлари ўртасида тарқиб топган ҳақиқатан ҳам олижаноб дўстлик, Латин Америкасидаги одамлар интилаётган дўстлик ҳам ана шу ёрдам самарасидир.

Путури кетган аммо ҳали ҳам қаршилик кўрсатаётган мустамлакачилик хомийлари ҳар қанча уринмасинлар, улар бутун дунё кўз ўнгиде обрўсизланган ва халққа қарши бўлган империалистик гуруҳлар байроғи остида қандай антикоммунистик «семинарлар» ўтказмасинлар, барибир халқлар дўстлиғи ва бирдамлиғи ғоялари яшаб келди, яшамоқда ва яшайверади! Халқлар бирдамлиғи ҳаракати кенгаймоқда ва мустаҳкамланмоқда! Гвинея пойтахти Конакрида 10 апрелда чақирилаётган Осиё ва Африка халқлари бирдамлигининг иккинчи конференцияси бунинг далилидир.

Деҳли, Қоҳира, Тошкент, Аккра, Тунис ва ниҳоят Конакри — Осиё ва Африка халқлари бирдамлиғи ҳаракатида босиб ўтган катта ва олижаноб йўлнинг босқичларидир. Бирдамлик ҳаракатининг ривожланишидаги у ёки бу босқичда вужудга келаётган ҳар қандай қийинчиликларга қарамай, бу ҳаракат мустаҳкамланмоқда, чунки миллионларча кишиларнинг онгига сингиб бораётган тинчлик ва дўстлик ғояси, Совет Иттифоқи ҳукумати томонидан афкор оммага тақдим қилинган ёппасига қуролсизланиш ғояси тобора равшан бўлиб қолмоқда.

Икки буюк қитъа халқлари Совет Иттифоқининг, унинг ҳукуматининг тинчлик учун курашдаги олижаноб позициясини кўриб, бу позицияни қўллаб-қувватламоқдалар. Улар бундай демоқдалар: Москва — тинчлик, дўстлик демакдир.

Хаёлга берилиб кетади киши! Бир неча йил ўтгач, бу ўқув юртини Африка, Осиё ва Латин Америкасидан келган ёшлар Халқлар дўстлиғи университетини тамомлаганлик ҳақидаги аттестат билан битириб чиқадиладар. Университет иомининг ўзи кўп нарсадан далолат бериб туради.

Бу ёш мутахассислар дунёдаги биринчи ишчи-деҳқонлар мамлакатида барпо этилган университетда ўқиган йилларини бутун умр бўйи эслаб қоладилар. Улар ўз Ватанларига баркамол, маълумотли кишилар бўлиб қайтадилар ва ўз мамлакатларининг мустамлакачилар оёқ ости қилган экономикасини жуда қисқа муддатда кўтариб олиш учун ҳамма чораларни кўрадилар. Улар қадимий маданиятни тиклаш, бу маданиятни ривожлантириш, халқаро алоқаларни қайта тиклаш, халқ орасидаги кўпдан-кўп талантларни намоён қилиш, маорифни кенг авж олдириш учун бутун чораларни кўрдилар.

Халқлар дўстлиги университети дўстлик, биродарлик ва тинчликнинг чинакам маскани бўлсин!

Совет халқи меҳмондўст халқ ва у Осиё, Африка, Латин Америкасидан келган студентларни қувонч билан кутиб олади ҳамда чин қалбидан бундай дейди: «Хуш келибсиз элимизга, азиз дўстлар!»

1960 йил, 28 февраль.

ДУСТЛАРИНГ КАФТИ

Эртак яратмаган халқ йўқ. Халқнинг тарихиям, нафосатга муҳаббати-ю ўй ва донишмандлигиям шу эртакда ўз аксини топади. Қирғиз элида майин ҳажв билан сугорилган, теран фикрга бой эртаклар кўп.

Ушалардан биттасини мен сизларга ҳикоя қилиб бермоқчиман.

Қадим замонларда бир кампирнинг етти ўғли бўлар экан. Кунлардан бир кун кампир уларни ҳузурига чақириб сўрабди: «Қани айтинглар-чи, ҳар бирингиз нима қилишни биласиз?» Маълум бўлишича, ўғилларидан энг каттаси—мерган экан, ундан кичиги — уста изтопар, учинчиси — у ва бу дунёда бўлаётган воқеа-қодисаларни айтиб бера оладиган фолбин, тўртинчиси — молтопар, бешинчиси — кемасоз, олтинчиси — чопогон ва энг кичик еттинчиси — ҳар қандай душманни ҳам фош эта оладиган сирли сўзни билар экан. Бошларига огир, синовли кунлар тушганда ака-укалардан ҳар бирининг билими кунларига асқатиб қолипти. Етти ака-ука баҳамжиҳат иш кўришибди. Золим Тайбосхонни енгишибди. Душманни енгиб бўлганларидан кейин, қайси биримизнинг ҳунаримиз қадрлироқ, деб қизиқиб қолиштипти. Бироқ уларнинг бу саволларига ҳеч ким жавоб беролмапти. Эртак шундай мурожаат билан тугайди: сизлар ҳам ўйлаб кўринглар-чи, кимнинг ҳунари муҳимроқ?

Биз ўйлай бошлаймиз. Ўйлаймизу, бироқ саволга жавоб беролмаймиз. Айниқса, Қирғизистонда бўлиб, у беҳад ажойиб ўлкани томоша қилиб, бамисоли ўша етти ака-укалардек бир ёқадан бош чиқариб, ҳар қайсиси ўз таланти, қобилиятига яраша янги ҳаёт қураётган меҳмон-

дўст, кўнгли очиқ халқнинг шижоатини кўрганингдан кейин. бу саволга жавоб бериш айниқса қийин...

Қирғизистонда рус адабиёти ўн кунлиги муносабати билан биз Фрунзе шаҳрига келдик. Гап самолёт бортидан тушишимиз билан дўстларимиз бизни ўз қучоғига олгани устида эмас, гарчи бунинг ўзига яраша қувончи бўлса ҳам. Гап шундаки, кўрган-кечирганларимиз бу ўлкада ҳозир қандай янгиликлар содир бўлаётганини чуқур, қалбдан ҳис этишимизга ёрдам берди.

Руслар билан қирғизлар ўртасидаги дўстликнинг илдири жуда қадим вақтларга бориб тақалади. Бу дўстлик жуда узоқ вақтлардан, улуғ рус сайёҳи ва олими Н. М. Пржевальский қирғизлар билан ҳамкорликда Осиёни ўрганишга киришган вақтдан бошланган. Бу дўстлик Михаил Васильевич Фрунзе йигитлик чоғларида дўстлари билан бирга Ола-тов ва Тянь-Шаннинг тоғли сўқмоқларида саёхат қилган кезларида бошланган. Бу дўстлик Октябрь революциясидан илгарىёқ вужудга келган, гражданлар уруши йилларида, руслар билан қирғизлар ёнма-ён туриб оқ гвардиячиларга қарши курашган, қирғиз элида ёски тузумни сақлаб қолиш учун жон-жаҳди билан интиланган ёт унсурларга қарши биргалашиб жанг қилган йилларида яна ҳам мустақамланган. Бу дўстлик Улуғ Ватан урушининг оғир йилларида, барча совет халқи Она-Ватан ҳимоясига отланган йилларда ҳам катта синовдан ўтди.

Биз бу дўстлик самарасини ўз кўзимиз билан кўрдик. Бу туйғу ҳамма ерда намоён. Қаерга бормайлик, биз янги Қирғизистонни кўрдик.

Республика заводларидан бири ишлаб чиқарадиган қишлоқ хўжалик машиналари Ҳиндистон ва Сурия, Болгария ва Бирлашган Араб республикаси, Куба ва Руминия далаларида ишлайди деб ким хаёлига келтирибди дейсиз? Бу эса бор ҳақиқат. Биз заводнинг кенг цехларида йигиладиган бу машиналарни томоша қилдик. Қирғизистон ўлкасининг ишчилар синфини — токарлик, фрезерлаш ва рандалаш станоклари ёнида турган ёғлик коржомдаги йигит-қизларни кўрдик. Биз уларнинг қирғиз ва рус шоирларининг шеърларини ўқишларини эшитдик. Бу воқеа кенг-кенг кўчаларнинг икки бетини узун-узун, шағамсимон тераклар беэа турган чиройли шаҳар — Фрунзеда содир бўлган эди.

... Совет ҳокимияти даврида қирғиз адабиёти ўсди, вояга етди. Аали Тўқўмбоев билан Тугўлбой Сидиқбеков,

Тўқтабўлот Абдумўминов ва Чингиз Айтматов, Қосимали Баялинов ва бошқа бир қатор ёзувчилар сўнгги йилларда санъаткор сифатида анча ўсдилар. Худди шу йилларда ёш қирғиз ёзувчиси Чингиз Айтматов кенг ўқувчилар оммасига танилди. Унинг ихчам-ихчам повестлари ўзига хос илиқлиги, одамийлиги билан ўқувчини ўзига ром қилиб олди.

Чингиз Айтматов Фрунзеда рус ёзувчиларини кутиб олиш маросимида рус адабиёти ҳақида шундай деган эди: «Ҳеч қайси адабиёт — на англиз, на француз, на немис ва на Америка адабиёти бундай олижаноб тарихий вазифани ўтай олган эмас, улар на қиёфаси ва на шакли жиҳатидан ўзига қадрдон миллий адабиётни «туғдиролган» эмас. Юз йиллаб ғарб маданияти таъсирида қолиб келаётган шундай улкан Африка қитъасида ҳам бирон ғарб адабиёти таъсирида вужудга келган битта ҳам ерли халқ адабиётини учратолмайсиз. Самбен Усмон, Виктор Рид сингари бир қатор талантли ёзувчилар ўз асарларини инглиз, француз, португал ва бошқа тилларда ёзадилару, лекин ҳали ўз адабиётларига эга эмаслар».

Жуда тўғри гап, баъзан чет элда Совет Иттифоқи халқлари ўртасидаги ҳақиқий биродарона муносабатларни бузиб кўрсатишга уринадиган кимсаларга яхши жавоб бўла оладиган гап.

Чингиз Айтматов фикрининг қанчалик ҳақлигини, қаерга бормайлик, ҳаёт тасдиқлаб турарди.

... Қирғиз университети оstonасига қадам қўйганингда ажиб бир туйғу қамраб олади сени. Унинг аудиториялари кўп минг сонли студентлар коллективи билан тўла. Турли миллат фарзандлари бўлган ўғил-қизлар шу бир том остига жамулжам бўлишган.

Россия Федерацияси ёзувчилари билан ўтказилган учрашувда шундай катта залга ҳам кўпчилик сигмади. Бу ерда қирғизлар ҳам, руслар ҳам, ўзбеклар ҳам, қozoқлар ҳам, украинлар ҳам — ҳамма миллат вакиллари аҳил, иноқ ўқишади. Ҳақиқий халқлар дўстлиги шу-да.

...Опера театрининг оғир пардалари кўтарилади. Қирқиз қўшиқлари, опералардан ариялар янграйди, ранг-баранг рақс сюиталари камалакдек товланиб, кўзни қамаштиради. Халқнинг Совет ҳокимияти йилларида ўсиб-улғайган ўз маданияти бу. Бу маданиятда биз замонамиз руҳини, айни чоқда рус театр маданиятининг, бошқа Совет Иттифоқи халқлари маданиятининг таъсирини кўрасиз.

Сиз Фрунзе шаҳридан чиқасиз... Автомашиналар сизни оромижон Иссиқкўл қирғоқларига элтади. Бу кўл тўғрисида, кўлнинг қандай пайдо бўлгани-ю, қирғоқларида юз берган воқеалар ҳақида чиройли-чиройли афсоналар мавжуд. Кўм-кўк чўққилар билан ўралган тоғ кўлининг биллурдек мусаффо сувига тикилар экансиз, унда Қирғизистоннинг қадимий қаҳрамонона тарихини кўргандек бўласиз ва бу афсоналарни сира ҳам унутмасам дейсиз.

Бу «афсона»лардан энг ажойиби — мана шу бизнинг янги ҳаётимиз. Бу ҳаёт — Иссиқкўл атрофидаги ерларда — тоғда техника билан яхши жиҳозланган қишлоқ хўжалиги вужудга келсин деб, меҳнат қилаётган кишилар шижоати билан қуриляпти.

«Новий путь» колхозининг раиси Михаил Яковлевич Смирнов бизни хўжалик ерлари, боғлари, чорвачилик фермалари — хуллас сўнгги йилларда яратилган барча бойликлари билан бирма-бир таништирди. Колхоз аҳолисининг ярми қирғизлар, ярми руслар экан. Кечқурун бадий ҳаваскорлар концертида эса биз рус ва қирғиз қўшиқларини тингладик. Эртасига яна қўшиқ тингладик. Лекин бу сафар учрашув Темировка қишлоғидаги Владимир Ильич Ленин номли колхоз клубида бўлди. Ўқувчи қиз Жузумкан Қадиргичева ўз дугоналари билан «Москва оқшомлари» қўшиғини боплаб айтиб берди.

...Жаҳонда жуда кўп чиройли шаҳарларни кўриш, кўплаб ажойиб дўстларни учратиш мумкину, бироқ қўл сиқишганда қалбининг бор қўрини узатадиган биродарларнинг кафти тафтини сира-сира унутиш мумкин эмас.

1962 йил.

ДУСТИМИЗ ФАЙЗ

Файз Аҳмад Файзга очик хат

Азиз дўстим!

Сени Москва аэродромида кузатар эканмиз, орадан сал вақт ўтар-ўтмас сенга оддий хат орқали эмас, газета орқали мурожаат қилишга мажбур бўлар, деган фикр хаёлимга ҳам келмаган эди. Газета орқали мурожаат қилишимнинг боиси шуки, бу хат сен ҳибс этилган қамоқ деворларидан ошиб ўтиб, сенга етишига ишончим комил.

Тошкентда бўлиб ўтган ва биз сени кўришга муяссар бўлган Осиё ва Африка ёзувчилари конференциясининг ёпилганига ҳали ҳеч қанча вақт бўлгани йўқ. Бу конференциядан, қирқдан ортиқ Осиё ва Африка мамлакатларидан келган ёзувчилар билан учрашувлардан олган таассуротларимиз ҳали кўз ўнгимизда. Биз кўплаб делегатлар билан ёзишиб турибмиз. Афсуски, ёглиз сенга хат ёзиб, жавоб олиш имкониятидан маҳруммиз.

Бундан деярли ўн йил муқаддам, 1949 йилнинг ноябрида, бир группа совет ёзувчилари Николай Семёнович Тихонов билан биргаликда Покистонда бўлган эдик. Сен билан ўшандан бери танишмиз, азизим Файз. Ўша, эски дўстлигимиз ҳаққи, сен ва сенинг оиланг учун огир бўлган шу кунларда хат ёзиб, яна бир марта мен ва дўстларим, совет ёзувчилари жўшқин шоирона қалбингни, чин инсоний қалбингни яхши биладиган бутун жаҳон ёзувчилари сенинг тўғрингда нималар ўйлаётганимизни ёзгим келди.

Биз Покистонда бўлган вақтимизда халқ орасида қанчалик машҳур эканлигининг гувоҳи бўлган эдик. Ҳатто саводи йўқ кишилар ҳам сени: «О, бизнинг Файзимиз! Унинг шеърларини бутун Покистон халқи билади!» дейишган эди.

Шеърларининг мазмуни ва мусиқийлигига мафтун

бўлган минглаб тингловчиларинг адабий кечаларда уларни кетингдан такрорлашарди. Сени ўша вақтлардаёқ машҳур шоир Иқболнинг меросхўри деб аташарди.

Покистондан қайтиб кетганимиздан кейин орадан кўп ўтмай, сени нотўғри айблаб ҳибсга олишганини ва қамоққа ташлашганини эшитдик. Беш йилга яқин зиндонда азоб тортдинг, бироқ улар на руҳингни, на ҳақиқатга ишончингни синдира олишди. Мана бу сатрлар худди ўша зиндонда битилган эмасмиди:

Қаламимни олдилар-ку,

қайгурайми мен?

Оловланган қалб қонига тегди қўлларим.

Боғладилар, гапирмасин дея тилимни...

Тил биланмас,

Вужудим-ла сўзлагайман мен!

1956 йилнинг декабрида Ҳиндистоннинг маркази Деҳлида бўлиб ўтган Осиё ва Африка ёзувчиларининг конференциясида, азизим Файз, шоирларнинг традицион мушоирасида сенинг ўз оғзингдан мана шу мардонавор сатрларни эшитдик. Қамоқда кечган йилларинг чакканга қиров ташлабди-ю, лекин шъарият қалбини сўндирилмабди.

Сени Тошкентда бўлиб ўтган Осиё ва Африка ёзувчилари конференцияси муносабати билан Ўзбекистонимиз тупроғида кўрганимиздан, ниҳоят Москвада кутиб олишга муяссар бўлганимиздан қанчалик бошимиз осмонга етганини айтиб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Ун йил муқаддам биз сенинг она шахринг Лохўрда бўлган эдик, биз ҳам сизнинг меҳмондўстлигингизга меҳмондўстлик билан жавоб қилишни жуда истардик.

Ўша, биринчи учрашувимиздан бери жаҳонда жуда катта ўзгаришлар рўй берди. Бироқ сен ўша, ажойиб шоир, катта, меҳрибон дўстимиз Файзлигингча қолдинг.

Бир куни мен сендан дунёда энг яхши кўрган нарсанг нима, деб сўраган эдим. «Ўз халқим, ўз Ватаним, ўз тупрогим»,— деб жавоб берган эдинг. Бу — жуда катта туйғу ва биз уни жуда яхши тушунамиз. Бу туйғуни шунинг учун ҳам тушунамизки, биз ажойиб Покистон халқи билан яқиндан танишдик, унинг ажойиб маданиятини, меҳнат-севарлигини, озодлик ва мустақилликка бўлган қаттиқ интилишини ҳис этдик. Покистоннинг маркази Қорачида

ҳам, гўзал шаҳар Пешаворда ҳам, ажойиб Лохўрда ҳам, Панжобдаги деҳқон хонадонларида ҳам ҳис этдик буни. Биз ўз халқингни бу қадар севишинг, ўз қўшиқларингни унга бағишлашинг боисини яхши тушунамиз.

Азизим Файз! Биз бошинга тушган мусибатдан қаттиқ ташвишдамиз. Сени озодликдан яна маҳрум этишди, қаламингни тортиб олмоқчи бўлишди. Бу ғайри табиий ҳол. Сен Покистон гражданисан, бироқ сен яратган шеърият умуминсониятники. Шоир эркин бўлмоғи лозим. У ўз халқига, ўз юрти осмонига, қадрдон манзаралар — халқининг бетакрор ҳаётини ташкил этадиган барча нарсаларга садоқати ва муҳаббатини эркин куйламоғи лозим.

Қадрли Файз! Биз сенинг ҳам, шеъриятингнинг ҳам таҳқирланишидан қаттиқ нафратланмоқдамиз. Покистон, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлардаги дўстларингнинг овози қамоқхонанинг қалин деворлари оша сенга етиб бораётганига ишонамиз. Жаҳоннинг барча холис адабиёт аҳли сенинг озод қилинишингни талаб қилиб, норозилик билдирмоқдалар.

Биз Қоҳирадаги Осиё ва Африка халқлари бирдамлиги кенгаши ҳам сени ҳимоя қилиб мактуб йўллаганини эшитиб, беҳад қувондик. Совет ёзувчилари ҳам сенинг зудлик билан озод қилинишинг тўғрисидаги талабномага қўшилдилар. Биз Покистон ҳукумати ҳозир ер куррасининг бешала қитъасидан жаранглаётган адолат талаб овозга қулоқ солади, деган умиддамиз.

Яқин кунлар ичида турма катагидан Покистоннинг машҳур булбули, ажойиб дўстимиз, Осиёнинг улуғ шоири — Файз Аҳмад Файзнинг учиб чиқишига ишончимиз комил.

Мана шу сатрлар ҳозирги кунда жаҳондаги барча мамлакатларда эшитилаётган кўплаб мактублар қаторига қўшилсин ва яна бир марта биз ҳамиша сен билан бирга эканлигимизни эсга солсин, деймиз, азиз дўстим!

Ҳақиқат тантана қилади!

1959 йил, 10 февраль.

Файз қалбининг қўри

Ҳар биримизнинг ҳаётимизда жуда кўп учрашувлар бўлади. Улардан баъзилари оқин дарёдаги хас-чўпдай ҳаёлимиздан четлаб кетади, баъзилари эса бор тафсилоти

билан хотирамизда абадий қолади. Бундай учрашувлар ёққан ўтнинг қўри қалбингизни илитади ва сира ҳам сўнмайди.

Файз Аҳмад Файз билан биринчи марта унинг уйида, Покистоннинг гўзал шинам шаҳарларидан бири Лохўрда бундан ўн уч йил муқаддам, биз совет адабиёт аҳли Покистон прогрессив ёзувчиларининг конференциясига борганимизда учрашган эдик. Николай Тихонов, Мирзо Турсунзода, Ойбек ва мени Файз оиласи жуда илиқ кутиб олди. Юртимиз ҳақидаги ҳақиқатни Осиёда ҳали кўпчилик билмасди. Лекин шунга қарамай, Покистонда Лениннинг номи маълум эди. Биз кулбаларнинг лой деворларига ишланган беш қиррали юлдузлар ва Файзнинг она тилиси — урду тилида ёзилган «Совет Иттифоқидан ўрнак олайлик!» шеърларини кўрдик.

У кунларни унутиш қийин. Ўша кезларда қурувчилар шарқнинг машҳур шоири Иқболга мавзолей қуришгаётган эди. Бир куни Файз иккаламиз мавзолей ёнида турган эдик. Унинг рўпарасида инглиз колонизаторлари томонидан қурилган қамоқхонанинг совуқ деворлари қад кўтарган эди. Шунда Файз «Энг яхши кишиларимиз мана шу панжаралар орқасида азоб чекмоқдалар», — деди. Орадан сал вақт ўтмай Файз Аҳмад Файзнинг ўзи ҳам ўша панжара ортига ташланди. У бир неча йил умрини қамоқда ўтказди. Ўша оғир кунларни эслар экан, ҳазиллашиб: «У ерда, ҳар қалай, шеър ёзишим мумкин эди. Бўш вақтим сероб эди», дерди. Бу шеърлар бизда нашр этилган. Улар ўз халқи озодлиги йўлидаги толмас курашчи, ажойиб лирик қаламига мансуб шеърлар.

Файз Аҳмад Файз букилмас иродали, ёруғ келажакка ишонган одам. Қалбининг бор қўрини шонли, меҳнаткаш халқига бағишлаган курашчи-шоир, катта давлат арбобининг шижоат тўла ҳаёти бунга ёрқин мисол бўла олади.

Файзнинг номи Осиё ва Африкада халқчиллик ва кураш тимсоли бўлиб хизмат қилади. Биз, совет ёзувчилари Файзнинг катта йиғинлардаги нутқини кўп марта эшитганмиз. Мухлислари унинг шеъриятини қандай кутиб олишларини икки-уч оғиз сўз билан ифодалаб бериш қийин. Биз унинг шеърларини Деҳлида ҳам, Лохўрда ҳам, Тошкентда ҳам, Москвада ҳам тинглаганмиз. Бу шеърларнинг жозибаси беҳад.

Бизнинг давримизда кўпчилик шеър ёзади. Бироқ ўз халқи орзу-умидларининг ифодачиси бўлиш ҳар кимга

ҳам насиб бўлавермайди. Фақат халқининг қалб уришини эшитадиган, унинг юракдаги ўйларини тушунадиган шоиргина халқ шоири деб аталиши мумкин. Покистон халқининг жасур, камтарин, талантли ва оқил фарзанди — дўстимиз Файз Аҳмад Файз худди ана шундай шоирлардандир.

Сени кўрмоқ насиб бўлди бизга,
бахтдир бу!
Юраклардан юракларга оқар ҳайқирнқ —
Файз Аҳмад Файз,
оташ юрак...
оловли туйғу,
Дўстлик учун,
тинчлик учун,
яша айқириб!

1962 йил, 1 сентябрь.

ОЗАРБАЙЖОН ЮЛДУЗЛАРИ

Ҳамма нарсанинг бунчалик тез ўзгаришига ақлингиз ҳайрон қолади. Каспий денгизини кесиб, ҳисобсиз нефть вишкалари қад кўтарган Боку шаҳрига яқинлашар экансиз, дафъатан кўзингизга шаҳарда ҳеч қандай ўзгариш содир бўлмагандай туюлади. Лекин бу биринчи таассуротгина холос. Шаҳар икки йил бурун шундай эди, лекин бугун аҳвол бутунлай ўзгача. Бу сернашъа баҳор оқшомида Боку осмонини юлдузлар чамани қоплаган. Бугунги оқшом худди ўша-ўша, бироқ ерда эса катта ўзгаришлар юз берган: халқаро муносабатларга арзигудек аэропорт вужудга келган бу ерда.

Сиз ўттиз чақирим наридаги меҳмонхонага йўл olasиз, машина ойналарини очиб, нефть иси келиб турган тунги соф ҳавони симирасиз. Яна саноксиз нефть вишкаларига кўзингиз тушади — Боку сизга ўзининг бор ҳусни жамолини кўз-кўз қилаётгандай бўлади. Лекин бу ҳали ҳаммаси эмас. Ёўзал, серқуёш баҳор тонги отиши билан шаҳар бор латофати билан намоён бўлади сизга. Балки, шаҳарда айтарлик ўзгаришлар рўй бермагандир? Йўқ, ўзгаришлар бор, бўлганда ҳам жуда катта. Миллион аҳолига эга бўлган бу шаҳарда қурилиш сира тўхтамайди. Янги турар-жой кварталлари, янги замонавий архитектурага биноан қурилган Озарбайжон фанлар академияси. Янги институтлар. Янги касалхоналар. Буларнинг ҳаммасини сиз макетда эмас, амалда, тайёр ҳолда кўрасиз. Боку илгарилари тап-тақир чўл бўлган, кучли шамол эгалик қилган ерлар ҳисобига кун сайин, бўйи ва энига кенгайиб бормоқда. Боку узра эса, порт ҳамда шаҳарнинг ҳаёт қайнаган ерида Сергей Миронович Кировга қўйилган ҳайкал фируза осмонга қараб бўй чўзиб турипти. Унинг: «Ютуқла-

римиз чиндан ҳам катта. Ростини айтсам, ўлай агар, жуда-жуда яшагим келади», деган сўзлари ҳозир ҳам қулогингиз тагида жаранглаб тургандай бўлади.

Биз бу ерда II Совет Осиё ва Африка халқлари бирдамлиги конференцияси ўтаётган кунларда бўлган эдик. Россия Федерацияси, Озарбайжон, Ўзбекистон, Грузия, Қозоғистон, Арманистон, Тожикистон, Қирғизистон ва Туркменистон делегатлари колониализм ва империализмга қарши курашда Осиё-Африка бирдамлик совет комитетининг бундан кейинги қиладиган ишлари программасини белгилаб олиш учун тўпланганлар. Ўша кунлари Бокуда Осиё ва Африка мамлакатларидан келган меҳмонлар ҳам бор эди. Худди шу кунларда бутун республика аҳли Озарбайжоннинг Россия составига қўшилганлигининг бир юз эллик йиллигини тантанали равишда нишонлаш учун қизғин тайёргарлик олиб бормоқда эди.

Бу кайфият ҳар қадамда сезилиб турарди. Транспарантлар ва плакатлар, Москва театрларининг афишалари кўзга ташланар, шаҳарда аллақандай байрам кайфияти ҳукмрон эди. Гулистон тинчлик сулҳи тузилиб, бу сулҳга биноан Озарбайжон хонликлари Россия составига киргандан бери орадан ўтган бир ярим асрлик даврда Озарбайжон ва Россия халқлари катта йўлни босиб ўтдилар. Чор Россияси бу ишга қўл урар экан, турган гап, Озарбайжон халқи ва экономикасини ўзига тобе қилиб олиш ниятида очиқдан-очиқ ўзининг колонизаторлик мақсадларини кўзда тутган эди. Шунга қарамай бу сиёсий акт тарихий келажакда икки томон учун ҳам фойдали бўлиб чиқди.

XIX асрда яшаган Озарбайжоннинг йирик файласуф ва маърифатпарвари М. Ф. Охундов шундай деб ёзган эди: «Рус давлатининг ҳомийлиги орқасида биз ўтмишда содир бўлиб турган босқинчи тўдаларнинг тинимсиз юришлари ва талашларидан қутулдик ва ниҳоят, тинчликка эришдик». Октябрь революциясигача ўтган даврда ва революция амалга оширилган кунларда рус ва Озарбайжон халқлари қанчалик бир тан-бир жон бўлиб кетганлари ҳаммага маълум. Бу ердаги ҳар бир тош ҳозир ҳам бу икки халқ пролетарларининг биргалашиб олиб борган курашларини эслатиб туради.

Халқларимиз бирлиги ва биродарлигини 26 Боку комиссарлари ҳайкали ёнида ёқилган абадий аланга ёнида ҳам яққол ҳис этасиз. Турли халқлар фарзандлари

Кавказда Совет ҳокимиятини тиклаш давридаги оғир йилларда ҳам бир ёқадан бош чиқариб, баб-баробар қаҳрамонлик кўрсатдилар. Улар ўз фидойиликлари билан революция ишига хизмат қилишда мисли кўрилмаган намуна бўлдилар. Бокудаги бокулик комиссарларга ҳайкал қўйилган кичкинагина паркда болалар ўйнашади. Мана энди шу мрамор плиталар остига қўйилган ажойиб кишиларимизнинг неvara ва чеваралари учун ҳамма нарса муҳайё.

... Биз СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Василий Семёнович Емельянов билан бирга навқирон шаҳар Сумгаитга кетаётган эдик. Аввалига тақдир мени Бокуда бақамти келтирган бу олимнинг қиёфасини Торндайковнинг «Рус мўъжизаси» картинасида тасвирланган образга сира ўхшатолмадим. Бироқ Сумгаитга қараб йўл олган дастлабки дақиқаларданоқ бу ҳали унча кексаймаган, жуда камтарин ва ҳайрон қоларлик даражада хотиржам одам худди ўша фильмда тасвирланган одамнинг ўзгинаси эканлигига ишонч ҳосил қилдим. Унга бу ерда ҳар бир квартал, ҳар бир уй, ҳар бир кўча таниш экан. Ушу ерда варақалар ёпиштирган, бир вақтлар шу ерда «Правда» ни тарқатиб, телефон алоқасини тиклаган, худди шу ердан ҳаётини хавф остида қолдириб разведкага жўнаган...

Бокуда бўлган кунларимиз давомида ёшлар олдида нутқ сўзлаганида ҳам, тенгқурлари, бундан қирқ йил муқаддам Василий Емельянов билан бирга революция учун курашган, ҳозирда сочлари оппоқ оқариб кетган нуроний озарбайжонликлар билан учрашиб қолганида ҳам унинг кўзлари аллақандай нурланиб кетганини ўз кўзим билан кўрдим. 1964 йилнинг мана шу май кунларида Василий Семёновичнинг иши айниқса кўпайиб кетган эди. Ҳамма уни кўришни, ундан фақат ўтмиш ҳақидаги ҳикояларинигина эмас, ҳозирги — бутун умрини бағишлаб келаётган атом энергиясини тинчлик мақсадида фойдаланиш хусусидаги ажойиб ҳикояларини ҳам тинглашни истарди.

Биз Озарбайжоннинг навқирон шаҳарларидан бири Сумгаит ҳақида олдин ҳам эшитган, ўқиган эдик. Бироқ ҳар қанча ўқиганинг, эшитганинг ўз кўзинг билан кўрганда олган таассуротингга етмас экан. Нефть ва химия шаҳри бўлган Сумгаитнинг келажаги порлоқ. Бундай шаҳарларни, биз одатда, проектларда кўриб ўрганиб қолганмиз, бироқ сўнгги йилларда қуриб битказилганлари ҳам талайгина.

Кўм-кўк Каспий денгизи ҳар уй бўсағасида чайқалиб ётгандай туюлади. Шаҳарда битта ҳам девор кўринмайди. Ҳамма ёқ очиқ, ҳамма нарса худди кафтингизда тургандай яққол кўринади. Бизга жилмайиб: Сумгаитда пензионерлар йўқ дейишади. Буни пензионерларни хафа қилиш учун айтишмайди. Шаҳарнинг барча аҳолиси ёш бўлганлиги учун шундай дейишади. Шаҳар ўн бешдан энди сал ошган, холос. Ҳар уйнинг олдида болалар майдончаси, қум, арғимчоқ, турли ўйинлар — болаларга эътибор зўрлиги шундайгина билиниб турибди. Ёш ниҳоллар ўтқазилган. Нуда дарахти тўқ пушти ранг бўлиб гуллаб ётипти. (Сумгаит манзарасига номи сира тўғри келмайдиган бу дарахт номини жуда ўзгартириб юборгим келиб кетди!) Биз Самад Вурғун номига қўйилган кўчада тўхтадик. Тўхтаган еримиздаги уй деворига шоирнинг бизга жуда таниш бошининг горельефи ишланган. Тошга шоирнинг қисқача таржимаи ҳоли ўйиб битилган. Сумгаитда қирқ беш миллат фарзандлари яшайди — чиндан ҳам халқлар дўстлиги шаҳри бу. Озарбайжонликлар, меҳмони йўқ уйнинг бахти йўқ, дейишади. Бу ердаги одамларнинг ҳаммаси бахтли. Сумгаитда меҳмонлар жуда кўп. Бошқа ерларда ҳам шундай.

Биз, бирдамлик конференцияси делегатлари Осиё ва Африка мамлакатларидан келган меҳмонлар билан бирга Каспий нефтчиларининг меҳмони бўлдик.

Менинг эски дўстим, Каспий денгизидан биринчилардан бўлиб нефть олишни ўзлаштирган Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Қурбон Аббосов шу куни айниқса хурсанд эди. У ажойиб шаҳарча — атрофида шўр денгиз суви чайқалиб ётган қозиқ оёқда, Қоҳира, Деҳли шаҳарларида учрашган дўстларини қаршилаб олмоқда эди. Бугун у озарбайжонликларнинг меҳнат самаралари ҳақида ҳикоя қилиш билан кифояланиб қолмай, уларни бирма-бир кўрсатишга ҳам қодир. У одатдагидек камгап кўринса-да, жуда сертакаллуф эди.

— Мана бу биринчи қўйган вишкамиз, — дерди у, тагига хотира тахтаси ўрнатилган эски бир вишкага ишора қилиб. — Мана бу биринчи қурган уйимиз...

Ҳозир бу ернинг теварак-атрофида уйлар ҳам, вишкарлар ҳам ҳисобсиз бўлса-да, кишининг биринчи қилган иши айниқса юракка яқин бўлади. Биз денгиз узра ётқизилган пухта тўшама йўл бўйлаб яшил грузовикларда сайр қилдик. Машинада анголаликлар ва мозамбиклик

ажойиб шоир Марселино де Сантос бирга ўтиришган эди. Марселнио де Сантос теварак-атрофга ўйчанлик билан тикилиб ўтирар, ғамгин кўзларида чуқур қайғу акс этарди. Мен ундан:

— Нега маъюссан, Марселино?— деб сўрадим.

— Мозамбикни ўйлаяпман. У ерда ҳали халқнинг ўзи хўжайин эмас.

Қурбон Аббосов қўлини Марселинонинг елкасига ташлади.

— Ўзи хўжайин бўлади. Албатта бўлади. Биз ҳам авваллари ўзимиз хўжайин эмас эдик, мана қара, энди қандай хўжайин бўлиб олганмиз!

Озарбайжоннинг қандайлигини кўрдингизми! Ҳамма бир-бирига ога-ини, дўст. Барча меҳнаткаш ва қувноқ. Олим ва уста, ажойиб рассом ва қурувчи, қўшиқчи ва деҳқондир улар. Меҳмон кутишни ҳам, бошқа халқларга ёрдам беришни ҳам биладилар. Озарбайжонга борган ҳар қандай одам бу биродарона дўстлик ва муҳаббатни қалбдан хис этади.

Озарбайжонда халқ шоири Расул Ризонинг қуйидаги шеърини ҳамма яхши билади:

У қўрқмасдир,
 бизнинг оға,
Жаҳон узра даст кўтарган,
 Октябрнинг туғини!
Зиндонлар ҳам гумдон бўлди,
 баҳорлардан завқ олиб,

Бир уммонга қўшилдилар
денгизлар ҳам чайқалиб.
Порлоқ ҳаёт сари юрдик,
рус халқига шарафлар!

Мана шу тантапали, унутилмас кунларда Озарбайжон халқига: муҳаббатимиз ҳам, дўстлигимизу садоқатимиз ҳам ҳамиша сиз билан бирга, дегим келади.

Озарбайжон юлдузларига шон-шарафлар бўлсин!

1964 йил.

Рўпарамда бир фотосурат: новороссийсклик тўртта болакай. Улар ҳаммаси бу ёшда пучуқ ва бўлар-бўлмагга кулаверадиган бўлишади. Уларнинг ҳаммалари ҳам ҳали ташвиш нима-ю, катта масъулият нималигини татиб кўрмаган бошқа болаларга ўхшаб ўта қувноқ. Мана улар — уч қизалоқ ва ўқувчилар телпагини кийган бир ўғил бола. Улар янги шаҳарда, бир йил давомида минглаб километрга чўзилиб кетган фронтнинг жанубий қаноти бўйлаб турган, харобазорда қайта қад кўтарган шаҳарда яшайдилар. Улар тарихи ҳозирда ҳаммага маълум бўлган, қаҳрамонлари жасорати билан шуҳрат қозонган шаҳарда яшайдилар. Новороссийск бизни уруш йилларида ҳайрон қолдирган эди, у ҳозир ҳам ўзига хос меҳнат жараёни билан ҳам, гаванда хотиржам тутунини буруқсатиб турган денгиз транспортлари билан ҳам кишини ҳайратда қолдиради. Қирқ мамлакат байроги остида кемалар Цемесск кўрфазига кириб лангар ташлайди. Бу — Қора денгиз бўйлари учун олиб борилган шиддатли жанглар вақтида бадфеъл Кавказ тоғлари ярим оролида тўкилган қонлар эвазига қўлга киритилган янги куннинг тимсоли бўлиб кўринади. Майли, болалар кулаверишсин; мактабдан чиққандан кейин портфелларини кўтариб чопқиллашсин... Ҳозир бу ярашади... Бироқ уларнинг ҳар бири жонажон шаҳарларида бундан кўп йил муқаддам қандай воқеалар содир бўлганини билишлари керак.

...1943 йилнинг сентябри. Новороссийск қийноққа солинган. Тор-мор келтирилган. Фронт линияси «Октябрь» номли цемент заводини иккига бўлиб турарди. Суткасига 24 соатлаб жанг борарди. Нефть қуйиш флоти Бошқармасининг бошлиғи, яқингинада ҳам шаҳар партия коми-

тетининг секретари бўлиб ишлаб юрган Орест Александрович Сичеников қўлида автомат билан цемент заводининг ҳовлисида яшириниб ётибди. У шу ерда жараланган эди. Яна ўз отрядига қайтиб келган. Ҳозир Сичеников бу ҳақда жуда қурумсоқлик билан гапиради, жуда узоқ хотира, дейди.

Ҳозир шаҳар кун тартибида зарур масалалар кўп: уй-жой, магазинлар қуриш, шаҳарни планлаштириш, боғ, хийбонлар барпо этиш, цемент заводларида янги печларни ишга тушириш керак. Уруш аллақачонлар тамом бўлган. Лекин уни ҳали ҳеч ким унутгани йўқ. Шаҳар майдонларидаги ёдгорликлар ҳам эслатиб турибди уни. Баъзан эса ҳали-ҳали уни эслатадиган кўнгилсиз воқеалар ҳам содир бўлиб қолади. Масалан, бир куни, узоқдан худди уйқуга кетган дельфинга ўхшаб, тўлқинларда аста чайқалиб денгиз тубида ётган мина сув юзига чиқиб қолди. Тўлқинлар уни суриб келиб қирғоққа урди...

Новороссийскни штурм қилинган сентябрь оқшомида биз туни билан Цемесск кўрфазида бўлаётган жангни кузатдик. Портлашлар, прожекторлар ва қудратли «Катюша»лар нурида кўрфаз қозон бўлиб қайнарди. Илк тонгда Новороссийск портида тинмай ўқ ёғилиб турганига қарамай, кичкина кемачалар — соқчи десант катерларини кўриш мумкин эди. Уларда солдат ва денгизчилар келтирилган эди. Тонг палласида бу кемалар яна Геленджикка қайтиб кетишди. Кўрфазда немис снарядларидан сув фонтанлари кўтарилмоқда эди. Ўша куз биз соқчи катерлар қўшилмасининг командири капитан-лейтенант Николай Иванович Сипягин ва унинг ўртоқлари билан қаттиқ дўстлашиб қолдик. Геленджикда қанча оқшомларни бирга ўтказдик. Сипягиннинг ҳамиша иши кўп бўларди. Жануб тунларида ўз катери билан Кичик ерга неча марталаб бориб келган. Бу орада Кичик ерга тушириладиган десант командири — Совет Иттифоқи Қаҳрамони Цезарь Львович Куников ҳам оламдан ўтиб бўлган эди. Қаламини қурол билан алмаштирган журналист Кичик ерда ҳалок бўлди. Новороссийскни штурм қилишнинг ҳал қилувчи куни белгиланган соатга қадар Мисхакода қаттиқ туриб берган бу десантни тушириш қандай амалга оширилгани ҳақида бизга Сипягин қисқа қилиб гапириб берган эди. Ниҳоят, штурм куни ҳам етиб келди.

Кемаларимиз Дооб бурунини айланиб ўтиб қайтиб келишмоқда эди. Баъзилар қулочкашлаб сузиб келишарди.

Улар ўқ тегиб тешиб ўтган кемадаги денгизчилар экан. Биз эски, бузуқ автомашинада Геленджикка қараб елиб кетдик. У ерга бирин-кетин бу ердагилар Тюткиннинг флоти деб атайдиган десант кемалар етиб келмоқда эди. Денгизчилар сакраб-сакраб қирғоққа ўтиб олишар, соғломлари ярадорларга кўмаклашишарди. Ниҳоят, Сипягиннинг қайиғи ҳам кўринди. Биз командирни дарров қўлтигидан олдик.

— Новороссийск бизники! — деди ҳорғин. У чанг босиб, қорайиб кетган эди.— Қанча ажойиб йигитларимиздан ажралдик...— шундай деди-да, қўногига қараб кетди.

Биз ундан жанг тафсилотларини гапириб беришини кутардик. Аммо у индамас, ютоқиб сув ичарди...

Орадан бир неча соат ўтгандан кейин эса биз цемент заводларини бир-бир босиб ўтиб, тутаб, дуд босиб ётган Новороссийск бўйлаб юриб борардик. Кинооператорлар билан бирга «Пролетарий» заводининг бир тасодиф билан сақланиб қолган дарвозасига қизил байроғимизни тиккан жангчиларни табриклаганимиз ҳали-ҳали эсимда.

Буларнинг ҳаммаси менга 1964 йил баҳорини ҳам эслатди. Ушанда биз Николай Сипягин ва Цезарь Куников монументи ёнидаги қаҳрамонлар майдонида турардик. Сипягин Совет Иттифоқи Қаҳрамони номини олгандан кейин, десантни эсон-омон ўтказиб қайтиб келаётганида, Керчь бўғозида ҳалок бўлди.

Новороссийск музейида Римский-Корсаковнинг «Олтин хўрозча» операсининг клавири сақланади, унда Новороссийск озод этилган куни қилинган ёзув бор: «Чалиш мумкин — мина қўйилмаган. Сержант Бояркин». Сержант Бояркин оккупантлар вақтинча эгаллаб турган бинолардан биридаги роялни минадан тозалаган. Бу ёзув гўё Новороссийскнинг мусаффо Қора денгиз ҳавосидан яйраб нафас олиб ўсаётган барча янги авлодга қарата огоҳлантириб айтилгандай туюлади кишига.

Қаҳрамонлар майдонидаги абадий шоп-шухрат машъали ёнида Дмитрий Шостакович томонидан ёзилган «Новороссийск курантлари» мотам марсиясидек жаранглайди.

Биз КПСС ўлка комитети секретари Качанов ва барча новороссийскиликлар билан бирга Қаҳрамонлар майдонидаги монумент ёнида турибмиз.

Энди хушчақчақлик қилиш ҳам, қуриш, ҳаёт нашъ-

асини суриш, яшаш ҳам мумкин. Бу ҳол ҳар қадамда кўриниб турибди.

Новороссийск — улкан порт.

Унинг мамлакатимизга ва бошқа хорижий мамлакатларга энг яхши цемент етказиб бериб турган заводлари тинмай ишлаб турибди.

«Октябрь» заводининг дарвозаси олдида баланд постаментга юк вагонининг темир асоси ўрнатилган. Вагон Новороссийскнинг бутун жангномаси давомида шаҳарнинг алангали бўсағасида мағрур туриб берди, ҳозир ҳам совет халқи қаҳрамонлигининг тилсиз гувоҳи сифатида қад кўтариб турибди.

Дафъатан кирган кишига завод ҳовлисида галати оёйишталик, озодалик ҳукмронликдек туюлади. Цемент чанг булутидан иборат эканми дейсиз. Лекин сиз янглишган бўласиз. Бу ерда қадди-қомати келишган, ишчи коржомасидаги гул тутган қизлар юришади, фақат печкаларнинг оғир буралиши-ю, таги бориб ёнма-ён саф тортган тўртта трубага айланганини кўрасиз.

Бизни, бутун умрини цементга бағишлаган завод директори Борис Дмитриевич Косенко кутиб олди. Ҳозир у бизни завод идорасига бошласа керак, деб ўйладик... У эса бизни заводга кираверишдаги шинамгина хонага бошлайди, шу ерда ўтириб суҳбатлашамиз, унинг цементнинг туғилиши тўғрисида батафсил, шоирона ҳикоясини тинглаймиз.

— Бизнинг цементимиз учун табиатнинг ўзи нодир хомашё тайёрлаб қўйган,— дейди қўлидаги кўрсаткични девордаги цемент олишнинг технологик процесси схемаси устидан юргизиб.— Бу хомашё — мергель, унга биз шундай деб ном берганмиз. Атрофимизни ўраб турган тоғлар шу хомашёнинг кони, қадимги вақтларда у ерлар денгиз туби бўлган экан. Бу хомашё, денгизда яшаган микроорганизмларнинг совути. Бу хомашёни майдалаб ўтиришимизнинг ҳожати ҳам йўқ. Табиатнинг ўзи уни биз учун яхшилаб майдалаб қўйган.

— Печларни баъзан тўхтатасизларми?

— Жуда зарур бўлиб қолганда тўхтатмасак, бошқа вақтларда ишлайверади. Ўтга бардошли материаллар совутганини ёқтирмайди,— дейди Косенко.

Сўнгги жумласи ўта техник ибора бўлиб, Косенко учун ўзга маънони билдирмаса керак. Лекин бу сўз биз учун бошқача жаранглайди. Бу ерда, Новороссийскда, бу

сўз чиндан ҳам кенг маъно касб этган кўринади. Назаримизда, бу ердаги одамлар ҳам иссиққа бардошли бўлиб кетишган. Мамлакатимизнинг жанубида фашист тўдаларини тўхтатиб қолган бу қаҳрамон шаҳар — Новороссийскнинг озод қилинганига эндиgina йигирма йилдан сал ошди. Лекин шунга қарамай, шаҳар ёшариб, яна ҳам кўркароқ, ёруроқ ва кенгроқ бўлиб кетган. Шаҳар чеккасида узумчилар меҳнат қилади, балиқчилар денгизга овга чиқишади. Портдаги ёш механизаторлар миллион тонналаб юкни туширишади, цементчилар коммунизм қураётган мамлакатимиз учун жуда зарур бўлган улкан саноат барпо этишган. Шаҳар тинимсиз меҳнатда, улар совиш нимагини билишмайди. Майли, болалар ўйнасин, майли, Новороссийск курантлари бонг урсин, лекин одамлар ўлим билан курашиб, жон олиб жон берган, ғалаба қувончини тотган бу шаҳарнинг жанговар қаҳрамонлиги ва меҳнат ғалабаларини унутмасликлари керак.

Биз эса шаҳар бундан ҳам гуллаб-яшнасин ва яна Новороссийскнинг озод қилинишини акс эттирадиган яхши бадий панорамалар яна ҳам кўпроқ яратилсин, деймиз. Ҳа, ўтмиш хотираси келажагимизни яратишда сизга ёр бўлсин, ҳамдам бўлсин!

1964 йил.

Буларнинг ҳаммаси тантанали ва айни чоқда оддий ҳам эди. Қизилқум саҳроси. Осиёнинг жазирама иссиғи авжида. Шамол. Қўнғир рангдаги еру тоғларнинг кўм-кўк найза чўққилари. Ўнча катта бўлмаган, бугунги тантана учун атайин ўрнатилган минбар атрофида лак-лак одам. Турли касб эгалари, қурувчилар. Саҳрода митинг бўляпти. Аслини олганда, бу ерни унчалик саҳро деб бўлмайтиди. Бор бойлиги юзада, кўзингизга мана ман деб ташланиб турибди. Ҳамма нарсаси ҳам ўзлаштирилади. Саҳро ҳам. Мана бунга ўзимиз гувоҳ бўлиб турибмиз. Кенг одимли юқори вольтли узаткичларда ҳам, саҳро бўйлаб чўзилиб кетган, йўғонлиги одам бўйидан баланд водоводлар ҳам бундан далолат бериб турибди. Водовод ҳали тилимизга сингиб улгурмаган, галати сўз. Водопровод сўзи онгимизга сингиб кетган. Жуда яхши, ёқимли сўз. Иссиқ ва совуқ сув. Кундалик ҳаётимизда бор. Кейин, нефтепровод деган қудратли сўз ҳам бор. Ўта индустриал сўз. Яна газопровод сўзини эшитганмиз, минглаб километрга чўзилган трубалар. Бу сўз тагида қанчалик улкан меҳнат ётганини ҳам биламиз. Чўл оша, тайга оша, хавфли ботқоқлар оша, муздек дарё ва кўллар оша олиб ўтилган бу трубалар инсон жасоратининг рамзи-ку. Бу сўз бизнинг онгимизга ҳаво ранг оловнинг кўзидек сингиб кетган. Водоводга келсак, ҳали нотаниш сўз, айтишга тилинг ҳам унчалик қовушмайди. Лекин бу сўз ҳали шаҳардаги одат тусига кириб қолган, қулай шароитимизга кирмаган бўлса ҳам, қўй-қўзилар отари кезиб юрган қорамтир тепаликлар, ғадир-будур, яланғоч ялангликларда одат тусига кириб бормоқда. Отарларни айтмайсиэми. Икки юз километрдан узоққа чўзилган водовод!

Етти қудратли машина Амударё сувини кўтариб беради. Водоводнинг сўнгги нуқтаси Мурунтов олтин ишлаб чиқариш заводини қуриш райониға келиб тўхтади. Бу сўнгги чегараси, бироқ унга етиб келгунча йўл устида ва атрофида қанчадан-қанча фабрикалар, яйловлар, пахта далаларини сув билан таъминлаши лозим. Олтин фақат ернинг тагида эмас, ернинг устида ҳам бор: майини—жун; оқи—пахта...

Қизилқумда Мурунтов олтин ишлаб чиқариш комбинатини қуришға бағишланган тантанали митинг трибунасида москвалик ва тошкентлик меҳмонлар ҳам бор. Ўзбекистон Компартияси Марказий комитетининг биринчи секретари, ЦК КПСС сиёсий бюроси аъзолигига кандидат Ш. Р. Рашидов нутқ сўзлади. Қурувчилар, монтажчилар, геологлар, қўшни колхозларнинг раҳбарлари сўзга чиқишди. Бу киши қалбида ҳам гурур, ҳам қувонч ҳиссини уйғотарди, чунки чўл ўзлаштирилмоқда эди.

Кейин қурувчилар бетон ғилофчаға: «Ўзбекистон ССР нинг Бухоро область Зарафшон шаҳри ва Мурунтов олтин ишлаб чиқариш комбинати қурувчиларн митинги қатнашчиларидан келажакка мактуб», деган сўзлар битилган матони жойлашди. Матоға шундай сўзлар битилган эди:

«Авлодлар, кекса авлод ўз бахтини халқлар ўз ҳуқуқларини эзувчилар синфи билан бўлган шиддатли курашларда қўлга киритган оғир йилларда қура бошлаган эди. Улар Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғолиб байрогини қўлларида қурул билан қаттиқ туриб қимоя қилган эдилар.

Келажак авлод! Биз коммунизм пойдеворига биринчи бўлиб ғишт қўйган, революцион курашлар қозонида чиниққан оталаримиз ва катта акаларимиз қўлидан олган ўз меҳнат эстафетамизни сизга топширамыз. Улуғ Ленин поми билан бизнинг жанговар ва меҳнат қаҳрамонлигимизни яна ҳам оширинг.

Биз Ватанамиз бойлигини оширишни ўз ватанпарварлик ва интернационал бурчимиз деб биламыз.

Бизнинг жанговар программamız — жонажон партиямизнинг XXIII съезди қарорларини амалға ошириб, коммунистик жамият қуриш.

Аждодларимиз қаҳрамонона ишининг муносиб давомчиси бўлинг, мамлакатимиз бойлигини ошириш учун курашинг».

Ошириш! Мамлакатимизнинг кўплаб тилларида бир хил жаранглайдиган эски славян сўзи.

Мамлакат бойлигини ошириш учун курашни ҳар қадамда, Ўзбекистоннинг қай бурчагига борманг, кўришингиз мумкин.

Мурунгов яқинида Зарафшон шаҳри қурилмоқда. Янги шаҳар. Янги архитектура асосида қурилатган шаҳар... Аҳолиси учун барча қулайликлар яратилган янги тураржой комплекси. Биз у ерда ҳам бўлдик, шаҳарни ҳалқа бўлиб ўраган, яқингинада совиган асфальт бўйлаб юрдик. Асфальт устида бола-бақралар ўйнашар, ёш оталар чақалоқларини коляскаларда айлантириб юришарди.

Ҳа, бу шаклланиб келаётган янги шаҳар.

Зарафшон! Бу ерда Зарафшон дарёси ҳам бор, шаҳар ҳам шу ном билан аталади. Аввалига бу шаҳарни олтин шаҳри деб ҳам атамоқчи бўлишган. Бу ном жуда жарангдор эшитилиши мумкин эди... Масалан, Клондайк, дегандек... Олтин давлатимиз учун ҳам, мамлакатимиз учун ҳам жуда-жуда зарур бойлик, бироқ халқимиз бунақа нарсаларга унча ҳирс қўймайди. Айрим, бойликка ўч одамларгина уни кўрганда кўзлари чақнаб ақлдан озишлари ва шу йўлда ҳалок бўлиб кетишлари мумкин. Бу ерда олтинни тоғдан мураккаб процесс билан қазиб олинади.

Бу ерда тилла ва яна бошқа қатор нарсалар тўла маънода ҳаёт кечириш учун имкон беради. Демак, Зарафшон одамларга ҳаёт бахш этади. Бундай шаҳарлардан бири қуриляпти, бирининг проекти чизилляпти, учинчиси эса аллақачон қуриб битказилган.

Улуғ Навоий номи билан аталган бу шаҳарга келиб қолган киши ҳам ҳайратда қолади. Бундан ўн йил муқаддам бу ер ҳам тап-тақир чўл бўлган. Бу ер илгари қандай бўлганини шунга ўхшаш ерларни кўрибоқ тасаввур этиш мумкин. Ҳозир эса бу ерда янги шаҳар қад кўтарган. Ажойиб замонавий бинолар. Шаҳар ўртасига бассейн қурилган. Биз у ерга қоқ пешинда келган эдик. Бассейннинг «қурвақахона» сида — кичкинтойлар учун ажратилган қисмида мактабгача ёшдаги болаларга сузишни ўргатишаётган эди. Болалар супачаларда турнадай тизилиб ўтиришарди, инструкторнинг командаси билан уларнинг ҳаммаси кўзларини юмиб ўзларини муздек сувга ташлашарди-да, кейин пишқиришиб, ҳансирашиб сув юзига чиқишарди. Бунини болалар бажону дил бажаришарди. Сувни бирпас шапиллатиб, топшириқни бажариб бўлишгач, яна юқорига чиқишарди-да, турнадай қатор тизилиб ўтириб олишарди.

Ҳаво жуда иссиқ эди. Офтобда юрганларга ўзбек қуёши унча шафқат қилмасди. Биз шаҳар кўчаларини кездик, магазин, кино-театрларга кирдик — навоийликлар ўз туриш-турмушларини меҳмонларга бажону дил кўрсатишарди.

Мен бир партия ходимидан:

— Шаҳар ёшлари нима билан шугулланишади?— деб сўрадим.

— Бизнинг ёшларимиз жуда қувноқ,— дея жавоб қилди у.— Биринчидан, яхши ишлашади. Иккинчидан, кўп ўқишади, ўқиган китоблари юзасидан мунозаралар ўтказишади... Хуллас, ҳамма қатори яшашади... Ўйнаб-кулишади, тортишишади, қўшиқ куйлашади... Биз, тарбия иложи борича содда бўлиши кераклигини биламиз. Мана, ўзингиз кўриб турибсиз, кичкинтойлар учун бу тарбияни бассейндан бошлаяпмиз... Сузиш бизнинг ёшларимиз учун ҳам одатий бир нарса бўлиб қолиши керак. Ахир биз саҳрода яшаймиз-да,— дея жилмайиб қўйди, менинг янги танишим.— Сирасини айтганда, биздан норози одамлар ҳам бор. Биз, масалан, шаҳарда писта чақишни тақиқлаб қўйганмиз... Лекин, административ йўл билан эмас... Барибир тақиқ кучини йўқотгани йўқ. Кўрдингизми, одамлар устидан зуғумимиз ҳам бор...

Навоийда ҳам, Зарафшонда ҳам, Мурунтогда ҳам, бир неча кун ичида қаерга бормайлик, Бухоро областининг уч райониға қарашли 66 минг гектар пахта майдонини сугориш кўзда тутилган янги Шофрикон гидроузелининг очилиши маросимида ҳам тақдир мана шу машаққатли ерга олиб келиб, иссиқ қуёш остида бирлаштирган ҳар турли миллат вакиллари бир-бирларига қанчалик ўрганиб кетишганини, бир ўй, бир фикр билан яшаётганини кўриб қойил қолдик. Чиндан ҳам бу Ўзбекистон тупрогида ҳақиқий интернационализм мактаби вужудга келган. Буни кўрган кишининг қувонмай иложи йўқ. Совет ҳокимиятининг неча ўн йиллар давомида босиб ўтган йўли дўстлигимиз, бир-биримизга муҳаббатимиз кучи нақадар қудратлилигига бизда ишонч ҳосил қилди. Қайғумизни ҳам, қувончимизни ҳам барабар бўлишамиз. Тошкентни айлашиб юриб, республика марказини москваликлар, ленинградликлар, киевликлар, минскликлар, бокуликлар, тошкентликлар билан биргалашиб, баҳамжиҳат қуришаётганини, ҳали-ҳали зилзила ўзини эслатиб, вақт-вақти билан силкитиб туришиға қарамай ишлашаётганини кўриб, катта,

чин маънодаги дўстлик шу бўлса керак-да, деб ўйлаб кетасиз.

Мурунгов қурувчилари бетон филофга келажакка мактубни жойлашди. Бу Қизилқумда тантанали кун бўлди. Бироқ, келажак ёлғиз шу темир-бетон қурилишлардаги паэмасу, шу ерда, Ўзбекистоннинг серҳосил далаларида етиляпти. Ўзбекистон тупроғига қадам қўйган неча минглаб одамлар баҳраманд бўлаётган республика аҳолисига шонли меҳнатлари учун, сахий қалблари, меҳмондўстликлари учун — ҳамма-ҳаммаси учун таъзим қилгинг келади!

Келажак бугунги кундан ўсиб етилади, у ҳар бири-мизнинг қалбимиздан чуқур жой олган.

1967 йил.

2

ҚОҲИРА ШУ КУНЛАРДА

Қоҳира самолётдан қараган кишига узоқдан сап-сариқ, қумлоқ тупроқда қад кўтаргандек туюлади, туянинг уч букрига ўхшаш пирамидалар кўзга ташланади. Орадан кўп ўтмай бир вақтлар ажнабий босқинчилар шикастлаб кетган сфинксларга кўзингиз тушади. Африка билан Осиё чегарасида турган Қоҳира сўнгги йилларда қатор халқаро учрашувлар жойига айланиб қолди. Бу сафар ҳам Африка ва Осиё ёзувчиларининг конференцияси делегатларининг ихтиёри билан бу ерга икки буюк қитъа адабиёт аҳли тўпланган. Улар тажриба алмашиш, бутун инсониятни империализм ва колониализмдан қутқариш иштиёқи билан тўлиб-тошган, сўнгги йилларда пайдо бўлган алоқаларни давом эттириш, мустаҳкамлаш нияти билан тўпланишган бу ерга.

Кўпчилик Қоҳирага келган делегатлар қатори, улар эллика яқин эди, араб ёзувчилари совет адабиёт аҳлини ҳам кутиб олди. Москва, Тошкент, Душанба, Олмаота,

Фрунзе, Ереван, Тбилиси, Боку, Ашхобод, Қоҳирага ўз вакиллари йўллаган.

Конференция тўрт кун давом этди. Минбарга биринкетин Жазоир, Камерун, Серра-Леоне, Нигерия, Ҳиндистон, Япония, Бирма вакиллари чиқди... Ҳар бир нотик ортида ўз халқи, адабиёти турганини билади.

Совет ёзувчилари билан Миср ёзувчилари эскидан бир-бири билан қадрдон, дўст. Биз бунини Қоҳира конференция даврида қайта-қайта ҳис этдик. Тайёрлов комитетининг раиси машҳур Миср ёзувчиси Юсуф ас-Сибой бизнинг делегациямизни самимий кутиб олди.

Колониализм топтаб ётган мамлакат Нигериянинг адабиётини илгари ким билар эди? Бу гал эса биз озод Нигериянинг овозини эшитдик. Бизнинг делегатларимиз Нигерия ёзувчилари билан ёнма-ён ўтирган эди. Моквучо Окае минбардан тушганида, кўпчилик делегатлар унинг қўлини қаттиқ сиқишди. Совет ёзувчилари ҳам табриклашди уни. Конференцияда яна бир мамлакат вакилининг овози барала жаранглади. Бунақалар кўпчилик эди. Қувайт вакили кўзи ногирон ёзувчи, минбарга ўз етакчиси билан чиқди. У:

— Ер қуррасининг бир қисмида озодлик таҳқирилланган экан, демак у бутун жаҳонда таҳқириллангани бўлади. Ёзувчилар халқларнинг кўзини очишлари керак. Ахир улар халқ дилининг табиби-ку,— деди.

Жазоир ёзувчиси бундай деди:

— Маданият учун кураш — сиёсий иш. Фақат кураш руҳигина жаҳоншумул аҳамият касб этадиган янги бойликларни яратишга қодир.

Конференция гўё икки ирмоқ бўлиб оқарди. Минбарда ҳам, комиссия ишида ҳам, танаффус вақтларида ҳам суҳбат қизгин эди.

Ёзувчилар адабиёт аҳлининг ҳаёти, жамиятда тутган ўрни хусусидаги фикр-мулоҳазаларни бемалол ўртоқлашадилар. Ўзбек шоираси, нозик лирик Зулфияхонимга сиратиним йўқ эди. Турли газета ва журналларнинг вакиллари уни саволга кўмиб юборишган эди. Зулфияхонимни ва грузин шоири Ираклий Абашидзени шеърый симпозиумларга таклиф қилишар эди. Қоҳира телетомошабинлари совет шоирларининг шеърларини тинглашди. Танаффуслардан бирида нозикдан келган, баланд бўйли, хушрўйгина аёл — Хадича Сафват Зулфия билан суҳбатлашиб қолди. Аёл суданлик шоира эди. Зулфия ундан сўради:

— Сиз нималар ёзасиз?

— Мен шеър ёзар эдим,— дея жавоб қилди Хадича.

— Нега, ҳозир ёзмайсизми?

— Ҳозир, йўқ...

— Нега?

— Мен ҳозир сиёсат билан шуғулланияпман.

— Ахир шоирнинг қуролини ташлашга ҳаққи йўқ-ку.

Лирик шоир бўлиб, шеърларингизда халқингизнинг орзу-умидларини акс эттиришингиз мумкин-ку.

— Бизда бунга амалга ошириш қийин. Халқимиз бизнинг адабий тилимизни тушунмайди.

— Сиз эса халқ тилига суянишга ҳаракат қилинг, шунда халқингизга дилингиздаги бор гапингизни айта оласиз.

— Сизларда-чи, сизларда қандай қиласиз?— деб сўради Хадича.

— Бизнинг адабиётимиз халқ тилига суянади. Шеър ёзишни ташлаб юборманг, Хадича.

— О, жуда муҳим фикр айтдингиз, опагон,— деди суданлик шоира чеҳраси ёришиб.

Кейин биз Зулфия билан Хадичанинг бирга юришганини кўп кўрдик.

Бахтли тасодифни қарангки, ўша кунларда Қоҳирада Новосибирск опера ва балет театри гастролда экан. Бир вақтлар «Аида» операси саҳналаштирилган кўҳнагина театр биносига новосибирликлар балет спектакллари кўрсатишгаётган эди. Ўша спектакллардан бири, Чайковскийнинг «Шчелкунчик» балетига Қоҳира аҳолиси билан бирга конференция қатнашчилари ҳам таклиф қилинган эди. Саҳнада бўлаётган воқеани ҳаяжонсиз томоша қилишнинг иложи йўқ эди. У ерда ҳар биримизнинг қалбимизни ларзага келтирадиган воқеа содир бўлмоқда эди.

Гап шундаки, бу спектаклдаги болалар партиясини совет хореографлари бошчилик қиладиган Қоҳира балет мактабининг талабалари ижро этишмоқда эди. Томоша жуда жонли ўтмоқда эди. Ҳар актнинг охирида томошабинлар уларни гулдурас қарсақлар билан табриклашар эди. Биз Тошкент конференциясининг қатнашчиси, япониялик ёзувчи аёл билан ложада бирга ўтирган эдик. Бу жимит қадди-қоматли аёл бирам ҳаяжонланардики, асти қўйверинг. У ҳадеб:

— Гўзал! Жуда гўзал! Музикадан ҳам, санъатдан ҳам юксак! Мана бу — ҳаёт!— дерди.

Спектаклнинг охирида рус тарбиячи аёли мисрлик қиз-

нинг тепасига энгашганида, зални яна гулдурос қарсақлар босиб кетди.

Ўша кунлари биз кинотеатр экранларида Асвон тўгонининг қурилиши ҳақидаги ҳужжатли фильмни томоша қилдик. Африканинг тўқ мовий осмонига тиралиб қолгандек қудратли совет машиналарини кўрдик.

Қоҳира ўша кунлари мана шундай эди. Икки қитъа адабиёт аҳлини жўшқин кутиб олган ва уларни яна меҳр билан кузатиб қўйган сершовқин, қувноқ, сержазава Қоҳира мана шундай эди.

1962 йил.

ИККИ ҚИТЪА БЎСАҒАСИДА

Мисрнинг кўҳна маркази Қоҳира Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг Иккинчи конференцияси делегатларининг жўшқин овозлари билан лиммо-лим. Кўчаларда байроқлар ҳилпирайди, радио икки қитъа ёзувчилари ҳақида ҳикоя қилади. Қоҳира ёшлари меҳмонхоналар олдида уймаланишади.

Биз Совет ёзувчиларини бирдамлик ҳаракати бўйича эски дўстларимиз — Миср ёзувчилари кутиб олишди. Биз бу дўстларимиз билан дастлаб Миср жаҳоннинг тараққийпарвар кучлари ёрдамида инглиз-француз-исроил босқинчиларини Порт-Саид тупрогидан улоқтириб ташлаган оғир кунларда, Сувайш канали бўйларида танишган эдик.

Ўзбекистон марказида Осиё ва Африка ёзувчилари Биринчи конференцияси ўтаётган кунларда минбардан туриб «Тошкент руҳи» деган учқур иборани ишлатган ёзувчилар бугун яна учрашмоқда эди. Ҳа, «Тошкент руҳи» — бу бирдамлик руҳи, тинчлик учун, озодлик ва мустақиллик учун, Осиё ва Африка ёзувчиларининг жипслашган бирдамлиги учун кураш руҳи.

Ўзбек адабиётининг классиги Алишер Навоий номи билан аталган театр биносида Осиё ва Африка ёзувчиларининг биринчи форуми бўлиб ўтганига ҳам уч йилдан ошиб қолди. Бу йиллар ичида жаҳоннинг сиёсий картасида кўпгина ўзгаришлар содир бўлди. Африка ва Осиё халқлари колониялизм ва империализмга қарши курашда ўз позицияларини мустаҳкамлаб олдилар. Бу йиллар орасида Совет Иттифоқи ёзувчиларининг Ҳиндистон, Бирлашган Араб Республикаси ҳамда Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари билан доимий ижодий алоқалари мустаҳкамланди. Бу муносабатлар халқларга

Осиё ва Африканинг кўп сонли ёзувчилари билан ўзаро яқин танишиш имконини беради. Конференция кунларида витриналарига Осиё ва Африка ёзувчиларининг асарлари қўйилган виставканинг очилиши бунга ёрқин мисол бўла олади.

Сочлари оқариб кетган, баланд бўйли бир киши совет делегациясининг стенди ёнида турган эди. Бу Бахрайнадан келган делегат Иброҳим ал-Арид эди. У мендан:

— Булар орасида араб ёзувчиларининг рус тилига таржима қилинган асарлари ҳам борми?— деб сўраб қолди.

Мен шундай китобни топиб, унга мундарижасини кўрсатдим. Миср, Сурия, Ливан, Марокаш, Тунис, Судан... Бахрайналик делегат хурсанд бўлиб кетди.

— Жуда яхши, жуда соз! Мен келаси сафар рус тилида Бахрайна шоирларининг асарларини ҳам кўраман, деб умид қиламан. Бахрайна ёзувчилари бунақа конференцияда биринчи марта қатнашишлари.

Собиқ король сенати биноси икки буюк қитъа адабиётлари форуми қатнашчилари билан тўлди. Юсуф ас-Сибоий ўз кириш нутқида шундай деди:

— Ёзувчи ва гражданин — бу иккала сўз ҳам бир маънони билдиради. Халқларнинг миллий озодлик учун курашида ёзувчилар муҳим роль ўйнайдилар. Ёзувчи — бу курашчи демакдир.

Конференцияда нима гаплар бўлганини тўлалигича айтиб бериш қийин, лекин йигилишда эски дунё билан курашиш лозимлиги хусусида қандай кескин, ўткир гаплар бўлганини кўрсатиш учун ўша нутқлардан баъзиларини қисқагина қилиб бўлса ҳам ҳикоя қилиб бергим келяпти.

— Кураш давом этмоқда,— дея ҳаяжон билан гапирган эди конголик делегат Анисет Лебиаси.— Биз Патрис Лумумбанинг издошларимиз. Мен аминманки, делегатлар ҳам адабиётчи, ҳам Конгодаги тараққийпарвар газеталардан бирининг ношири бўлган Антуан Гизенгани ҳимоя қилиб овоз берадилар. Биз адабиётчилар ҳар қандай шароитда ҳам ўз ишларини тўхтатмасликлари лозимлигини унутмаслигимиз керак. Қамоқда ётиб ҳам «Конго халқи ҳақ-ҳуқуқининг манифести»ни ёзган Патрис Лумумбанинг ҳаёти биз учун ўрнак бўлмоғи лозим. Африка ёзувчиларини қийнашмоқда, қамоққа солишмоқда, шунга қарамай улар курашни давом эттирмоқдалар.

Конференция турк шоири Нозим Ҳикматни ҳам қизгин кутиб олди. У минбарга чиқиб, жўшқин нутқ бошла-

ганида, мен беихтиёр, ёзувчи учун юксак идеаллар кураш-
чиси бўлиш нақадар муҳимлиги ҳақида ўйлаб кетдим.
Нозим Ҳикмат 17 йил умрини қамоқларда ўтказди. Ҳеч
нарсани унинг руҳини синдирилмади. Кўпчилик конферен-
циялардагидек Нозим Ҳикматнинг ҳамиша навқирон,
жўшқин овози бу ерда, Қоҳирада ҳам барала жаранглади.

Минбарга оқ шерсть кофта кийган африкалик аёл чиқ-
ди, зал сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Шунда, беих-
тиёр, бундан икки йил муқаддам Конакрада бу аёлнинг
уйида меҳмон бўлганимиз, болаларига совға-салом инъом
қилганимиз ёдимга тушиб кетди. Ўшанда унинг эри, Камер-
рун халқининг олижаноб фарзандларидан бири Феликс
Мумие ҳали ҳаёт эди. Африка халқининг душманлари
унинг халқ орасида тутган ўрнини яхши билишарди. Улар
Феликс Мумиени Швейцарияда, пайт пойлаб туриб, за-
ҳарлаб ўлдиришди. Совет делегациясининг раҳбари Мир-
зо Турсунзода унинг таклифига биноан конференция қат-
нашчилари Феликс Мумие хотирасини ҳурматлаш учун
ўринларидан туриб, бир зум сукутга толдилар. Феликс
Мумиенинг умр йўлдоши, жанговар сафдоши Марта Му-
мие ҳам биз билан бирга бир зумлик сукутга толди.

Конференция танаффусларидан бирида мен Мартага:

— Болаларингиз билан бирга бизнинг юртимизга ўқи-
гани бора қолинг,— дедим.

У бир зум ўйланиб қолди-да, кейин шундай деди:

— Боролмайман. Ишим кўп. Мамлакатимизни асорат-
дан озод қиладиган жангчиларни таёрлашимиз керак.

Менимча, ёзувчининг ўз халқи, ҳаёти ва курашда тут-
ган роли ва аҳамиятини нигериялик ёзувчи Моквуго Окое
ҳаммадан ҳам аниқ ва образли қилиб айтган эди. Оппок,
кенг либос кийган бу ғўлабирдан келган забардаст, йўгон
овозли киши чиройли адабий тили билан конференция аҳ-
лини ҳайратга солиб, шундай деди:

— Биринчи ўқни сиёсий арбоб, иккинчисини ёзувчи
узади. Биз халқларнинг миллий онгини уйғотмоғимиз, бар-
ча халқларнинг курашига ёрдам бермоғимиз лозим. Биз-
нинг муносабатларимизда Ғарб ва Шарқ маданияти ўрта-
сидаги ғов олиб ташланмоғи лозим. Цивилизация — мада-
ният барчага баробар тарқатилиши керак. Давр бизнинг
фойдамизга ишляпти. Фақат биз билан ҳамнафас бўлган
кишиларгина бизни тушунишлари мумкин!

Балки, баъзи адабиёт арбоблари ёзувчиларнинг Қоҳи-
ра конференцияси хусусида, у адабиёт аҳлининг оддий

анжумани бўлибгина қолмай, икки қитъа ёзувчиларининг сиёсий қарашларини ифода этадиган форуми ҳам бўлди, деб таъна қилишлари мумкин. Шундай бўлса бордир. Бу — уларнинг иши. Улар адабий тасбеҳларини ўгираве-ришсин. Осиё ва Африка ёзувчиларини ҳамма нарса таш-вишга солади: тинчлик учун кураш ҳам, қуролсизланиш, халқлар бирдамлиги масаласи ҳам. Шу вайдан бўлса ке-рак, Мирзо Турсунзоданинг нутқини ҳамма зўр эътибор билан тинглади:

— Биз тинч-тотув яшаш хусусида гапирганимизда маз-лум халқларнинг ёзувчи синфга қарши кураши билан мус-тамлака халқларнинг ҳозирги замон босқинчилари — мус-тамлакачиларга қарши курашини аралаштириб юбормас-лигимиз лозим. Биз тутаётган позиция шундай, уни бузиб кўрсатишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ! Қаҳрамон Ҳазоир жангчилари ҳам, Ғарбий Эрон озодлиги учун курашчилар ҳам буни яхши биладилар! Бу ҳақда жасур Куба ўғлонла-ри ҳам қувонч билан гапирмоқдалар. Гоани озод қилган Ҳиндистон ватанпарварлари ҳам яхши тушунадилар буни! Қаҳрамон Порт-Саид ҳимоячилари ҳам буни сира эслари-дан чиқармайдилар!

Йирик совет ёзувчиларидан Вадим Кожевников, Мехти Ҳусайн, Аали Тўқўмбоев, Эдуард Топчиан, Комил Яшин, Ғабит Мусреповлар конференция ишида фаол қатнашди-лар. Улар ҳамиша Осиё ва Африка ёзувчилари қуршовида бўлдилар, қуролдош бу дўстларнинг суҳбатлари жонли, қизғин ўтди.

Бирлашган Араб Республикасининг президенти томони-дан уюштирилган қабул маросимида Жамол Абдул Носир совет делегацияси ёнига келиб тўхтади. Кекса туркман ёзувчиси Берди Кербобоев Бирлашган Араб Республика-сининг президентиға гиламлар расми солинган суратлар репродукциясини ва туркман санъати намуналари жой-ланган альбом совға қилди.

Президент ёзувчиларимизнинг Миср адабиёт аҳли би-лан дўстлиги учун миннатдорчилик билдирди.

* * *

Конференция вақтида, мен Ҳиндистоннинг ҳозирги за-мон йирик ёзувчиларидан бири — эски дўстимиз Мулк Радж Анандға янгигина «Огонёк» кутубхонасида босилиб чиққан янги ҳикоялар тўпламини тақдим этдим. Янги чиқ-

қан китобини кўрган ҳар қандай ёзувчи ҳам хурсанд бўлиб кетади. Ананд ҳам бу қувончини яширолмади. У менга:

— Китобимга бирон нарса деб ёзиб беринг,— деди.

Мен «Китоб авторига — ноширдан» деб ёзиб бердим. Биз бу хусусда ҳазиллашиб олдик: одатда китобни муаллиф ноширга тақдим этарди-ку. Ананд шундай деди:

— Бундай алоқалар фақат тинчлик кунларидагина содир бўлиши мумкин. Биз, Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари учун адабиётларимизни бирлаштириб турган дўстлик кўпригини топганимиз, тўғрироғи, кўтариб олганимиз биз учун катта бахт. Халқларимизнинг катта келажаги бор. Лекин энг муҳими, тинчликни сақлаб қолишдир. Ялпи қуролсизланишга эришмоғимиз лозим. Планетамизда уруш хавфи ҳамон тугатилганича йўқ. Бироқ уруш хавфини бутунлай йўқотиш мумкин. Ҳозирги кунда бу масала амалга ошириб бўлмайдиган муаммолардан эмас.

Бу галги суҳбатимиз чоғида у аллақандай паришонроқ эди. У менга одатдагидан хотиржамроқ, босиқроқ кўринди: қандайдир муҳим бир фикр хаёлини банд қилиб турганлиги шундайгина сезилиб турарди. Бу фикр бошқаларга ҳам, ўша кунларда икки буюк қитъа — Осиё ва Африка бўсагасида турган сершовқин Қоҳирада учрашаётган кўпчилик ёзувчиларга ҳам тинчлик бермасди.

1962 й., 25 февраль.

Ажойиб Австралия ёзувчиси Катарина Причард бутун умри бўйи ўзи туғилиб ўсган, ёзувчилик маҳорати учун ҳамон илҳом булоғи бўлиб хизмат қилиб келаётган жонажон она тупроғи хусусида жуда кўп яхши фикрлар айтган.

«Мен Австралиянинг меҳнаткаш халқини ҳамиша севардим, ҳамон унга муҳаббатим зўр: ҳўкиз ҳайдовчилару ўрмон кесувчилар, қурувчилару кўмир ва опал¹ қазувчи кончилар, балиқчилару марварид қидирувчилар, кўчаларда тентираб юрадиган қора ишчилару молбоқарлар, подачи-ю мавсумий ишчилар, фермерлару боғбонлар, ўқитувчилару жокей ва фабрика ишчилари билан у ёқ-бу ёқдан сўхбатлашишни яхши кўраман.

Бироқ Австралияда шундай нарсалар ҳам борки, мен уларни бутун вужудим билан ёмон кўраман. Ҳар гал Австралиянинг ғарбий областларидаги ўрмонларда яшайдиган ишсизларни, уларнинг хотинларини кўрганимда, юрагим туздай ачишади. Уларнинг қоп ва шох-шаббалардан амал-тақал қилиб тиклаб олган омонатгина кулбалари хотинлари ва бола-бақраларини ёгингарчиликдан асраб қолишга қодир эмас. Ташландиқ фермалар ва мамлакатимизнинг шимолий районларидаги қишлоқ аҳолисининг ҳаёт учун фожиали курашига дуч келганимда ҳам, олтин конларида ишлайдиган эркаклар ва уларнинг кулбаларида совуқ ва чанг бўронларидан ҳалок бўлиб кетаётган хотин, бола-чақаларини кўрганимда ҳам, шундай бой ва ажойиб мамлакатимизда иш тополмайдиган, топганида ҳам иш ҳақиға олган пули на қорни, на кийимига — ҳеч нарсага етмаганидан умидсизликка тушиб қолган, юзлаб ёш ва

¹ Шишага ўхшаган шаффоф тош.

кекса австралияликларни кузатганимда ҳам менда ҳамиша шундай кайфият пайдо бўлади...»

Австралиянинг классиги деб тан олинган Катарина Причарднинг дунёқарабини тиниқ акс эттирмаганида эди, бу катта публицистик мақоласидан мисол келтириб ўтирмасак ҳам бўлаверарди.

Адиба Россияда Октябрь революцияси ғалаба қозонгани ҳақидаги хабарни зўр қувонч билан кутиб олди ва Австралия Коммунистик партияси ташкил этилган кундан бошлабоқ унинг актив аъзосига айланди, меҳнаткашларнинг озодлик учун курашларига қалби ва ижодини бахш этди. «Коммунизм,— деб ёзган эди у,— мен учун янги дунёни очди: меҳнати ҳам, ақлий қобилияти ҳам ўз мамлакатини ва халқининг бойлигини, фаровонлигини оширишга йўналтирилган уюшган ишчилар синфига эга бўлган янги социал системани кашф этди менга».

Причарднинг адабиётга кириб келганига салкам эллик йил бўлди. Унинг биринчи романи «Пионерлар» 1915 йилда босилиб чиққан эди. Ушандан бери бутун дунё ўқувчилари унинг китоблари орқали Австралия халқи ҳаёти билан танишиб келяптилар.

Адибанинг зукко маҳорати китобидан китобига ўсиб, улғайиб борди. Тўғри, унинг «Қўра опал», «Кунарду», «Хэксби цирки» деб номланган дастлабки романларида яшаб турган жамиятига нисбатан ҳар қанча реалистик ва танқидий кўз билан қарамасин, қаҳрамонларнинг дунёқарашларида маълум даражада хаёлпарастлик элементлари ҳам мавжуд эди. Лекин шу китобларнинг қаҳрамонлариёқ, масалан, қора танли қиз Кунарду каби, оғир, машаққатли ҳаёт билан келишишни исташмайди. Агар Катарина Причарднинг дастлабки романлари қаҳрамонлари гарчи ўша машаққатли, оғир турмушни тан олишмаса, уни ўзгартиришга ҳаракат қилишмаса ҳам ундан кейинги асарларининг қаҳрамонлари ўз бахтлари, ўз ҳуқуқлари учун курашдан топадилар.

Бу романларда акс эттирилган қайси персонажни афзал қўйиш мумкинлигини айтиш қийин, лекин шунга қарамай, Австралия меҳнаткаш аҳлининг хусусиятларини ўзида ёрқин акс эттирган, энг ёқимли, барча инсоний сифатларни ўзида мужассамлантирган бир образни алоҳида қайд этгим келади. Бу — Салли Гауг. Австралия аёлларининг жўшқин, аини чоқда ўта содда характери билан таниш ҳар қандай одамга ҳам бу образ айниқса тиниқ ва яқин бўлиб

туюлади. Австралиялик аёллар ҳозир худди шунақа. Улар ўз эрлари ва ака-укалари билан ёнма-ён туриб, меҳнат-кашларнинг бахт-саодати учун кураш олиб бормоқдалар.

Кекса олтин қидирувчи Динни Квин ҳам трилогиянинг бошқа қаҳрамонлари каби («Тўқсонинчи йиллар», «Олтин йиллар», «Қанотли уруғлар») ҳамиша курашда. У ҳақиқат қаерда ва у ҳақиқат учун қандай курашиш лозимлигини билади. Адибанинг бошқа йирик адабий асарларидаги сингари, бу трилогиясида ҳам чин маънодаги қаҳрамонлар ҳақида ҳикоя қилинади. Улар янги формация кишилари, коммунистлар. Адиба шу тариқа революцион курашнинг «Қанотли уруғлари» янгидан-янги ишчилар ҳаракати қаҳрамонларини туғдириб, авлоддан авлодга ўтиб боради, демоқчи.

...Шу йил сентябрь ойининг охирларида биз тинчликни ҳичоя қилиш совет комитети делегатлари Катарина Причард ҳузурида меҳмон бўлдик. Биз эрта билан Сиднейдан чиқиб куни билан Австралиянинг Шарқидан Ғарбига қараб учдик, фақат кечга бориб самолёт дарчаларидан гарб соҳилдаги энг йирик Перта шаҳри чироқларини кўрдик. Шаҳарга бориб тушганимиздан кейин биз ҳис қилган биринчи илиқлик тинчлик комитетининг секретари, катта, ҳаракатчан киши Жон томонидан бизга топширилган Катарина Причарднинг рус босма ҳарфлари билан битилган табрикномаси бўлди.

Эртасига биз Причардникига меҳмонга жўнадик.

Катаринанинг хонасида камин ёниб турибди. Қасир-қусур қилиб ўтин ёнади, унча катта бўлмаган хонанинг шифтида қора соялар ўйнайди. Бу ерга биздан ташқари адибанинг шу ерлик дўстлари ҳам келишган экан. Улардан бири, кўзлари қувноқ чақнаб турган ишчи, Причарддан сўради:

— Сирингизни очаверсам майлими?

— Майли,— деди адиба.— Агар сабринг чидамаётган бўлса, айтавер.

— Гап шундаки, «Қанотли уруғлар» романи қаҳрамонларидан бири мен бўламан. Катарина асарда менинг ҳаётимни акс эттирган. Мен кўп адашганман. Мен олтин қидирганман ва шу билан бахтли бўламан, деб ўйлаганман. Бироқ олтин топиш насиб бўлмади. Бахтимни эса курашда топдим. Мен хато йўлдан қайтиб, коллективга бирлашдим... Иш тополмай, қора рўйхатларга ҳам тушдим, лекин ҳозир ҳаммаси тўғри бўлиб кетди. Мен саноат ишчиси-

ман — кўтарма кранда машинист бўлиб ишлайман. «Қанотли уруғлар» романи — менинг ижтимоий ҳолим бўлади.

— Сизларнинг келишингиз мен учун қанчалик қимматлигини билсангиз эди,— деди кейин Причард бир зум ўйланиб туриб.— Мен сизнинг мамлакатингизни жуда яхши кўраман. Россияга қилган сафарим ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди. Россияга 1933 йилда борган эдим. Мен Москвадагина эмас, Кубанда ҳам бўлган эдим... Бир шаҳар, Армавир шаҳри ҳали эсимда... Кейин мен Австралияда «Ҳақиқий Россия» деган китобимни босиб чиқардим. Тўғри, мамлакатимда бу китобдан рози бўлмаган одамлар ҳам бўлди...— Причард жилмайиб қўйди.— Мени таъқиб остига олишди. Квартирамда тинтув ўтказишди. Полиция жуда кўп китобларимни, Шекспирдан тортиб деярли бутун кутубхонамни олиб кетди...

Гап албатта китоблардагина эмас... Москвада бўлганимда менга бир кекса коммунист ҳадя этган қимматли бир совғани ҳам олиб қўйишди. Уша қария менга партбилетининг чарм гилофини, йўқ-йўқ, партбилетини эмас, гилофини совға қилган эди... Устига ВКП(б) деган сўз бос-тирилган эди. Уша гилофни ҳам олиб қўйишган эди... Ўзимни эса Коминтерн агенти деб эълон қилишди. Бу совгани қайтариб олиш учун озмунча ҳаракат қилмадим ўзим ҳам.

Причард ўрнидан туриб, иккинчи хонага кириб кетди-да, сал ўтмай қайтиб чиқди, унинг қўлида эски, туси кетиб қолган партбилетнинг гилофи турарди.

— Ҳозир совға, мана, яна ўзимнинг қўлимда.

Биз Причард билан бирга бошқа хонага кирдик, у хонада стол турибди, столнинг тепасига эса оддий рамкаларга солинган Ленин билан Горькийнинг сурати осифлиқ.

— Сиз шу ерда ишлайсизми?

— Йўқ... Одатда мен богда ишлайман... Богдаги столимни кўрсатардим, бироқ ҳозир қоронғи тушиб қолди.

Биз адибани чарчатиб қўйганимизни тушунардик. Бироқ Причард бизни сира жўнатгиси келмасди:

— Москвага жуда-жуда боргим келади. Лекин афсуски, учишга қўрқаман... Юрагим ярамайди... Мен ҳозир самолётда Сидней, Мельбрунгача ҳам боролмайман. Шунинг учун сиздан ўтинам, мендан Москвага, бутун совет халқига, барча ўқувчиларимга салом етказинг. Сизлар қилаётган ишларга эътиқодим зўр. Совет Иттифоқи кат-

га иш қияпти. Буни кўпларга тушунтириш лозим. Бу одамларнинг юзини ҳақиқат томонига ўгиради.

Биз Катарина Сусанна Причардни ҳақли равишда Австралиянинг улкан адибаси деб атай оламиз. У ўзининг саксон йиллик умрини халқига хизмат қилишга, юксак идеаллар учун курашга бағишлади.

Биз шонли юбилейи нишонланаётган шу кунларда денгиз ва океан оша унинг ўша — Австралия ғарбий қирғоғининг Перта шаҳридаги шинамгина ва сокин уйига етиб борсин деб Катарина Сусанна Причардга ўзимизнинг сямимий табрикларимизни йўллаймиз ва сиҳат-саломатлик тилаймиз.

1963 й., 4 декабрь.

КЕДРАЛАР ЎЛКАСИДА

Бу йил Ливанда қиш чўзилиб кетди. Биз Ўрта Ер денгизида ҳаво илиқ вақтга тўғри келармиз, деб ўйлаган эдик, лекин стюардесса:

— Байрутда ҳаво плюс ўн тўрт даража иссиқ,— деб эълон қилди.

Биз самолётдан тушиб, ўзимизни Байрутга биздан олдин етиб келган эски дўстларимиз оғушида кўрган бўлсак ҳам, ҳаво бирмунча илиқ бўлишига қарамай, совуқ шамол аъзойи баданимизни жунжиктириб юборди. Тоглар узра кумуш булутлар сузиб юрарди. Балки, шу дамда табиатнинг бизни Байрутга етаклаб келган ишга ҳеч қандай алоқаси йўқдир, лекин содир бўлаётган воқеа қандай обҳавода ўтаётганини тасвирлашдан қайси адабиётчи воз кечарди дейсиз!

Байрутда эса иш бошланиб кетган эди. Биз Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг Учинчи конференцияси очилишига бир кун қолганда етиб бордик. Байрутга икки буюк қитъанинг турли бурчакларидан вакиллар келиб туришибди.

Конференцияни Индонезияда ўтказишга қарор чиқарган Осиё ва Африка ёзувчиларининг Иккинчи Қоҳира конференциясидан бери орадан беш йилдан ортиқ вақт ўтди.

Бироқ баъзи сабабларга кўра конференция Индонезияда ўтказилмай қолди.

Албатта, Осиё ва Африка адабиёти тинмай ўсиб борарди. Бу йиллар орасида Осиё ва Африка халқларининг империализм ва неокolonнализмга қарши курашларини зўр ҳаяжон билан акс эттирган кўпгина янги китоблар майдонга келди. Бирлашган Араб Республикаси, Ҳиндистон,

Покистон, Ливан, Жазоир, Кения, Жанубий Африка, Ангола, Мозамбик, қаҳрамон Вьетнам ва бошқа қатор мамлакатлар билан ижодий муносабатни яхши йўлга қўйган совет ёзувчилари ҳам бу адабиётлар тараққиётига катта ҳисса қўшдилар. Бундай ижодий алоқаларга талаб борган сари ўсиб бормоқда эди. Нашрлар сони кўпайиб борарди. Бунинг учун битта мисол келтиришнинг ўзи кифоя: Совет Иттифоқида уч йил ичида Осиё ва Африка ёзувчиларининг асарлари 100 миллион нусхадан ортиқ нашр этилган.

Мана энди биз Байрутдамиз. Бу ерда адабиёт аҳлининг ҳар қандай учрашуви учун ҳам яратиб берилиши лозим бўлган қулай шароит яратиб берилган бизга. Мунозарага сабаб бўлмаган йигинни тасаввур қилиш жуда қийин... Қандай адабиётки, агар у мунозарага сабаб бўлмаса? Совет ёзувчилари Сарвар Азимов, Мирзо Турсунзода, Чингиз Айтматов, Расул Гамзатов, Мирза Иброҳимов, Ғабит Мусрепов, Эдуард Топчан, Владимир Мачаварпани, Борис Рюриковларга эътибор зўр... Учрашувлардан кўзланган асосий мақсад, Осиё ва Африка ёзувчилари томонидан шу йиллар ичида қилинган ишларни аниқлаш, бундан кейинги алоқалар ва ижодий муносабатларни белгилаб олиш.

Конференция делегатлари Ливан ёзувчи ва жамоат арбобларининг катта эътиборлари, самимий муносабатларини ҳар қадамда ҳис этиб турдилар.

Байрутда об-ҳаво унча кўнгилли эмаслигига қарамай (Баъзан биз ўзимизни худди аквариумга тушиб қолгандай ҳис этардик. «Интернациональ» меҳмонхонасининг катта-катта деразаларига тинмай ёмғир уради, деразалар тагида эса сариқ кирғоқни босиб ўтиб, асфальтни ювиб Ўрта Ер денгизи ҳайқиради) барибир, биз ёзувчиларнинг бизга муҳаббатлари, эътиборлари, айниқса, Осиё ва Африка ёзувчилари ташкилотини янги асосда ташкил қилишга, ҳа, ташкил қилишга жуда қизиқаётганларини ҳис этиб турардик.

Эртасига, конференция очилгандан кейин мексикалик ёзувчи — Фернандо Бепитес билан суҳбатлашиб қолдим.

— Бу катта воқеа, — деди у. — Биз, Лотин Америкаси ёзувчилари бу конференцияда меҳмон сифатида астойдил қатнашяпмиз. Биз, Лотин Америкаси ёзувчилари ҳам бу ташкилотга аъзо бўладиган кунлар ҳам келади, деб умид қиламиз. Бизга бу ерда сиёсат ҳақида ҳам, адабиёт ҳақида ҳам баравар гапиришлари ёқади.

Ливан бош министри Рашид Караме кириш сўзида шундай деди:

— Ливан Осиё Африка ёзувчиларига ўз қалбини очади ва уларни ўз бағрига олади. Миллий ҳаракат марказига айланиб қолган икки қитъа халқлари олдида ёзувчиларнинг масъулияти катта. Ёзувчиларнинг сўзи тоғ ва дарёлар оша учиб келади. Ёзувчиларнинг Ливанда ўтаётган конференцияси катта халқаро аҳамиятга эга бўлган воқеа. Бу конференцияда келишмовчиликлар, кўнгилсиз иғволар бўлмайди. Қитъаларимиз маданияти тақдири ўз қўлимизда.

Ливаннинг йирик жамоат арбоби, Ливан Осиё ва Африка халқлари бирдамлиги комитетининг раиси Камол Жумблайт конференцияга раис қилиб сайланди. Баланд бўйли, қотмадан келган, чагир кўзли бу одам ҳар биримизнинг Байрутда ўзимизни қандай ҳис қилаётганимизни кўзларимиздан ўқиётгандай эди. Камол Жумблайт конференциясининг чақирилишига ҳам, унинг муваффақиятли ўтказилишига ҳам шахсан ўзи озмунча ҳисса қўшмади. У кириш сўзида шундай деди:

— Ливан азалдан маданият арбобларининг учрашув жойи бўлиб келган. Қадимда Суқрот ҳам келиб кетган биз томонларга. Ливан Араб шарқининг ҳамда Осиёнинг деразаси бўлиб келган. Биз умуминсоният курашига ҳамisha қатнашиб келганмиз, бундан кейин ҳам қатнашаверамиз. Озодлик, эрк — инсон учун дунёда энг зарур нарсалар шулар. Биз озодликнинг нақадар қимматлигини, ёзувчининг халқ ва ўзи олдидаги масъулиятини чуқур англаб олмоғимиз лозим.

Гарбдаги баъзи кишилар бизнинг халқларимизни ҳали ҳақиқий маданият даражасига ўсиб етмаган деб ҳисоблашади. Бу нотўғри фикр, бизнинг ўз қадимий маданиятимиз бор, биз ўша маданиятдан илҳомланамиз. Биз гарб билан шарқ маданияти ўртасида ўзаро алоқа бўлиши керак, деб ҳисоблаймиз. Биз бутун дунёда нималар қилинаётганидан хабардор бўлмоғимиз лозим. Жаҳон маданияти ютуқларини барча баробар баҳам кўрмоғи лозим. Биз юртимизда меҳмон бўлиб турган барча қалам аҳлини кедрлар тупроғида табриклаймиз.

Осиё ва Африка бирдамлиги ҳаракатининг кекса арбоби, Миср ёзувчиси Юсуф ас-Сибойй ўз нуқтаида шундай деди:

— Биз юксак масъулият ҳис этмоқдамиз. Вайрон бўлган қишлоқлар нималигини яхши биламиз, империалист-

лар ёшларимизни тўпга ем қилмоқчи бўлишаётганини ҳам биламиз. Ёшлар онгини заҳарлаш нималиги ҳам бизга маълум.

Бизнинг қитъаларимизда озодлик учун қаҳрамонона кураш кетяпти, миллий онгимизда ўсиш катта. Колонизаторлар ҳар ерда ҳозир у нозир агентураси ёрдамида халқларимизни ҳамон қулликда сақлаб қолишга уринмоқдалар. Бироқ биз курашамиз. Адабиётларимизда содир бўлаётган уйғонишнинг гувоҳимиз.

Юсуф ас-Сибой томонидан айтилган фикрларни конференциянинг кўпчилиги қатнашчилари маъқуллаб чиқдилар. Дагомеялик делегат бундай деди:

— Менинг мамлакатим тобелик нималигини билади. Лекин бу ҳолга биз ҳамиша қаршилик кўрсатиб келдик. Бизни кўп нарсаларга мажбур қилишди, зўрлаб бегона тилни ўргатишди. Бироқ тўғри фикрни ҳар қандай тилда ҳам ифода эта олиш мумкин. Ўз фикр-мулоҳазамизни халққа етказиш — бизнинг бурчимиз. Ёзувчилик бурчи ҳам сиёсатчи, ҳам ёзувчи бўлиб, халқнинг тараққиётига ёрдам бермоқни тақозо этади. Ёзувчи қаламининг қудрати атом бомбасидан ҳам кучлидир. Баъзи бир арбоблар ўз халқни ҳуқуқини ҳимоя қилиб чиққан ҳар қандай ёзувчини коммунист деб эълон қилаверишади. Жуда соз, агар ситамкор халқимиз қисматига ачинганимиз учун бизни шундай деб аташар экан, биз бунга розимиз. Мамлакатимизда имкониятларимиз жуда тор, лекин шунга қарамай, ҳозир телевидение орқали ҳафтасига йигирма минутлик чиқиш ҳуқуқига эришдик. Биз бу вақтдан Осиё ва Африка ёзувчиларининг асарларини тарғиб қилиш учун фойдаланамиз.

— Мен империализмни қогоз йўлбарсга ўхшатадиганларнинг фикрига қўшилолмайман. Бу гап ҳақиқатдан жуда узоқ, — дейди кениялик делегат. — Империализм ҳали жуда кучли, тишлари ўткир. У истаган маскани кийиб, хоҳлаган қиёфага кира оладиган хамелеон. Лекин биз душманларни таний билишимиз, унга қарши кураша билишимиз лозим. Яна мен баъзиларнинг аллақандай алоҳида «Африка социализми» бор, деган фикрларига ҳам қўшилмайман. Қаерда бўлмасин, социализм бор. Ёзувчилар кураш ғоясининг, халқлар дўстлиги ғоясининг тарғиботчилари бўлмоқлари лозим.

Маврикия оролидан келган делегат бундай деди:

— Бадий асарлар шунчаки кўнғил ҳуши учун ёзилмаслиги лозим. Ёзувчилар ўз асарлари билан халқни ку-

рашга сафарбар этмоқлари лозим. Осиё ва Африка халқлари озошлик ўзлари учун қанчалик зарурлигини амалда кўрсатдилар. Улар Улуғ Октябрь революцияси ғоялари билан руҳланганлар. Улар куч ва ғайратга тўлганлар.

Эрон, Покистон, Монғолия, Сурия, Жанубий Африка, Мальта, Непал, Бирлашган Араб Республикаси, Ҳиндистон вакиллари сўзга чиқдилар.

Совет делегациясининг раҳбари ўзбек ёзувчиси Сарвар Азимовнинг нутқи ҳам конференция қатнашчилари томонидан қизгин кутиб олинди:

— Биз барча тараққийпарвар, курашиш ва озода қилиш ғоясини ташувчи ташкилотлар билан ҳамжиҳат сезамиз ўзимизни, бироқ бизнинг ёзувчилик ҳаракатимизнинг биз фахрланадиган муҳим вазифалари борлигини ҳам ёдимиздан чиқармаймиз.

Конференция аҳли йўлда тутилиб қолиб кечроқ етиб келган Вьетнам демократик республикаси ва жанубий Вьетнам делегатларини ҳам зўр кўтаринки руҳ билан кутиб олди. Вьетнам иши — ҳар бир тараққийпарвар ёзувчининг иши. Вьетнам жаҳондаги барча ҳалол кишилар кўмаклашгандагина ғалаба қозониши мумкин.

..Бу сатрлар ёзилаётганда конференция ҳали ишини тугатмаган эди. «Интернациональ» меҳмонхонасини эртадан кечгача турли хил тиллардаги суҳбатлар тутиб ётади. Ягона нуқтаи назарни ишлаб чиқиш учун турли комиссиялар ишлаб турибди. Суҳбат, мунозаралар давом этади, янги танишлар орттирилади. Кедрлар мамлакати бўлган меҳмондўст Байрут чиндан ҳам Осиё ва Африка ёзувчиларига қучоғини кенг очган.

Байрут. 1967 й., март.

Ҳар шоирнинг ўз тақдири бор. Ҳар бир улкан шоир ўзича бахтиёр бўлса керак. Мен қадрдон дўстимиз Ғафур Ғуломнинг қанчалик бахтиёр эканлигининг шоҳиди бўлганман. Гувоҳи бўлганимиз кичкинагина бир воқеани, ўшанда Ўзбекистонда меҳмон бўлиб турган биз ҳам яхши эслаб қолганмиз. Гарчи ҳозир шоирнинг ўзи ҳаёт бўлмай, ундан фақат шеъриятгина мерос бўлиб қолган бўлса ҳам, мен Ўзбекистоннинг ўша олтин кузи, ранг-баранг гулларга кўмилган Наманган шаҳрининг ўша ажойиб тонгини ҳали-ҳали эслаб юраман.

Ўзбекистонда рус адабиёти ва санъати ўн кунлик ўтаётган кунлар эди. Республика аҳли рус ёзувчилари ва санъаткорларини қизгин кутиб олди. Лекин битта учрашув хотирамда ҳаммадан ҳам ёрқинроқ сақланиб қолди. Намангандаги учрашувлар тугаб, биз сафаримизни яна давом эттириш учун меҳмонхонадан чиқдик. Ғафур Ғулом ҳам биз билан бирга эди. У устига енгилгина, шим устидан чиқариб кийиладиган кўйлак, бошига қўқон дўппи кийиб олган, шунча йўл босиб, талай тантанали учрашувларда қатнашган одамга сира ўхшамас, одатдагидек тетик эди. Шоирни қизил галстук таққан болалар ўраб олишди. У ҳаммалари билан қўл бериб, сўрашиб чиқди.

— Ғафур ака! Ғафур ака! — деб қичқиришарди ўғил ва қизлар.

Ўзларининг улкан шоирларини ҳаммалари яхши танишар эди. Ўзбекистонда тез-тез бўлиб, шоирнинг катта меҳмондўст хонадониди меҳмон бўлиш, шеърини ўқиш, ажойиб мусиқий, шоирона гапларини тинглаш, бир пиёла мусалласини бирга баҳам кўриш бизга ҳам неча марталаб насиб бўлган.

Ҳа, буларнинг ҳаммаси бўлган гаплар ва у энди ҳеч қачон қайтиб келмайди. Лекин ўша кўрган-кечирганларимизнинг ҳаммаси хотирамизда абадий қолган. Ҳар ерда севимли меҳмону азиз-атоглиғ бўлиш ҳар қанақа ёзувчи учун ҳам кўнгилли бўлса керак.

Ғафур Ғулом катта, салмоқли ҳаёт йўлини босиб ўтди, кўп ёзди, халқ билан бирга қайғу ва қувонч билан баҳам кўрди. Ҳар бир қувонч, ҳар бир қайғу унинг қалбида чуқур из қолдирар, газета ва журналларда акс этар, сўнг тўпланиб китоб бўлиб чиқар эди. Уша 1966 йилнинг оғир, фожиали апрель кунларида, Тошкент замини қаттиқ қалққан кунда ҳам шоир ўз шаҳрида эди. Ҳамма унинг сўзларига қулоқ солар, унинг сўзлари эса, одатдагидек халққа қаратилган эди.

Яқинда Тошкентда нашр этилган «Тошкент фожиаси ва жасорати» китобида, Ғафур Ғуломнинг бир қарашда оддий кўринса ҳам, шеърларидаги каби катта ва маъноси салмоқли гапи бор:

«Ватандошларим! Азиз тошкентлик ҳамшаҳарларим! Мен шаҳрим аҳолисининг жасорати билан фахрланаман. Ешу қариси билан ҳам, эркак ва аёллари билан ҳам фахрланаман. Мени ўхшатишим учун кечиришсину, чидамда ўзидан бир неча баробар катта юкни ҳам ўз уясига ташиб олишга қодир миришкор чумолилардан ҳам устун турадиган қурувчиларимиз билан ҳам фахрланаман. Уларнинг бағриларининг кенглиги, жигарларига меҳрибонликлари билан фахрланаман. Ҳар қандай собит ақл-фаросатларига қойил қоламан».

Шоир вафотидан кейин, ўтган йили, Ғафур Ғуломнинг «Келажакни қаршилаб» шеърий тўлами босмадан чиқди. Китобга Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари ёзувчи Шароф Рашидов сўзбоши ёзган. Унда шундай дейилади:

«Ғафур Ғуломни тўла ишонч билан совет Ўзбекистонининг бутун бир даври, деб аташ мумкин. У замондошларига катта, қанотли шеърят ҳадя этди. Халқ орасидан чиққан, ижодининг бор қўрини унга бағишлаган Ғафур Ғулом том маънода халқ ёзувчиси эди. Ҳамзадан кейин «Ўзбекистон ССР халқ шоири» деган юксак ва шарафли унвонни биринчи бўлиб Ғафур Ғулом олганининг сира ажабланарли жойи йўқ.

Китобни диққат билан ўқиганинг сари шоирнинг ўз ижтимоий ҳолини ҳам, халқининг тарихини ҳам, унинг

сўнгги ўн йилликларда қилган ишларини ҳам равшанроқ
кўз олдингга келтирасан:

Етимлик нимадир —
Бизлардан сўра,
Унинг йилларнинг
Саргардонлиги;
Иситма аралаш
Қўрқинч туш каби
Хаёл кўзгусидан
Ўчмайди сира.

Шоирнинг «Сен етим эмассан» шеърида гап фақат
Ғафур Ғулом ҳақида, унинг оғир болалик йилларининг хо-
тиралари ҳақидагина эмас, унда гап уруш даврида Тош-
кентга келиб қолган ва вақтинча қадрдон уйи, оиласидан
жудо бўлган болаларнинг ўзбек халқи томонидан қандай
меҳр-муҳаббат билан кутиб олинганлиги ҳақида боради.

Кўзимга уйқунинг
Мудроқ овчиси
Тўрин солмасдан,
(Биринчи гудокка
Икки соат бор.)
Оталик ҳиссининг
Бебаҳо, лазиз
Тўлқинлари ичра
Ғарқ бўлиб кетиб,
Азиз бошинг устида
Телмурмакдаман.
Сен етим эмассан,
Ухла, жигарим.

Нега чўчиб тушдинг?
Мургак тасаввур,
Гўдак ҳаёлингга
Нималар келди?
Балки Одесс даҳшати,
Керчь фожиаси,
Ёввойи махлуқлар,
Қонхўр ваҳшийлар...

Назаримизда, қадрдон халқининг ҳаёти, турмушида Ға-
фур Ғуломни ҳаяжонлантирмаган биронта ҳам воқеа бўл-

маса керак. У ўз мамлакатининг ҳақиқий хўжайини эди, ўзини хўжайинларча ҳис этар ва ҳаётда қандай янгиликни кўрмасин, унинг ёнидан кўз юмиб ўтиб кетолмасди. Ғафур Ғуломнинг «Аёл» шеъри муҳаббат ва эҳтирос билан битилган. Қайси миллат фарзанди бўлишидан қатъи назар, бу шеър барча учун ҳам баробар қадрли.

Базмимда шулардек шамим бўлмаса,
Лабимда не лаззат берарди шароб.
Муттасил ҳамёна, ҳаёт бебўса —
— Супурги тегмаган хонумон хароб.

Муҳаббат сурмасин қўшни қизига
Олиб беролмасдан умрда бир бор.
Юзин ҳасратида ҳатто кўзига
Ўргимчак ин қўйган йигитлар ҳам бор.

Эътироф оҳанги яхши жаранглар,
Муштоқ юрак билан ростини айтсам;
Сенсиз нашта бермас гулшанда ранглар,
Ваҳмдир бутун соз, бутун зилу бам.

Севинч йўқ, қайғу йўқ, қўклам йўқ, хазон,
Худди мақолларда айтилганидек.
Сенсиз келажак йўқ, бемаъни жаҳон,
Дарди йўқ кесакдир, ишқи йўқ эшак.

Ғафур Ғулом шеърлари мусиқий, қўшиқдай равон, улар ўз халқи ҳаётидан олинган ажойиб образли ибораларга бой. Шоир ҳеч қачон ҳаётнинг оддий кузатувчиси бўлмаган, у ҳамиша ўзини халқ ишига сафарбар деб биларди. Ғафур Ғуломни «Ўзбекларнинг Маяковскийси» деб аташлари ҳам бежиз эмас. Худди Маяковский сингари, унинг учун ҳам иккинчи даражали ҳисобланган мавзу йўқ эди, уни ҳамма нарсга қизиқтирарди. Совун заводи ишчиларига бағишлаб ёзилган шеъри шунинг учун ҳам бунчалик муҳим аҳамият касб этган бўлса керак:

Шоир билан чиндан сизнинг ўртада
Юрак томиридай бир боғланиш бор.
Биз, қолдиқ шу пичроқ, шу кирликларни
Ювишда биргамиз, бирга сафарбар.

Бу шеърда Ғафур Ғуломнинг ҳазили ҳам, ўзига хос жиддийлиги-ю, шеърятдаги оқиллиги ҳам акс этган.

Ғафур Ғулом интернационалист эди, Ўзбекистонга яхши ният билан келган ҳар бир инсонга оға-ини, биродар эди. Шунинг учун ҳам Ғафур Ғулом шеърлари ёлғизгина ўз она тупрогига бағишланиб қолмай, мамлакатимиз ташқарисидаги барча ўз озодлиги учун курашаётган кишиларга ҳам бағишланганлигининг боиси ҳам шунда бўлса керак. «Қалб ва мактуб» шеъри ҳам шундай пайдо бўлган ва ўз ўзбек дўстига жавоб йўллаган Аргентина шоири Рауль Гонсалес Туньон қалбида акси садо уйғотган:

Менинг юлдузарим сенга ёқарди,
Сенинг юлдузаринг хуш ёқар — менга;
Сенга — пампу.
Менга — сенинг боғларинг,
Иккимизга эса — юртингда, буюк
Ҳуррият осмони хуш ёқар, Ғафур.

Ғафур Ғулом шеърияти кўп қиррали ва ифодалари жуда аниқ.

Ғафур Ғулом шеъриятидан бундай намуналарни истанингизча келтириш мумкин.

Бизнинг кўз олдимизда улкан, келажакка кўз тиккан шоир намоён бўлади.

Лекин шоир қалбини тилка-пора қилган мудҳиш элзиладан анча олдин бирин-сирин ёзилиб, тўпланиб қолган ва «Якун» деб номланган сўнгги китоби унинг энг катта кашфиёти бўлса керак.

Ҳозир бу шеърларни қайта-қайта ўқир экансиз, Ғафур Ғулом шеъриятининг нақадар чуқур ва самимийлигига қойил қоласиз. У социалистик Ўзбекистоннинг классик шоири эди ва ҳамиша шундай бўлиб қолади. Борди-ю сиз шу баҳо билан чекланиб қолсангиз, у ҳолда бу баҳо у қадар тўлиқ бўлмайди. Ғафур Ғулом доно, чуқур маъноли шеърлари учун рус, тожик, украин, озарбайжон — барча халқларнинг барча шоирлари билан, шеърят мухлислари билан бирдай дўст бўлгани учунгина интернационалист эмас, энг муҳими, унинг шеърияти, унинг ҳис-туйғулари ҳаётга муҳаббати, билимдонлиги орқасида ўта пурҳикматлиги билан барчанинг кўнглига баробар яқин; шоирнинг ҳаётни яхши билиши орқасида унинг ижоди республикадан ташқарида ҳам маълум. Шеърят миллий

асосга қурилиши шарт эмас, деб тарғиб қиладиган киши-ларнинг даъвосига жавобан, улар миллий руҳи билан ҳам барчага баробар севимли.

Ғафур Ғулом шеъриятидан ҳадеб намуна келтиргинг келаверади. Мен фақат 1968 йилда «Огонёк» журнали кутубхонасида нашр этилган «Сарҳисоб» шеърӣ китобини якунловчи сўнгги шеъринигина мисол учун тўла келтир-моқчиман:

Яшаш дарбозаси остонасидан
Зарҳал китоб каби очилур олам,
Тириклик кўркидир меҳнат, муҳаббат.
Фурсатдир қилгувчи азиз, мукаррам.
Бебаҳо дамларнинг тирик жони биз,
Ҳар они ўтмишнинг юз йилига тенг,
Барҳаёт Лениннинг авлодларимиз,
Ҳар нафас мазмуни фазолардан кенг.
Қатрада осмон акс этганидек.
Жаҳондай маънодор қорачигимиз.
Ғолиб асримизга қуёшдан машъал,
Замон кўрасининг сўнмас чўғимиз...
Азиз асримизнинг азиз онлари,
Азиз одамлардан сўрайди қадрни.
Фурсат ғаниматдир шоҳ сатрлар-ла,
Безамоқ чоғидир умр дафтарин.
Шуҳрат келтирмоққа Ғеростратдек
Диана маъбадин ёқмоқ шарт эмас,
Кўпларнинг бахтига ўзликни жамлаб
Шу улугъ бинога бир гишт қўйсак бас,
Ҳар лаҳза замонлар умридек узун,
Асрлар тақдири лаҳзаларда ҳал,
Умрдан ўтажак, ҳар лаҳза учун,
Қудратли қўл билан қўййлик ҳайкал.
Ҳаёт шаробидан бир қултум ютай,
Дамлар ғаниматдир, умрузоқ соқий.
Қуёш-ку фалакда кезиб юрибди,
Уримиз боқийдир, уримиз боқий.

Ҳа, Ғафур Ғулом ўзининг улкан, сермашаққат ҳаётига якун асар экан, тўла ҳақли равишда: «Биз ҳам кимнинг-дир хотирасига кирамиз», дейиши мумкин эдим.

Жамият билан, замон билан чамбарчас боғланиб кетиш, яшаб турган замони, ҳар ўтган куни олдидаги жавобгар-

лик, масъулиятни ҳис қилиш шоир қалбида ҳориш нима-
лигини билмайдиган фикр бўлиб жўш уриб туради.

«Вақт» деган шеър ёзган,
Отангиз сўзламоқда.
Бир қўлтиқ китоб тутиб
Минг йилни кўзламоқда.
(«Соатлар бонг уради»)

Ҳаётнинг абадий навқиронлиги, ўзининг одамлар учун
зарурлигини ҳис этиш туйғуси шоир қалбида булоқдай
қайнаб, ҳар бир шеърда бўртиб туради:

Кишининг ўз халқи ҳаётида тутган ўрни ҳақидаги
ўй-хаёлларини бундан ҳам содда, бундан ҳам таъсирли
қилиб айтиш мумкинми?

Севги бўлмаган ерда қадрин
тополмас жамол,
На шароб, на мусиқий,
на юракда интизом,
Ғазалсиз умрларда иқболу
камол йўқдир.
Қўшиқсиз юрекларда на
эҳтирос, на илҳом.

Ғафур Ғуломнинг ажойиб шеърояти ўзининг бор ка-
молоти билан шавкатли йўлини биргаликда босиб ўтган
халқига ҳамиша керак ва қадрли бўлади. Ғафур Ғулом
ижоди кишини ҳайратда қолдиради. У, гўё, шоирни ўраб
турган табиатнинг ўзидан оқиб келаётгандай бўлади. У
ўзининг ўткир кўзлари билан жонли, тезоқар ҳаётимизни
диққат билан кузатар эди. У ҳамма нарсани сезар, ҳамма
нарсани кўрар эди. Барча кўрган, кечирганлари эса унинг
қалби етук шоирона хотирасидан мустаҳкам ўрин олар-
ди.

Бир ватаннинг ўлганменким ҳар тараф гул лола боғ.
Қалб кўзидай энг қоронғи кечада порлар чароғ,
Ҳар йигит мағруру ҳар қиз кўкраги қўш чўққи тоғ,
Сув десанг шарбат оқар, иқлим десанг қаймоғу ёғ,
Ўз-ўзини мақтаганда, мақтамай қолгайми мен.

Кўз қорасидай кўчирдинг юзга боғнинг аксини,
Ҳол каби ишқом қошин, бу ҳуснини — бу кўркини,

Бир умр хумморда ўлсин сепмаса ҳар ким сени,
Тарқатар шингилларинг райҳон, инорнинг бўйини,
Чорласа ширин чарослар — бормайин қолғайми мен.

Бу ерда ҳамма нарсa ҳайрон қоларли даражада аниқ, равшaн ва энг муҳими, қандайдир ҳаётий доноликка тўла. Турган-битгани жонажон тупроғимиз аломатлари, ширасига бой ва шуларни кузатар экансиз, буларнинг барчаси шоир қалби учун нақадар қадрли бўлганлигини ҳис этасиз. Лекин «Бог» шеъридан мана бу сатрларни ўқиганимда эса мендек бир рус киши учунгина эмас, шеърининг бу абадий яшил дарахтларига ошиқ ҳар қандай кишига ҳам шундай таъсир қилса, юрагида акси садо уйготса керак.

Ғафур Ғуломнинг катта, ҳақиқий дўстлари жуда кўп эди. Талантли озарбайжон шоири Самад Вурғун шундай ҳақиқий дўстларидан бири эди.

Ҳаётдан барвақт кўз юмган дўсти хотирасига бағишланган шеърда Ғафур Ғулом шундай деб ёзган эди:

Умидлар, бир райҳон узиб бергандек,
Инсон димогида бўлсин муаттар.
Ҳаёт тонготардек доим кулгандек,
Абадий ҳаётдан беролсин хабар.

Ғафур Ғулом овози, унинг шеърини ўқувчиларини ўзининг чуқур лиризми, гражданлик пафоси билан мафтун этиб, борган сари баландроқ жарангламоқда. Яна шуни ҳам таъкидлаш керакки, Ғафур Ғулом шеърлари А. Наумов ва С. Северцевлар томонидан муҳаббат билан, зўр маҳорат билан таржима қилинган. Ғафур Ғулом шеърлари ўқувчиларнинг кўпчилиги авлоди онгига зўр ишонч билан кириб бормоқда.

1967—1970 й.

ҲАЁТДА ШУНДАЙ БЎЛГАН ЭДИ

— Давримиз воқелиги биз драматургларга катта ҳаёт-
тий материал беради. Ҳатто, агар таъбир жойиз бўлса,
ижодкорнинг қўлига материални зўрлаб, мажбур қилиб
тутқазади. Мен теварак-атрофимда юз бераётган воқеа-
ҳодисаларни ҳамиша кузатиб бораман, уларнинг барчаси
тўғрисида ёзгим келади. Мени ўнлаб мавзулар ҳаяжон-
лантиради, юзлаб қаҳрамонлар қуршовида қолгандек ҳис
этаман ўзимни... Лекин ёзганимда шулар орасидан энг му-
ҳимини танлаб оламан. Капалакдек гулдан-гулга қўниб
юришга ҳаққим йўқ. Турган гап, кўрган-кечирганларим-
нинг ҳаммасини ҳам қогозга тушириб улгуролмайман. Бу-
ни ёшлар қила қолсин. Улар ҳаётни ўзларича кузатади-
лар... Шунга қарамай... Қалбимни ҳаяжонга солган нар-
салар устида ўйламай туролмайман. Айниқса кейинги
вақтларда... мана бу мавзулар менга тикчилик бермайди...
Улар шунчалик кўпки, ҳаёлан қамраб олиш ҳам қийин.
Чунончи, Ленин ва Шарқ, Россия — Ленин — Шарқ — Ўр-
та Осиё. Мен, турган гап, ҳали ёзаман, ёзмасдан турол-
майман... Ҳамиша ҳисобсиз мавзулар ҳаёли билан яшай-
ман... Масалан, элзилани олинг... Ахир бу воқеа ҳам ўз
ифодасини топиши керак-ку!.. Балки бу ҳодисани адаби-
ётда мен эмас, бошқа биронта ёзувчи ёритар, ахир бу мав-
зуни кимдир ёритиши керак-ку... Жонажон шаҳримиз
Тошкент бутунлай ўзгариб кетди... Мутлақо янгидан қу-
рилди. Шаҳримизни бу қадар гўзал қиёфага ким кирит-
ди? Буни ўзбеклар билан бирга бир ёқадан бош чиқариб
ишлаётган руслар, украинлар, грузинлар, белоруслар, қо-
зоқлар ва бошқа кўпгина миллатларнинг вакиллари амал-
га оширяптилар. Ана шулар хусусида ўйламасдан турол-
майман. Мен ўзбекман, ҳамма ҳақида ўйлайман.. Ҳамма

ҳақида... Ёки, навқирон шаҳар — Навоийни олайлик... Қизилқум-чи... Биз ҳозир Ватанга жуда кўп олтин беряпмиз... Жуда кўп... Лекин биз киммиз? Ёлғиз ўзбекларгина эмасмиз... Руслар, украинлар, арманлар, белоруслар, тожиклар... ва бошқа қатор миллат вакилларимиз... Ёки авлодлар муаммосини олинг... Айримлар бизда бундай муаммо йўқ дейишади. Мен бу фикрга қўшилолмаيمان... Бу муаммо ҳамиша мавжуд бўлиб келган. Лекин у муҳолифларимиз тасаввур қиладиган шаклдаги муаммо эмас. Мен, авлодлар ҳамкорлиги муаммоси мавжуд деб биламан... Модомики сен драматург, ёзувчи экансан, халқ сендан қани, ёз, қўлингни қовуштириб ўтирма, деб талаб қилишга ҳақли. Афсуски бизнинг драматургиямиз ҳамиша ҳам томошабин талабини қондиравермайди. Арасту замонасидан бери барчага маълумки, драматик асарда курашлар кўрсатилмоғи лозим. Драманинг асосий мойси — кураш. Аслини олганда, теварак-атрофимизни қуршаб турган борлиқ бутун олам бизга ана шундай материални беради... Хорижий мамлакатларда юз бераётган алғов-далговлар, ўз юртимиздаги воқеалар, онгимиздаги ўзгаришлар — буларнинг барчаси драматик асар учун материал. Ёлғиз драматик асарларгагина эмас, барча адабий жанрларга ҳам материал бўла олади. Зотан, мафкуравий курашдаги ғалабамиз учун барча жанрлар ҳам муҳимдир...

Мана бутун бошли бир драматик монолог пайдо бўлди. Буни мен ўйлаб чиқарганим йўқ. Буларни драматург Комил Яшин тилидан ёзиб олганман. Драматургларимиз ҳозир монологларга камдан-кам мурожаат этадилар. Улар ҳаракатни, шу ҳаракатни тўлдирувчи сўзларни афзалроқ кўрадилар. Баъзан ҳозирги томошабинлар монологни ёқтирмайдилар, ундан беэзиб қолганлар, дейишади. Ким билади, балки шундай бўлса бордир. Баҳслашиб ўтирмайман. Лекин, назаримда, томошабинлар зерикарли, тузсиз, баландпарвоз гаплардан иборат монологларни ёқтирмасалар керак. Комил Яшин кўнглимдаги гапларни топиб айтганлиги учун ҳам унинг бу фикрларини жон қулоғим билан тингладим. Июль ойи эди. Тошкентда айни саратон палласи. Меҳмонхона ташқарисида ҳарорат қирқ даража. Биз хонада ўтириб, кўк чой ичардик. Бундай жазирама иссиқда пахта гулли пиёлада майдалаб кўк чой ичиш айниқса кўнглили бўлади. Мен Яшиннинг ҳолатини тушуниб турибман — унинг қалби бутун оламни ўзига жо қил-

ган, олам унинг қалбига жойлашган эди. Куни кеча биз Тошкентга келган меҳмонлар билан бирга шаҳар яқинидаги ўрмонда бўлган эдик. Осиё ва Африка мамлакатларидан келган ёзувчилар — мисрликлар, ҳиндлар, жазоирликлар, суданликлар, жанубий африкаликлар... биз билан бирга эди. Улардан баъзиларининг Ўзбекистонга биринчи келишлари, баъзилари бундан олдин ҳам бир неча бор Тошкент ҳавосидан баҳраманд бўлганлар. Уларнинг ҳар бири Тошкентга ўз қувончи, ўз дардини олиб келган. Биз ўрмондаги салқин шабада ғир-ғир эсиб турган сўрида ўтирган эдик. Дастурхон теграсида суҳбатни Яшин бошқарарди. Лекин ўзи кам гапирар, навбатни кўпроқ ўз ўртоқларига, ёшларга берарди. У бўлаётган гапларни жимгина тинглар, гўё бошқа мамлакатлар қуршовида ўтириб, оламнинг юрагига қулоқ соларди. Бу оламнинг юраги эса дардли, аламли эди. Бу дард-алам Яшинни ҳам безовта қилаётгандек, ўтмишдаги хотираларни ёдига солаётгандек эди. У суҳбатни зўр диққат билан тинглар, эътибор билан кузатарди. Чунки бу ерда бўлаётган гаплар бутун оламнинг гам-ташвишини ифодаларди. Меҳмонлар орасида ўз юртидан узоқда, Лондонда муҳожир сифатида истиқомат қилиб турган африкалик гоёт одобли, камсуқум аёл — Занеле Дламини ҳам ўтирган эди. У Совет Иттифоқига энди келиши. Аввалига у тортиниброқ ўтирди. У алланимадан безовта, қийналган аёлга ўхшарди. Юрак олдириб қўйганидан шундайдир балки. У истиқомат қилиб турган Лондон шаҳри гарчи ирқчилар қутурган Жанубий Африкага ўхшамаса ҳам, ҳар қалай она юртининг ўрнини босолмасди. Мен Англияда бўлганман... Гарчи у ерда негрлар ур-ур, сур-сур қилинмасалар ҳам, африкаликлар у ерда ўзларини асло жаннатда юргандай ҳис қилолмайдилар. Бунинг аксини бошларидан кечирадилар, десам тўғрироқ бўлади. Манчестрдаги негр маҳаллалари шундай кўз олдимда турибди. Негрлар яшайдиган бадҳаво, боши берк кўчада фақат негрлар учунгина очиб қўйилган пивоҳона бор. Бу пивоҳонада хурсандликларидан эмас, негрларга бошқа ерларга кириш ман этилганидан алам ўтиб, хўрликлари келганидан ичишарди... Балки ҳозир ундай эмасдир. Бирон ўзгариш рўй бергандир?.. Орадан бир неча йил ўтди. Бунга одамнинг ишонгиси келмайди. Англияда Жанубий Африка ирқчиларига эрк бериш сиёсати ҳамон давом этиб келмоқда. Шундай бўлгандан кейин Занеле қандай хурсанд бўлсин? Бу ерда эса тоғ дарасида

бирдан Занеленинг чехраси ёришиб кетди. Барча ўз тилида қўшиқ куйларди. Русча, ўзбекча, арабча, ҳиндча қўшиқлар... Шунда Занеле ҳам бирдан қўшиқ бошлаб юборди... Кейин рақсга тушди. Гўё, елкасидаги тоғ ағдарилгандай эди... Мен Яшиндан кўзимни узмасдим. У ниманидир эслаб ўтирарди. Мен кейин ҳам ундан Занеле ўйин тушаётганида нималарни эсладинг, деб сўрадим. Назаримда у ўз қаҳрамонларини, Шарқ аёлларини, бундан бир неча ўн йиллар муқаддам паранжи-чачвонсиз кўчага ҳатлаб чиқолмаган ўзбек аёлларини эслаётгандай эди. У аёлларнинг исмлари нима эди? Онахон, Дилбар, Гулсара, Нурхон... Ҳаётда шундай аёллар бормиди? Бор эди. Лекин ўшанда ёш драматург Комил Яшин буларни ҳаётда кўриб, образларини яратмаганида, уларни ҳозир ким ҳам биларди? Мана энди улар бадий жиҳатдан умумлашиб, чуқур ҳаётий, типик образларга айланганлар. Улар давр хусусиятларини ўзида акс эттирган, ёрқин индивидуал инсоний хислатларга эга бўлган типик қаҳрамонлардир. Ана шундай қаҳрамонларни яратиб қўйган ёзувчи ҳақиқий саҳна соҳиби — чинакам драматург деб аталади.

— Эҳтимол, менинг илк пьесам «Икки коммунист» да, кейинроқ мен уни «Тор-мор» деб атаганман, Тренёвнинг «Любовь Яровая» сининг таъсири бордир... Ажаб эмас... Бу пьеса мен учун жуда қимматли... Лекин мен учун муҳими — ўзим кўрган, иштирок этган ҳаёт эди. Бу пьесадаги икки образ менинг сеvimли қаҳрамоним эди. Булар Арслон билан унинг сеvimли ёри Дилбар... Мен бундан олдин ҳам ёзганман. Лекин улар шахмат тахтасига терилган доналардек, юриш-туриши ўйин қоидасига қатъий бўйсундирилган эдилар. Бу пьесамга, менимча, энди шахмат аралашмаган эди... Кураш, синфий кураш мантиқи уларни жонли одамлардек ҳаракат қилишга, чуқур мулоҳаза юритишга, изтироб чекишга, ҳаяжонланишга ва ғоя учун курашда ўлимдан ҳам қайтмасликка мажбур этар эди. Совет ҳокимиятининг душманларига, Осиёни эски, феодал-капиталистик йўлга қайтаришга уринган аксинчиқлобчиларга бўлган нафрат уларни инкилобий тарзда ҳаракат қилишга мажбур этар эди. Дилбар, Дилбар... Мен учун жуда ҳам азиз бу образ. У худди илк муҳаббат рамзига ўхшайди... Ҳаётда аслида қандай бўлса, саҳнада ҳам айнан ўшандай. Маккор, ёвуз, шафқатсиз душманлар бор эди. Булар сиёсий заминда душманга айланган эди.

лар. Бу соҳада келишувчиликка ўрин бўлиши мумкин эмас эди. Бу пьеса Андижонда профессионал театр сахнасида илк бор кўрсатилган кун ичиде ўтирган томошабинлар орасида софдил совет кишиларидан ташқари, тўғри йўлдан тойиб, кейин гуноҳидан кечилган кишилар ҳам бор эди. Асар ана ўшанақаларнинг юрагига жиз этиб тепди. Улар ўзларини бир оз бўлса-да оқлаш учун томошадан сўнг ёнимга келиб: «Биз бундай қилмаган эдик», «Аслида бошқачароқ бўлган...» дейишарди. Томоша дўстларига маъқул бўлди, олқишлаб қарши олишди. Ганимларимиз эса заҳарларини ичларига ютганча, қимир этмай ўтирардилар. Дилбарнинг ҳалок бўлишидан улар, ҳатто, хурсанддек эдилар. Шундан сўнг Самарқандга жўнадик. Самарқандга Москвада махсус ўқиб келган бизнинг театр труппамиз ҳам келган эди. Пойтахт театрларининг уста санъаткорлари ва айниқса, Вахтангов номидаги театр артистлари уларга устозлик қилишган эди. Бизнинг ажойиб санъат арбобларимиздан Маннон Уйғур, Ятим Бобожонов бу устозлардан жуда кўп ўрганиб келишди. Пьесага бу санъаткорлар ҳам қизиқиб қолишди ва репетиция ишларини бошлаб юборишди. Ниҳоят, асар тайёр бўлди, лекин уни сахнага чиқариш осон бўлмади. Баъзилар мени бадийятдан чекинишда айблашарди. Асарда кескин синфий курашнинг акс эттирилишини улар бадийятдан чекиниш, деб баҳолашди. Улар «бу ерини олиб ташла», «мана бу ерини юмшат» деб талаб қилишарди мендан. Аммо мен бунга рози бўлмасдим. Мен улар нима учун бир оз юмшатишимни талаб қилишаётганини тушуниб турардим. Бу одамлар — миллатчилар эдилар. Пьесамда эса синфий курашгина эмас, айни чоқда буржуа миллатчилигига қарши кураш ҳам акс эттирилган эди. Босмачилар, инглиз империалистларининг қилмишлари мени қаттиқ ғазаблантирар, асарда шу нафратимни акс эттирган эдим. Эътиқодимга эса хиёнат қила олмасдим. Мен ва театр томонидан кўрсатилган қатъият, ниҳоят, улар устидан ғолиб чиқишимизга ёрдам берди.

...Ушанда мен Мирзо Турсунзоданинг бир кун и Яшин ҳақида айтган гапларини хотирладим:

«Комил... О, Комил... у улкан драматург. Советлар Осиёсида уни барча яхши танийди. Яшиннинг ўзи ўта ювош, мулоим одам бўлса ҳам, драматургияси ғоят ўткир, шижоатли. Унинг «Тор-мор»и бизнинг Душанбада қўйилганида катта муваффақият қозонган... Фақат бизнинг То-

жикистонимиздагина эмас, ҳамма ерда ҳам барчага манзур бўлган. Бошқалар шоҳиди бўла туриб, қоғозга туширолмаган нарсани у ҳам кўрди, ҳам қоғозга туширди».

Мен Турсунзоданинг бу айтганларига шуни қўшимча қилишим мумкинки, бу асар Андижонда илк бор қўйилганидан кейин орада қирқ йил ўтиб, яна ўзбек саҳнасида муваффақият билан ўйналмоқда.

— Бу пьесам менга яна шу томони билан қимматлики,— дейди Яшин.— Андижонда Дилбар ролини биринчи бўлиб Ҳалима Носирова ўйнаган. Шу пьеса баҳона бўлиб биз бир-биримиз билан топишдик... У ёғи энди шахсий гаплар... Лекин энг муҳими шуки, мен пьесадаги кураш мотивларини бир оз юмшатиб, деб туриб олганларга бўш келмадим. Мен бу воқеаларни осмондан олиб ёзмаганман-ку, ахир! Бу аёвсиз кураш даври эди. Эскилик билан янгиликнинг, даврларнинг кураши эди!

— «Гулсара» чи?

— «Гулсара» — музикали драма.

Мен уни Музаффар Муҳамедов билан ҳамкорликда ёзганман. Паранжи нималигини биласиз. Ана шу паранжипинг касофатидан қанча-қанча фожиялар юз берди. Баъзан менга шундай туюлардики, борки кўҳна олам унга маҳкам чирмашиб олгану, Шарқ аёлларининг ундан сира ҳам халос бўлиши мумкин эмасдай.

Мен кўз олдимда содир бўлаётган бу аянч воқеаларга шунчаки қараб тура олармидим? Қизлари паранжисини ташлаганини кўрган оталар жиноят қилишдан ҳам тойишмас эди. Иброҳимни мен ана шундай жоҳил оталарнинг тимсоли қилиб тасвирладим. Қуръон ақидалари унинг кўзини кўр қилиб қўйган. Бунақаларнинг кўпини кўрганман... Кўплаари ҳали-ҳали ёдимда... Паранжисини ўтга улоқтириб, янги ҳаёт курашчилари орасидан ўрин олган аёллардан қанчаси ҳали-ҳали ёдимда. Драматургия — энг ўткир қуроллардан. Саҳнада ҳамма нарса яққол кўзга ташланади-қолади. Томошабинлар эса ўша, ўзлари кўриб турган воқеаларнинг иштирокчисига айланадилар-қоладилар. Мен энг бахтли драматурглардан бўлсам керак... Пьеса барча Урта Осиё театрларида қўйилиб, муваффақият билан ўйналгани учун шундай деяётганим йўқ. Бундай дейишимнинг боиси шуки, томошаларга аксарият паранжи ёпинган аёллар ҳам гоҳ ташкилий суратда, гоҳ ўзларича келиб туришарди... Кейин, пьеса оёқлаб қолганда улар ҳам ўринларидан туришиб, паранжиларини ерга улоқтириб ташлашар эди. Па-

ранжим эски-ю, янги-ю деб ўтиришмасди. Бу паранжилар томошадан кейин театр кийимхонасига топширилар эди.

...Комил Яшин менга ҳикоя қилган бу гапларни илгари бошқалардан ҳам эшитган эдим. Аммо Яшиннинг бу хотираларида аллақандай ўзгача бир руҳ бор. Гўё ўтмиш эпкинни уни яна забига олаётгандай, дам хаёлларга кўмиб, дам чехрасига жилва сочаётгандай туюларди менга. У ҳар қанча ўйласа, хотирласа арзийдиган воқеаларнинг шоҳиди бўлган. Мана, «Нурхон» музыкали драмасини олинг. Пьеса ҳаётда содир бўлган воқеалар асосида ёзилган. Синфий душманлар қўли билан ёвузларча ўлдирилган ўзбек халқининг истеъдодли саҳна юлдузи Нурхон Йўлдошхўжаева ҳаёти, ҳалокати бу пьесага асос бўлган. Нурхон жон бераётиб шундай дейди:

Сиз, эй ўртоқларим, бу нузли йўлдан қайтмангиз асло,
Уларман, лекин ўлмас санъатим, бахтим, шараф-шоним.

Бу пьеса ҳам Яшиннинг бошқа саҳна асарлари сингари ўзбек совет адабиётининг классикаси ҳисобланади. «Нурхон» пьесасининг шу вақтга қадар театр саҳналаридан тушмай, муваффақият билан ўйналиб келаётганининг ўзиёқ бу фикримизнинг ёрқин далили бўла олади. Битга Муқимий номидаги театрнинг ўзида у 1200 марта қўйилди.

Комил Яшиннинг кейинги йилларда ижод этган энг салмоқли асарларидан бири, унинг 1955 йилда ёзилган «Йўлчи Юлдуз» драмасидир. Бу — фақат етук санъат соҳибигина яратиши мумкин бўлган асар. Унда у ўзбек адабиётида биринчи бўлиб, Владимир Ильич образини саҳнага олиб чиқди. Бадий театрларнинг Москвада ўтказилган фестивалида Ҳамза номи театр саҳналаштирган бу асар томошабинлар томонидан юксак баҳоланди ва диплом билан тақдирланди.

Комил Яшин совет халқининг Улуғ Ватан уруши йилларида кўрсатган қаҳрамонликлари, халқларимиз ўртасидаги дўстлик ҳақида «Офтобхон», «Ўлим босқинчиларга», «Генерал Раҳимов» пьесаларини яратди...

Бундан ўттиз икки йил муқаддам — 1937 йилда ўзбек адабиёти ва санъатининг Москвада бўлиб ўтган биринчи декадасида олиб борилган тўрт пьесада икkitаси, «Гулсара», «Колхоз сайли» К. Яшин қаламига мансуб эди.

Буларнинг илдизи қаерда? Олти ёшда отаси Андижондаги эски мактаблардан бирига топширган чуваккина ўз-

бек боласи қандай қилиб ўзбек халқининг, наинки ўзбек халқининг, бошқа халқларнинг ҳам улкан драматурги бўлиб етишди? Комил Яшин ҳаёт йўлининг ўзи бир қисса. Бу қисса мени ёз деб, қистаб турибди. Албатта ёзилади ҳам. Мен бўлсам, Тошкент меҳмонхоналаридан бирида у билан майдалаб кўк чой ичиб ўтирарканман, ўзи ҳикоя қилиб берган нарсаларини такрорламоқчиман.

— Тўққиз яшарлик чоғимда, 1918 йилда, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг шеърлари илк бор қўлимга тушиб қолди. Ҳамзанинг номи менга таниш эди. Шеърларидаги гапларига идроким етгандай эди... Ҳамза одатдаги шоирларимиздан бошқачароқ услубда ёзарди. Шарқ шеърларига ўхшамаган, замонавий шеърлар эди улар. Лекин буни мен кейинроқ тушундим. Худди мана шунинг учуноқ унинг шеърлари кўпчиликни қизиқтириб қўйган эди. У инқилоб тўғрисида, кураш ва ишчилар тўғрисида ёзарди. Бойларни ҳайдашга ундар эди. Шеърлари чойхоналарда, кўпчилик ўртасида ўқиларди. Биз Андижонда Миркомилбой исмли катта бой борлигини билардик. Еттита пахта заводи бор эди унинг. Катта-катта ерлари бўларди. Германия билан катта савдо алоқаси бор эди. Уни мен ўз кўзим билан кўрганман. Унинг усти ёпиқ лимузин машинаси ҳам бўлгучи эди. Ун олти минг тилла эвазига сотиб олган экан уни. Ўзи жуда баджаҳл одам эди. Укаси ўзидан ҳам бадфъел эди. У чорикорларини калтаклагани-калтаклаган эди. Жонидан ўтиб кетган батраклардан бири унинг ўзини бир куни кетмон билан чопиб ташлаган. Шундан кейин Миркомилбой батракларидан аёвсиз ўч ола бошлади. Чор режими уни ҳар томонлама қўллаб-қувватларди. Ҳамза мана шунақа бойларни фош қиларди. Масалан, унинг «Бой ила хизматчи» драмасини олиб кўрайлик... Пьесани 1919 йилда Андижонда кўрсатишган эди. Мен бу пьесани ўшанда кўрганман. Бир куни ўқитувчимиз: «Дарсдан кейин қолинглар», деди. Биз бирон ғуноҳ қилиб қўйган бўлсак керак, деб ўйловдик. Йўқ, ундай эмас экан, у, биз шоир Ҳамзанинг уйига меҳмонга борамиз деди. У бизни шоирнинг уйига олиб борди. Шундай қилиб мен Ҳамзани биринчи марта ўшанда кўрдим. У европача кийинган эди. Ўқитувчимиз унга: «Мана мухлисларингизни олиб келдим», деди. Ҳамза ўртоғим Ниҳод Умаров иккаламизни жуда меҳрибонлик билан қарши олди. Бизга шеърларидан ўқиб берди. Эсимда, у бизга «Ишчилар уйғон!» ва бошқа шунга ўхшаш шеърларини ўқиб берган эди. Ке-

йин у ўша шеърларини бизга берди-да, ёд олинглар, деди. Бизга рояль ҳам чалиб берди. Шеърларини ёд олиб, уч кундан кейин яна ҳузурига бордик. «Баракалло, энди, бу шеърларни собиқ офицерлар уйида ўтказиладиган шарқий кечада ўқиб берасизлар», деди у бизга. Илгарилари бу уйда рус офицерлари ва ерли киборлар тўпланишиб туришар экан. Ҳамза саҳнада театрлаштирган виставка уюштирди. Томошабинлардан тўн сўраб олиб, бой, беклар қиёфасини акс эттириб берди... Инсценировка кўрсатилди. Инсценировкада бойларнинг саводсиз одамларни лаққиллатишларини, ёш қизларнинг бот эрга бериб юборилишини, наша чекувчи гиёванд-бангиларни фош қилиб ташлади. Томошабинлар завқланиб кулишарди. Шунда Ҳамза: «Нега куласизлар? Ахир ўша алданганлар сизларнинг ўзингизку. Октябрь инқилобигача ҳаммамиз ҳам шу тарзда кун кечириб келдик. Энди ҳурлик замони келди. Биз ўқишимиз керак. Ҳаётни қайта қурмоғимиз лозим», деб мурожаат қилди уларга. Кейин хор чиқди. Улар Ҳамза шеърларига ёзилган қўшиқларни айтишди. Айниқса, «Яша Шўро!» хотирамга қаттиқ ўрнашиб қолган. Буларнинг ҳаммаси мени қаттиқ ҳаяжонлантириб юборди. Кейин яна Ҳамза нутқ сўзлади: «Босмачи, аксилинқилобчилар шаҳарларимизга ўт қўйишяпти, ерли революционерлардан ўч олишяпти. Уларни инглизлар қўллаб-қувватлаяпти. Босмачиларга қурол беришяпти. Биз шўролар ҳокимиятини ҳимоя қилишга ҳамиша тайёр туришимиз керак». Кейин яна «Қармоқ» деган инсценировка кўрсатилди. Балиқчи қармоғи билан босмачиларни, инглизлар, миллатчиларни тутди. Саҳнада инқилобчи пайдо бўлди. Икки ўртада баҳс, тортишув бўлди. Кейин саҳнага яна ашулачилар чиқишди. Томошанинг танавор яқунловчи қисми бошланди. Ундан кейин биз Ҳамза шеърларини ўқидик... Ҳамма нарсани эсда сақлаб қолиш қийин... Лекин ўша воқеаларнинг ҳаммаси ҳали-ҳали ёдимда. Менда санъатга қизиқиш худди ўшанда пайдо бўлган бўлса керак. Санъат давр руҳини акс эттиради. Томошаларни деҳқонлар ҳам, ҳунармандлар ҳам келиб кўришарди. Худди ўша даврда аксилинқилоб кучайиб кетган эди. Шаҳарда отишмалар бошланди. Монстров деган оқғвардиячи генерал бўларди. Улар инглизлар ёрдамида босмачилар билан бирга Андижон уездини ажратиб олишмоқчи эди. Тошкентга юришга ҳозирлик кўришаётган эди. Ҳамза Қўқонга кетишга мажбур бўлган эди. Қизил қўшинлар ҳужумга ўтди. Фрунзе

билан Куйбишев ҳам шу ерда иш кўришмоқда эди. Ниҳоят, босмачилар ва оқгвардиячилар тор-мор келтирилди. Мен ўн олти яшар комсомол йигит чоғимда биринчи пьесамни ёздим. Бу — ёш қизалоқнинг отаси тенги чолга зўрлаб эрга беришини тасвирловчи бир пардали пьеса эди. Пьесани профессионал артистлар ўйнашди. Негагини билмайману, лекин пьесани томошабинлар яхши кутиб олишди. Ушанда мени уезд комсомоли мукофоти билан тақдирлашди, ўзимни эса Ленинградга ўқишга юборишди. Мен ўрмончилик институтида ўқидим. Ленинград кўзимни очди. Мен канда қилмай театрларга бориб турдим. Рус ўртоқларим кўпинча билетларини менга беришарди: театрга ишқибозлигимни билишарди-да! Мен «Шторм»ни, «Любовь Яровая»ни кўрдим. Маяковский ва Есенин шеърларининг муҳокамасида қатнашдим. Операга бориб юрдим. Симфоник музыкага қизиқиб, уни тушунадиган бўлиб қолдим. Мен Маринский театрини жуда яхши кўрардим. Орада шеър ҳам ёзиб, Ўзбекистонга жўнатиб турдим. 1925 йилда В. И. Ленинга бағишланган илк шеърларимни ёздим. Ёзган шеърларим матбуотда тез-тез чиқиб турарди. Таътил чоғлари уйга қайтишимда албатта Москвага тушиб ўтардим. Вахтангов театрига борардим. «Ревизор», «Малікаи Турандот», «Икки бойга бир қарол» эсимда яхши қолган. Ўзбек студиясидаги репетицияларга тез-тез бориб турардим. Андижонга қайтганимдан кейин эса бир вақтлар ўзим ўқиган мактабимда дарс бера бошладим. Физика ва ўзбек тилидан дарс берардим. Шеър ёзишни ҳам сира канда қилмас эдим. Кўпинча газеталарда шеърларим Ҳамза шеърлари билан ёнма-ён босилиб қоларди. Ҳамза бир вақтлар уйига ўқитувчим бошлаб борган бола мен эканимни, билармиди-йўқми билмайман, лекин Ҳамза синфий кураш кескин тус олган 1929 йилда қулоқлар томонидан ўлдирилди. Бу жуда огир жудолик эди. Гарчи ўша пайтда менинг биринчи жиддий драма асарим «Икки коммунист» саҳналаштирилган бўлса-да, ҳақиқий синфий кураш нима эканлигини яна бир марта чуқур ҳис этдим... Дарҳақиқат, эслашга арзигулик гаплар кўп...

1930 йилда ўзбек артистлари биринчи бор Москвага бориб, қардош республикалар театрларининг олимпиадасида қатнашдилар. Вокзалдан шаҳарга автобусларга тушиб бордик. Карнай-сурнай вада-ванг қилиб, чалиб турди. Москваликлар бизларга ҳайрон бўлиб қарашарди.

Санъатимизни илиқ кутиб олишди. Унда Луначарский ҳали ҳаёт эди, келиб томошаларимизни кўриб турарди. Бизни Феликс Кон табриклаб, муваффақият тилади. Биз унинг елкасига бухороча тўн ташладик. Ўшанда Москвада мен Мусо Жалил билан танишиб, дўстлашиб қолдим... Москвада бизни илиқ ва самимий кутиб олганларидан қувониб хурсанд бўлиб қайтдик. Москва бизга жуда қадрдон бўлиб қолди. Ўша пайтларда мен «Ўртоқлар» музыкали комедиямни, 1939 йилда эса биринчи ўзбек операси «Бўрон»нинг либреттосини ёздим. Унга ўзбек композитори Мухтор Ашрафий билан рус композитори Сергей Василенко куй басталашди. Биринчи ўзбек операсининг вужудга келиши республикамиз учун катта байрам бўлди. Шундан кейин Рейнгольд Глиэр билан ўзбек композиторимиз Толибжон Содиқов куй басталаган «Гулсара» операм юзага келди... Лекин мен устозим Ҳамза сиймосини ҳеч қачон ёдимдан чиқарган эмасман. У ҳамиша ёдимда бўлди. Негаки, мен уни умрим бўйи ўзимга устоз деб биламан. Мен Амин Умарий билан ҳамкорликда «Ҳамза» пьесасини ёздим. Кейинроқ бу асар опера ҳам бўлди. Яна Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» драмасини тиклашда ўз ҳиссамни қўшдим...

Энди сўнги гап... 1935 йилда Ўзбекистон ёзувчилар союзи правлениесининг раиси қилиб сайланганимдан кейин Алексей Максимович Горький қатнашган пленумда нутқ сўзладим, Горькийнинг ўшанда мен йигирмата ночор пьесанинг муаллифиман, дегани ҳам эсимда... Турган гап, унинг бу гапига ҳеч ким ишонгани йўқ, лекин унинг бу гапини қарсақларга кўмиб юборишди. Ундан кейин кетмакет мен сўзлашим лозим эди. Минбарга қандай чиққанамни билмайман. Уни қўлларим билан маҳкам ушладим. Лекин мен юрагимда бор гапларни тўкиб солишни жуда-жуда истардим. Шундай қилдим ҳам. Мен, совет ҳокимияти биз Шарқ халқлари учун қандай аҳамиятга эга эканлигини айтдим. Бизда драматургия йўқ эди, энди туғилди, дедим. Англияда Шекспир асарлари қўйилмаётган бир вақтда, Тошкентда йигирма уч кундан бери «Гамлет» қўйилаётганини ва Аброр Ҳидоятловнинг санъати билан томошабинларни ўзига ром қилиб олганини, тинимсиз ўйнайверганидан бир куни спектакль чоғида ҳушидан кетиб қолганини гапириб бердим... Шунда бирдан зални гулдурос қарсақлар тутиб кетди. Қарасам, ҳамма ўрнидан туриб қарсақ чалапти, Алексей Максимович ҳам... Бу улкан рус

адиб ҳамиша қардош халқларнинг ҳақиқий дўсти эди.

...Тошкентда жазирама иссиқ, биз эса пахта гулли пиёлада кўк чойни майдалаб суҳбатлашиб ўтирибмиз.

— Умрим бино бўлиб, биринчи марта ўз ҳаётимдан ҳикоя қилишим,— дейди менга Комил Яшин.— Ҳа, биринчи бор ҳикоя қилишим.

Бу ҳақ гап. Бу ажойиб камтарин инсонни, баркамол драматургии, Давлат мукофоти лауреатини, ҳаётлик чоғидаёқ ўзбек адабиётининг классиги деб танилган академик адибни, ўзбек ёзувчиларининг сардорини йигирма йилдан узоқроқ танийману, лекин ҳеч қачон ўзи тўғрисида бир огиз гап гапирганини билмайман. У нуқул бошқалар тўғрисида гапиради. Бироқ инсон ўзининг ижоди билан тўлиб-тошган улкан ҳаётида олтмиш ёшга бориб қолган экан, унинг тўғрисида ҳикоя қилмай бўлмайди. Мен худди ана шу вазифани ўтадим. Билмадим, унинг ўзи бунга қандай қараркин...

3

ҲИНДИСТОН ХОТИРАЛАРИ

Деҳлига келганимизнинг эртасига Рамешвари Неру хоним бизни меҳмонга таклиф қилди. Биз илгарилар ҳам бу аёл ҳақида жуда кўп яхши гапларни эшитганмиз, унинг Совет Иттифоқида қилган сафаридан ҳам бизда яхши таассурот қолган.

Рамешвари Неру хоним бизни уйда, иссиқ қуёшдан деразалари тўсиб қўйилган салқингина хонада кутиб олди. Деҳлига қилган сафаримиз қандай ўтганини суриштириб, кўнглимизни сўрагандан сўнг, Осиё мамлакатлари конференциясида биздан кимлар делегат бўлиб қатнашишларини суриштирди.

— Ҳиндистоннинг қаерларини томоша қилмоқчисизлар? — деб сўради биздан меҳмондўст бека ва жавобимизни ҳам кутмасданоқ ўзи таклиф қилди. — Мамлакатимизнинг Жайпур, Агра, Ажант ва бошқа шунга ўхшаш машҳур жойларини бориб томоша қилинглар. У ерларни

кўриб, ҳузур қилишингизга ишончим комил. Мамлакатимизни дурустроқ билишларингизни истардим.

Биз Рамешвари Неру хонимга иложи борича маслаҳатларингиздан фойдаланамиз, деб миннатдорчилик билдирдик.

Ҳиндистоннинг Аграсига бормаган, XVII аср архитектурасининг ажойиб намуналаридан Тож Маҳал мақбарасини кўрмаган киши Ҳиндистон тўғрисида оғиз очмасам ҳам бўлади.

Ж а й п у р

Харқалай, биринчи сафаримиз Жайпурга бўлди.

Тонг палласида Деҳлини қушларнинг чинқириги тугиб кетади. Зағчалар чинқиради, чумчуқлар чириллайди, чугурчуқлар чирқиллайди, каптарлар гу-ғулайди.

Тонгги салқиндан жунжикиб, шаҳар аҳолиси уйдан чиқади.

Осиё мамлакатларида тонг бир хил отади: қишлоқларда қудуқлар ғилдирагининг ғичирлаши, қўтосларни чу-чулаб, ёғоч челақларда сув тортаётган ёш-ялангларнинг шовқин-сурони эшитилади.

Жайпурга олиб борадиган йўлни кенгайтиришяпти. Йўл ёқасида асфальтга тўла бочкалар, шағал уйилиб ётибди. Йўл чеккасига ҳам шудринги кетиб улгурмаган ғалтак машина келиб тўхтади.

Қалин тўрсимон металл мачтали катта саноат қурилиши кўзга чалинади. Бу — электростанция. Электростанцияни ўтгандан кейин қишлоқ бошланади. Бу ерда одамлар барвақт уйғонишади, хилма-хил рекламалик дўконлар ҳам эрта очилади. Далада эски плуг кетидан бир чол кетяпти. Йўл чеккасида худди катталарга ўхшаб укаларини кўтариб, беш-олти ёшлардаги қизалоқлар қаттиқ-қаттиқ гаплашиб туришибди. Бошига қўшалоқ сопол ва мис кўза қўйиб олган аёллар қудуқ томонга қараб кетишяпти.

У ер-бу ерда асфальт йўлдан пориллаб каптар ва қирговулар кўтарилади; қирговулар эпчилгина, каптарлар эса лапанглаб, унча қочишолмайди ҳам; қочаман деб ҳар гал машинанинг олд ойнасига урилиб кетганида, биз бир чўчиб тушамиз. Дам-бадам думини баланд кўтариб, бизнинг чўл юмронқозиқларимизга ўхшаган абжир ҳай-

вонлар йўлимизни кесиб ўтиб қолади. Кейин яна ўша йўл, тикка баландликлар, бурилишлар, на учи, на барги бор лайлак оёқ дарахтлар. Баъзан бу ерда қаттиқ артиллерия отишмаси бўлганмикан, деган хаёлга борасан киши. Шерикларимиз:

— Жунгли бошланяпти,— дейишади.

— Йўлбарслар қани?

— Йўлбарслар кундузи ухлашади.

Тўсатдан йўл бўйида олдимиздан бир-бирига орқасини ўгириб ўтирган учта шернинг сурати солинган миллий герб ўрнатилган иккита тош устун чиқиб қолди. Биз Ражастон штатига кириб бораётган эканмиз.

Дам ўтмай шлагбаум кўзимизга чалинади, унинг ёнида бир нечта юк машинаси турибди. Бизни кечиктирмай ўтказиб юборишди. Мана, унча катта бўлмаган темир йўл станцияси бор Алвар шаҳри. Изларда жажжи-жажжи, худди ўйинчоққа ўхшаш вагончалар турибди. Перонда эчки боласи санғиб юрибди.

Алвар шаҳридан кейин яна қишлоқ бошланади. Тоғ этакларида вайрон бўлиб ётган қалъалар кўзга чалинади. Бундай қалъалар тез-тез кўзга чалинади. Деворлари тўкилиб, ғишtlари унниқиб ётган миноралар, ўнг томонимиздан қадимий тош водопровод чўзилиб кетган. Тубида ҳозир ҳам саргиш лойқа сув оқиб ётибди. Машина йўл бўйида ўтирган узун думли маймунларни чўчитиб, елиб боради. Йўл яқинидаги қояда гердайиб йиртқич қушлар ўтирибди. Улар хотиржам, виқор билан ўтиришар, биз томонга ҳатто қайрилиб ҳам қарашмайди.

Жайпурга яқинлашганимиз сари тепаликлар, узун тиш деворли қалъалар кўпроқ учрай бошлади.

Мана, ниҳоят Жайпурга ҳам етиб келдик. Тор-танқис кўчалар, мис челақлари қуёшда ярақлаб турган дўконлар. Илгарилар князликнинг маркази унча кенг бўлмаган тоғ дарасига жойлашган экан, бироқ Жайпурнинг асосчиси Савай Жай Сингх, ўз князлигининг тараққий этишини кўзда тутиб, марказни кенг тоғлиқ яйловга кўчирибди-да, бу шаҳарга Жайпур деб ном берибди. Шунинг учун ҳам Амбер шаҳрининг қасрлари бўшаб, уйлариининг деворлари тўкилиб ётган экан. Шаҳарга кираверишда, сарой яқинида бўйнига ҳайдовчилари миниб олган иккита фил учрайди.

— Булар шу ернинг таксиси. Саёҳатчилар учун. Кира ҳақи ўттиз рупий,— дейишади кулиб дўстларимиз.— Сиз

бу филлар билан Қуёш уйига киришингиз, шаҳарни айланишингиз мумкин.

Биз Рамешвари Нерунинг Жайпур кўҳна Ҳиндистон шаҳарлари ичида энг характерлиларидан бири, деган гапларини эсладик. Шаҳар чеккасида савдо расталари чўзилиб кетган. Бу ерда кўзни қамаштирадиган нарсалар кўп: аксарият аёллар шўхчанг рангли кийимда, уларнинг орасида сариқ ва қизил рангли матодан кўйлак кийганлари кўпроқ. Аёлларнинг кўпчилиги сари — ҳинд миллий кийимида. Бозор сершовқин. Қоп-қоп сомон ортилган туялар турибди — ҳинд деҳқонлари уни бозорга сотгани олиб келишган. Ерда бир тўп шох-шабба ўтин ётибди — уни ҳам сотгани олиб келишган. Дўконларнинг олдида, ерда, қизғиш лой идишлар турибди.

Бу ерда лойдан ясалган арзон идишлар сотилади. Бу идишдан фақат бир мартагина овқат ейилади. Меҳмон кетгандан кейин, ҳурматли меҳмоннинг оғзи теккан идишдан бошқа одам овқат емасин, деб уни синдириб ташлашади...

Жайпурда қимматбаҳо тошдан кўз қўйилган турли-туман тақинчоқлар — зирак, узук, билагузуқлар кўп. Жайпурнинг фил суягидан ясалган тақинчоқлари ҳам жуда машҳур.

Дўконлар олдида қулочларини кенг ёзган аёллар юришади. Улар қизил ва сариқ ҳўл матоларни қуришиб юришибди. Бу матолардан қуригандан кейин сари тикилар экан. Худди шу ерда сариқ гуллар ҳам сотилади. Агар Ойдин дарвозадан ўнг томонга бурилсангиз, иккинчи бир бошқа савдо растасининг олдида чiqиб қоласиз. Бу ерда ҳамма нарса саранжом-саришта. Бу раста Гандининг номига қўйилган.

Жайпур рангларининг хилма-хиллиги, ғала-ғовурлиги, кўчаларида ҳаётнинг жўшқинлиги билан кишини ҳайратда қолдиради. Жуда кўп мамлакатларнинг сайёҳлари Жайпурга келишни яхши кўришади. Улар усталик билан ясалган қимматбаҳо ва қалбаки тошларни арзон-гаров баҳога олиб кетадилар.

Биз анча эскириб қолган «Кайзер атель»да тўхтаган эдик. Меҳмонхона хўжайини ҳузуримизга чиқди.

— Ҳурматли меҳмонларимиз нонушта қиладиларми?

— Албатта-да: уч юз йигирма километр йўл босиб келяпмиз.

— Ҳурматли меҳмонларимиз шаҳримизни томоша қилишни истайдиларми?

— Ҳа, албатта.

— Унда сизга шаҳримизни кўрсата биладиган гид ҳам керак бўлар?

— Шундай одам топилса, биз жуда хурсанд бўлган бўлур эдик.

Шундай одам топилди ҳам. Бу ёшгина, ўрта бўйли, силиққина кийинган йигит Жайпур университети ҳуқуқ факультетининг студенти экан. У стипендия олмас экан. Йигитнинг отаси кийим-кечак дўконига савдо қилар экану, аммо даромади яхши эмас экан. Шунинг учун ҳам йигит ўқиш учун пулни ўзи ишлаб топиши лозим экан.

Гидимиз бизга магараджа Жайпурнинг саройига боришни таклиф қилди.

Кенг майдон олдида кўзимиз галати архитектура усули билан ишланган катта юмалоқ бинога тушди.

Студент тушунтирди:

— Бу Шамоллар саройи.

— Номининг чиройилигини қаранг-а!

— Ҳа, исми жисмига жуда мос бино,— худди лекция ўқиётгандай таъкидлаб гапирди студент йигит. Сарой шундай қурилганки, Жайпурда қаттиқ шамол бўлганида, бутун бино куйлайди. Акустикаси шунақа.

Ҳозир эса тепамизда қуёш чарақлаб турибди, ҳаво тинч. Шамоллар саройи ҳам жимжит турарди. Каптарлар ғужғон ўйнаб юрган дарвоза ёнида қимир этмай эски замбараклар турибди. Жайпурнинг ҳозирги магараджаси бу саройда турмайди, у ўзига бошқа замонавийроқ типдаги сарой қуриб олган.

Саройни кўриш учун киши бошига уч рупийдан ҳақ тўланади.

— Ҳозир кириш баҳоси бир оз пасайтирилган,— дейди бизга студент,— яқингинада ҳам томоша ҳақи беш рупий эди.

Биз сарой ҳовлисига кирамиз. Тош йўллар. Эшик ёнида ярим ҳарбий формадаги қоровуллар зерикиб ўтиришибди.

— Илгарилар Магараджа ихтиёрида бир неча минг малайлар бўлар, улар давлат ҳисобидан боқилар эдилар. Энди бундай малайлар тўққиз юзга бўлиб, уларга маош-ни Магараджанинг ўзи тўлаши керак. Магараджага бу

ҳеч гап эмас: ахир у хорижий мамлакатларга йўлбарс ва бошқа ҳайвонларнинг терисини сотади.

Биз замон сайқал берган кўҳна колонналар оралаб кезиб, қадимги ҳинд усталарининг ажойиб санъатини завқ билан томоша қилдик. Баъзи хоналарга киришга рухсат берилмади, бу хоналарга фақат Магараджанинг ўзигина кириши мумкин экан. Бошқа хоналарга киришда эса оёқ кийимини ечиш лозим.

Катта заллардан бирига кираверишда, қоровул фотоаппаратларимизни қолдириб киришимизни илтимос қилди. Қоровул бизга чўчиб қараб турарди. Студент, худди кечирим сўрагандай огоҳлантирди.

— Бу ерда Ҳиндистоннинг эски муқаддас китобларининг энг нодир нусхалари сақланади. Қуръон оятларининг дарахт пўстлоғига олтин билан битилган ғалати нусхалари бор.

Биз фотоаппаратларимизни залга кираверишда қолдириб, ичкарига кирдик. Хонанинг ўртасида шиша қопланган катта жовонлар турибди.

— Бундан икки йил муқаддам,— тушунтиришда давом этди студент,— бу ердан баҳоси икки юз минг рупийлик жуда қимматбаҳо қуръонни ўғирлаб чиқиб кетишган.

— Қандай қилиб?

— Ҳизматкорларни сотволишибди-да.

— Кейин қидириб топиша олдими?

— Йўқ.

— Ахир, бу ишни ким қилиши мумкин?

— Биласизми,— деди хижолатомузлик билан студент,— ўша кунни денгиз оша келган саёҳатчилар кўп бўлган...

Биз ҳарамда ҳам бўлдик. Мармардан ишланган хоналар ичида мармар ҳовуз, фавворалар. Унча катта бўлмаган курсилар устида ҳинд рассомлари чўкка тушиб ўтиришар, шошмасдан деворлардаги эски суратларни янгилашар эди. Улар бизга қизиқсиниб қарашарди. Гид йигит улардан бирининг ёнига бориб, қулоғига алланималар деб шивирлади. Шунда бу кекса рассом мўйқаламини ишдан тўхтатиб, бир зум бизга жилмайиб қараб қолди.

Саройда яхши планлаштирилган инглиз парки ҳам бор экан, паркда худди атайлаб бўяб қўйгандай чиройли товланиб товуслар сайр қилиб юрибди, маймунлар балкон-

дан-балконга иргишлашади. Паркни ўсмирлар чарм меш-да сув ташиб, суғориб юришибди. Теп-текис қилиб қир-қиб қўйилган яшил дарахтлар, ҳаво ранг, пушти гуллар, туссиз, оқиш осмонда осилиб турган қип-қизил қуёш, бўм-бўш саройдаги сукунат — буларнинг ҳаммаси кишига худди сохтага ўхшаб кўринади. Жайпурнинг жўшқин, меҳнат барқ уриб турган ҳаётидан мана бу баланд тош деворлар билан маҳкам ажратиб ташлангандек туюлади.

Биз ҳориб-чарчаб ўзимизнинг «Кайзероти»мизга қайтиб келганимизда қош қорайиб қолган эди. Иссиқнинг тафти ҳам бир оз пасайган. Меҳмонхонада янги меҳмонлар пайдо бўлишибди. Бир неча америкалик қимматбаҳо тош билан савдо қилувчиларнинг олдида туришарди. Улар ранг-баранг, тилла ва кумуш ип билан тикилган Жайпур туфлиларини, фил суягидан ясалган буюмларни томоша қилишмоқда эди.

Жайпур осмонида, биз, шимолликлар учун ғалати туюлиб, кумуш ой чалқанча тушиб ётарди. У Қора денгизда сузиб юрадиган қайиқчаларни эслатарди бизга. Туни билан деразаларимиз тагида шақаллар увиллаб, товуслар ёқимсиз қичқириб чиқди.

Эртасига эса дам олиш кунини эди. Яна қуёш чарақлаб чиқди. Жайпур гўё тунда сувга шўнғиб олгандай эди. Ҳамма дўконлар ёпиқ. Байрамчасига кийиниб олган жуфт-жуфт ёш-яланглар педикеларда учишарди. Дам у, дам бу ерда шу ерлик соҳибжамолларнинг оч барг ранг, мовий сарилари ҳилпираб, пастга энгашган қуюқ киприклари остидан тимқора кўзлари чарақлаб кўриниб қоларди.

Жайпурнинг шимоли, қадимги маркази Амберда XVI асрда қурилган сарой бор экан. Бир вақтлар бу саройда Магараджа Савай Жай Сингх яшаган экан. Саройга кираверишда ёшгина машшоқлар унча катта бўлмаган ҳақ эвазига миллий чолгу асбобларида машқ қилиб бермоқчиликларини айтишди.

Амбер саройи баландда, тоғда жойлашган. Сарой ҳовлисида дам у-дам бу оёғини босиб, мулойим митти кўзларини қисиб, устига ғулли ёпқич ташланган филлар сандироқлаб юришибди. Уларнинг хартумлари ола-чипор қилиб бўяб ташланган. Филлар хартумларини ҳайдовчиларига чўзиб, емаклик талаб қилишади. Бу ерга мана шу экзотикага, айниқса, филга миниб суратга тушиш мумкинлигига қизиқадиган жуда кўп сайёҳлар келиб кетишади. Айтишларига қараганда, илгарилар Магараджанинг тўқсон битта фили

бўлган экан, ҳозир эса ўнтача фил қолган холос, уларни сотиб юборишган, негаки, филлар ўзларини оқлашолмас экан.

Амбер саройи жуда эскириб кетган, деворларида дарэ кетган ерлари кўп, лекин шунга қарамай, ҳали анча мустаҳкам турибди. Томига чиқиб қараган кишига Жайпур водийси, тоғларнинг баланд чўққилари, узоқ қишлоқлар, ям-яшил далаларнинг чиройли манзараси намоён бўлади. Хоналардан бирида девор ва шифтларига ўрнатилган майда ойначаларга қизиқиб қолдик. Шамнинг липиллаб турган олов тили ўша ҳамма ойначаларда акс этиб, хона бирдан ёришиб кетди.

Жайпурда чиройли, европача услубда қурилган данғиллама уйлар кўп. Бу уйларда бадавлат кишилар, ерли ва четдан келган корчаллонлар истиқомат қилишади. Бу кварталлар шаҳар марказидан четроққа жойлашган.

Кўҳна Жайпур жазирама иссиқнинг сароби, бозор ғала-ғовури, туяларнинг судралиб қадам босиши-ю ғизиллаб ўтиб турган юзлаб велосипедларнинг ярақ-юруғи билан меҳнаткаш халқ янги ҳаётнинг келишини орзиқиб кутадиган катта бир шаҳар бўлиб қолди хотирамизда.

...Биз Деҳлига қайтаётган эдик. Орадан ўтган икки кун ичида йўлнинг кенгайтирилаётган жойларига асфальт ётқизиб бўлишибди. Ер текислайдиган галтак машинанинг рулида ўтирган, кийимларини мой босган ҳинд йигит машинасини йўл устидан ишонч билан юргизиб борар эди. Механикнинг асфальтлик бочкаларни ғилдиратиб бир жойдан иккинчи жойга кўчираётган оғайниларига аста, хотиржам алланималар деб тушунтираётганидаги жиддий қиёфаси эсимиздан чиқмайди. Йўл тепасида ғоз ва ўрдаклар тўп бўлиб учиб юарди. Деҳли томонга қараб бир ғала зағча ва чуғурчиқ учиб кетаётган эди. Қушлар кундузлари Деҳлидан учиб кетиб, кечга томон, тунаш учун шаҳарга қайтиб келишади, дейишади. Биз ҳам елиб Деҳлига қайтмоқда эдик.

А г р а

Орадан бир ҳафта ўтиб, биз Аграни ҳам кўриш бахтига муяссар бўлдик. Деҳлидан Аграга кетаверишда йўлимиз Матхура шаҳридан ўтарди. Матхурада ҳинд ҳарбий қисмлари жойлашган экан. Машинадан аъло дара-

жада қурилган казармалар кўзга ташланади. Уларнинг олдида ҳарбий форма кийган солдатлар туришибди. Автомобиль ва мотоцикллар елиб ўтади, далада усти маскировка учун ишлатиладиган тўрлар билан беркитилган замбараклар турибди. Афтидан, бу ерда одатдаги ҳарбий машғулотлар ўтказилаётган бўлса керак.

Матхурани босиб ўтганимиздан кейин, кичкинагина қоя яқинидаги тепаликлардан бири диққатимизни ўзига тўртиб қолди. Қоянинг устини қимир этмай ўтирган ёвойи қушлар қоплаб олган эди. Тоғ этагида эса ўлик от ётарди. Отнинг устида ўндан ортиқ йиртқич қушлар ўтириб, темирдай қаттиқ тумшуклари билан отнинг гўшти-ни бурдалаб ейишмоқда эди. Қолганлари ё навбат кутиб ўтиришар, ё қорниларини тўйғазиб олишган бўлса керак.

Аградаги «Империял» меҳмонхонасининг метрдотели ҳам бизга бу ерда гид хизматидан фойдаланишни маслаҳат берди. Биз розилик билдирдик. Бизнинг ёнимизга қора кўзлари чақнаб турган ёшгина бир йигитча келиб, ўзини таништирди.

— Исми **Жеймс**. Колледжда ўқийман.

Жеймс энди ўн олтига кирган экан. У жуда кўп, тинмай гапирарди. Бизнинг бир оз ҳайрон бўлаётганимизни пайқаб, изох берди:

— Мен студентман, жуда кўп гаплашишим керак.

У сайёҳларга гидлик қилиб, ўқиш учун пул ишлар экан — колледжга ойига йигирма рупийдан тўлаши лозим экан.

Жеймс Агранинг тарихини яхши биладиган жуда одамшаванда йигит чиқиб қолди.

Агра ўзининг **Тож Маҳали** билан машҳур. Бу ажойиб архитектура иншооти XVII асрда ҳинд усталари томонидан қурилган. Сиз Агранинг қайси бурчагига борманг, кўзингиз ана шу тўрт ёнида тўртта ажойиб минораси бор баланд, қуёшда ярақлаб турган мармар бинога тушади.

Худди бошқа ерлардагидек Агранинг марказий кўчасида дўконлар кўп. Меҳмонхоналар олдида пул ишлаш илинжида илон ўйнатувчилар ўтиришибди. Уларнинг олдларида юмалоқ коробкаларга жойлашган питон ва қобралар ётибди. Одатда илон ўргатувчиларнинг қўлида қобраларга даҳшат солувчи ҳайвон — мангуста ҳам бўлади. Арзимаган чой чақа эвазига сизга қобра билан мангустанинг олишишларини кўрсатишади.

Бу ҳордиқ чиқариш кунда кўчаларда одамлар анча сийрак эди. Балки шунинг учун бўлса керак, баъзи-баъзида юкини бошига қўйиб кўтариб кетаётган ёлғиз йўловчилар киши диққатини ўзига тортади. Бизни ҳайрон қолдирадиган жойи шундаки, улар бизга мутлақо ўрганиш бўлмаган усулда, юкларини бошларида кўтариб юрадилар. Мана обкаш оёқ ҳинди сопол кўза тўла катта саватни бошига қўйиб ўтиб боради. У саватни чап қўли билан енгилгина ушлаганича чайқалиб, оёқлари чалишиб кетяпти. Бу ерда ўтин боғламини ҳам, пайраха солинган қопни ҳам, бедани ҳам, мевалик саватни ҳам, сувлик кўзани ҳам ҳаммасини усталик билан бошларида кўтарадилар.

Бу ҳордиқ чиқариш кунда бой-камбағал, ёшу қари — ҳамма кети узилмай Тож Маҳал дарвозаси томон оқиб келади. Афтидан одамлар бу ерга бутун оилалари билан келишса керак. Умрлари ўтиши билан оёқларидаги ҳалқалари қорайиб кетган яланг оёқ кампирлар ҳам, гулли сари кийган ёш-ёш жувонлар ҳам бор уларнинг орасида. Баъзан сарой дарвозаси ёнига машиналар ҳам келиб тўхтайди.

Аграда қуёш шу қадар қиздирардики, унинг нуридан Тож Маҳалнинг ялтираб турган мармарига қараб бўлмас эди.

Тож Маҳалга қараб турганингизда ўнг томонда ўлим минораси кўзга ташланади. Лекин бу миноранинг эски номи. Илгарилар кўпчилик одамлар ўзларини-ўзлари шу ердан Тож Маҳалнинг этагидаги тош плиталарга ташлаб ўлдирар эканлар. Ҳозир на бу минорага, на бошқаларига ҳеч кимни чиқаришмайди.

Сарой даҳмасига шоҳ Жаҳоннинг хотини дафн этилган экан, бу иншоотнинг ўзи ҳам ўша аёлнинг хотирасига қурилган экан. Унинг ёнига шоҳ Жаҳоннинг ўзи ҳам дафн этилган экан. Мақбара тепасида эса қорамтир тошлардан ишланган огир люстралар хирагина нур таратиб туради.

Даҳманинг Жамна дарёси томонига кенггина майдонча қилинган бўлиб, у ерда енгилгина шабада эсиб турар, сояда иссиқ унча билинмасди. Жамна бўйида бир неча балиқчи қоп-қора, смола сурилган қайиқ олдида ғимирсиб юришибди, улар овга жўнашга ҳозирлик кўришаётган бўлишса керак. Қирғоқдан огир тўрни қайиққа олишаётган эди.

Уларнинг орқаларида эса уч юз йил бурун қад кўтарган ажойиб мармар бино ярақлаб турарди. Унинг ёнида ҳаёт ўз оқими билан кетяпти: миноралардан бирининг ёнида

тўқ қизил саллалик ҳинд солдати турар, унинг ёнида турган қизил сари ўраган қиз эса ошиқ кўзлари билан ийманибгина унга қараб қўярди.

Тож Маҳалга кираверишда даҳма кўринишларининг тасвири сотиларди. Оқ ва қора мраммарда садаф рангдаги турли баҳодаги мозаикалар, Тож Маҳалнинг жажжи тош моделлари билан савдо қилишади.

Тож Маҳални томоша қилиб бўлганимиздан сўнг қадимги замондаги йирик арбоблардан бири, ҳарбий саркарда Акбарнинг қабрини кўргани жунадик.

Акбарнинг қабрига Агра томондан келган киши даставвал отнинг сурати ишланган ҳайкални кўради. Ривоятларга қараганда Акбарнинг оти Аграга яқинлашиб қолганда йиқилган экан. Шунда, Акбар отини ўша ерга кўмиб, унга ҳайкал қўйишни буюрган экан.

Йўл бошловчимиз Жеймс бизга таклиф қилди:

— Ўлик шаҳарга, Фатерпур Сикрига борамизми? У ерга шайх Салим-Чисти дафн этилган. Аградан бор-йўги қирқ чақирим келади.

Қишлоқлардан бирдан ўтаётиб, қулоғимизга енгил ҳуштак билан алмашиниб турган бир текис тақир-туқур чалинди.

— Кичкинагина мотор, қишлоқ тегирмони дон янчяпти,— дея ҳозиржавоблик билан тушунтирди Жеймс. Бизнинг мамлакатимиз камбагал, кўрсатишга арзигулик жойлари ҳам йўқ.

— Нега энди бундай дейсиз, Жеймс? Мамлакатингиз жуда гўзал, халқи ҳам ажойиб.

Жеймс ҳайрон бўлиб бизга қаради. Афтидан, у баъзи бир чет эллик сайёҳларнинг кўнглига қараб, мамлакати тўғрисида ўта камтаринлик билан ҳикоя қилиб ўрганиб қолган бўлса керак. Лекин мамлакатининг бизга ёққангани сезганидан кейин руҳи бирдан кўтарилиб, қувноқ тортиб кетди. Биз Жеймсдан Совет Иттифоқи тўғрисида бирон нарсa биласанми, деб сўрадик.

— О, у буюк мамлакат! У ерда машиналар ҳам кўп, студентлар ҳам яхши яшашади.

— Сиз Совет Иттифоқига боришни истайсизми?

— Ҳа, айниқса Москвага боришни орзу қиламан. Бу менинг эзгу ниятим.

Ўлик шаҳарга кетаётганимизда йўлда Ҳимолой айиқларидан етаклаб олган бир неча ўсмирларни учратдик. Ўс-

мирлар ногорага ўхшаш бир нарсани дўпиллатиб чалишар, айиқлар бўлса, эринибгина ўйин тушишарди. Бу ҳам чет эллик сайёҳлар учун эди...

Рўпарамиздан педикеблар колоннаси елиб келарди. Топ-тоза коляскалар қуёшда ярақлайди. Машинамизни тўхтатмоқчи бўлган эдик, биздан тезроқ кетаверишимизни илтимос қилишди.

— Улар ким ўзарга ўйнашяпти,— деди Жеймс.

Хар бир педикебчининг коляскасида ўзлари тенги ўсмирлар ўтиришарди. Ҳинд йигитларининг чеҳралари қувноқ эди. Ўйин қизигандан қизиб кетган. Ким ўзарга қаттиқ мусобақа борарди ўртада!

Кичкинагина стадионда ўт устида иккита армия командаси хоккей ўйнарди.

— Ҳиндистон спорт ўйинларининг шу тури бўйича бир неча йилдан бери биринчилиكنи қўлда сақлаб келаётганини биласизми?— деб сўради гурур билан Жеймс.

...Айтишларича, Ўлик шаҳар бундан бир неча йил муқаддам чиндан ҳам ўлик бўлган экан. Катта, тошдан қурилган ярим хароба бу шаҳар тоғ тепасига жойлашган бўлиб, аҳолиси шаҳарни сув йўқлигидан ташлаб кетишган экан. Бироқ ҳозир машина билан шайх Салим-Чисти дафн этилган мақбара дарвозасига етганимизда қарасак, шаҳарнинг баъзи кварталлари тепасида кўм-кўк тутун ўрлаб юрганига кўзимиз тушди. Кўчаларида одамлар юришибди. Ўлик шаҳарга жон кирибди.

Фатерпур-Сикри — мусулмонларнинг муқаддас жойи. Биз деворларига жуда чиройли суратлар ишланган кичкинагина бир мармар бинога кирдик. Бу ерда мармар даҳма турибди. Оппоқ соқолли кекса бир қария даҳма ёнида чўкка тушиб олган. Қариянинг ёнида иккита нимчиликқина йигит ҳам бор. Уччалалари ҳам алланималар деб дуо ўқишарди. Хизматчи шағам ёқди. Даҳмада соялар лопиллай бошлади. Ибодат қилиб ўтирганлар шағамга кўз ташлашиб, кейин биз томонга ўгирилишди. Хизматчи бизга шайх Салимнинг тарихини гапириб бераётган эди. Қария ибодатини давом эттираверди, йигитлар эса қизиқсиниб, бизга тикилиб қолишди.

Мақбаранинг олдида, шу ернинг ўзидаги мармар панжарага хилма-хил латталар боғлаб ташланган. Одатда орзуйимиз ушалсин деб умид тутадиган художўй одамлар шундай қилиб кетишар экан.

Катта ҳовлида, сояда, тошларнинг устида шайх Салим мақбарасини зиёрат қилгани келган йўловчилар — жуда кўп одамлар ётишарди.

Мақбаранинг гир атрофидаги кенг ҳовли баланд қизил девор билан ўралган. Деворлардан бирида, ўттиз метрлик баландликда бир йигит турарди. Қандайдир бир одам Жеймснинг олдига келди. Жеймс бизга мурожаат қилди:

— Бир неча рупий учун кўзингиз олдида бир одам ўша девор устидан сувлик чуқурга ўзини ташлашини хоҳлайсизми?

— Зинҳор керак эмас!

Жеймс гапимизни у одамга таржима қилиб берди. Бояги олдимизга келган киши ишонмади.

— Ахир бу унча қиммат эмас-ку,— у деворда турган ўсмирга ташлайвер, дегандек ишора қилди.

Деворда турган йигит шоша-пиша кийимларини еча бошлади.

— Зинҳор керак эмас!— дея такрорладик биз ва у ердан нари кета бошладик.

Жеймс бизга:

— Мана бу одам сизлардан хафа бўлди, чунки сиз унинг пул ишлашига имкон бермадингиз,— деди.

— Ким ўзи бу одам?

— Анави йигитчалар шунга ишлашади. Бир рупия учун девордан чуқурга калла ташлашади. Бу ердагилар шунга ўрганиб қолишган. Сайёҳларга айниқса ёқади.

Қуёш ботар олдида биз Аграга қайтдик.

Шаҳар худди бўшаб қолганга ўхшар, кундузги ғала-ғовурдан кейин сув қуйгандек жимжит эди.

Автомашинамизни заправка қилмоқчи бўлиб тўхтаган бензоколонкамизнинг олдида, ерда тўп бўлиб илон ўргатувчилар ўтиришади. Улардан биттаси ўртаси шишган найда аста куй чаларди. Бошқалари илонларни юмалоқ саватга жойлаб, устини ёпишарди. Илон ўргатувчилар шошилмай алланималар ҳақидадир гаплашишди, кейин, ҳаммалари барабар ўринларидан туришиб, ҳар тарафга тарқалиб кетишди. Уларнинг ҳам иш кунлари тугаган эди.

Шаҳар тепасида ой ўз жамолини кўрсатди. Биз Жеймс билан хайрлашдик. Ой нурида Тож Маҳални яна бир марта томоша қилмоқчи бўлдик.

Бу сафар Тож Маҳал катта дарвозасининг олди дярли бўм-бўш эди. Кираверишда, ой нурида хира милтираб бир неча машина турарди. Яна битта машина келиб

тўхтади. Машинадан сари кийган икки аёл чиқди-да, қоронғида қоқилиб кетишдан қўрқиб, аста дарвоза томон юришди. Соқол қўйган ҳинди фонус билан йўлларини ёритиб турди. Аёллар тошнинг устига ўтиришди. Улардан биттаси:

— Ой ёғдусида бизнинг Тож Маҳалимиз қандай гўзал бўлади-я! Мен уни неча ўн марталаб кўрган бўлсам ҳам, яна қайта-қайта кўргим келаверади,— деди.

Бошқалар сукут сақлашарди.

Ҳа, чиндан ҳам, Тож Маҳал ойдин кечада яна ҳам улугвор, яна ҳам кўркамроқ кўринарди. У, ҳовузларда ҳам акси кўриниб, ўзининг сирли улугворлиги, оппоқ чўққиси билан кўкимтир — кумуш ранг осмонга қадалиб қолгандай бўлиб туюларди кишига.

Меҳмонхонага қайтишда биз ўша сирли ой нури билан йўғрилган кўкимтир чироқлари ёқилган бир неча кварталларни босиб ўтдик. Расталардаги дўконлар олдида алангасини шамол чайқалтириб турган манқал ва шағамлар ёниб турарди. Одамлар худди кундузгидагидай чўкка тушиб ўтириб, бамайлихотир чой ичишарди. Савдо-сотиқ ҳали ҳам давом этаётгандай кўринса ҳам, харидорлар кўзга чалинишмасди. Муюлишлардан бирида олдимиздан жанозага келган юзга яқин эркаклар ўтиб кетишди. Одамлар ўликни замбилда олиб кетишарди. Мурданинг юзи кўринмас, уни сариқ матога ўраб, устидан гуллар сочиб қўйишган эди...

Эрта билан эса, «Победа» машинамизни Деҳли йўлига олиб чиқиб, қаршимиздан велосипед минган клерк ва савдогарлар елиб ўтаётганини, бошида огир юк кўтарган одамлар кетаётганини кўриб, юк ортилган автомашиналарнинг огир гудогини эшитганимизда, тунги бор сирлилик йўқолиб, биз яна йўл ва далаларга оқиб чиқаётган меҳнаткаш Ҳиндистонни кўрдик.

Бомбейда уч кун

Ҳиндистоннинг картасига қарар экансан, беихтиёр унинг ҳамма бурчакларига — Ҳинд океанининг тўқ яшил тўлқинлари чайқалиб ётган жануб томонига ҳам, Ҳимолой тоғлари этакларига ҳам, жазирама иссиқ, сершовқин Калькуттага ҳам, муқаддас деб саналадиган Жамна дарёсининг бўйларига ҳам боргинг, ҳамма ёқни кўргинг келиб

кетади. Бу ажойиб мамлакат бўйлаб қиладиган ҳар қандай сафарингиз ҳам сизга ҳаётингизда маълум бўлмаган қизиқ-қизиқ саҳифаларни очади.

Бомбей бир вақтлар биз учун жуда узоқ, бир оз афсонавийроқ шаҳар эди, бизнинг бу шаҳар ҳақидаги билимimiz ҳам болалик чоғларимизда ўқиган баъзан тўғри, баъзан нотўғри маълумотларга асосланган китоблардан олинган эди. Ҳатто ҳозир, Ҳиндистоннинг ўзида туриб ҳам, то шу ажойиб шаҳарга бориб келмагунингча, Бомбейнинг қандай шаҳар эканлигини ҳатто кўз олдинга ҳам келтиролмайсан.

Ҳиндистоннинг маркази Деҳлидан Бомбейгача бориб йўл тўрт соат училар экан. Икки моторли самолёт Деҳли аэропортидан кўтарилиб, жанубга қараб йўл олади, пастда, самолёт тагида яна икки соатгача қуруқ, қуёшнинг шафқатсиз иссиғидан қовжираб кетган сарғиш-қорамтир тусдаги далалар, саратоннинг иссиқ еллари ялаб ташлаган кичик-кичик тоғлар, майда дарахтлар босиб кетган тош чўққилар учраб туради.

Бироқ Бомбейга яқинлашганингиз сари ям-яшил далалар, Араб денгизи бўйларида ястаниб ётган хурмозорлар аввалига, кўкимтир-кумуш ранг сароб бўлиб кўзингизга элас-элас чалинади-ю, кейин сарғиш қўнғир ранг қумлоқ қирғоқ ҳам мавжли тўлқини билан аниқ-таниқ кўринади-қолади. Мана энди самолёт шундайгина қирғоқ тепасидан учиб боряпти, агар ўнг томондаги дарчасидан қарасангиз, мовий ранг сув яланглигида сузиб юрган балиқчи елканларга кўзингиз тушади, чап томонидан қараган кишига эса асфальт ётқизилган йўллар, топ-тоза, ёруғ уйлар, суғорилган далалар кўринади.

Бомбейга жуда яқин қолди шекилли. Чунки самолётнинг ҳамма томонидан катта шаҳар кўрина бошлади; чекка жойларда фабрикалар тутун бурқситади, ям-яшил хурмо дарахтлари баргини ҳам тутун қоплаб олган. Бомбей аэродромида самолётдан тушишинг билан бу ернинг ҳавоси қанчалик нам ва дим эканлигини ҳис этасан киши. Ҳали эрталабгина Деҳлида ҳаво қуруқ, нафас олиш енгил эди, бу ерда эса худди биров иссиқ, ҳўл чойшабга ўраб қўйгандек сезасан ўзингни.

Машина пастаккина уй ва кулбаларни оралаб ўтиб, шаҳар ўрнашган оролга қараб елиб боради. Аслини олганда, уни орол деб атагудек ери ҳам қолмаган. Бомбей қитъа билан устига уй ва магазинлар қурилиб, йўллар тушиб

кетган кенг дамбалар орқали туташиб кетган. Фақат қирғоқ бўйлаб сочилиб ётган балиқчиларнинг кулбалари-ю тўрлар, қоп-қора қайиқлар денгиз яқинлигини эслатиб туради. Бомбейда ярим айлана кўрфаз бор, кўрфаз бўйлаб ғалати меъморчилик услубида қурилган кварталлар ўрнашган, бу кварталларни на европа модернига, на традицион ҳинд меъморчилигининг услубига ўхшатиш мумкин. Аммо бу ердагиларнинг табири билан айтганда, бу ер Бомбейнинг европача қисми экан. Бомбейликларнинг ўзлари эса айниқса кечқурунлари неон чироқлари ёқилганда жуда чиройли бўладиган бу ерни «Бомбейнинг маржони» ёки «Марварид шодаси» деб аташади. Бомбей Малабар-хилл тепалигининг тош панжаралари ёнида туриб, шаҳарнинг кенг панорамасини томоша қилиш мумкин бўлган данғиллама уйлар районидан айниқса яққол кўринади.

Бомбей катта саноат маркази. Бу ерда муҳожирлар ҳам жуда кўп. Бомбей портида чайқалиб савдо кемалари туради. Савдо кварталлари ғала-ғовур, ихчам-ихчам савдо дўконлари ҳам кўп. Электрик кўчаси айниқса серҳаракат, турли халқлар тилининг сурони ҳавода муаллақ осилиб ётади. Бу ерда дам ҳинд, дам европача кийинган одамларни учратасиз, айниқса жуда қулай жиҳозланган меҳмонхоналар олдида европача кийинганларни кўпроқ кўрасиз. Хурмо дарахтлари орасидаги яшил майдонда ўзига тўқ оилаларнинг болалари эшакларда сайр қилишади. Шундан сал нарида, кўчада покистонлик қочқинларни ҳам кўришингиз мумкин, ҳозирча улар дуч келган ишни қилиб тирикчилик қилишга мажбурлар.

Бомбейда «Қуруқ қонун» амалга оширилган — ресторларида на вино, на виски бўлади. Бироқ меҳмонхонадан кўчага чиқдингиз дегунча ёнингизга биронта йигит келади-да: «Жанобларига виски ё бренди даркор эмасми? Баҳоси унча баланд эмас...» дейди.

Бомбейда ҳам Ҳиндистоннинг бошқа йирик шаҳарларидаги каби, катта қурилиш кетяпти. Кўрфаз ёнида ғалати, аммо Бомбей об-ҳавосига мос келадиган архитектура асосида қурилган Америка «Вакуум компанияси»нинг биноси жойлашган. Бу бино қия бетон панжара билан шундай мўлжаллаб ўралганки, ичкарасига қуёш нури мутлақо тушмайди. Шу ерда, худди шу уйнинг ёнгинасида яна битта бино қуриляпти. Ярим яланғоч эркак ва аёллар чипта соябон тагида ишлашади, улар офтоб урмасин деб бошларини танғиб олишган. Чорраҳаларда

полиция кишилари ҳам кенг соябонлар тагида туришади.

Кун пешин бўлиб, Бомбей айниқса исиб, нам ҳаво қимир этмай туриб қолганда одамларнинг «Тож Маҳал» меҳмонхонасининг зиналарида, шундайгина тошнинг устида ухлаб ётишганини кўрасиз. Скамейкаларда гиштин рангли кийим кийган, кўкракларида қоп-қора соқоллари ҳилпираган монахлар ухлаб ётишади; баъзи бировлар кенглиги бир ярим метр келадиган трубаларни топиб, ўшаларнинг устида ҳам ухлашади. Лекин қоқ пешинда ҳам Бомбей кўчаларида ҳаёт тўхтамайди. Кўча сотувчилари ширинликлар билан савдо қилишади. Кўр бир мажруҳ ранг-баранг пуфаклар сотиб юради. Банк олдига машина келиб тўхтайди, ундан қуроланган полициячилар тушишади, улар қопдаги пулни кузатиб келишган. Йўللарга асфальт ётқизиш давом этади. Жаҳоннинг турли маркали машиналари елиб ўтади. Соат магазинларида соатлар чиқиллаб, вақтнинг ўтаётганини билдириб туради. Витринага катта циферблат ишланган бўлиб, унинг стрелкалари айни бир вақтда турли мамлакатлардаги вақтни кўрсатиб туради. Унда: «Лондон», «Париж», «Берлин», «Рим» ва ... «Петербург» деб ёзилган.

Кечга томон, қуёш Бомбейнинг қизиб ётган томлари орқасига ўтганда эса шаҳардаги ола-говур ҳам тинади, кўпчилик бомбейликлар автобус ва машиналарга ўтириб ўзларининг севимли жойларидан бири — Малабар-хилдаги Осма боққа қараб йўл олишади. Биз унинг номи нега Осма бог деб сўраганимизда, бизга:

— Пастда трубага ўтқазилган дарё оқади, бог эса тоғнинг тепасида, қўл кучи билан бунёд этилган, шунинг учун ҳам уни Осма бог деймиз,— деб жавоб қилишди.

Шанба оқшомларида Осма богда дам олувчилар айниқса кўп бўлади. Бу ерда чиройли гуллар, ўсимликлардан ўхшатиб ясалган фил, йўлбарсларнинг сурати бор. Одамлар бу ерга келишиб, тинчгина суҳбатлашишади, тоза ҳаводан нафас олишади.

Бомбей аквариумида сиз Ҳинд океани ва Араб денгизида бор барча балиқларни кўришингиз мумкин. Кўкимтир ойна орқасидаги йўсинлар орасида болалари пинжигача қапишиб олган кичикроқ акулалар ҳам шиддат билан сузиб юрибди. Аквариумнинг ичи салқин. Келувчилар чиганоқлардан ясалган турли чиройли-чиройли ўйинчоқларни узоқ томоша қиладилар.

Бир куни, биз, Бомбейнинг иссиқ ҳавосига мосроқ енгил оёқ кийими олмоқчи бўлиб, пойафзал дўконига кирдик. Бомбейдаги магазинлар худди клубларга ўхшаб кетади. Бу ерга харидорлар оилалари билан келиб, бемалол ўтириб олиб, узоқ суҳбатлашишади. Бу ерда афтидан фақат Бомбейнинг ўзигагина хос бўлган бир одат бор, яъни магазинда сизни текинга муздек мева шарбати билан сийлашади. Бу ер жуда ғала-ғовур, напъали, сотувчилар қўлма-қўл қилиб турли-туман, янги фасон оёқ кийимларини кўрсатаверишади. Магазин эгаси ёнимизга келди. У шошилмай оёқ кийимини кийгазиб кўрар экан, дерди:

— Мен сизларга оёқ кийимини фақат менинг магазинимдан харид қилишни маслаҳат бераман. Менда пойафзалнинг энг яхшилари бўлади, магазиним ҳам энг ҳалол магазин. Сиз, менга фалон размерли туфли керак, десангиз, «хўп» деб олиб кириб кетишади-да, ўша туфлининг ўзига айтган номерингизни ёзиб олиб чиқиб беришади. Бундан ташқари, билмасдан таг чарми ўрнига картон қўйилган пойафзални олиб кетишингиз ҳам мумкин.

— Наҳотки сизнинг магазинингиздан бошқа ҳаммасида шундай бўлса?

— Турган гап, ҳаммаси ҳам ўшанақа эмаску-я, лекин сиз менинг магазинимга келиб харид қила қолинг. У негадир бизни швейцарияликлар деб ўйлади.

— Сизнинг мамлакатингиз,— деди бизга магазин хўжайини,— дунёда энг бой мамлакат. Бизга ўша бойлигининг бир бўлагини берсангиз-чи.

— Аксинча! Бизнинг назаримизда Ҳиндистон дунёдаги энг бой мамлакатлардан бири бўлса керак. Халқингизнинг бойлиги шундайгина оёғингизнинг тагида. Уни эҳтиёт қилинг.

У бизга диққат билан тикилиб турди-да, кейин сўради:

— Сизлар Швейцариядан эмасмисизлар?

— Йўқ, Швейцариядан эмасмиз.

— Унда қаердансизлар?

— Руслармиз.

— О, унда халқимиз ҳақида бунчалик яхши фикр билдиришингизнинг боисига тушундим!

Дам олиш кунда эрталабдан бошлаб машиналар бўм-бўш кўчалардан бир томонга — шаҳар чеккасига қараб йўл олдилар. Биз ҳам Брич-Кенди бассейни томон йўл олдик. Бир вақтлар бой англиз савдогари бу бассейни битта шарт — фақат европаликлар чўмилади деган шарт

билан қурдирган экан. Бу анархизм халигача ҳам сақланиб келар экан. Ҳикоя қилиб беришларига қараганда, яқинда бу ерга қандайдир қорамағиз бир америкалик келибди. Контролёрлар уни бассейнга киргизишмабди. Увалло шовқин кўтариб, уруш-жанжал чиқарса ҳам контролёрлар уни киргизишмабди. Кейин фигони фалакка чиққан америкалик ўз консулига бориб «оқ танли»лигини тасдиқловчи справка олиб келибди-да, бассейнга тантана билан кириб кетибди.

Бомбей теварагида бошқа дам оладиган жойлар ҳам кўп.

Улардан бештаси шаҳар марказидан атиги ўн беш чақирим нарида, Араб денгизи бўйига жойлашган Жуҳу деган жой. Шаҳардан чиқишингиз билан кокос пальмазорлари бошланади. Пальмалар тагида кокос ёнғоқлари уйилиб ётибди. Йўл шундоққина денгиз бўйига, қумлоқ, тўлқинлар ювиб ётган қирғоққа олиб чиқади. У ерда турли зираворлар, ширинликлар билан савдо қиладиган дўконлар кўп. Ўргатилган маймунларни етаклаб ўсмирлар дайдиб юришади. Яқингина ерда спорт аэроклаби бор — пляж тепасидан денгизга қараб дам-бадам ўқув самолётлари учиб ўтади. Бу ерда денгиз жуда саёз, белингиздан келгунича, ичкарисига қараб анча юриш керак. Жуда ичкари кетиб ҳам бўлмайди, айтишларига қараганда, бу ерларга акулалар сузиб келар эмиш.

Бомбейликлар денгиз бўйида оилалари билан дам оладилар. Камбағалроқ оилалар қирғоқнинг ўзидан фойдаланиб қўя қоладилар. Ўзига тўқроқ, бойроқ оилалар нарироқдаги баланд пальмалар орасига жойлашган унча катта бўлмаган меҳмонхона ва ресторан томонга борадилар. Шу ерда ўтириб чой, кофе, шарбатлар ичишади. Ўзоқда қуёшнинг қизгиш нурлари ўйнаб ётган қумуш ранг кўкимтир денгиз суви жимирайди. Қирғоқ бўйлаб шошилмай ерли аҳоли ўтиб боради, аёлларнинг бошида эса яна ўша икки қават мис кўза.

Меҳмонхонанинг кичкинагина балконида иккита савдогар жуда чиройли дастурхон, тўр ёстиқпўш, салфеткалар сотишяпти. Буларнинг ҳаммаси қўлда тўқилган нарсалар. Савдогарлар зерикишмайди, олдиларига дам-бадам харидорлар келиб туришади. Франциялик бир группа сайёҳлар ҳам тўрларга қизиқиб қолишди. Улар дастурхонни қўлларига олишиб, нозик тўрини томоша қила бошлашди.

Тўр уларга ёқиб қолган бўлса ҳам савдолашишади, кейин жойларига қайтиб келиб ўтиришиб, узоқдан сотувчиларга қарашади. Бироқ сотувчиларнинг ўзларига сира эътибор беришмаётганини кўришиб (улар сайёҳларнинг табиатини жуда яхши ўрганиб олишган), французлар ўрниларида туриб савдогарларнинг олдига қайтиб боришади-да, бир нечта дастурхонни танлаб олишади, кейин кичкинагина кармонларидан ҳинд рупияларидан олиб узатишади. Савдогарлар пинакларини бузмай, пулларни кармонларига солиб қўйишади.

Қуёш уфққа яқинлашган сари, қирғоқда дам олувчиларнинг сони ҳам кўпайиб боради. Машина кетидан машина келиб тўхтайверади, официантлар аста юриб чой, кофе, заҳарга ўхшаш сап-сариқ апельсин шарбатини талабга биноан тарқатиб юришади. Араб денгизининг тўлақинлари эринчоқлик билан шовиллайди.

Шу оқшом биз яна дам олиш кундаги Бомбейни, унинг неон чироқлари билан ёритилган савдо кварталларини кўрдик. Баққолчилик ва газлама дўконлари бу нурда айниқса чиройли бўлиб кўринарди. Бу нурдан одамларнинг ташқи қиёфаси бир оз ютқазса ҳам буюмлар ютарди — улар худди аллақандай афсонавий бир мамлакатдан келиб қолгандек бўлиб туюлар эди.

Назаримизда, худди Бомбейнинг барча аҳолиси кўчага чиққандай. Кўрфаз қирғоғида, «Тож Маҳал» меҳмонхонаси олдида, сариқ чироқ билан ёритиб қўйилган катта Ҳиндистон дарвозаси ёнида тўда-тўда одам. Дарвоза ҳозир ремонт қилиняпти, тепасигача қурувчилар туриб ишлашлари учун темир панжара зиналар кўтарилган. Одамларнинг баъзилари скамейкада, баъзилари тош ернинг ўзида ўтириб олишган. Хандон ташлаб кулиб, қувноқ болалар ўйнаб юришибди. Гира-ширада тимқора сувли кўрфазда сассиз сузиб юрган елканли кемаларни аниқ-таниқ кўрмасангиз ҳам, тахмин қилишингиз мумкин. Шуларни кўриб, беихтиёр Совет расоми Чуйковнинг аллақачон ҳамманинг эътиборини ўзига тортган «Бомбей қирғоқлари кечки паллада» суратини эслайсиз.

Маълумки, Бомбей ҳинд кинематографиясининг йирик марказларидан биридир. Бомбей кинотеатрларининг экранларида америка фильмлари кўп қўйилади, лекин бу, улар Ҳиндистонда шуҳрат қозонган экан, деган гап эмас. Ҳиндлар ўз кино санъатларини яхши кўрадилар.

Совет Иттифоқига келиб кетган ҳинд киноактёрлари бу сасҳатларини зўр мамнуният билан эслайдилар. Бомбейда яшайдиган, бизда Ҳиндистоннинг энг яхши кино актёрларидан бири деб танилган Раж Капур Ҳиндистонга қайтиб келганидан кейин бир қанча мақолалар эълон қилди, унда совет кинематографиясига юксак баҳо берди. СССРда ҳинд кино арбобларини самимият билан кутиб олганликлари ҳақида ҳикоя қилди. Ҳинд фильмларининг Совет Иттифоқида намоиш қилиниши ва бизнинг томошабинларимиз олдида қозонган муваффақияти ҳинд фильмлари учун бошқа мамлакатларга ҳам йўл очиб берди. Ҳозир ҳинд фильмлари Хитойда ҳам, бошқа халқ демократияси мамлакатларида ҳам намоиш қилинади. Бу фильмларни баъзи бир капиталистик мамлакатлар ҳам сотиб ола бошлади. Бу ерда ҳинд фильмларини сотиб олмаётган америка кинокомпанияларининг ҳинд кинематографиясига муносабатидан қаттиқ норози эдилар.

Биз «Дайди» кинофильмининг муаллифи, машҳур ҳинд ёзувчиси Аҳмад Аббос билан учрашдик. Аҳмад Аббос Ҳинд киноактёрлари билан бирга Совет Иттифоқида бўлган. Москвада ҳозир унинг иккита романи босмадан чиқяпти. Бу ўрта бўйли, ўта жонли, қувноқ киши ҳозир Афанасий Никитин ҳақидаги сценарий устида ишлаш билан банд.

— Бир кўз олдингизга келтиринг-а,— дерди у бизга,— Волганинг бошида яшайдиган кичкинагина бир рус бола мактабда Ҳиндистон деган бир мамлакат бор, деб эшитиб қолади. «Шу ростми?» деб сўраганида мактабидаги кашиш Эроннинг кетида ҳеч нарса йўқ, Эрон оламнинг этаги, деб жавоб беради.

Бироқ бола кўпчилик мамлакатларга борган савдогарларнинг гапларини эшитади, улар Эроннинг ортида ҳам ер бор, у ерда ҳам одамлар яшашади, дейишарди. Афанасий исмли бола қайиқда Волганинг қуйисига қараб сузиб кетади, бироқ у кўп ўтмай уйига қайтишга мажбур бўлади. Йиллар ўтади, бола ўсиб-улгаяди, энди унинг қайлиғи ҳам бор. Бироқ болалигида туғилиб, дилида чуқур из қолдирган бу узоқ ажойиботлар ўлкасини кўриш тўғрисидаги орзу унга сира тинчлик бермайди. Ниҳоят у, яна елканли кемада хатарли сафарга йўл олади. Уни олдинда огир синовлар кутарди. Араб денгизида у бўронда қолади, қайиги ҳалокатга учрайди. Тўлқинлар уни қирғоққа олиб улоқтиради. Афанасий Никитинни бир ҳинд

қизи топиб олади... Мен бу ролни Наргис ўйнаса, дейман... Қиз Афанасий Никитинга ёқиб қолади, бироқ қизнинг қайлиги бор... Улар дўст бўлиб қоладилар. Мен Никитини Черкасов ўйнашини истардим,— дейди Аҳмад Аббос.— Бизда уни яхши кўришади, ҳам танишади.

Аҳмад Аббос ҳозир келажакда яратиладиган фильм режалари билан юрибди. У бизга:

— Мен, бу фильмни бизнинг умумий фарзандимиз бўлади, деб ўйлайман. Мен Жавоҳарлаъл Неру билан гаплашдим, у менга жуда кўп қимматли маслаҳатлар берди, Никитин Ҳиндистонда пайдо бўлган даврга доир китобларни ўқиб чиқишни тавсия қилди. Неру бу фильмнинг яратилишига жуда хайрихоҳ эканлигини билдирди.

Аҳмад Аббос бизга Бимал Рой ишлайдиган студияни бориб кўришни таклиф қилди.

Бимал Рой ҳозир янги фильмни суратга оляпти. У бизнинг ажойиб кинорежиссёрларимиздан бири. Сиз уни «Икки бигҳа ер» фильми орқали танийсиз.

Студия шаҳар чеккасига жойлашган. То студияга етиб боргунингизча Бомбейнинг қанчалик катта шаҳар эканлигини кўрасиз: бирин-кетин ўнлаб кварталларни босиб ўтасиз, катта, ҳашаматли тош уйлар, улардан кейин одатдаги унча катта бўлмаган уйлар, кейин кичик-кичик кулбалар, дўкончалар, араваларга қўшилган қўтосларга кўзингиз тушади...

Кичкинагина бир кўчада, ташқи томонидан бошқа уйлардан сира фарқ қилмайдиган мўъжазгина бинода жойлашган киностудияга ихчамгина павильонлар ўрнатилган: ўйинчоқ магазини, қишлоқ дўкони, бир ҳинд хонадонининг уйи. Ҳовли ичкарисидо ола-чипор кийим кийиб, огир яроғ-аслаҳа таққан жангчилар юришибди. Қандайдир тарихий фильм суратга олинаётган бўлса керак.

Бимал Ройни биз павильонда, мактабни тасвирлаётган ерида учратдик. Ҳовлида болалар чопқиллаб юришар эди. Парта ортида семиз бир бола билан кўзлари тим қора, озгингина бола ўтирибди. Уларнинг олдиларида сари кийган чиройли, очиқ чеҳрали кичкинагина қизалоқ ҳам турарди.

Бимал Рой машҳур ҳинд романи «Дев Дас» асосида фильм яратаётган экан. Рой бизни жажжи актёрлари — Рама Кумар ва Бэби Нет билан таништирди.

— Ҳозирча булар яхши болалар, аммо дурустгина актёр бўлиб ҳам қолишди. Бэби Нет, менимча, бора-бора машҳур актриса бўлиб кетса керак,— деди у.

Биз партага ўтирдик. Бирпас у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашдик.

— Ҳозирча мен фильмнинг дастлабки эпизодларини оляпман,— деди Рой.— Фильм тўлалигича олти-саккиз ойдан кейин тайёр бўлади. Ҳозирча биз фильм экспозициясини суратга оляпмиз, унда болалар ўйнашади. Кейин улар «катта» бўлишади, катталарни эса катта актёрлар ўйнашади.

Суҳбатимиз борган сари қизиб боргани билан, биз съёмкани тўхтатиб қўйганимизни ҳам тушунар эдик. Хайрлашиш чоғимизда Рой:

— Болалар сизлар билан суратга тушишмоқчи,— деди.

Фстоаппарат бир неча марта чиқиллади, кейин биз яна шаҳарга қайтиб кетдик.

Аҳмад Аббос бизга Бомбейнинг тарихини ҳикоя қиларди. Биз икки беткайида қатор адл қомат дарахтлар қад кўтарган йўлдан елиб борардик. Баландга чиқиб дарахтларнинг учлари бир-бирига чирмашиб кетганидан, биз ўзимизни худди ям-яшил йўлакдан кетаётгандек ҳис этардик.

— Бундай дарахтларни кўриш, киши учун қандай кўнгилли! Инглизлар ўзларининг ҳукмронлик қилган йилларида миллионлаб дарахтларни қирқиб ташлашганини биласизми? Кўп ерларда дарахтлари қирқиб ташланганидан қурғоқчилик бошланди, ер унумдан қолди. Қурғоқчиликнинг биз учун нималиги маълум. Бу — минглаб оч-наҳор кишилар, минглаб кишиларнинг ҳалокати-ку. Ҳозир эса аҳвол тамом бошқача. Ҳукумат дарахтларни кесиш ман этилади, деган қарор чиқарди. Энди биз қандай қилиб мамлакатимизнинг қаддини кўтариб олиш тўғрисида, халқимизни қандай бахтиёр қилиш тўғрисида ўйляпмиз.

Аҳмад Аббос бизга танасида битта япроғи бўлмаса ҳам жуда чиройли, қип-қизил бўлиб гуллаб турган дарахтнинг суратига ишора қилиб:

— Бундай дарахт фақат Ҳиндистонда ўсади,— деди.

Биз қирғоққа боғлаб қўйилган балиқчиларнинг елканлик қайиқлари яқиндан ўтиб кетаётган эдик. Аҳмад Аббос:

— Улар ҳалигача ҳам Ҳинд океанига чиқишади... Афанасий Никитин,— деб қўшиб қўйди у,— Бомбей яқинида қайиқдан тушган, ким билади дейсиз, балки биз

босиб ўтаётган мана шу қирғоқда тушиб, шу ерлардан юриб ўтган бўлиши ҳам мумкин.

Турган гап, Бомбейдек катта шаҳарда уч кунгина яшаш озлик қилади, ҳа, жуда озлик қилади. Ҳали бу ердаги кўп нарсаларни кўриб улгуролмадик. Лекин, ўша биз кўрганларимизнинг ўзиёқ, қалбимизни яна аллақандай ҳис-туйғуга тўлдириб юборди. Жўшқин ҳаёт кечираётган, одамлари ўзининг самимийлиги билан кўнглингни ром қилиб ола биладиган бу катта шаҳар бир умр эсимиздан чиқмайди.

П а т н а л а

Бизга яна Пепсу штатининг маркази Патнала шаҳрига автомобилда қисқа муддатли саёҳат қилиш насиб бўлди. Пепсу штати Покистон билан чегарадош. Бир вақтлар Панжоб ерлари битта вилоятга қарар эди, ҳозир эса ярми Ҳиндистон ихтиёрида бўлиб, ярми Покистоннинг ихтиёрида. Бу айниқса барча Покистонда меҳмон бўлганлар қатори, Лохўр шаҳрида бўлган шу сатрлар муаллифига ҳам айниқса яққол сезилади.

Худди ўша сокин, гўзал табиат, кенг яйловлар, кичик-кичик дарёлар, серҳосил ерлар. Мана шу йўл ҳам, агар кетаверсангиз, жуда кўркем архитектуралик, бир вақтлар биз танишган аҳолиси ажойиб Лохўрга — Покистоннинг иккинчи шаҳрига олиб боради.

Ҳозир эса биз Патнала шаҳрига, халқаро муносабатларни юмшатиш бўйича Осиё мамлакатлари конференциясини чақиришга бағишланган митингда сўзга чиқиш учун кетяпмиз.

Анча жойгача биз индамай кетдик, кейин, бизнинг ҳамроҳимиз — ливанлик Савайя ҳазин арабча қўшиқни бошлаб юборди. Унда ойнинг ошиқлар учун қуёшдан ҳам қимматлилиги, қуёшнинг қўноғидан узоқроқ бош кўтармай туришини илтимос қилган ошиқ йигит тўғрисида куйланади.

Биз билан бирга Ҳиндистон парламентининг депутатларидан бири, камгап бўлса ҳам жуда ёқимтойгина бир киши кетаётган эди. У ливанликнинг қўшиғига, кейин, унинг кетидан хиргойи қила бошлаган бизнинг қўшиқларимизга индамай қулоқ солиб ўтирарди. Кейин, биз табиат латофатидан ҳаяжонланиб кетиб, бу ердаги қишлоқ-

лар бойроқ, ўзига тўқроқ эканини, ерларига ҳам Деҳлининг жанубидаги қишлоқлардагига қараганда дурустроқ ишлов берилганини пайқаб, ўзаро шу ҳақда гаплаша бошлаганимизда, у ҳам гапга аралашди:

— Ҳа, бу ернинг тупроғи дурустроқ, одамлари ҳам яхши ишлашади. Лекин бизнинг одамларимизга бир нарс а етишмайди. Энг муҳими, уларда ўз кучларига ишонч йўқ, ҳозиргига қараганда яхшироқ, бахтиёрроқ яшашлари мумкинлигига ҳамиша ҳам ақллари етавермайди.

Ҳамроҳимиз коммунист эмас эди. У ҳалол, Ҳиндистоннинг, ўз ватанининг гуллаб-яшнашини астойдил истайдиган ажойиб инсон эди. У бизни Патиалада очилган Умумҳиндистон чорвачилик кўргазмасини бориб кўришга таклиф қилди.

Кўргазма жуда ғала-ғовур экан. Радиорепродуктор, бу ердаги сафаримиз чоғида биз учун айниқса кўнгилли бўлиб қолган ҳинд куйларини чалиб турарди. Темир панжара билан ўраб қўйилган хоналарда Ҳиндистоннинг турли штатларидан келтирилган сигирлар, буқалар, қўтослар турарди.

Биз бу ерга тўсатдан, огоҳлантирмай келиб қолган эдик. Шунга қарамай, кўргазмада пайдо бўлишимиз билан унинг раҳбарлари бизни пайқаб қолишди, Совет Иттифоқидан келганимизни билганларида эса қўлларимизни қизгин сиқишди-да, биз билан бирга юриб экспонатларни томоша қилишди.

Бизни бошлаб юрган чорвадор:

— Қаранглар, мана булар Ҳайдаробод сигирлари. Бу сигирларнинг ҳар биттаси кунига йигирма қадоқ сут беради. Ҳўкиэлар аъло даражадаги от-улов,— дерди.

Биз сигирининг ёнида қимирламай турган бир деҳқоннинг олдига бордик. Бу озгин, қоратўридан келган, баланд бўйли деҳқоннинг исми Судорния экан. Биз ундан, қанча ерингиз бор, деб сўрадик.

— Йигирма бир акр.

— Сигирлар яхшими?

— Кўргазмада мукофот олдик.

Мана бу тим қора қўнғир ранг сигирлар асли Покистондан чиққан экан, кунига олтмиш қадоқдан сут берад экан.

— Мана булар Майсурнинг шарафи,— дерди чорвадор, чиройли, бўйнида букури бор буқага ишора қилиб. Буқа туёғи билан ер ўяр, унинг ёввойи кўзлари эса

чақнардн. Унинг шохлари ҳам типпа-тик, қўрқинчли эди.

— Бу чиндан ҳам бизнинг фахримиз, яхшиси, бунақа буқача йўлда дуч келмагани тузук. У йўлбарс, қоплонни ҳам ўлдиради. Хўжайинининг ўзи ҳам қўрқади ундан.

Биз буқага тикилиб қолдик, бу пайдор, хўппа семиз буқада шунча куч билан бир вақтда аллақандай ҳайвонларга хос кўркамлик ҳам бор эди.

Биз ҳатто йўлбарс ва қоплонларга ҳам даҳшат солувчи бу буқани томоша қилиб турганимизда орқамизда шовкин-сурон кўтарилиб, алакимнинг қичқириги эшитилди. Бизнинг кетимиздан эргашиб юрган тўда жонҳолатда ўзини четга олди. Маълум бўлишича, шохидаги бир парча арқони билан вагондан бир қўтос қочиб чиқибди-да, кимнидир орқасидан сузиб юборибди. Уша одам жонҳолатда бақириб юборган экан. Бир неча киши уни шохидан ушлаб олган эди, қўтос бошини бир силкитганда одамлар ҳар тарафга тирақайлаб қочиб қолди, қўтос ҳам кўргазма бўйлаб югуриб кетди.

Қўтосни тутиб олишганда, чорвадор сўради:

— Битта помешчикнинг молларини кўришни истайсизларми?

— Албатта.

Биз сал четроққа жойлашган катта қўтонлардан бирининг ёнига бордик. Бу қўтонда йигирма чоғлиқ сигир, ҳўкизлар бор эди. Сигирлар орасида хизматкорларга бақириб-чақириб оппоқ соқолли чайиргина бир чол юарди. Бу помешчик Садгуру Махараж Протаб Сингх экан.

— Ҳиндистоннинг энг яхши чорвадорларидан бири, молларимизнинг наслини яхшилаш устида ҳормай-толмай меҳнат қилаётган жонкуярларимиздан.

Помешчикнинг қўллари катта, ёрилиб кетган, меҳнаткаш қўл эди. У сигирлари орасида юриб, сагрисиға шопатилаб ҳар бирининг сифатларини ҳикоя қиларди. У сигирлардан бирининг олдида тўхтади-да:

— Энг яхши кўрган сигирим,—деди.

У ҳамроҳларимиздан биттасида фотоаппарат борлигини кўриб, илтимос қилди:

— Бизни суратга олсангиз...

Биз Пепсу штатидаги унча катта бўлмаган давлат меҳмонхонасида тўхтадик. Бу бир оз ташландиқ ҳолда ётган уйда илгарилар махоража яшаган экан, уйнинг деворларига ипак ва зарбоф кийим кийган князларнинг портрет-

лари ва йўлбарсларнинг буғу овлашини тасвирлайдиган сурат осилган. Уйнинг атрофи парк бўлиб, ёқимли ис таратиб турган манго дарахтлари кўп экан.

Паркда пайдо бўлишимиз билан боғнинг йўлкаларида тўда-тўда бўлиб ўйнаб юрган ўқувчилар биз билан қизиқиб қолишди. Болалардан биттаси:

— Сизлар ким бўласиз?—деб сўради.

— Қани, ўзларинг топинглар-чи!

— Инглизмисизлар?

— Йўқ.

Болалар ўйланиб қолишди. Биз уларга ўзимиз айтиб қўя қолдик.

— Биз Совет Иттифоқиданмиз.

Болалар ҳайрон бўлиб қолишди.

— Бўлмаган гап!

— Қани, биз тўғримизда нималарни биласиз?

Ўқувчилар хижолат бўлишиб, жим туришарди. Биз яна саволимизни такрорладик:

— Совет Иттифоқи тўғрисида нималарни биласиз?

Ўқувчилардан бири бошини ердан узмай, қўрқа-писа жавоб қилди:

— Жуда катта мамлакат. У ерда ўқувчилар яхши яшайдилар.

Болаларнинг қўлларида китоблар бор эди. Ҳиндис-тоннинг янги тарихи, географияси.

Пепсу штатининг солиқлар бўйича министри, одам-охун киши бизни уйига таклиф қилди. Ҳовлида йўл-йўл каноп соябон қилиб қўйилган ям-яшил ўтлоқда учта стол, стол устида чой қўйилган пиёлалар, ширинликлар турарди. Бир чеккада уч-тўртта кексароқ аёллар ўтиришарди. Министрнинг бўйга етиб қолган иккала қизи ҳам шу ерда ўтиришарди. Уй ёғаси бизнинг баҳонамиз билан судьялар, министрлар, штат министрларининг ўринбосарларини ҳам меҳмонга таклиф этган эди. Меҳмонларнинг аксарияти бошларига оч пушти ё ҳаво ранг салла ўрашган.

— Патиала сизга маъқул бўлдимиз?—деб сўради биздан министр.

Мен, жуда чиройли шаҳар экану, лекин негадир Ло-хўрни эслатади, дедим.

Ҳаммада жонланиш пайдо бўлди.

— Бу ердагиларнинг кўпчилиги Лоҳўрдан. Ахир илгарилар Панжоб битта яхлит вилоят эди-да, кўпчилигимиз Лоҳўрда ўқиганмиз.

Менинг рўпарамда врач Саид Тандон ўтирган эди. У Амритсар медицина институтини тамомлаган экан. Саид Тандон бамайлихотир гапирарди:

— Биз шахримизга русларнинг келганидан жуда хурсандмиз. Мана шундай ёнма-ён ўтириб, истаган мавзуда суҳбатлашиб ўтиришимиз қандай яхши. Мен, врач сифатида, ҳар қандай урушга қаршиман, мен русларни инчилик билан тинчликни ҳимоя қилишлари учун жуда ҳурмат қиламан.

Суҳбат узоқ давом этди. Митингга борадиган вақтимиз бўлганини хабар қилишди. Биз торгина кўчалар орқали ўтиб борардик. Тор кўчаларда велосипед минган кишилар карнайда қичқириб, шаҳар аҳолисини митингга таклиф қилиб юришарди.

Митинг кичкинагина бир паркда ўтказилди. Мингга яқин тўпланган одамлар ерда ўтиришарди. Унча катта бўлмаган омонатгина минбарни томошабинлар зич ўраб олишди. Президиумнинг шундай ёнгинасидаги тахта сунанинг устига қора кўз бола-бақралар жойлашиб олишган. Болалар бизни қизиқсиниб кузатишаркан, борган сари биз томонга яқинроқ сурилиб олишар эди. Бора-бора нотиқларни тинглаб ўтирганлар билан бутунлай қўшилиб кетдик. Ҳиндистоннинг ажойиб шаҳри Патнада аҳолиси билан бизнинг ўртамизда ҳеч қандай чегара қолмади.

Нотиқлар атом қуролининг тақиқланишини талаб қилишар, ҳарбий пактлар ёрдамида халқларни бир-биридан ажратмоқчи, бир-бирига қарши қўймоқчи бўладиганларни қаттиқ қоралашди. Президиум столи устида кўм-кўк лампочкалар ёниб турарди. Қоронғи тушиб қолганидан, ерда ўтирганларнинг ҳаммасини илғаб олиш қийин эди, лекин, шундай бўлса ҳам, биз уларнинг маъқуллаб қичқираётган овозларини эшитиб ўтирардик. Гап тинчлик, халқлар ўртасида дўстлик ҳақида кетаётганда, ғала-ғовур айниқса баланд кўтарилиб кетди.

Нутқлар тугагач, учта ҳинд йигити саҳнага чиқди-да, қўлларини бир-бирларининг елкаларига ташлашиб, «Биз тинчлик тарафдоримиз!» деган ажойиб қўшиқни айтиб беришди. Қўшиқнинг мана бу сўзларини сира ёддан чиқариш мумкин эмас.

Биз тинчликни асрагаймиз.

битта бўлиб, бир бўлиб,

Зулларни ағдаргаймиз
битта бўлиб, бир бўлиб,
Кореяда, Ҳиндистонда,
Россияда, Хитойда ҳам
Америка, Англияда
Ҳамма ерда бормиз биз!

Бу қўшиқнинг сўзлари беихтиёр Патиалага келаётганимизда, машинада ҳинд ҳамроҳимиз билан бўлган суҳбатни ёдимизга солди. Ҳа, меҳнаткаш инсоният қандай катта кучга айланиб қолганини эндиликда ер куррасидаги одамларнинг кўпчилиги ҳис этадиган бўлиб қолишди.

П а н ж о б д а

Панжоб тинчликни ҳимоя қилиш комитетининг бош секретари Ложпат Рой билан бу шаҳарга сафаримиздан бир кун олдин танишиб қолдик. Баланд бўйли, тийрак қора кўзли бу одам жуда қувноқ табиат экан. У меҳмонхонага, ҳузуримизга келиб, бизни Амбала шаҳрига бориб, Осиё мамлакатлари конференциясини тайёрлашга бағишланган митингга иштирок этишга таклиф қилишаётганини айтди. Деҳлидан эрта тонг билан чиқиб борамиз, деб келишдик. Амбалагача йўл яхши, уч соат оралиғида бемалол етиб бориш мумкин.

Биз меҳмонхонадан шаҳар эндигина уйғониб келаётган паллада йўлга чиқдик. Конференцияни тайёрлашда иштирок этаётган япониялик профессор Хасичава ҳам биз билан бирга жўнади. Янги Деҳлининг кўчаларида ҳали одам сийрак эди. Фақат такси бекатларидагина шофёрлар тўқилган ёғоч каравотларидан бирин-сирин туришиб, кичкина тоғорачаларга сув қуйиб, ювинишаётган эди.

Деҳли сокин, тиқ этган шабада йўқ. Чаанди-чўк бозорида савдо-сотиқ бошланиб қолган. Олдимиздан бир чол ўтиб кетди. Бошига қўшалоқ олачипор латгани танғиб олган, юзидан муҳим иш бажараётган одамга ўхшарди. Шу ернинг ўзида ерга ўтириб олган бир сотувчи бақириб-чақириб, иссиқ кофесини таърифлайди. Унинг ёнида ўтирган яна бир одам тоғорадаги жўхори бўтқага ўхшаш нарсани кесяпти. Дўконлар очилиб, темирлар тарақ-туруқ қилади. Кўча сартароши ўз мижозининг соқолини оляпти. Уларнинг иккалалари ҳам тош йўлга ўрнашиб олиш-

ган. Кўчада велосипедлар кўп учрайди, хизматчилар иш-га кетишяпти.

Ишчилар йўлга асфальт ётқиза бошлашди — бу ерда янги йўл қуриляпти. Дизель галтак кўкимтир тутун тара-тиб гупиллайди. Иш куни бошланяпти.

Бироқ Деҳлидан чиқиб олиш осон гап эмас, йўллар ҳам, майдонлар ҳам, муюлишлар ҳам кўп бу ерда, ҳам-роҳимиз Ложпат Рой эса бу шаҳарни, афтидан, яхши бил-маса керак. Йўлни суриштириб, дам-бадам тўхтаб қоламиз. Ниҳоят олачипор шлагбаумни босиб ўтиб, 1919 йилнинг апрелида инглиз генерали Жон Дайер инглиз коло-низаторларига қарши чиққани учун ҳиндларни отиб таш-лаган шаҳар Амритсарга тўғри олиб борадиган йўлга чи-қиб олдик. Ушанда ҳам бу ерда митинг ўтказмоқчи бўлиш-ганди. Митингга инглизлар томонидан қамоққа ташланган, миллий мустақиллик учун курашчи Сайфиддин Китчулунинг суратини ҳам олиб келишган. Баланд тош девор билан ўралган боққа жуда кўп одам йигилган. Боғнинг дарвоза-си битта экан. Инглизлар боққа кираверишга пулемёт қўйиб, огоҳлантирмай туриб намойишчиларга қараб ўт очишади. Мингдан ортиқ одам ўлиб, бир неча минг одам ярадор бўлди. Боғнинг ичида қуриб қолган қудуқ бўлар экан, ўқдан яшириниб одамлар ўзларини қудуққа ташлай-веришибди, бир-бирларининг устларига сакрайвериб, кўп-чилик ўлиб кетипти. Бизга болалик чоғида ўша митингда қатнашган бир одамнинг фожеали тарихини гапириб бе-ришди. У отасини отиб ташлашганини ўз кўзи билан кўр-ган. Ўғил отасининг қасосини ўттиз йил ичига ютиб юрган. Ўттиз йил кутган, кейин бирдан-бир ният — Жон Дайерни топиш мақсадида Лондонга борган. Топган, у билан учра-шиб, уни ҳам ўлдирган. Ўзи ҳам қатл этилган.

Боғнинг тош деворларида ҳали-ҳали инглиз ўқларининг изи бор. Бу боғни қулликнинг қора кунлари ва мустамла-качиларнинг ўзбошимчаликларидан абадий хотира бўл-син деб, эҳтиёт қилиб сақлашади.

...Амритсарга олиб борадиган йўл ниҳоятда кўркам — кенг далалар, аҳоли яшайдиган қишлоқлар, йўл бўйлаб чў-зилиб кетган қалин, баланд дарахтлар. Баъзи-баъзида ям-яшил тўти қушлар галаси гур этиб ўтиб қолади.

Март оёқлаб қолган, лекин аллақачон қуёшдан қовжираб қолган сарғиш барглар йўл узра учиб юрибди. Вақт-вақт-ти билан қуёшнинг юзини булут қоплаб қолар, шунда худ-ди куз келиб қолгандек туйилиб кетади кишига.

Бир неча километр йўл босиб ўтганимиздан кейин Панипати шаҳридаги бензоколонка олдида келиб тўхтадик. Колонка хўжайини дўстона жилмайиб, дерди:

— Бизнинг шаҳримиз — жун шаҳри. Шаҳарнинг те-варак-атрофида кўплаб қўйлар боқилади. Жунини шаҳар-га олиб келиб топширишади.

Бизни бола-бақралар ўраб олишган, «Победа»мизни қизиқсиниб томоша қилишарди. Улардан бири:

— Инглизмисизлар?—деб сўради.

— Йўқ, руслармиз.

Болалар машина ёнига яна ҳам яқинроқ келиб олишди.

Шаҳар чеккасида, йўл бўйида, шундайгина ернинг ўзидан қўйлардан қирқиб олинган жунлар уйилиб ётарди. Жунларнинг ёнида деҳқонлар ўтиришарди. Ҳўкиз қўшилган оғир икки гилдиракли арава шу ёққа қараб келарди. Бу ер бозор экан, кул ранг, учи қўнғир қора жунларни сотишарди.

Йўл теп-текис. Баъзи ерларда сокин оқиб ётган канал устидан ташланган кўприклар дуч келиб қоларди. Бу каналлар Гангада қурилган катта плотинага бориб қўйилади. Каналларнинг қирғоғи азбаройи теп-текислигидан худди шиб-балаб қўйилганга ўхшайди. Тасмадек теп-текис йўлдан елиб борамиз. Спидометрнинг стрелкаси «100» рақами устидан силкинади. Орқада япон профессори билан бирга ўтирган Рой бу рақамга суқланиб тикилади. Ниҳоят чи-долмади шекилли:

— Жуда тез кетяпмиз. Хавфли,—деб қўйди.

— Унчалик тез эмас. Атиги соатига юз чақирим хо-лс.

— Мен стрелка юз милни кўрсатяпти, деб ўйлабман. Биз спидометри милни кўрсатадиган машиналарга ўрганиб қолганмиз-да.

Аслини олганда, Ройнинг ташвишланганича ҳам бор экан. Бир жойда биз пачақ-пачақ бўлиб кетган автобус, унинг ёнида тўнтарилиб ётган юк машинасини кўрдик. Йўлнинг бир чеккасида шофери ўлиб ётарди. Солдатлар, полициячилар тўпланиб туришарди. Ўтнинг устида яра-дорлар ётишарди. Рой индамади-ю, фақат машъум воқеа содир бўлган томонга ишора қилиб, бошини маъноли чай-қаб қўйди. Биз сал секинроқ юра бошладик.

Орадан кўп ўтмай, тепасидан юқори вольтли узаткич линиялар чўзилиб кетган кенг канал ёнида тўхтадик. Йўл бўйлаб каналнинг иккала бетидан тонгги саробга

ўралганча узоққа қараб баланд темир мачталар чўзилиб кетган. Кўприк панжарасига суяниб олганча бир-иккита деҳқонлар бир-бирлари билан гаплашиб туришарди. Бу Вестерн-Жамна канали эди.

Рой ғурур билан тушунтирди:

— Ҳозир бизда жуда кўплаб суғориш каналлари қуриб битказиляпти. Далаларимиз фонида мана бу мачталарнинг чиройли кўринишини қаранг!

Кўприк тагида сув қаттиқ шарилларди, сал нарироқ боргандан кейин эса тинч тортиб, унда қирғоқ бўйидаги да-рахтлар яққол акс этиб турарди.

Уч соатдан кейин биз Амбалага етиб бордик.

Кун авжи қизиган пайт. Торгина кўчаларда овозларини барала қўйишиб, молларини мақташарди. Бирдан машинамиз тўхтаб қолди. Сув тўлдирилган шишаларни олиб кетаётган галтак арава йўлимизни тўсиб қўйган эди.

— Нега сувни шишаларда олиб кетишяпти,— деб қизиқсиндик биз.

— Амбалада сув танқис. Сув биз учун бутун бошли муаммо.

Савдо расталарини босиб ўтиб, тор кўчаларда уч-тўрт бурилганимиздан кейин, биз бир ёғоч дарвозанинг олдида чiqиб қолдик. Бу Дуни Чанднинг уйи экан. Йўлдан кейин шу ерда дам оладиган бўлдик.

Уй эгаси бизни ҳовлисида кутиб олди. Бу кўзойнак таққан, ўрта бўйли қариянинг ёши саксон тўртларда экан. У олтмиш йилдан бери мамлакатнинг сиёсий ҳаётида иштирок этиб келар, Ҳиндистон миллий конгресс партиясининг аъзоси экан.

Дуни Чанд — уй эгаларидан бўлиб, шаҳардаги бир қанча уйлар уники экан. Хўжайиннинг бу уйи қурилганига анча бўлганига қарамай, деворлари мустаҳкам, томи қалин, жазирама иссиқ кунларда ҳам уйга иссиқни ўтказмас экан. Уйдаги жиҳозлар ҳам йиллар давомида тутила-вериб, анча эскириб қолган. Деворларда сурат кўп — ҳаммаси Дуни Чанднинг хотини, бола-чақалари билан тушган суратлари. Уйнинг шифтида фен айланиб турар, хоналар салқин эди. Деворнинг шифтга яқин ерида учта кичкина юмронқозиқ қотиб турибди.— Одатдаги ҳодиса, чунки бу эпчил, қувноқ маҳлуқлар ҳамманинг уйида ҳам деворларда ўйнаб юришади. Хонада яна бир баланд бўйли, тим қора дадил кўзли киши ҳам бор эди. У Ҳиндистоннинг

машҳур миллий мустақиллик учун курашчиларидан бири Притхви Сингх экан. У ўн беш йил қамоқларда юрган, инглизлар томонидан ўлим жазосига ҳукм қилинган, сургундан қочган, боғлоғлиқ қўллари билан поезддан сакраган бу одам инглиз колонизаторларига қарши актив кураш олиб борган, Ганди билан хат ёзишиб турган экан. У қўли боғлиқлигича поезддан сакраб тушиб қолиб, бир деҳқоннинг олдига борганида, деҳқон ҳаётини хавф остида қолдириб бўлса ҳам, уни яшириб қўйган экан.

Дуни Чанд пастак креслода ёзилиб ўтирганича биздан Совет Иттифоқи тўғрисида суриштирарди.

— Москванинг кўриниши қанақа? Халқингиз қандай яшайди? Умрим бўйи Совет Иттифоқига бориб келишни орзу қилдим, энди вақт ўтди.

— Яхши мамлакатга сафар қилишнинг сира кечи йўқ,— дея жавоб қилди унга шу ерда биз билан ўтирган пушти саллалик киши.

Бу — Панжоб тинчлик тарафдорлари қатнашчиларидан бири Ананд эди.

Дуни Чанд кўзларини қисиб, бошини чайқаб қўйди.

— Кечикдим! Кечикдим! Менинг ёшимда саёҳат фақат бир жойгагина бўлиши мумкин! — У қўли билан юқорига ишора қилди.

Биз шошилмаёй суҳбатлашиб ўтирардик. Биздан сўрашарди, биз жавоб берардик. Ўз навбатида биз ҳам савол берардик.

Ананд бизга:

— Мен Панжобда биринчи бўлиб «Очилган қўриқ» билан «Тинч дон»ни ўқиб чиқдим. Ҳозир Шолохов нима ёзипти? — деди.

— «Очилган қўриқ»нинг иккинчи китобини.

— О, жуда соз-да! Бизнинг Ҳиндистонимизда Шолоховни жуда яхши кўришади. Ҳозир унинг сиҳат-саломатлиги қалай?

Мен, яқинда Михаил Шолоховнинг эллик йиллигини нишонлаймиз, дедим.

— О,— ҳайқирди Ананд.— Ҳали шунақа ёшми? Унга биздан салом айтинг ва яна, уни Ҳиндистонда қандай яхши кўришларини, Амбала шаҳрида уни қандай яхши сўзлар билан тилга олганимизни ҳам айтиб беринг.

Ананд соатига қаради:

— Бизнинг беш соат бўш вақтимиз бор экан. Митинг соат олтида бўлади. Биз сизларга янги қурилаётган ша-

ҳар — Панжобнинг маркази Чандигар шаҳрини ҳам кўрсатишни хоҳлаймиз. Бу шаҳар Ҳимолой тоғларининг этагиди, Амбадан етмиш чақиримгина нариди. Борасизларми?

Бу сафар бизга Ананд ҳамроҳ бўлиб борди.

Яна кўз олдимизда ям-яшил далалар, бақ-бақалоқ манго дарахтлари, йўл ёқасидаги қишлоқларнинг уйлари лип-лип ўта бошлади. Йўл ёқасидаги дарахт тагида ўтирган ҳинд айниқса яхши эсимда қолди. Унинг тепасида дарахтга велосипеднинг ўриндиқлари, педаллари, покришка ва камералари осилиб турарди. Ундан ҳам баландда бўйни туксиз ёввойи қушлар ўтиришарди. Бу ер велосипедда ўтадиган йўловчилар учун махсус «тез ёрдам» экан.

Ҳимолойга яқинлашганимиз сари манзара ҳам сезиларли даражада ўзгариб борарди. Теварак-атрофда кўкатлар яна ҳам кўпайди. Биз кенг дарёнинг қуриб қолган шаҳобчасини босиб ўтдик. Унинг икки томонида ҳам ишчилар йўл тузатиш билан овора эди. Бу ерларда муссон шамоли қутурган кезларда ҳафталаб ёмғир қуяди, ҳамма ёқ ёмғир тагида қолиб, йўллари ҳам сув босиб кетади.

Кўп ўтмай Чандигар ҳам кўринди. Унинг ортида Ҳимолой тоғининг этаклари кўкиш товланиб кўринарди. Панжобнинг янги маркази деярли ҳали проектда. Шунга қарамай, ўзига хос меъморчилик услубида қурилган уйлarning бир неча квартали тайёр бўлиб қолипти. Ҳамроҳимиз, шаҳар француз архитектори Корбюлье проектига асосан қурилаётганини ҳикоя қилиб берди.

— Шаҳар архитектураси масаласида бизда тортишувлар кўп,— дерди Ананд.— Баъзиларга бу уйлар ёқмайди. Туриш учун унча қулай эмас, дейишяпти. Аслини олганда нимаики янги қурилмасин турли-туман фикрлар тугилмай иложи йўқ.

Биз бу кварталларда бўлмаганимиз учун ҳам уларнинг яхши-ёмонлиги хусусида бир нима дейишимиз қийин. Кўз олдимизда қад кўтарган тўртбурчак формадаги уйлар деярли бир хил кўринарди. Бир зумда муҳожир кишиларни қизиқсиниб кузатиб турган болалар ҳам пайдо бўлиб қолишди. Гарчи шаҳар ҳали қурилиб битмаган бўлса ҳам айрим кварталлари, бинолари тайёр, бу чиройли, кўчалари кенг-кенг, ўз ансамбли жиҳатидан бошқа кўҳна ҳинд шаҳарларига ўхшамайдиган катта шаҳар бўлиши ҳозирданоқ кўриниб турибди.

Йўл ёқасида «9-сектор», «16-сектор» деган тахтакач-

лар осилиб турибди. Қурувчилар зина билан юриб бошла-
рида саватда ғишт ташийдилар. Йўللарга асфальт ётқи-
зиляпти. Шаҳарда ажойиб меҳмонхона қурилган.

Чандигарнинг янги йўллари бўйлаб сайр қилиб юрар
эканмиз, машиначиз яхши ишламаётганини пайқаб қолдик.
Шаҳарга кираверишдаги кичкинагина авторемонт устахо-
насига қараб юрдик. Қўлларини латта билан арта-арта,
ёшгина бир чилангар ёнимизга келди. Кейин яна бир неча
киши чиқиб машинамизни ўраб олди. Бизнинг Совет
Иттифоқидан келганимизни эшитиб бизга қизиқиб
тикилишар экан, чилангар усталар оғзининг таноби
қочди.

— Умримизда биринчи марта рус одамларини, рус-
ларнинг машинасини кўришимиз,— деди ёш чилангар.

Машинанинг капотини кўтаришди. Бир зумлик тек-
ширишдан маълум бўлдики, ремонтнинг ҳожати йўқ
экан, контактлар ажрашиб кетган экан, холос. Кам-кўст
бирпасда тузатилди. Салдан кейин, биз Панжоб маркази-
нинг янги аҳолиси билан хайрлашиб яна йўлимизга
равона бўлдик.

— Жаваҳарлаъл Неру бу қурилишга жуда катта аҳа-
мият беряпти. У Панжобни жуда яхши кўради. Бу ерда
жуда ажойиб шаҳар пайдо бўлиши муқаррар. Фақат жуда
кўп манго дарахтлари кесилиб кетганига ачинади киши.
Нима ҳам дердик, ҳар қандай катта ишда ҳам қурбон бўл-
май иложи йўқ. Аслини олганда, бу қурбонлик ҳеч нарса
эмас. Сиз манго мевасидан еб кўрганмисиз?— деди
Ананд.

— Ҳали еб кўрганимизча йўқ.

— Оҳ-ҳо! Бу ер юзидаги энг хуштаъм мева. Бир неча
ҳафтадан кейин пишади, еб кўриб, менинг фикримга қў-
шилишларингга аминман.

Биз Чандигарни айланиб, яна Амбалага, Дуни Чанд-
нинг уйига қайтиб келдик. У бизни хурсанд бўлиб қарши
олди ва:

— Мени кечирасизлар, тўйга борадиган бўлиб қол-
дим. Қария бўлганим учун ҳам, тез-тез тўйларга таклиф
қилиб туришади,— деди.

— Митингга борасизми?— деб сўрадик биз.

— Албатта бораман. Ҳатто кириш сўзи ҳам қилмоқ-
чиман.

— Унда тўй нима бўлади?

— Кекса одам, тўйда узоқ ўтирармидим.

Яна Амбаланинг дуч келган галтакарава ё қўтос тўсиб қўядиган тор-танқис кўчаларидан юриб «Давколледж» томонга қараб юрдик. Митинг ўша ерда ўтказилиши лозим эди.

Бугун транспортимиздан омадимиз юришмай қолган эди. Қаердадир йўлда машинамизнинг филдирагига мих санчилиб қолипти. «Давколледж»га йигирма қадамча қолганида камера бўшаб кетди. Колледжга кираверишда бизни бир тўда одамлар кутиб туришарди. Бу ернинг одатига кўра ҳурмат юзасидан бўйнимизга гулчамбар кийгазишди. Залга икки юзга яқин одам тўпланган эди. Дуни Чанд ҳам аллақачон етиб келипти. Озода, бир оз жиддий қиёфадаги Дуни Чанд президиум столи ёнида туриб, кўзойнаги орқали залда йигилганларни худди биринчи марта кўраётгандай кузатиб турарди. Кейин у қисқа кириш сўзи билан митингни очди.

У тинчлик ҳақида, халқлар дўстлиги ҳақида гапирди. Бугун биз учун айниқса яхши кун, чунки бизнинг шаҳримизга Совет Иттифоқидан ва Япониядан меҳмонлар келди, деди у. Осиё мамлакатлари конференцияси тинчлик ишига фойда келтиради, тинчлик эса жаҳондаги барча халқларга, шу жумладан, ҳинд халқига ҳам жуда зарур, деди.

Дуни Чанд мулойим, шошмасдан, ҳатто бир оз ҳорғинроқ овозда, кекса, ўз умри давомида кўп нарсаларни кўрган доно кишиларга хос тилда гапирар эди. Зал сув қуйгандай жимжит эди. Дуни Чанднинг шаҳарда анча эътиборли киши эканлиги, бу ерга йигилганлар учун унинг айтаётган ҳар бир сўзи қимматли ва зарур эканлиги шундоққина сезилиб турарди.

Бизнинг табрик сўзларимиздан сўнг минбарга қотмандан келган, оддийгина кийинган бир ҳинд чиқди-да, бизга мурожаат қилиб шундай деди:

— Мен ҳеч қанақа нутқ сўзламоқчи эмасман. Мен бу ерда айтилган гапларнинг ҳаммасига қўшиламан, фақат шуни айтмоқчи эдимки, бизнинг меҳмонларимиз жуда яхши йигитлар экан, уларни бағримга босгим келиб кетди.

У келиб мени қучоқлади, кейин япон профессорини бағрига босди. Бизни президиумда ўтирган бошқа одамлар ҳам ўраб олишди. Ҳамма ўрнидан туриб кетди. Зални қарсак овозлари тутиб кетди. Жой-жойларидан:

— Яшасин дўстлик!

— Яшасин тинчлик! — деган хитоблар эшитиларди.

Бизни яна ўраб олишди, баъзилар автограф сўрар, баъзилар қучоқлар, қўлимизни сиқишарди. Шаҳар мэри Шаран Шарма ёнимизга келиб:

— Меникига бормагунингларча, сизларга рухсат беролмайман,— деди.

Биз машинамизнинг бузилиб қолганидан ташвишда эдик. Шу ташвишимизни меҳмондўст мезбонларимизга айтдик.

— Сизлар ташвиш қилманглар, камерасини янгилаб қўйишди. Авторемонт устахонасида тормозларини текшириб бериш учун сизларни кутиб туришипти,— деди Ананд.

— Устахонада иш соати аллақачон тугаган-ку?

— Йўқ-йўқ, ишчилар сизларни кутишяпти! Улар совет кишиларига ёрдам бераётганларидан хурсандлар.

Яна тор-танқис кўчалардан қаттиқ сигнал бериб Дуни Чанднинг машинасида Амбала шаҳри мэрининг квартирасига қараб кетдик. Мэрнинг уйи бозорнинг шундайгина марказида экан. Квартирага кўчанинг ўзидан кирилар экан. Афтидан биринчи хонанинг ўзидаёқ Шаран Шарманинг расмий қабулхонаси бўлса керак. Бу хонага фотосуратлар ва шарқ услубида чизилган ҳар хил расмлар осилган эди.

Шаран Шарманинг кичкинагина хонаси торлик қилиб қолди.

Бизни апельсин, банан, чой билан меҳмон қилди.

— Ҳеч бўлмаганда икки кунгина қолинглар. Жуда ҳузур қилардинглар.

Афсуски, биз Деҳлига қайтишимиз лозим эди.

Кўчага чиқиб хайрлашдик. Нотаниш одамлар қўлимизни қисиб жилмайишар, елкамизга қоқиб қўйишарди.

Авторемонт устахонасида бизни чиндан ҳам кутишаётган экан. Устахона хўжайини Султон Сингх иқболимизга чиқди ва бизни ўзининг конторасига бошлаб кириб кетди. Беш-олти ишчи ўша заҳоти машинамизни текшира бошладди, олдин бир, кейин иккинчи ғилдирагини олиб яхшилаб дам беришди, тормозларини текширишди. Кимдир бошқа бир машинага ўтириб, бояги тешилган камерани вулканизация қилдиргани кетди. Биз Султон Сингхнинг кичкинагина конторасида ўтириб «Додж» автомобиль маркасининг хилма-хил реклама қилувчи плакатларини кўздан кечираддик. Султон Сингх турли марқадаги машиналарга баҳо

бериб, «Виллис» дан чидамсиз деб шикоят қилди. «Победа»ни биламан, пухта машина, шоферлар уни яхши кўришади, лекин битта камчилиги бор, оғирроқ, деди. Кимдир муздай мева шарбати келтирди.

Аллақачон қоронғи тушиб бўлган, осмонда сийрак ҳинд юлдузлари чарақлар, кундузги дим ҳавонинг тафти кетиб, ўрнида бир оз салқин тушган эди. Султон Сингх кулиб, бизга бир қанча суратлар кўрсатди. Булар пачоқ бўлган машиналарнинг сурати эди.

— Биз машиналарни шу аҳволда олиб, мана бу аҳволда чиқарамиз,— деди у.

Бошқа альбомдаги суратларда бу машиналарнинг кўринишлари бутунлай бошқача эди.

У бизни ихчамгина гаражига бошлаб олиб борди. У ерда ҳали йиғилмаган иккита машина турарди.

— Пачоқ-пачоқ ҳолда келтиришган эди, мана энди бу ердан худди завод конвейеридан чиққандай яп-янги бўлиб чиқишяпти,— деди у.

Қарасак, тормозлари тортилиб, мой қуйилиб тайёр бўлган машинамизни авторемонт устахонасининг мастерлари томоша қилиб туришипти. Улардан биттаси латта билан копотнинг устини артяпти. Биз конторага, Сингхнинг олдига кирдик.

— Сизга катта раҳмат. Биз меҳнатларингиз эвазига ҳақ тўламоқчи эдик...

Султон Сингх норози бўлиб, қўлини кўтарди:

— Қўйсангиз-чи, бўлмаган гапни! Ахир сиз бизнинг меҳмонимизсиз. Бир оз бўлса ҳам сизга ёрдам берганимиздан хурсандмиз. Сира ташвиш тортманг. Мен ўзимга тўқ одамман. Топиш-тутишим ёмон эмас. Боя кўрганингиздай, йўлда турли тасодифларнинг юз бериши ҳеч гап эмас.

— Ахир ишчилар тўрт соат ортиқ ишлаб қолишди. Олти киши ишлашди.

— Озроқ одам ишласа ҳам бўлаверарди-ю, лекин уларнинг ҳаммалари ўз ихтиёрлари билан қолишди. Улар жуда хурсандлар. Юринглар, ўзларининг олдига.

Яна узоқ, қаттиқ қўл сиқишишлар. Яна лабларда табасум, гарчи суҳбат таржимон орқали бўлаётган бўлса ҳам, бир-биримизни сўзсиз тушуниб тургандай эдик.

Қоп-қоронғи Панжоб туни қамраб олди бизни. Йўлнинг икки чеккасида шамолдан барглари шитирлаб адл қомат

дарахтлар тизилишган. Баландда — тепамизда юлдузлар милт-милт қилади, қишлоқларнинг чироқлари лип-лип қилади. Биз Деҳлига қайтмоқда эдик.

Деҳлудаги учрашувлар

Деҳли оқшомлари айниқса кўрам бўлади. Парламент архитектура ансамбли айниқса ҳашаматли. Теп-текис қилиб қирқилган дарахтларнинг барги аста шитирлайди, каналлар бўйлаб енгил қайиқлар сузади. Хилма-хил кийимдаги Деҳли аҳолиси хиёбонларда бамайлихотир сайр қилиб юришибди. Қуёш ботган: қуёш кўринмай қолган бўлса ҳам, уфқда унинг яллиғи сарғиш-пушти рангда товланади.

Биз аллақандай инглиз полковниги шарафига қўйилган ҳайкал олдидан ўтиб кетдик. Машинада биз билан бирга Ҳиндистон тинчлик тарафдорлари ҳаракатининг йирик арбобларидан доктор Соҳиб Синг Сокхей ҳам бирга кетаётган эди.

— Бу ҳайкал кимга қўйилган?— деб сўрадим мен Сокхейдан.

Сокхей истар-истамас жавоб берди:

— Билмадим... Бу ҳайкаллари аллақачон бошқалари билан — Ҳиндистон миллий мустақиллиги курашчиларининг ҳайкали билан алмаштириш лозим эди. Мармар пьедесталдан мана бу ҳайкаллари олсанда, пароходларга ортиб Британия музейида сақланаётган ҳинд қимматбаҳо нарсалари эвазига алмаштириш шарти билан Англияга жўнатиб юборсанг.

Доктор Сокхейнинг бу гапида жон бор эди. Ўз Ватанига бўлган зўр муҳаббат кўпчилик арбобларни мустамлака қилмоқчи бўлган ё ҳозир ҳам мустақиллигини қўлидан олиб қўймоқчи бўлаётганлар тўғрисида шунчалик очиқ ва қаттиқ гапиришга мажбур қилади.

Қабул вақтларидан бирида Сокхей мендан:

— Мамлакатимиз ёқдимиз?— деб сўради.

— Жуда гўзал мамлакат. Фақат бир оз иссиқроқ...— деб жавоб бердим мен.

Ёнимизда турган бригадир унвонли ҳарбий менинг бу гапимдан жилмайган эди, Сокхей унга ўқрайиб қараб қўйди.

— Иссиқдан биз беш соатчада қутулишимиз мумкин. Поезд ёки автомобилга ўтириб Ҳимолой тоғлари этаги-

даги Симла¹ шаҳрига борсак бас. Фақат халқни очарчиликдан қутқариш йўлини беш соатда амалга оширишнинг сира иложи йўқ...

Толмас олим, жамоат арбоби, ўта очиқ ва тўғри муомалалик Сокхей Бомбей институтида кўп вақтини илмий ишга бағишлаган. У бизга 1935 йилда ҳузурига Махатма Гандининг келганини ҳикоя қилиб берди.

— Биласизми, мени Гандига сичқон ва каламушлар устидан олиб бораётган тажрибаларингни кўрсатма, деб огоҳлантиришди. Бу Гандига ёқмади, унинг таълимотига қарама-қарши келади, дейишди. Буни қарангки, Ҳиндистоннинг бу улуг фарзанди институтга менинг олдимга келди. Мен унга ўз тажрибаларимдан кўзда тутган мақсадим—хавфли касалликларнинг олдини олиш эканлигини гапириб бердим. Кейин, журъат қилиб, тажрибаларимнинг ҳаммасини кўрсатдим. Ганди диққат билан тинглаб қараб турди-да, кейин: «Одамлар яхши уйларида яшаб, каламушларнинг кўпайишига йўл қўймайдиган вақтлар ҳам келади»,— деди. Мен ҳам худди шундай фикрда эдим. Одамларнинг яхши уйларида яшашлари учун, тўқ бўлишлари учун, касаллардан қутулишлари учун қанчалар меҳнат қилсанг ҳам арзийди!..

Деҳлидаги сафаримиз вақтида бизга шаҳар мэри жаноб Агарвал билан бир неча марта учрашишга тўғри келди. У жуда қувноқ, суҳбати жонон одам экан. У биздан совет халқининг турмушини жуда кўп суриштирарди. Деҳлининг мэри кўпчилик жамоат арбоблари ва парламент аъзолари билан бирга Осие конференцияси делегатларини кутиб олиш учун аэропортга биз билан чиққан эди. Қасрдадир Сингапур тепасида ёмғир қуяётган бўлса керак. Самолёт кечикаётган эди. Биз Деҳлининг «Палам» аэропортининг кенг биносига ўтирардик. Агарвал мендан:

— Сиз ҳинд тўйларида бўлганмисиз?—деб сўраб қолди.

— Ҳали бормаган бўлсам ҳам, лекин узоқдан кузатганман.

Агарвал жажжигина ён дафтарчасини чиқариб, эсидан чиқармаслик учун ёзиб қўйди.

— Сиз ҳинд тўйларини албатта кўришингиз керак. Мен ўзим олиб бораман сизни. Ҳиндларнинг тўйи жуда чиройли бўлади. Бир неча кун давом этади. Уйқусиз тун деб аталадиган кунни айниқса чиройли бўлади. Одатда,

¹ Симла — Ҳимолой этагидаги курорт шаҳар.

ўша куни келиннинг дугоналари тонг отгунга қадар ўйнаб, қўшнқ айтиб чиқишади...

Биз Агарвални ундан кейин ҳам неча марта учратдик, ҳар сафар у худди эски, яхши танишлари билан учрашиб қолгандай, кулиб сўрашарди. Конференция мажлислари ўтаётган кунларда у ҳамма делегатларни қабул қилиб, уларни қалбида халқларга тинчлик ташувчи кишилар сифатида қизгин табриклади.

Ушанда аэродромда биз Мадхия-Прадаш штати парламентининг аъзоси Сардор Сайган билан ҳам суҳбатлашган эдик. Бу япалоқ юзли, ёноқлари туртиб чиққан, катта саллали киши эди.

— Мен металлургия заводи қуриш мўлжалланаётган штатда яшайман. Халқимиз ўз металлургия заводига эга бўлиши тўғрисидаги хабарни зўр қувонч билан қарши олди. Шу хабарни эшитганларидан бери менинг сайловчиларимнинг кайфияти яхши. Улар бу заводнинг қурилиши, Совет халқининг Ҳиндистон билан ҳақиқий дўст эканлигининг нишонаси, деб ҳисоблашмоқда.

Бу дўстликнинг чиндан ҳам борлиги ва унинг кундан-кунга ўсиб, улгайиб бораётганига Ҳиндистон тупроғига қадам қўйганимиздан бери ҳар қадамда ишонч ҳосил қилмоқдамиз. Покистондан учиб келиб, биринчи ерга қўнган шаҳримиз Жодпур аэропортидаёқ таможняда хизмат қилувчи кишилар биздан:

— Сиз, эҳтимолга қарши, металлургия заводини қуриш учун келаётган инженерлар эмасмисиз?— деб сўрашган эди.

Биз Деҳлида анча вақтгача «Империа» меҳмонхонасида яшадик. Бу — Деҳлидаги номерлари қулай жиҳозланган ва яхши хизмат қиладиган энг яхши меҳмонхоналардан бири экан. Кўпчилик Америкадан, Англиядан, Ғарбий Германия ва бошқа мамлакатлардан келадиган сайёҳлар, корчалонлар шу меҳмонхонага тушишаркан.

Бир куни биз отелнинг катта меҳмонхонасида бир гуруппа дўстларимиз билан бирга ўтирган эдик. Биздан сал нарида тиззасига машинка қўйиб ёшгина бир аёл нималарнидир ёзарди. Мен уни таниб қолдим. У океан ортидаги бизнесменлардан бирининг хотини эди. Ресторанда уларнинг столи бизнинг ёнимизда эди. Аёлнинг ёнида бир креслодан иккинчисига иргишлаб ўн ёшлар чоғидаги ёқимтойгина қизалоқ ўйнаб юрарди. Биз бўлажак конференциянинг кун тартибини муҳокама қиладиган эдик. Гап

иқтисодий масалалар устида кетарди. Биз бу масала ёлғиз конференцияда қатнашаётган ҳинд арбобларинигина эмас, бошқа осий мамлакатлари арбобларини ҳам жуда қизиқтириб қўйганини билардик. Доктор Гвян Чанд ўз фикр-мулоҳазаларини ўртага ташлаётган эди.

— Иқтисодий мустақиллик, ҳали колониализмдан бутунлай қутулдик деган сўз эмас. Масалан, бизнинг Ҳиндистонда чет эл капитали мамлакат экономикасида сақланиб қолиш, ўз таъсир доирасини яна ҳам кенгайтириш учун уринмоқда. У бизнинг баъзи компанияларимизни ўз қўлига олволиш ҳаракатида. Бу мамлакат тақдирига қанчалик таъсир кўрсатишини ўзимиз аниқлаб олмоғимиз лозим. Агар биз чет эл компартиялари қандай усуллардан фойдаланаётганига зимдан разм солсак, унда бу фақат иқтисодий ёрдамнинг ўзигина эмаслигига ишонч ҳосил қиламиз. Ташқаридан қараган кишига гуноҳсиздек кўринаётган бу таклифнинг мудҳиш томонларини ҳам кўра билишимиз керак. Иқтисодий жиҳатдан кам тараққий қилган мамлакатнинг ички имкониятлари ва проблемаларини ҳар томонлама яхшилаб кўриб чиқмоғимиз керак. Биз учун фойдали мисоллар бор. СССР бунёдга келгандан бери иқтисодий жиҳатдан нақадар ўсиб кетганини кўрдик, ҳозир Хитойнинг мустақил экономикаси қизгин ривожланмоқда. Бизнинг мамлакатимизда ҳам бой инсоний ва иқтисодий ресурслар мавжуд. Биз халқаро ёрдамни оламиз, олишга мажбурмиз ҳам. Аммо биз эгоистик мақсадни кўзда тутадиган айрим чет эл монополистик фирмаларига қаршимиз. Биз ташқи иқтисодий сиёсат асбобидан ўз халқларимиз манфаати, миллий манфаат нуқтаи назаридан фойдаланмоғимиз лозим. Одамларимизни уйғотмоғимиз лозим. Иқтисодий колониализмни йўқ қилиш ўзимизнинг ихтиёримизда. Бизни бу йўлдан ҳеч нарса тўхтатиб қололмайди!

Аввалига Чанд секин, хотиржам гапираётган эди, ғазаби қайнаб кетганидан кейин баландроқ, ҳаяжон билан гапира бошлади. Биз бу ҳинд олимнинг гапларини эўр қизиқиш билан тинглаб ўтирган эдик.

Бутун суҳбатимиз давомида чиқиллаб турган машинака бирдан жим бўлиб қолди.

Аёл босишдан тўхтаб, қўлёзмани бир чеккага суриб қўйдида, бизга ҳайрат билан тикилиб қолди. У афтидан, бу ерда, меҳмонхонада эри қилаётган ишларга қарши гап эшитаман, деб сира хаёлига келтирмаган бўлса керак.

Кечқурун биз Гвян Чандникига зиёфатга таклиф қилинган эдик. Деҳлининг чеккароғида, Деҳли университетига яқин ердаги унча катта бўлмаган бир уйда турар экан.

Янгидан-янги учрашувлар бизнинг Ҳиндистоннинг илғор кишилари ҳақидаги тасаввуримизни кенгайтириб бормоқда эди. Ҳинд адабиётининг инсонпарварлик ғоялари, юксак бадиийлиги, чин маънода халқчиллигини бутун жаҳон билади. Кўпчилик совет ўқувчилари улуг Ҳинд ёзувчиси Рабиндранат Тагорнинг асарларини севиб ўқийдилар. Ҳозирги замон Ҳинд ёзувчилари ва шоирларининг Совет Иттифоқида босилиб чиқаётган китоблари совет кишиларини Ҳинд адабиёти билан кенгроқ таништирмоқда.

Биз Мулк Рож-Ананд билан олдин Москвада босилиб чиққан китоби орқали танишган эдик. Ананд Ҳинд адабиётининг йирик вакилларида бири, Прем Чанд ва Сажжод Зоҳир билан биргаликда ташкил этилган Ҳиндистон илғор ёзувчилари Бирлашмасининг раҳбарларидан бири ҳисобланади. Ананд асосан Бомбейда яшайди. Деҳлида, мажлислардан бирда учрашиб қолиб, эртасига бирга овқатланамиз деб келишиб қўйдик.

«Империял» меҳмонхонасига қарашли «Мушкетёрлар майхонаси» деб аталадиган ресторанда биз Ананд билан бир неча соат бўлдик.

— Сизнинг Совет Иттифоқингизда менинг «Қул» ва «Улкан қалб» романларим босилиб чиқди. Яқин ораларда мен Москвага бормоқчиман. Ҳозир мен «Кекса аёл ва сигир» номли янги романимни тугатиш олдидан, тугатиш билан бир неча тилларда босилиб чиқади. Китобим Россияда ҳам нашр қилинади, деб умид қиламан. Мени ҳамиша бутун умри ер билан боғлиқ бўлган одамлар қизиқтиради. Бизни ер боқади, шунинг учун ҳам у ҳаётимизнинг мазмунини ташкил этади деб биламан. Аслида ҳам бу ёки у мамлакатнинг ютиб чиқиши ё ютиб чиқмаслигида ер реформаси муҳим роль ўйнайди.

Ананд ўз халқи тарихини жуда яхши билади ва Ҳиндистоннинг турли бошлиқлари ерга қандай муносабатда бўлишгани, ер ҳақида чиқарган реформаларига асосан қўлга киритган у ёки бу ютуқлари ҳақида шошмай ҳикоя қилди.

— Халқимиз қудратли бўла олиши ҳам мумкинлигини тушуниб қолди. У асрлар давомида онгига сингдириб келинган тубанлик туйғусидан қутулиб бормоқда. Чиндан

ҳам бизнинг енгил саноатимизнинг Англияниқидан нима камлик ери бор? Бироқ рақобат туфайли бнз ўз саноатимизни ривожлантиролмадик.

Ананд Жаваҳарлаъл Неру тўғрисида узоқ ва фаҳрланиб гапиради:

— Кунлардан бир кун Неру мендан ҳинд почтаси ва телеграфи тарихидан бир китоб ёзишимни илтимос қилиб қолди. Мен ҳайрон бўлиб қолдим: ахир мен тарихчи бўлмасам деб ўйланиб қолдим-да, нима бўлганда ҳам, бу ўзимизнинг тарихимиз-ку,— деган хулосага келиб, Неруга телефон қилиб, сўзбоши ёзиб беришини илтимос қилдим. Неру эрта билан Хитойга учиб кетаётган экан, шунга қарамай, у кечаси менинг китобимга сўзбоши ёзиб берди.

— Биласизми,— дея яна гапида давом этди Ананд, ҳозирнинг ўзидаёқ бизнинг ёзувчиларимиз совет ёзувчилари ва кино ходимлари билан биргаликда Ҳиндистонда қурилаётган металлургия заводи тўғрисида фильм яратишга киришишса яхши бўларди. Учинчи асрдаёқ халқимиз рудадан металл ишлаб чиқаришни билганидан хабарингиз борми? Ҳинд халқининг ўз оғир индустриясига эга бўлишга ҳақи борлигини кўрсатишимиз керак. Қадам-бақадам, биринчи ғишт қўйилишидан тортиб, то қурилиб битгунча қилинган ишларни суратга олиб бориб, кейин биргалашиб яратилган фильмни экранларга чиқарсак. Аҳмад Аббоснинг Афанасий Никитиннинг Ҳиндистонга қилган сафари тўғрисида сценарий ёзаётганидан хабарим бор. Бу жуда зўр иш! Бироқ шунинг ўзи билан кифояланиб қолмаслигимиз керак. Шу фикримга қўшиласизми? Яна бир нарсани ўйлаб юрибман: агар Совет Иттифоқида айрим ҳинд пьесаларини таржима қилиб, саҳнага қўйишганида жуда яхши иш бўларди-да. Ҳозир бизнинг ҳинд театримиз ҳам яхши ривожланипти. Бу эски пьесаларнинг сизнинг саҳнангизда қўйиш мумкин бўлган вариантлари бор. Сизнинг ажойиб театрларингиз бор, мен уларни биламан!

Ананд ниҳоятда ҳаракатчан, куч-қувватга тўла. Шу йили эллик ёшга кираётган бўлса ҳам, анча тетик, ёш кўринади. Ёзувчи учун бу энг етилган камолот ёши.

Бир куни менга, меҳмонхонага телефон қилишди-да, сўрашди:

Сиз ҳинд тилида ёзадиган ҳинд ёзувчилари билан учрашишга розилик беролмайсизми? Биз Совет ёзувчиларининг иккинчи съезди ҳақидаги гапларни эшитишни истар-

дик. Ҳозир Совет адабиёти қандай ўй-режалар билан яшаётгани бизни жуда қизиқтиради...

Икки кундан кейин биз Ромен Роллан номидаги адабиётчилар клубида учрашдик. Клубга кираверишда баланд бўйли, сочлари оқарган, қувноқ, чағир кўзли бир одам турарди. Бу Ҳиндистоннинг машҳур журналисти, парламент аъзоси Бенарси Дас Чатурведи эди.

Ромен Роллан номидаги клуб сўнгги уруш вақтларида Америка қисмлари жойлашиб турган собиқ казарманинг икки хонасига жойлашган эди.

Чатурведи бизни полига тўлатиб гилам ёзилган, икки-учтагина стул турган иккинчи хонага таклиф қилди. Ёзувчилар хонага кириб пойафзалларини ечишар ва гиламга чордана қуриб ўтиришарди. Биз ҳам уларга ўхшаб ерга ўтирмоқчи бўлиб турган эдик, бироқ Чатурведи:

— Сиз бизнинг меҳмонимизсиз, сизлар стулда ўтиришларинг керак,— деди.

Афтидан рус адабиётига ҳурматини таъкидлаш учун бўлса керак, бир ёзувчи хонага Горький билан Чеховнинг суратини олиб келибди.

— Клубимиз яқиндагина ташкил топган,— деди бизга қараб Чатурведи.— Биз клубимизни Ромен Роллан номига қўйдик. Улуг француз адиби ҳинд адабиёти билан қизиққан, биз билан ёзишиб турган. Шахсан менинг ўзим, Ролландан хат олиб турардим...

Бу ёзувчилар орасида ҳозирги замон машҳур ҳинд ёзувчиларидан Прем Чанднинг дўсти — Жанендра Кумар ҳам бор эди. Унинг «Истеъфо», «Сунита», «Ўтмиш» романлари Ҳиндистонда катта шуҳрат қозонган.

Суҳбатимиз икки соатча давом этди. Бу ҳинд ёзувчиларининг совет адабиёти кўтариб чиқаётган проблемаларга зўр қизиқишини намоён этган жонли, синчковлик билан ўтган суҳбат бўлди. Бизни кузата туриб, Чатурведи шундай деди:

— Совет ва ҳинд ёзувчилари бир-бирлари билан тез-тез учрашиб туришлари лозим. Биз сизнинг адабиётингизни жуда яхши кўрамыз, ундан инсонга зўр муҳаббат нафаси уфуриб туради. Инсонни ҳайвон қилиб тасвирлайдиган баъзи Ғарбий Европа ва Америка ёзувчиларининг асарларини ўқигимиз ҳам келмайди.

Мен Чатурведидан Ромен Ролландан олган хатларни кўрсатолмайсизми, деб сўрадим.

— Жоним билан,— деди у,— Ромен Ролланнинг ҳар бир сўзи бутун инсониятни.

Биз Рам Кумар билан ҳам тез-тез учрашиб турардик. Рам Кумар фақат ёзувчигина эмас, рассом ҳам. Биз унинг бир неча ҳикоялари билан танишганимизда, Чеховни жуда қаттиқ севишини ҳис этдик.

— Ҳа, Чехов менинг сеvimли ёзувчим. У ўта инсон-парвар одам бўлган.

Мен Кумардан, нечта китобингиз чиққан, деб сўрадим.

Кумар хижолат тортиб кетди:

— Мен ҳали жуда ёш ёзувчиман. Яқинда ҳикоялар тўпламим нашрдан чиқди. Сизга ўша китобимдан совға қилсам майлими? Мен ёзувчидан кўра кўпроқ рассомман. Чизган суратларимдан кўрсатсам, кўрасизми? Яқинда рассомларимизнинг Бутун Ҳиндистон кўргазмаси очилади. Кўргазмага менинг учта суратим қўйилади.

Бизнинг ўзимиз ҳам ҳозирги замон ҳинд рассомчилиқ санъати билан танишмоқчи бўлиб юрган эдик, шунинг учун Кумарнинг бу таклифини бажонудил қабул қилдик. Кўргазмани Ҳиндистон президенти Ражендра Прасад очди. 1953 йилда ҳинд рассомларининг Москвада кўрсатилган ажойиб суратлари ҳали эсимиздан чиққанича йўқ эди. Биз Деҳлида очилган бу кўргазмада ҳам қатор ажойиб суратларни кўрдик. Миллий рассомчилик традицияларига амал қилиб чизилган суратлар айниқса муваффақиятли чиққан эди. Салаҳ Мукержининг «Қайиқлар», «Шамол» ва бошқа акварелда чизилган суратлари ҳозирги замон ҳинд ҳаёти ва турмушини аниқ ва муҳаббат билан акс эттиради. Бимал Дас Гуптанинг «Балиқ ови» сурати ва Ранбир Сингх Бишт ишлаган манзаралар ҳам яхши чиққан.

Д. Жошининг чеҳрасидан соғломлик уфуриб турган икки ҳинд аёли акс эттирилган сурати ҳам айниқса диққатга сазовор. Бу суратни кўрганимизда ўзимизнинг Сарьян мўй қаламининг жонли, ёрқин ранглари кўз олдимизга келиб кетди. Рассом М. Ачарекарнинг «Қора сари кийган аёл портрети» кишида кучли таассурот уйғотилади.

Бошқа, алоҳида бир залда ёшгина вафот этиб кетган рассом Анрита Шергил суратлари осилган. Унинг ишларида миллий колорит ҳис этилади, айни чоқда ўтган аср охирига мансуб бўлган француз рассомларининг таъсири

ҳам сезилади. Афсуски, айрим ҳинд рассомларининг суратларида гарб рассомларининг ҳаётни формалистик бузиб кўрсатиш оқими таъсирига берилиш кайфияти ҳам сезилади.

Кўргазмада биз Рам Кумарни ҳам кўрдик. У бизни ўзининг суратлари ёнига бошлаб кетди.

Рам Кумарнинг ижоди ижтимоий мавзуларга қаттиқ мойиллиги билан ажралиб туради. Унинг «Оила», «Уруш даҳшатлари», «Она ва ўғил» суратлари ортиқча изохга муҳтож ҳам эмас, рассомнинг оддий одамлар томонида тургани, уларнинг ўй ва орзулари рассом қалбига қанчалик яқинлиги шундайгина кўриниб турибди. Рам Кумар ҳаяжонланиб бизнинг кўзимизга тикиларди.

— Суратларим сизда қандай таассурот қолдирди?

Мен унга тўғриси айтдим:

— Мени суратларингиз ҳар томонлама қизиқтириб қолди, азизим Кумар. Менинг рассомчиликда унча тажрибам йўқ, лекин реалистик услубга сал-пал ақлим етади. Суратларингиздан менга айниқса «Оила» ёқди — бу суратда инсонни кўрсатиб бериш орзуси бор сизда.

— Бу менинг энг кейинги ишлаган суратим,— деди Кумар. Лекин мен сизнинг фикрингизга унча қўшилмайман. Рассом теварак-атрофида кўрган барча нарсаларини расмда акс эттиравериши шарт эмас. Томошабин, рассом тасвирда ниҳоясига етказмаган нарсасини ўзи тушуниб олмоғи лозим.

Бу мунозара бошланыпти, деган сўз эди...

Шуни таъкидлаш керакки, бадий ижоднинг барча масалалари ҳинд ёзувчиларини ҳам, рассомларини ҳам, кино ходимларини ҳам жуда қизиқтиради. Бир куни биз Деҳли рассомларининг Фреймассон холдаги мўъжазгина кўргазмасини ҳам бориб кўришга муяссар бўлдик. Бу кўргазма гўё икки қисмга бўлинарди. Рассомлардан бир группасининг ишида композиция бузилиб, бир-бирига унча боғланмаган ранглар кўп ишлатилган. Бу кўргазмада бизни қорачадан келган, баланд бўйли киши, машҳур рассом Барада Укил билан таништиришди. Барада Укил Совет Иттифоқига сафар қилган ҳинд рассомлари делегациясига раҳбарлик қилган эди.

— Менинг ўзимга ҳам бу ерда кўп нарса ёқмайди,— деди бизга Укил.— Бизнинг баъзи бир ёш рассомларимиз аллақачон ёшини яшаб бўлаётган гарб санъати модасига эргашишади. Мода кийим учун яхши бўлса бордиру, ле-

кин у тез-тез ўзгариб туради-да. Мен эса классик ҳинд санъатининг тарафдорлариданман.

Биз рассом Бабеш Санял суратлари олдида тўхтадик. «Низоммудиндаги бозор», «Қўшнилари», «Тоғлик қиз» суратларини томоша қилдик.

Ерда гаплашиб ўтирган икки аёл ва уларнинг ёнида осмонга қараб кулиб ётган яп-яланғоч бола тасвирланган «Қўшнилари» ночли сурат бизга айниқса ёқиб тушди. Рассом турмушнинг характерли томонларини яхши илғаб олган, расмдан шундоққина ҳаёт нафаси уфуриб турарди.

Бир кул ранг костюм кийган киши ёнимизга келиб, биздан сўради:

— Суратлардан биронтаси сизга ёқдими?

— Бизга айниқса мана бу икки аёл ёқиб қолди.

— Раҳмат,— деди у одам.— Бу суратни мен ишлаганман.

Бу ўша профессионал рассом ва бундан ташқари болалар рассомчилиқ мактабининг директори Бабеш Санял эди. Суратларни томоша қилганимиздан кейин унча катта бўлмаса ҳам анча кескин мунозара бошланди. Бир шоира сўзга чиқди:

— Санъат ҳамма учун ҳам тушунарли бўлмоғи лозим. Болаларни қизиқтиролмаган тумтарақ шеър катталарни ўзига торта олармиди?

Кейин у ўз қизчаси билан бирга аниқ туроқ ва чиройли қофияли бир қўшиқни биргалашиб айтиб берди...

— Шеърят ўта содда, соф мусиқий бўлмоғи лозим,— деган сўзлар билан тугатди у ўз нутқини.

Бир ҳинд қўшиқчи аёл ёмғир тўғрисида қўшиқ айтиб берди, бошқа биттаси най ҳақида. Қўшиқчи аёлларнинг қўл ҳаракатлари ўта нозик эди. Бир меъмор сўзга чиқиб, меъморчиликнинг турлари аниқ, инсон ақл ва туйғусини ўзига торта биладиган бўлмоғи лозим, деди. Кейин раққосалар ўз санъатларини намоён этдилар, биз яна бир марта ажойиб ҳинд рақсини ҳузур қилиб томоша қилишга мушарраф бўлдик.

Осиё мамлакатлари конференцияси давом этиб турган кунларда бизга Бомбей кичик балет труппасининг томошалари кўрсатилди. Коллектив труппасига марҳум режиссёр Шаитид бошчилик қилар эди.

Томошада ўйин, қўшиқ бир-бирига жуда яхши боғлаб кўрсатилади. Томошанинг номи «Дўстларимизнинг қал-

бини забт этамиз» деб аталарди. Гарчи асарнинг қаҳрамонлари қуш ва ҳайвонлар бўлиб, инсон унда уларни мавҳ этувчи оддий овчи сифатидагина тасвирланган бўлса ҳам, аслида халқлар дўстлиги гоёси томошанинг ҳамма ўн бир кўринишида ҳам қизил ипдек илгари сурилади.

Асар қаҳрамонлари сичқон билан тошбақа, буғу билан қарға. Улар жуда камбағал бўлишса ҳам, лекин ўта меҳнаткаш. Улар камолга эришмоқчи бўладилар. Аввалига улар тарқоқ ҳолда яшашади, бир-бирларига сира ишонмайдилар. Бироқ хавф олдида улар бирлашадилар. Эҳтиёти шарт деб юз эшиклик кавакда яшайдиган сичқон Хайраньяк айниқса серфаолиятли қаҳрамон. У кўпчиликка ёрдам беради. Асарда ижобий қаҳрамон ўрнида берилган қарға, сичқоннинг ишларидан ҳаяжонланиб кетиб, унга дўст бўлишни таклиф қилади. Бироқ сичқон иккиланади: «Биз бир-бирига душман қабилаларданмиз. Қандай қилиб дўст бўлишимиз мумкин?» дейди у. Бироқ қарға: «Кел, бу эски гапларни қўййлик. Агар истасак, иккаламиз бир-биримиз билан дўст бўлишимиз мумкин», дейди. Уларга доно тошбақа ҳам ёрдам беради. Тошбақа оғир дақиқада буғуга ҳам кўмаклашади. «Биз билан яшайверишинг мумкин. Ҳаммамиз бирга турамиз», дейди у буғуга. Охирида шарманда бўлган овчи ўрмондан кетади. Ўрмон тинчиб, барча ҳайвонлар ўз инларидан чиқадилар ва ҳамма ёқ севинчга тўлиб кетади. Саҳна қуйидаги сўзлар билан тугайди: «Дўстлик ҳайвонларга севинч ва фойда келтирар экан, бунчалик ақлли, доно бўлган одамзод нега бу дўстликнинг қадрига етмайди?»

Томоша тамом бўлганда барча конференция делегатлари ва юзлаб ҳинд томошабинлари ўринларидан туришиб, Бомбей артистларини олқишладилар. Томошада ҳозир бўлганлардан Рамешвари Неру, Пак Ден Ай, Николай Тихонов, Александр Корнейчук ва бошқалар саҳнага чиқишди. Улар артистларнинг қўлларини қисишиб, муваффақиятлари билан табриклашди.

Ҳинд кинематографияси жиддий ижодий меҳнат билан машғул. Раж Капур, Наргис, Притхви Раж ва бошқа етакчи ҳинд актёрларининг ташаббуси ва Ҳиндистон ҳукуматининг маъқуллаши билан «фильм семинар» ташкил этилди. Бу кино ходимларининг ўзига хос ижодий конференцияси эди. Бу конференция бир ҳафта давом этди. Конференция трибунасидан туриб жуда кўп жўшқин сўзлар айтилди. Совет Иттифоқи номига ҳам жуда кўп илиқ

гаплар гапирилди. Конференцияда Ҳиндистон бош министри Неру ҳам сўзга чиқди.

Конференциянинг барча семинар қатнашчилари ва меҳмонлар йиғилган якуновчи мажлисида биз ҳам иштирок этдик. Ҳинд кинематографиясининг халқ ўртасида қанчалик машҳур эканлигини бир нарса айтишга яққол кўрсатиб турарди. Якуновчи учрашув ўтиши мўлжалланган шаҳар чеккасидаги миллий физика лабораториясига олиб борадиган йўлни тумонат одам босиб кетган, улар автомобилларда ўтиб кетаётган севимли актёрларга суқланиб тикилиб қолардилар.

Ҳиндистоннинг кекса киноактрисаларидан бири Дурга Ҳоте шундай деди:

— Бизни қирқ йилгача тан олишмаган эди. Мана энди тан олишди. Ҳиндистон кино санъати жаҳонда биринчилиكنи олсин учун, бор кучингни сарфлаб ишлагинг келади.

Санъатшунослик академиясининг директори доктор Раж Аманар семинарга совет фильмларини олиб келгани учун Ҳиндистондаги совет элчихонасига ва семинар ишида иштирок этгани учун хитой киноактёрлар делегациясига чуқур миннатдорчилик изҳор қилди.

Ҳинд кино санъатининг кундан-кунга қанчалик ўсиб бораётганини мамлакатнинг йилига уч юзга яқин бадий ва ҳужжатли фильмлар ишлаб чиқараётганининг ўзиёқ яққол кўрсатиб турибди. Бу фильмлардан кўплари билан биз аллақачон танишмиз. Ҳиндистонда чоғимизда биз бир қанча янги фильмларни кўрдик, олдинги чиқарилганларидан айримларини ҳам томоша қилдик. Биз «Иссиқ камзул» номли янги бадий фильмни томоша қилдик. Бу фильмда ўқувсизгина аёломанд бир почта ходими янги камзул сотиб олишни орзу қилиб юради.

У эски камзулининг астари ичига тўпланган юз रुपий пулини яшириб юриб, бир куни йўқотиб қўяди-да, ўзини ўзи ўлдирмоқчи бўлади. Лекин икки чин дўсти уни ўлимдан қутқариб қолишади. Қайгули бу фильмда талайгина кулгили жойлари бор. Бош ролни Нирупа Рой жуда усталик билан ўйнаган. Гарчи фильмда ҳеч қандай хулоса бўлмай, қаҳрамонларнинг келажакдаги йўллари ҳам кўрсатиб берилмаган бўлса-да, биз фильмнинг ўқувчиларга қанчалик яқинлигини ҳис этдик.

Биз Ҳиндистоннинг машҳур киноактрисаларидан Де-

вика Рани билан ҳам танишиш шарафига муяссар бўлди. Ҳозирда у фильмларда деярли қатнашмайди. У бизни эски, 1937 йилда суратга олинган «Иззат» фильмини томоша қилишга таклиф қилди.

Фильм воқеаси XVIII асрда содир бўлади. Фильмнинг асосий мавзуи ҳинд деҳқонларининг ер учун феодаллар билан кураши. Фильмда Девика Ранидан ташқари машҳур ҳинд киноактёрларидан Ашок Кумар ҳам ўйнайди. Фильмда кулги, кўп халқ юморида яхши фойдаланилган, ажойиб натур сьемкалар бор. Гарчи фильм фожиа билан, иккала қаҳрамоннинг ҳалокати билан тугаса-да, фильм гоёси ёрқин: ҳар бир оддий инсон эркин яшаш ҳуқуқига эга.

— Фильм мамлакатимиз мустақил деб эълон қилинмасдан олдин суратга олинганини унутманглار. У вақтларда биз барала овоз билан гапиролмасдик,— деб изоҳ берди бизга ҳамроҳ бўлиб юрган дўстимиз.

Биз бу фильмни эски кинофильмлар фестивали кунларида «Сапрухауза» биносида томоша қилган эдик. Лекин картинанинг «эски»лигига қарамай, зал томошабинлар билан лиқ тўлди. Намойиш вақтида тез-тез қарсақлар янграб турди. Девика Рани кўшиқ айта бошлаганида эса, залдагилар ҳам унга жўр бўлиб кетишди. 1937 йилда ишлаб чиқарилган фильмни ҳинд томошабинлари ҳамон севиб томоша қилмоқдалар.

Ҳозир Ҳиндистонда болалар учун фильмларни қандай қилиб йўлга қўйиш устида бош қотирмоқдалар, Совет Иттифоқининг болалар учун яратган фильмлари хусусида яхши фикрлар изҳор этмоқдалар.

Кейинроқ, Девика Рани билан яна бир учрашиб қолганимизда, унинг кейинги йилларда фильмларда иштирок этмай қўйганига таассуфимизни изҳор этдик.

— Мен ёзувчиларимиздан қирқ еттинчи йил драматик воқеалари акс этган сценарий олишни истар эдим. Мен минглаб гуноҳсиз одамларнинг ўлиб кетганини ўз кўзим билан кўрдим. Тупроқдан гўдайиб чиқиб қолган ўликларнинг қўлини кўрганман. Одамлар бир-бирлари билан дўст бўлишлари керак!..

Меҳмонхоналар олдида муҳожир сайёҳларнинг ҳарид қилишларини мўлжаллаб, Ҳиндистоннинг турли бурчакларидан олиб келинган ҳар хил қўлда ишланган буюмлар сотилади. Нималар йўқ дейсиз бу ерда! Қуёшда ярақлаб турган мис ва жез идишлар, шохдан ясалган қадаҳлар,

мунчоғу билагузуклар. Бу ерга, Деҳлига, Ҳимолой ва Тибет тоғлари этакларидан тортиб ҳар турли буюмлар келади, бу ерда кашмир усталари ишлаган буюмларни ҳам, Ҳиндистоннинг гарбидаги усталар ясаган тақинчоқларни ҳам кўриш мумкин. Бу наслдан-наслга ўтиб келаётган ажойиб халқ ижоди, маҳоратининг маҳсулидир.

Мана энди Ҳиндистонда кўрган-кечирганларингни бир-бир хаёлингдан ўтказар экансан, ўша учрашиб дўстлашган, ҳаётини ер юзида тинчлик ва тараққиёт ишига бағишлаган одамлар ёдингга тушади.

Турли газеталарда хизмат қиладиган юздан ортиқ журналистлар иштирок этган бир пресс-конференцияда Рамешвари Неруга битта эпчил мухбир савол берди:

— Бу конференциянинг ҳақиқий ташкилотчиси ким?

Бу ажойиб ҳинд аёл ўша маҳмадона йигитчага собит, оқила кўзлари билан узоқ тикилиб туриб, шундай деди:

— Мен аминманки, ҳиндистонлик оналар ва аёллар тинчлик учун курашаётганимиз, янги уруш олови очилишининг олдини олаётганимиз учун бизга катта раҳмат дейишади.

Ҳа, бу аёлнинг тили билан ҳинд халқи донишмандлиги гапираётган эди.

1955 й.

ЯПОНИЯ САФАРИ ҲАҚИДА ҲИКОЯ

1956 йили Тинчликни ҳимоя қилиш Совет Комитетига Токиодан хат келди. Хатда Нагасаки шаҳрида атом ва водород қуроолларини тақиқлаш бўйича Иккинчи Ҳалқаро конференция чақирилиши хабар қилиниб, Совет Иттифоқидан ҳам делегация таклиф этилган эди. Тинчликни ҳимоя қилиш Совет Комитети Японияга борадиган делегацияни тайинлади.

Буни қарангки, бутун делегация Токиога вақтида етиб бориш учун илгарироқ йўлга чиқди, мен бўлсам швед ви-засининг йўқлиги туфайли икки кундан кейин учдим.

Самолётдаги ҳуштак

Августнинг булутли кuni эди. Внуково аэродромида одатда ўнларча самолётларнинг моторлари гуриллашидан, қўнаётган ва учадиган самолётлар ҳақида ахборот бериб турувчи дикторнинг овози аранг эшитилади. Бугун аэродром ҳар қачонгидан ҳам кучлироқ шовқин-суронли эди.

«Ту—104» самолёти Копенгагенга учиб кетди. Бу маркали самолёт анча-мунча жойларга қатнаб туришига қарамай, ҳаммада унинг янгилигидан қувониш ва жонажон авиациямиздан фахрланиш ҳисси шундайгина сезилиб турарди. Старт жойига етиб олгач бир ҳамла билан осмонга кўтарилиб, аэродром устидаги оппоқ булутлар орасига кириб кўздан ғойиб бўлиш учун бетон йўлдан бурилиб-ғилдираб бораётган самолётнинг баҳайбатли кўринишига аэродромдаги одамлар ҳаяжон билан тикилиб турарди.

Бизнинг самолётимиз ҳам аэродром устида бир доира мсаб айлангач йўлга тушди. Яқинда очилган Москва-

Стокгольм ва Москва-Копенгаген аэролиниялари Рига орқали ўтар эди.

Латвия пойтахтида ҳаво булутли бўлиб, ёмғир шивалаб турарди. Москвадан учган ярим бўш самолёт қорамтир похол шляпа кийган америкаликлар билан тўлди. Улар креслоларга ўтириб, ғижимланиб кетган шимлик оёқларини узатар-узатмас таассуротларини ўртоқлашишга тушишди. Кўринишдан, уларнинг туристик сафарлари яхши ўтган бўлиши керак. Самолёт ҳавога кўтарилди. Ҳамма жим бўлиб қолди. Чап томонимда ўтирган қария инглиз тилидаги «Советский Союз» журнаlinesи варақлай бошлади, унинг ёнидаги киши эса стюардесса улашиб чиққан конфетларнинг яркироқ қоғозини томоша қилиб ўтирарди. Орадан ўн беш минутча вақт ўтди. Моторлар бир меъёрда гувилларди. Кўк кўзли ёқимтой стюардесса ҳали у кресло олдига, ҳали бу кресло олдига бориб йўловчиларга журналлар таклиф этарди. Шу пайт қаердандир орқа томондан шиддатли ҳуштак овози эшитилди. Бир оздан сўнг, у яна қайтарилди. Бир қанча одам ўгирилиб ҳуштак овози келган томонга қаради. Самолётнинг орқадаги ўриндиқларидан бирида бошқаларга қараганда ёшроқ бир америкалик стюардессани бармоғи билан оҳиста имлаб чақирарди. Шундан кейин бутун йўловчилар стюардессага қарашди. Қизча қўлларида журналлари билан ўртада турар экан, унинг оқариб кетган юзлари ва қисилган кўзларидан ғазабланаётганини сезиш мумкин эди. Лекин бир лаҳзадан кейин у шундайгина яқинида ўтирган америкалиكنинг тепасига эгилиб инглизчалаб:

— Янги журналлар кўришни истайсизми? — деб сўради.

Самолётнинг ичи сув қуйгандек тинчиб қолди, фақат ҳуштакбознинг ёнида ўтириб унга алланималарни гапирётган америкалиكنинг хириллаган овозигина эшитилиб турарди. Шунда мен: яқинда биз совет журналистлари Қўшма Штатларда бўлганимиз ва кўпгина америкаликларнинг ҳурматига сазовор бўлганимизни, баъзи оилалар билан танишганимизни, уларнинг кўпчилиги бизда яхши таассуротлар қолдирганини эсладим. Шундай экан, нега энди баъзи америкаликлар бошқа мамлакатларга боришганда ўша ерлик халқни ҳақорат қилишади? Мен буни кичиккина Исландияда ҳам, Францияда ҳам, Данияда ҳам, ҳатто Англияда ҳам кўрдим. Бунчалик мағрурлик ва одобсизлиكنинг боиси нимада? Буларнинг асоси нимада?

...Самолёт пастлай бошлади. Булутларнинг сийрак жойларидан Стокгольмнинг кўрфаз ва каналлари кўзга ташлана бошлади. Қизил томлар, сариқ уйлар... Самолётнинг гилдираклари ерга тегди.

Катер суғурта қилинган экан

Стокгольмда шанба пешинидан бошлаб душанбагача кўчадаги шовқин-суронлик ҳаракат сўнади. Соат ўн иккида магазинлар бекилади. Кўпгина шаҳарликлар четларга, дачаларга, кўрфазларга чиқиб кетишади, у ерда елканли, моторли қайиқлар улар хизматига тайёр туради. Шаҳар кўчалари бўйлаб кезувчи автомобиллар сони сезиларли даражада камаяди. Кучук етаклаган одамлар кўпроқ учрай бошлайди. Газета ва гул сотувчиларгина ўз ишларини бир қадар сусткашлик билан давом эттираверадилар.

Ёз бўйи Стокгольмда ҳавонинг мазаси бўлмади, аммо бугунги шанба фавқулодда қуёшли, илиқ, ёқимли бўлди. Машинада дўстлар билан Стокгольмни айлана бошладик. Мен Швеция пойтахтини авваллари ҳам бир неча бор кўрганимга қарамай, бу сафар ҳам уни қайта томоша қилиб, қиялаб борувчи елканларни, қўлтиқ ва каналларда сузувчи кичик-кичик катерларни, ола-була свитер кийиб олиб, майсада футбол ўйновчи оқ бошли болаларни томоша қилиб бордим.

Машинамиз Юргарден районидаги каналлардан бирини ёқалаб борар экан, қиргоқ яқинида улкан оловга дуч келиб қолдик. Икки эркак машинамизни тўхтатди. Ҳаммамиз машинадан тушдик. Маълум бўлишича, кимнингдир катери ёнаётган экан. Қиргоқда бир қанча киши турарди, катер трослар билан қиргоққа тортиб бойлаб қўйилганди. Орадан икки, уч, беш минут ўтди. Катердаги ёнгин тобора кучаяр, аммо қиргоқда ҳамон эсойишталик ҳукм сурадди. Охири ўт ўчирувчи машиналарнинг овози эшитилди. Иккита қизил автомашина етиб келди. Ўт ўчирувчилар қўлларида чангал ва шлангалар билан катерга ташланиб, ўтти ўчиришга киришишди. Аммо аланга анчагача енгилмади. Каналнинг икки қиргоғи бўйлаб сузиб бораётган катерлар тўхтаб, ўтнинг ўчишини пойлаб туришарди. Ўт ўчиб, сув юзи қуюқ тутун билан қопланди... Шундан кейингина қизил майкалик, қошлари куйиб кетган бир ёш киши катерга яқинлашди. Бу киши катернинг эгаси экан. Четда

унинг икки боласи билан хотини турарди. Барча иш тан-
танали ва хотиржам давом этарди. Ёнимиздан пассажир
катерлар сузиб ўтди. Полиция машинаси етиб келди. Мен
ўз танишимдан:

— Нега энди ўт ўчирувчилар келгунга қадар бирорта
эркак ўтни ўчиришга ҳаракат қилмади?— деб сўрадим.

— Бизда бундай одат йўқ. Ўтни ўт ўчирувчилар ўчи-
риши керак.

— Шундай қилинганда катерга кўп зарар етмаган бўл-
масмиди?

— Тўғри, албатта... Аммо катер суғурта қилинган
бўлса керак.

Биз сайримизни давом эттирдик.

Европа устида

Мен Стокгольм аэропортидаёқ пассажирларга қараб
туриб, Токиога қадар ёлғиз учиб боришимни тушундим.
Токиога етиш учун эллик соатдан кўпроқ учиб керак эди.
Мен дераза олдидаги ўз ўриндиғимга ўтирдим-да, чет эл
аэролинияларидаги одат бўйича белимга қайишни боғлаб
олдим. Борди-ю, самолёт кўтарилиш ва қўниш пайти бирор
фалокатга учрайдиган бўлса, авиокомпания белини қайиш
билан боғлаб олган пассажирларгагина моддий жавобгар
бўларкан. Олтиш пассажирга мўлжалланган тўрт мотор-
ли самолёт ҳавога кўтарилди ва тез орада пастдаги кўр-
фазлар ҳамда Швециянинг яшил ороллари кичик-кичик
бўлиб кўзга ташланиб, қалин-қалин булутлар учрай бош-
лади.

Копенгагенда қуёш чарақлаб турарди. Аэродром ола-
була кийимли минглаб кишилар билан тўла. Маълум бўли-
шича, ҳозир аэродром кўпгина данияликлар учун ўзига
хос кўнгил очар жой ҳисобланар экан. Бу ерга дунёнинг
турли мамлакатларидан учиб келувчи кишиларни томоша
қилиш учун велосипедларда, автомашиналарда келишар
экан. Копенгагенда оқ-сариқдан келган болалар жуда кўп
бўлиб, улар учиб майдонида содир бўлаётган ишларга ҳая-
жон билан, ҳайрон бўлиб тикилиб туришарди. Бизлар бир
қаватли аэропорт биноси томон борар эканмиз, бир само-
лёт Исландия пойтахти Рейкьявикка жўнаб кетди. Ҳамма
учиб кетаётганларга қўл силкиб, бир нималар деб қичқи-
рарди. Мен ҳам ҳамма қатори уларга оқ йўл тилагим ва

Исландиянинг яхши одамларига салом йўллагим келди. Мен бундан бир неча йил илгари у ерда бўлган эдим.

Аэропортнинг пастаккина, аммо ёруғ ва салобатли биноси сокин, тинч, ҳамма вақтдагидек совғалар сотувчи дўкончалар очиқ бўлиб, уларда Копенгаген мармарида ясалган турли-туман ҳайкалчалар қуёш нурида ялт-юлт қилиб турарди. Кўринишдан, даниялик рассомлар ҳам модага берилиб, узоқ йиллар давомида натуранинг аниқ тасвирига содиқ бўлган кучукча ва пингвинларнинг шаклини ҳам қандайдир модернистик қиёфага киритган эдилар. Тамаки магазинининг олабайроқ муқовали китоблар тахлаб қўйилган шиша тахтачаларида ёғочдан ясалган ўйинчоқ маймунлар ҳайкали осилиб турарди.

Самолёт Копенгагенда бир соатча турди. Самолёт учини кутиб турган пассажирлардан стол ёнида ўтирган жигар ранг костюмли, қўлида плаши бор бир қора соч киши эътиборимни ўзига тортди. У пиджагининг ёқасига бизнинг олтинсимон ҳаво ранг «Дунёга тинчлик» значогимизни тақиб олганди. Унинг Совет Иттифоқидан эканлиги сезилиб турарди. Шу билан бир қаторда, чет эллик меҳмонлар ватанларига қайтиб кетар эканлар, ҳар турли совғалар билан бир қаторда, бундай значокларни кийимларига тақиб олиб кетишларини ҳам билардим. Иккала-мизнинг нигоҳимиз бир неча бор учрашиб қолди. Шундан кейин мен стол олдига бордим:

— Сиз москваликмисиз?

— Ҳа, москвалик,— деб қувонч билан жавоб берди нотаниш одам ва ўрнидан туриб ўзини танитди:— Архитектор Айрапетов Шовген Александрович. Индонезияга, Джокьякартага учмоқчиман, Джокьякартанинг икки юз йиллик тўйига бағишланган кўرғазмадаги Совет павильони менинг проектим асосида қуриляпти.

Айрапетов одамларга қараб туриб:

— Мен кеча келганман. Шу ерда тунадим. Бизнинг «Ту—104» самолётимиз данияликларда қандай таассурот қолдирганини гапириб беришди. Копенгагенга бизнинг самолётимиз келишини эшитганларида аэропортга минглаб одамлар йиғилибди.

...Тез орада Дания орқада қолди. Булутлар орасидан ҳаво ранг Кадет-Реннен бўғози кўринди. Германия Федератив республикаси устидан учиб ўтаётимиз, Гамбургда ўттиз минут, Дюссельдорфда эса кўп тўхтаб турдик. Иккинчи қаватнинг кенг, очиқ балконларида, пастдаги жойларда

немислар бола-чақалари билан пиво, сосиска, кофе ва мерженоелар истеъмол қилиш билан оворалар. Аэродромда эса резина ғилдиракли тракторлар, тепаси олабайроқ мато билан бекитилган очиқ вагончаларни судраб юрарди. Вагончаларда томошабинлар керилиб ўтиришарди. Уларга маълум ҳақ билан аэродромни томоша қилдиришарди. Бетон йўллар ўртасидаги ўтзорларда қўйлар подаси ўтлаб юрарди. Қўйларни итлар қўриқлар, бетон йўлга чиққанларини вовилаб орқаларига қайтариб турарди. Бу ерларда худди уруш бўлмагандек эди. Мана скамейкада ҳорғин ўтирувчи эски кўк қўйлакли уч аёлни кўрдим. Оқ сочли аёл кўз ўнгига рўй бераётган воқеаларга бепарво ўтирарди. Унинг кўзларига, оқ сочларига қараб туриб, уруш унинг қалбида тузалмас жароҳатлар қолдирганини сезиш мумкин.

...Германия Федератив республикаси ортда қолди. Швейцария бошланди. Самолётимиз Цюрихга тушаётган пайтда юқоридан қараганда ўрмонлар, экинзорлар, қишлоқлар жуда кўркам, шинам кўринди. Швейцария ўз соатлари, шоколадлари, куйловчи қутичалари, аниқ ишловчи станоклари билан дунёга машҳур. Аэропортда станокларни учратмайсиёз, аммо соатлар, шоколад ва куйловчи қутичалар дўкон пештоқларида тиқилиб ётибди. Аэропортнинг шинам, кўркам биносини кўргач, Айрапетов:

— Жуда яхши ишланган. Ҳеч бир ортиқча жойи йўқ. Ўзи унчалик катта бўлмаса ҳам қанчалар кенг ва ёруғдек туюлади-я!

Яна илгарилаб кетдик. Беш минг метр баландликда учаётган самолётимиз янада баландлади. Швейцария Альплари устидан уча бошладик. Мана тагимизда жигар ранг тоғ тизмалари, қорамтир ўтлоқлар, қуёш нурида тўқ бинафша рангга кирган Ўрта Ер денгизи соҳилларида аранг кўзга ташланиб турувчи Италиянинг кичик-кичик шаҳарчалари.

Цюрихда ҳаво салқин бўлган бўлса, Римда дим эди. Бу ер бошқа аэропортлардаги каби сокин, тинч эмас. Аэропортда хизмат қилувчи қора кўз итальян аёллари ингичка пошнали туфлиларини дўқиллатиб у ёқдан-бу ёққа ўтиб туришарди. Янги пассажирлар ҳам сон-саноксиз. Мана оқ-қора кийимдаги тўрт монах аёл. Уларнинг чехралари қонсиз, бу дунё ҳузур-ҳаловатидан воз кечган кўзлари ғамгин эди. Мана кичик жуссали талландлик бир

эркак ва унинг ёнида тилла ранг сочли бўйдор аёл дўкондаги каттакон, ярқироқ шол рўмолни қўлларига олиб кўришяпти. Аёлнинг чеҳраси ёришиб кетди. У кам гапирар, лекин рўмолни маҳкам ушлаб турарди. Таиландлик эркак сотувчи аёлдан ниманидир сўради, аёл унга жавоб берди. Шундан сўнг эркакнинг туси ўзгарди. Тилла ранг сочли аёлнинг чеҳраси ҳам хомуш тортди. У шол рўмолни афсусланиб пештахтага қайтиб қўйди. Шундан кейин у ҳамроҳига бир нима деди ва улар ойна ичида зирак ва узуклар турган дўкон олдига боришди. Чамаси таиландлик кичик жуссали кишининг ҳамёни ҳамроҳининг истагини қондиришга қурби етмади шекилли, антиқий кўринишдаги зиракни сотувчига қайтариб беришди. Тилла ранг сочли аёлнинг чеҳраси яна аввалгидек хотиржам қиёфага кирди...

Бизларни самолётга таклиф этишди. Маълум бўлишича, тўрт монах аёлдан иккитаси биз билан бирга учишар экан. Монах аёллар бир-бирлари билан ўпишиб хайрлашишди.

Жанубдаги каби қоронғилик тез тушди. Ётишга ҳозирланиш керак. Олдинда Римдан Абадангача бўлган саккиз соатлик йўл турибди.

«Сэс» ҳақида бир оғиз сўз

Скандинавиянинг «Скэндинэвиен эйрлайнз систем» номли авиацион компанияси пассажирларга яхши хизмати билан, самолётлар ҳаракати жадвалининг аниқлиги билан, учувчиларнинг яхши хизматлари билан ном қозонган. Тўрт моторли самолётлар Копенгаген, Стокгольм ва Ослодан деярли бутун дунёга учади. Яқиндан бери бизнинг аэрофлотимиз ҳам «Сэс» билан боғланди. Йўлнинг узоқ бўлишига қарамай, толиқмайсиз. Стюард ва стюардессалар жуда диққат-этибор билан муомалада бўлишади. Кейинчалик Токиодан азонда Гонконгга қайтаётганимизда стюард шаҳарнинг меҳмондўст одамларининг яхши жиҳатлари ҳақида қисқагина ҳикоя қилиб берди. Худди шу рейснинг ўзида самолётимиз Критдан ўтгач Италия соҳиллари тепасидан учиб бораркан, стюард тагимизда Неаполь, ўнг томонимиз эса Везувий шаҳри эканини эълон қилди. Самолёт бурилди-да, Везувий шаҳри устидан айланиб уча бошлади. Ҳар бир пассажир вулқоннинг қора оғзини аниқ

кўриши ва Ватанига қайтиб боргач, вулқонни ўз кўзи билан шундайгина яқиндан, балки ундан баландроқдан кўрганини ҳикоя қилиб беришлари учун атайлаб шундай айланиб учган эди.

...Мен ўриндиқнинг суянчиғини орқага суриб олиб, авиокомпаниянинг самолётларнинг учиш жадваллари, турли валюталарда билетларнинг нархлари, рухсатнома, юклар, отеллар ва ҳоказолар ҳақида маълумотлар кўрсатилган брошюрасини варақлаб ётдим. Жадвал рақамлари кўрсатилган бир саҳифада Совет Иттифоқидан бўлган бир пассажирнинг расми берилиб, унинг тагида «СЭС бошқа авиолинияларга қараганда Европа шаҳарларига, шу жумладан, Москвага кўпроқ хизмат қилмоқда» деган ёзув ҳам бор эди. Ҳар қандай совет сайёҳи ҳам бу улкан кубанка кийган йигитча расмини кўрганда хафа бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда бу кийимга қараб бизни таниб оламан деган одамнинг чет эл авиолинияларидаги ҳаракати зое кетадими, деб кўрқаман...

Қаерлардадир, пастда Ўрта Ер денгизи қорайиб кўринарди, биз Осиё қирғоқларига яқинлашиб қолгандик.

Британия протекторати

Мен стюардессанинг елками силкитишидан уйғониб кетдим. Самолётнинг ичи ёп-ёруғ бўлиб кетганди. Четга суриб қўйилган дераза парда орқасида қуёш чарақлаб кўринарди. Стюардесса илжайганча: «Ай эм сорри!» деди-да, тиззамга ёстиқча бериб, устига нонушта солинган патнисни қўйди. Патнисдаги кичик тарелкада қўзиқориндан тайёрланган омлет, булка нон, апельсин джеми бор эди. Чашкадаги кофедан буг кўтарилиб турарди. Янги кун бошланди. Биз тунда Ўрта Ер денгизи, Исроил, Сурия, Сауд Арабистони устидан учиб ўтдик. Жадвал бўйича Эрон кўрфазига жойлашган нефть ишлаб чиқариш марказларидан бири — Абадан шаҳрига қўнишимиз керак эди. Мен ойнадан қараган эдим, пастда оч-яшил сув сатҳини кўрдим. Мендан олдинроқ уйғонган Айрапетов:

— Биз Эрон кўрфази устидамыз, Абаданга қўнмадик, у ерни қуюқ туман босган экан. Қаергадир — узоқроқ ерга учиб боряпмиз,— деди.

Орадан бир-икки соат ўтгач, самолёт пасая бошлади. Пастда оқ-сарғиш қум, лой уйларнинг текис томлари кў-

ринди. Куннинг иссиғи сезила бошлади. Самолётнинг эшиги очилди. Чўп-устухон, устидаги энгил-бошлари йиртилиб бир ҳолатда бўлиб кетган хизматчилар самолётга зина қўйишди. Қизиб кетган қуёш нуридан кўз қамашарди. Сандун ҳаммомининг иссиқ хонаси бу ердаги дим ва ҳарорат олдида ҳеч гап эмас. Аэропортнинг кичкина биносига «Бахрайн» деб ёзиб қўйилганди. Маълум бўлишича, биз Британия қўл остидаги Бахрайн оролига бориб қолибмиз. Англия бу оролларни 1820 йилда босиб олган бўлиб, XIX асрнинг иккинчи ярмига келганда у оролларда мустақкам ўрнашиб олгач, Бахрайннинг Шайхи билан маълум шартномалар тузиб, улар устидан протекторат ўрнатиб олган. Аҳолиси форслардан ва араблардан иборат бўлган бу оролларни Эрон ўз қўлига олишга ҳаракат қилмоқда. Аммо ҳозир оролларнинг расмий хўжайини Американинг «Бахрайн петролеум компани»си бўлиб, у йилига икки миллион тоннага яқин нефть қазиб олмоқда.

Ўртача катталиқдаги хонага кенг, юмшоқ креслолар ва пастак-пастак столчалар қўйилган, шифтдаги икки параклик вентилятор тинмай айлангани билан хонани совутишга ожизлик қиларди. Саёҳатга нейлон кўйлак кийиб кетаётганларга иссиқ айниқса сезиларди. Оёқ яланг бир хизматчи муз солинган банкаларда ананас шарбати олиб келди. Банкаларга: «Чикагода тайёрланган» деб ёзиб қўйилганди. Бошқа бир хизматчи қоғоз пакетлар улашиб чиқди. Пакетнинг ичида одеколон сепилган салфеткалар бор экан, улар юз-кўзларидаги терни артиш учун эди. Қандайдир бир корчалон портфелини очиб, авторучкасини олди-ю, аммо у билан ёзолмади; ручкани столга қўйиб шифтга тикилди. Монах аёллар ўзларига тегишли шарбатни ичиб бўлгач, пулга кока-кола ичишди. Она сути оғзидан кетмаган бир америка солдати оёқларини стол устига қўйганича креслога узала тушиб ётарди. У самолётга Римдан чиққанди. Унинг ёнидаги қўй кўзлари гамгин боқувчи бир итальян аёли китоб ўқиб ўтирар экан, ҳар замон-ҳар замонда солдатга хўмрайиб қараб қўярди. Ҳамма вентилятордан аранг эсаётган шабададан баҳраманд бўлиш учун унинг атрофига гир айланиб тизилишиб олганди. Фақат икки киши иссиққа бардош бераётганди. Кичик жуссали тайландлик эркак ва тилла ранг сочили, кўк кўзли новча аёл яна дўкон олдида пайдо бўлишди. Ҳозир у аёл қўлида тилла соат ушлаб турарди. Унинг чеҳраси очилиб, кўзлари ёниб турар, қизғиш пеша-

насида тер томчилари милтилларди. Эркак қўлидаги соатни анчагача у ёқ-бу ёғини айлантириб турди-да, кейин сотувчига мурожаат қилди. Сотувчининг жавобини эшитгач, чуқур хўрсиниб, елкасини қисиб қўйди ва соатни сотувчига қайтариб берди. Тилла ранг сочли аёлнинг чеҳраси яна хомуш тортиб, дўкондан нари кетди. Сотувчи соатни қўлида ўйнаб, кўз-кўз қилгач, ойнаванд витринага солди-да, шиқ этиб қулфлаб қўйди. Орадан бир соатдан кўпроқ вақт ўтишига қарамай, учиш ҳақида эълон бўлмади. Биздан нарироқда бир кўк кўзли малла киши гапга қулоқ солиб турарди. Унинг эғнида тўқ кўк пижама шим ва апельсин рангли калта енг кўйлак.

— Сиз Россиядан келдингизми?— деб сўради у русчалаб.

— Ҳа, сиз-чи?

— Тель-Авивдан.

— Узоқ жойга учяпсизми?

— Делига.

— Корчалонмисиз?

Суҳбатдошимиз бош чайқаб қўйди.

— Ишчиман. Соябон ясайман.

— Нима-нима?

— Соябон.

— Нима, ватанингизда қуёш йўқми?

— Бор, ҳатто керагидан ҳам кўп... Лекин бизнинг мамлакатимиз унчалик катта эмас. Ҳамма ёққа соябон ясаб бўлинган. Менинг исмим Борис.— У яна давом этиб, сўзига қўшимча қилди:— Сизларнинг футболчиларингиз бизларники билан футбол ўйнаганда кўрган эдим. Афсуски, бизнинг команда ютқазиб қўйди.

Биз унинг фикрига қўшилмаслигимизни айтдик. Борис кулиб қўйди.

— Бу масалада фикримиз бир ердан чиқади деб ўйлаганим ҳам йўқ. Болаларингиз борми?— деб сўради у яна тўсатдан.

— Бор.

— Уйда етти ойлик қизим қолди. Уни соғиняпман... Биласизми, бизда «Евгений Онегин»ни таржима қилишди. Сизларнинг киноларингизни ҳам кўрсатишяпти, хабарингиз борми? Мана бу куй сизга танишми?— у ярим овоз билан «Қувноқ болалар» фильмидаги бир қўшиқни хиргойи қила бошлади.

Шу пайт посадка эълон қилиб қолишди. Тизилишиб

самолётга чиқа бошладик. Шу лаҳзада мен бир қизик воқеанинг шоҳиди бўлдим: монах аёллардан бири кўйлаги бурмаси орасидан фотоаппарат чиқариб, хотиржам бир қиёфада бўм-бўш аэродромни, самолётимизни, самолёт олдида саф тартиб тизилиб турган бешта қоқсуяк хизматчини сурагга олди.

Самолёт бетон йўлдан кўтарилди ва дипломатик ҳужжатларда айтилганидек «Англия билан алоҳида муносабатда бўлган» Бахрайн ороллари устига кўтарилдик.

Қиёмни яхши кўрадиган қиз

Узоқ йўللарда зерикмаслик усулларида бири журнал ўқишдир. Пассажирлар олдидаги икки витринада америка, инглиз, француз, немис, япон журналлари турарди, улардан хоҳлаганингизни олиб ўқишингиз, томоша қилишингиз мумкин.

Шу кунлардаги журналлар Бельгиянинг Буда де Казье шахтасига тушган ўтда фожиона ҳалок бўлган шахтёрлар ҳақидаги ҳамда Атлантик океанининг Америка қирғоғида бир-бирига урилиб кетган шведларнинг «Стокгольм» кемаси билан итальянларнинг «Андреа Дориа» кемаси ҳақидаги маълумотлар билан тўла эди. Фалокат туфайли сувга чўккан итальян кемасидан қирқ йўловчи ҳалок бўлганди. Бу фалокатнинг баъзи кўринишларини биз Стокгольмда бўлганимизда кинохроника экранида ҳам кўрган эдик. Журналларда бу воқеанинг икир-чикирларига қадар хабар қилинарди. Иккала кемада ҳам мавжуд бўлмиш радар қурилмалари бу фожианинг олдини олишга ёрдам бермаганидан таажжуб билдириларди. Шведларнинг кемасидаги радар қурилмасининг ишламай қолгани айтилар, лекин шу ернинг ўзида «Стокгольм» кемаси капитани бунинкор этгани ёзилганди. Иккала кема «нулевое эхо» зонасига, яъни радар установкаси зонасига бевосита яқин жойга келиб қолган бўлса керак, деган тахминлар ҳам бор эди. Фожа юз берган жойга яқин ерда учиб бораётган французларнинг «Иль де франс» лайнери «Андреа Дориа» кемасининг 760 кишидан кўпроқ пассажирини қутқариб, уларни Нью-Йорк гаванига олиб борганди.

Мен океан пароходларининг тўқнашган пайтини тасвирловчи қора, хира фотоларни кўздан кечирдим.

Менинг ёнимда ёш бир немис аёли ўтирарди. Мен уни самолётга қаерда чиққанини, Гамбургдами, Дюссельдорф-

дами билмадим, аммо унинг мураббони яхши кўришини билиб олдим. Авваллари ҳам, бугун эрталабдан бошлаб ҳам, Бахрайндаги дим, иссиқларда ҳам стаканга қулупнай мураббосини тўлдириб олиб қошиқлаб еб ўтирарди. Самолётимиз Араб денгизи устидан учиб бораётган ҳозирги пайтда ҳам у салфетка билан лабларини артиб, бўшаган стаканни каттакон чарм сумкага бекитиб, атрофга назар ташлаб қўйди. Менинг тикилиб турганимни сезиб журнални кўрсатганча:

— Фожиа!— деб қўйди.

— Ҳа,— дедим унинг сўзини тасдиқлаб.

У журнални қўлига олиб, бир неча саҳифани варақлади-да, бир суратни кўрсатди. Суратда танк, ёш солдатлар ҳамда ҳарбий хариталар учун типик бўлмиш стрелкалар схемаси тасвирланганди.

— Бу фожиа,— деб яна қайтарди у.

Бу Швейцария журнали эди. Мақола «Армиямизга янги доктрина керакми?» деб аталарди. Мақола автори Швейцария марказидаги атом урушини тасвирлаганди. Автор уруш бўлиб қоладиган тақдирда Швейцария қуроли кучларининг ҳозирги аҳволи билан ғалаба қозониб бўлмаслигини исботларди. «Қуролланиш ва ўз атом қуролига эга бўлиш керак»— мақола ғояси ана шундан иборат эди. Швейцариянинг «Ди вохе» журналига ўз ўқувчиларини қўрқитишнинг нима зарурати бор экан?!— деган хаёл билан кулиб қўйдим. Аммо ёнимдаги аёл ҳамроҳим бу масалага жуда жиддий муносабатда бўлаётганди.

— Бизнинг Ғарбий Германияда бу нарса жуда кучли. Бу бизнинг фожиамиз,— деди у.— Атлантикадаги кема-лар тўқнашуви бизнинг фожиамиз олдида ҳеч гап эмас. Сиз Совет Иттифоқидан бўлганингиз учун ҳам буларни гапиряпман.

Мен ҳамроҳимга яна қараб қўйдим. У журнални қайтиб бериб, сумкасидан ола-була дафтарча олди. Мен бўлсам бу аёлни дунёда қулупнай мураббосидан бўлак нарса қизиқтирмайди, деб юрибман...

Осиё устида жала

Биз Покистонга яқинлашганимиз сари об-ҳаво ёмонлашаверди. Тагимизда қора булутлар сузиб юрарди. Араб денгизи кўринмай қолди. Самолётимиз силкиниб-силкиниб қўярди. Бизлар лугат ёрдамида транзит анкета-

сини тўлдира бошладик. Унда ҳар хил саволлар билан бир қаторда «Сиз охирги тўққиз кун ичида қаерларда бўлдингиз?» (Ҳар бир кун ҳақида алоҳида-алоҳида тўхталиш керак эди) ва «Сариқ безгакка қарши эмлатган-мисиз?» деган саволлар ҳам бор эди.

Самолёт тумандан чиқиб пасая бошлади. Қанотлардан сув шовиллаб оқа бошлади. Пирпираклар атрофида оқ шуъла пайдо бўлди. У бетон йўлдан ғизиллаб борар экан, атрофга халқоб сувлар сачратарди. Карачида кўпчилик бошқа самолётларга ўтиб кетди. Монах аёллар ҳам америка паспортини кўрсатиб, тўсатдан тушиб кетишди. Кийимини одатдаги кийим билан ўзгартириб олган Тель-Авивлик Борис ҳам қўлини силкитиб хайрлашиб тушиб кетди. Мураббони яхши кўрадиган немис аёл ҳам тушиб қолди. Шимларимизнинг почасини шимариб олиб, асфальтдан тизза бўйи халқоблардан йигирма метрча жойга юриб бордик ва транзит пассажирлар учун ажратилган каттагина хонага кирдик. Қарашлари ўткир битта покстонлик аёл паспорт ва анкеталаримизни йиғиштириб олиб, ўрнига ола-була қогоз берди, у билан баланд пештахтали буфетга борсак хоҳлаган лимонаддан бир шиша ёки кока-кола олиш мумкин экан.

Биз талонларимизни узатган эдик, қизил хожидўппилик буфетчи индамай қалам узатди-да, бармоғи билан талонни ниқтаб кўрсатиб, қўл қўйинглар, деган ишорани қилди. Кўринишдан, бу ерда ҳужжатларни расмийлаштиришга алоҳида эътибор қилинар экан. Аэродромда ёмгир шатирлатиб уриб турса ҳам самолёт заправка қилинаверди. Самолётимиз эндиликда Карачидан Калькуттага учини — бутун Ҳиндистонни босиб ўтиши керак эди. Обҳаво туфайли жадвалдан ҳам чиқиб кетдик. Карачида қолдик. Автобус бизни аэропорт билан самолёт оралигидаги йигирма метрлик масофага олиб бораётганда қоронғи бўлиб қолганди. Стюард бирмалик икки мўйсафидни қўлтигидан суяб олиб келди. Чолнинг устида катак-катак кўк камзул, кампир эса қора кийиб, кўзойнак тақиб олганди. Чолнинг қўлида узун-узун икки сумка ва йигирманчи йилларда одат бўлган тунука чойнак бор эди. Чол етиб бориши билан ўриндиққа чордана қуриб ўтириб олди. Унинг ёнида ўтирган тайландлик эркек билан тилла соч аёл унга қараб афтини буруштиришди. Карачидаги залда совғалар сотиладиган дўконча бўлмагани сабабли аёл бу сафар ҳамроҳини ташвишга қўймади.

Самолёт қоп-қоронги осмонда учиб борар экан, на ерда чироқлар, на осмонда юлдузлар бор эди. Айрапетов самолётга чиққан янги йўловчиларни кузатиб келар экан, бирмалик кампирнинг тепасидаги махсус тешикчадан ғувиллаб кираётган шамолдан совуққотаётганини кўриб қолди. Кампир атрофга олазарак бўлиб тикиларди. Айрапетов ўрнидан туриб, бориб тешикчани бураб бекитди, аёлнинг бошига ёстиқча қўйиб қайтиб желиб жойига ўтирди. Бирмалик кампир бош иргаб миннатдорчилик билдирди, ҳоргин кўзини юмиб олди. Айрапетовнинг бу ишини биров ҳайрон бўлиб, биров қизиқиб, биров хурсанд бўлиб кузатиб турди. Тилла ранг сочли новча аёл биздан олдинроқда ўтирган Айрапетовни кўриш учун ўрнидан ҳам турди. Айрапетов бўлса бутун йўл бўйи қўлидан тушмаган рус-инглиз лугатини яна қўлига олиб мутолаага киришиб кетганди.

Шундан кейин стюард олдимга келиб таклиф эта бошлади: чунки менга Карачидан берилган билетда самолётнинг дум томонидаги махсус хонасидан жой ажратилган эди. Юмшоқ креслоларга ўрин солиниб, парда билан тўсиб қўйилган экан. Мен ётдим. Самолётнинг бу ери кўпроқ силкитиб борарди. Уйқумда худди самолётнинг думи узилиб, қаёққадир тушиб кетаётгандек бўлардим. Бир неча бор ойнадан ташқарига қарадим, аммо зимистонда ёмғир томчиларидан бўлак ҳеч нарсани кўролмадим. Қаттиқ силкинишдан яна уйғониб пастга қараган эдим, ердаги кўк ва яшил чироқларнинг сувдаги аксини кўрдим. Пастдан одамларнинг гаплашаётган овозлари эшитилди, шундагина Калькуттага келганимизни билдим.

Рангун ва Бирмада қўниб ўтиб, азонда Бангкокка йўл олдик. Таиландда ёмғир йўқ эди. Аммо тўрт бурчак шаклида канаалар кесиб ўтувчи далааларга сув тошиб ётарди. Чакалакзорлар, уйлар, экинлар ёмғир сувида қолган, осмонда парча-пурча булутлар сузиб юрарди. Пастлаб бораётган самолётимизни икки томонида Менам дарёсининг икки соҳилига жойлашган Бангкок шаҳрининг яшил кварталлари гизиллаб ўтиб борарди. Самолёт ойнасидан шаҳарии кесиб ўтган канаалар, тош деворли уйларнинг қизил томлари, кичик-кичик кўлларда қалқиб сузиб борувчи қайиқлар кўриниб турарди. Лойқа суви билан яшил соҳилдан ажраб фарқланиб турувчи дарёдан жуда кўп кемалар сузиб борарди.

Самолётимиз бетон йўл четида турган баланд-баланд са-

молётлар олдидан ғилдираб борарди. Бу самолётлар устида АҚШнинг ҳарбий ҳаво флотини англатувчи беш қиррали қора юлдуз тасвири бор эди. Айрапетов зинадан пастга тушаётганида ҳам русча-инглизча лугатни қўлидан қўймади. Шу ерда у бошқа самолётга ўтиши керак эди.

Кичик жуссали таиландлик эркак кетидан тилла сочли кўк кўз, новча аёл қўлида сумкаси билан самолётдан чиқар экан, унинг кўринишидаги мағрурлик ўрнини эндиликда итоаткорлик эгаллаб олганди.

Мен ойнадан қарадим. Кўринишдан Бангкок аэропортининг биносини кенгайтираётганми ёки ёнига қўшишаётганми экан. Зинада қора шим ва нимча кийган, бошида ихчам похол шляпалик таиланд аёллари елкаларида кул ранг тоштўлатилган сават билан юқорига чиқишарди.

Қанотларига қора юлдуз расми чизилган икки кишилик ўқув-машқ самолётлари учиб турарди.

Барибир эмлаш керак

Камбоджа устида учиб бораётганимизда олдимга малла соч стюардесса елкасида пуфланган, худди жилеткага ўхшаш резина қопчиқ билан келди. У оғзи яқинида унчалик катта бўлмаган шлангни ушлаб турар экан, мабодо зарурат тугилиб қолса, бу аппаратдан қандай фойдаланишни имо-ишора билан тушунтиришга ҳаракат қилди... Бир йўловчи бу қопчиқ масаласида ҳазиллашиб:

— Тинч океаннинг бу қисмида акулалар жуда кўп, қутқарувчи қопчиқни акулалар анқовлик қилиб бизни тилка-пора қилмай турган пайтда ёки жасадимизнинг омон қолган қисми бир оз бўлса-да, сув юзида сузиб юрсин учун кийишимиз керак экан-да,— деди.

Самолёт Жанубий Вьетнам устидан ўта бошлади. Пастда қизғиш-жигар ранг тоғ ёнбагирларидаги қорамтир-кўкиш кўриниш кўзга ғира-шира ташланиб турарди. Мен соатимга қарадим. Соат миллари беш ярим бўлганини билдириб турарди. Қуёш ҳали тикка эди. Стюардесса патнисда пешинги овқатни олиб келди. Мен нонушта пайти ухлаб қолган эканман. Стокгольм вақтини Токиога қадар сақлаб бормоқчи бўлдим, аммо янглишиб кетдим. Соатимни стюардессанинг соатига қараб Токио вақтига тўғрилаб олдим; Токио вақти Стокгольм вақтидан саккиз соат, Москва вақтидан олти соат фарқ қилар экан.

Самолётимиз сарғиш денгиз соҳили минтақасидан ўтгач, ажиб тўқ ҳаво кўринишга эга бўлган Жанубий Хитой денгизи устидан уча бошлади. Аввалига чўзиқроқ балиқчи қайиқлар кўриниб турди, кейин улар орқада қолиб, узун-узун оқиш булутлар кўрина бошлади. Самолётимиз Филиппинга яқинлашгани сари бундай булутлар кўпайиб, қалинлашиб борди. Бир ерга борганда қуёш нури самолёт пирпирақларига тушиб синиб камалак ҳосил қилди, у булутларни кесиб ўтгандан кейин кўриниши ўзгарди. Беш соатлардан сўнг океанда яна кичик-кичик ороллар кўрина бошлади. Шу пайт стюард келиб:

— Илтимос, ўлатга қарши эмланганлигингиз ҳақидаги справкангизни ҳозирланг.

Иш чатоқ бўлишини сеза бошладим. Менда бундай справка йўқ эди. Буни стюардга маълум қилдим.

— Йўқ?!— деди стюард. Унинг ҳозирги кўринишидан соатимни Токио вақтига шошиброқ тўғрилаганимни сездим.

— Йўқ,— дедим мен аҳволим танг эканини тушунган ҳолда.

— Стокгольмда беришмадимиз?

— Йўқ.

Стюард менга афсусланиб тикилди-да, олдимдан нари кетди. Шу пайт океандан самолёт томонга қандайдир қорамтир-кўкиш, калтакесакка ўхшаган нарсалар ўрмалаб келаётгандек бўлди — бу Филиппин ороллари эди. Маниланнинг кўриниши нима учундир худди Бангкокни эслатиб турарди. Балки бу ерда ҳам ёмгир ёғиб ўтиб, шаҳар кўчалари сувга тўлганидан шундаймикан? Самолётимиз аэродром йўлкасидан ғилдираб бориб бир силкиниб тўхтади — қаршимизда филиппинлик чиновниклар ҳозир бўлишди. Менга бир озгина вақт ўз жойимда ўтириб туришни буюришди, аммо йўловчилар самолётдан тушиб бўлишгач, менга ҳам туришга рухсат беришди. Аэропортнинг кичиккина ёғоч биносига кираверишда ҳарбий формадаги бир киши фотоаппаратимнинг қайишидан ушлаб кўрди, бизни бошлаб келаётган чиновник бўлса фотоаппаратимнинг футлярига бўр билан крест аломати чизиб қўйди. Бу белги мазмундан ресторанга кириш учун рухсат эди. Ресторанда ҳар бир йўловчининг олдига бир стакандан ананас шарбати қўйишди. Похол найчадан шарбат шимираб эканман, эмланганим ҳақидаги ярамас справканинг йўқлиги туфайли мени қандай ташвишлар кутаётганини ўйлардим. Москвадаки ёки Стокгольмдаки кимдир шундай справка керак-

лигини айтиши керак эди-да. Аммо ҳеч ким эмлаш ҳақида қайта сўрамади, бундан ҳайрон бўлдим. Самолёт яна осмонга кўтарилди. Бу кўтарилишни рус аравакашларининг тили билан айтганда Маниладан Токиога етиб олиш учун сўнгги интилиш деб аташ мумкин эди. Токиога бирга учиши керак бўлган йўловчилар жуда оз қолди.

Бир оз вақт серўрмон тоғлар тепасидан учдик. Шунда ҳаёлимга япон босқинчиларига қарши қаҳрамонларча курашган филиппинлик партизанлар шу ўрмонларга яширинган бўлсалар керак, деган фикр келди. Шундан кейин қуруқликдан денгиз устига ўтдик. Самолётимизнинг чап томонида афсонавий шакллarga эга бўлган қорамтир булутлар орқасига — денгизга қирмизи ранг қуёш ботиб борарди. Ҳозир Японияга учиб бораётганимиз сабабли бўлса керак, қуёшнинг бу кўриниши атом портлашини тасвирловчи сурат ва фотографияларда кўрганимиз — қирмизи олов, унинг тепасидаги улкан қизғиш аланга, тутун уюмига ўхшаб кетди. Бу кўриниш анчагача давом этди. Олов ғойиб бўлгандан кейин ҳам қорамтир булутлар орқасида заррин нурлар шуъалаланиб, қизариб турди. Кейин ҳамма ёқни қоронғилик, сокинлик эгаллаб олди. Осмонда юлдузлар пайдо бўлди. Учишнинг учинчи куни бошланди.

Йўлнинг бешинчи соати охирларида чап томонимиздан қанотларига қизил чироқлар ўрнатилган реактив самолёт пайдо бўлди. Қаердадир яқин ўртада японларнинг Окинава ороли бўлиши керак. Америкаликлар бу оролни Тинч океандаги ўзларининг асосий ҳарбий ҳаво базаларига айлантириб олганлар.

...Учишнинг саккизинчи соатида пастда Япония чироқлари онда-сонда милтиллай бошлади. Узоқ йўл тугаб, манзил яқинлашди. Токио вақти билан ярим кеча эди. Стокгольмдан чиққанимиздан бери эллик олти соат ҳавода бўлдик. Деярли ўн етти минг километр йўл босдик. Тез орада Токионинг ҳаво ~~ранг~~ чироқлари жимирлай бошлади.

Бетон йўлнинг икки томонида ҳаво ранг чироқлар, яхшилаб ёритилган аэропорт биноси. Бизларни Японияга келган совет делегацияси ва япониялик дўстлар кутиб олишди. Келганларни текшириш пайти бу ерда ҳам эмлаш ҳақида гап бўлди. Мана чироқлари хира, зим-зиё Токио кўчаларидан автомашиналарда ғизиллаб бормоқдамиз. «Акасака Принц-отель»ининг подъезди. Портъе очик чехра би-

лан кутиб олди. Меҳмонхонада тўсатдан чироқ ўчиб қолди. Чи роқ ҳам, сув ҳам йўқ. Ярим кеча бўлишига қарамай ҳавонинг димлиги сезилиб турарди. Балконнинг эшигини очиб қўйган билан ҳам салқинлик сезилмади. Лекин нима бўлганда ҳам бу Токио эди. Эртага конференцияда қатнашиш учун Нагасакига жўнашимиз керак. Жўнашга бир неча соат вақт қолганди. Балконнинг очиқ эшигидан чирildoқларнинг бетўхтов чириллаши эшитилиб турарди.

Америка ҳарбий базаси орқали Нагасакига бориш

Эрталаб Токиода кўп нарсалардан хабардор бўлдик. Деярли бутун чет эл делегатлари Нагасакига кеча поезд билан кетишган экан. Биз Фукуока шаҳрига қадар самолётда бориб, у ердан Нагасакига борадиган поездга ўтиришимиз керак эди.

Осиё картасига қарайдиган бўлсак Япония жуда кичикка ўхшаб кўринади. Биринчи кун эрталаб Токиода турганимда ҳам менга худди шундай туюлди. Ҳаёлимда, самолётга ўтирсак бир-бир ярим соатларда Нагасакига етиб борадигандек эдик. Стокгольмдан Токиога учиб боргач, ердаги ҳар қандай масофа ҳам мен учун жуда яқиндек туюладиган бўлиб қолди.

Соат ўн бирларда аэродромга келдик. Самолёт кеч келар эмиш, деб эшитдик. Кун жуда иссиқ эди. Елпиғич ҳам ёрдам беролмади. Шифтдаги вентилятор тагидагина жон сақлаш, бемалолроқ нафас олиш мумкин эди. Ҳамма — бизлар ҳам, японлар ҳам қора терга тушиб кетдик. Бизга ҳамроҳ бўлиб бораётган публицист ёзувчи Вада тез-тез соатига қараб қўярди, у охири:

— Кечга қолдик,— деди.

— Нега энди кеч қоламиз?

— Поезддан кеч қолдик. Ҳозир ҳавога кўтарилган тақдирда ҳам барибир Нагасаки поездига етиб боролмаймиз.

Аммо ҳавога ҳадеганда кўтарила қолмадик. Икки соатдан кейингина самолётга таклиф этишди. Бу шалоқ арава олтмиш кишилиқ йўловчи билан лиқ тўлди. Орадан бир оз ўтгач, жажжи бир стюардесса:

— Моторларнинг бузуқлиги туфайли учиш кечиктирилади,— деб қолди.

Вада бизларга фожиали қараш қилиб, қўл силтаб қўй-

ди. Ҳаммамиз иссиқдан худди қуёнлардек қўларимизни қизартириб ўтирардик. Охири стюардесса:

— Капитан Кристи учишга рухсат сўради,— деб эълон қилди.

Ҳавонинг ҳаддан ташқари димлиги бўлмаганда, капитан Кристи раҳбарлигидаги самолётнинг учиши жуда тантанали тус олган бўлиши мумкин эди.

— Учишга рухсат олинди,— деб эълон қилди стюардесса.

Ҳавога эсон-омон кўтарилиб олдик. Советгич аппаратлар ишлаб, самолётнинг ичи аста-секин салқинлаша бошлади. Салкам уч соатда Фукуока шаҳрига етиб бордик. Фукуока шаҳрининг ўнг томонида Хиросима шаҳри жойлашган экан. Чексиз кулфатлар тортган, инсоният тарихида биринчи бўлиб атом бомбасининг портлашини ўз бошида синаб кўрган шаҳарни кўриш учун ҳамма самолёт ойнасига ёпишди.

Самолёт қанотлари тагида каттакон аэродром кўринди. Аэродромнинг у ер-бу ерларида реактив истребитель самолётлари кўзга ташланарди. Йўловчилар бетон йўлга тушишди. Шундайгина самолёт олдида автобус турарди. Биз дарвоза томонга юрдик, йўлнинг икки томони дарвозага қадар тиканли симлар билан ажратиб қўйилганди.

Аэродромда одамлар ишлашарди. Скреперлар тупроқ қазир, одамлар бетон қорадиган машинадаги бетонни йўлга ётқизишар, ғишт теришар эди. Кенг похол шляпали ишчиларни аэропортнинг ҳамма ерида учратиш мумкин эди. Ангарлар олдида Америка учувчилари юришарди. Дарвоза олдида соқчилар турарди. Тиканли симга: «Суратга олиш ман этилади» деб ёзилган плакат осиб қўйилганди. Япон пассажирлари аэродром территориясидан зудлик билан чиқариб юборилганликларидан, граждан самолёти бегонадек кутиб олинганидан, Америка ҳарбий самолётлари эса кичик япон ерида қанотларини бемалол ёзиб, бегона машина ковлаётган тупроқни текисловчи похол шляпалик оғзин ишчилар устидан ҳукмрондек туришидан ҳайрон қолдилар.

Автобус бизни аэродромдан четга олиб чиқди-да, тўхтади. Тиканлик сим олдида бир группа ёшлар қўлларига гуллар, делегациямизни қутловчи русча сўзлар ёзилган плакатлар кўтариб туришарди. Гулларни қўлимизга тутқазишди. Енгил машиналарда Фукуока шаҳрига жўнадик.

Ана шу ердагина Японияни тушуна бошладик.

Фукуока — саноат шаҳри атрофида бўлган одам бу ердаги ишчиларнинг қийин аҳволда яшабини кўриши мумкин. Вокзал олдида бизни анча-мунча одамлар кутиб туршарди. Кўришиб, сўрашиб бўлганимиздан кейин кимдир қўлини силкиган эди, йигит-қизлар бир-бирларининг қўлларини ушлаб, тебраниб туриб ажойиб, эсда қоладиган қўшиқ ижро эта бошлашди. Қаршимиздаги сергак қиёфали аккордеонист қўшиққа жўр бўлар экан, унинг қўллари аккордеон клавишларида чаққон-чаққон ҳаракатланарди.

— Қўшиқ «Атом бомбага йўл қўймаймиз» деб аталади,— деди бир йигитча рус сўзларини аранг талаффуз қилиб.

Ҳаммамиз хурсанд бўлдик.

— Сиз русча биласизми?

— Бир оз... Фақат мен эмас... Бизда русчани ўрганувчи студентлар бор.

Суҳбат бошланиб кетди.

— «Отелло» номли янги кинокартинангиз бизда тез орада кўрсатиладими?

— Режиссёр Сергей Герасимов ҳозир қандай фильм устида ишляпти?

Бу кичиккина шаҳардаги одамлар бизнинг театрларимиз, адабиётимиз, медицинамизда қилнаётган ишларни қанчалик яхши билишлари, энг асосийси, шунчалик қизиқишларини кўриб ҳайрон қолар, саволларига жавоб беришга аранг улгурардик.

Вақт ўтишига қарамай, ҳамон вокзалнинг кичик бир хонасида ўтирардик. Биз чиқишимиз керак бўлган поезд аллақачонлар ўтиб кетган экан. Фукуокага борадиган поезд соат кечки ўнларда, Нагасакига эса ярим кечада келди. Вада ҳаммадан кўпроқ ташвишланарди.

— Нагасакига қадар бу ердан қанча километр,— деб сўради у бизни қарши олган группа раҳбаридан.

— Уч юз километрча келади.

— Балки машинада борган дурустроқдир?

— Йўлнинг мазаси йўқ-да!

Орадан бир неча минут ўтгач, яна бошқа, Хайки станциясига қадар яқин ўртада ўтадиган поездда кетилса-да, у ердан Исигава станциясига борадиган бошқа поездга чиқиб, кейин такси олиб, охириги ўттиз километрни автомашинада босилса деган фикр туғилиб қолди. Ҳаммамиз

рози бўлди, шундай қилинадиган бўлса Нагасакига соат ўн иккиларда етиб боришимиз мумкин эди.

Перрондаги сўнгги хайрлашув. Поезд йўлга тушди. Икки томондан қишлоқлар, шопиялар липиллаб ўта бошлади. Қизил ва қора иероглифлар билан ёзилган, отишдан машқ ўтказишда ишлатиладиган каттакон тахтага ўхшаш реклама эълонлари осиглиқ турарди. Кичик-кичик, бежирим уйлар ортига қуёш тезда ботиб кетди. Чироқлар ёқилди. Уйлар олдида одамлар ўтиришарди. Хотинлари эрларининг оёқларини ювишар, эрлар бўлса қўлларини тиззаларига қўйганича хаёл суриб ўтиришарди. Шлагбаум олдида тўхтаб турган велосипедчилар липиллаб ўтаётган вагонларга тикилишарди.

Қоронғи туша бошлади. Йўловчилар ўзларини эркин ҳис қилишар, баъзилар майда, думалоқ тошларда шашкага ўхшаган ўйин ўйнашар, баъзилар китоб, журнал, газеталар ўқишарди. Ҳамма кўйлагини ечиб, майкада ўтирарди. Японияда кўпроқ оқ кийим кийишарди. Кимоно киймаган эркакларнинг эғнида кечқурун ишдан кейин албатта оқ кўйлак, аёлларида эса оппоқ кофта бўлади. Ҳамманинг қўлида елпигичдан ташқари терни артиб туриш учун гулли сочиқ бўлади. Социқ керак бўлмаган пайтда уни белбоғ орасига қистириб олишади. Поездга чиққан одам аввал умивальникка бориб, яхшилаб ювиниб-тараниб олгач, ўз жойига келиб ўтиради...

Одамлар бизларга жуда қизиқиб қолишди...

Калта, ялтироқ кўйлак кийган битта семиз киши олдимизга келиб:

— Русмисизлар? — деди.

— Ҳа.

— Нагасакида бўладиган конференцияга кетяпсизларми?

— Ҳа.

— Бизлар ҳам. Осака шаҳридан вакиллармиз. Бизнинг шаҳримиздан юздан ошиқ киши боради.

Станцияга етишимизга ярим соатча қолганда Вада:

— Поездимиз уч минут кечга қоляпти. Хайки станциясида беш минут эмас, икки минут тўхтаймиз, — деди.

Ҳаммамиз бир-биримизга қараб олдик: борди-ю, поезд яна бир ярим минутга кеч қолса-чи?

Бошқа поездга чиқиб олиш учун перронда югуриб бора-япмиз. Жадвалдаги фарқ бир ярим минут экаи. Юриб кетаётган поездга югуриб етиб олиб, чамадонларимизни ва-

гон ичига ирғитдик-да, кейин ўзимиз чиқиб олдик. Учинчи класс вагони экан. Хира чироқ тахта ўтирғичлар ҳамда ундаги ўтирган одамларни аранг ёритиб турарди. Ўтирган икки кампирнинг кофталари ёғи чиқиб, кир бўлиб кетибди. Бир ишчи чарчоқдан боши осилиб, мудраб борарди. Қаршимиздаги маст киши кўзларини юмиб олганди. У бир пайт кўзини очди-да, чамадонларимизга ва энгилбошимизга тикилиб, хўрсиниб қўйди, кейин яна кўзларини юмиб олди. Орадан бир оз вақт ўтгач, у поезднинг силташидан чўчиб ўрнидан турди-да, аранг юриб тамбурга чиқиб кетди. Ташқари қоронғи, дим, осмонда эса юлдузлар кўриниб туради. Мана, ниҳоят Исигава станциясига ҳам етиб келдик. Вокзалда икки автомашина турарди. Унқир-чўнқир тошлоқ йўлдан Нагасакига боряпмиз. Кундузги югур-югурдан, иссиқдан кейин бир оз ўзимизга келгандек, жим боряпмиз. Машинанинг деразаларидан муздек шамол эсиб турибди. Биз билан бораётганларнинг биттаси шофёрдан:

— Сиз Нагасакида бўлганмисиз, америкаликлар шаҳарга қачон атом бомбаси ташлашганди?— деб сўради.

— Йўқ, мен шаҳардан бир неча километр узоқда эдим.

— Сиз турган жойингизда портлашдан ҳеч ким шикастлангани йўқми?

Шофёр қоронғида орқага ўгирилиб қаради.

— Бу ерда олтмиш минг киши ўлди.

— Сизнинг оилангизда-чи?

— Бу ерда жабрланмаган оила қолибдими? Ҳамма жабрланди... Ҳозир ҳам азобини тортмоқда...

— Қандай азоб?

— Борганингизда кўрасиз,— деди шофёр қисқа қилиб.

Ич томонига оқ тош терилган узун туннелдан Нагасакига кириб бордик.

«Аждаҳо ва қуёш»

Тинч океан соҳилида, Нагасакидан йигирма километрларча узоқдаги балиқчилар қишлоғида тўқ сариқ балиқ турлари қуритилади. Осойишта, ҳаво ранг сувда балиқчи қайиқларининг акси кўриниб туради. Балиқчи аёллар янги ювган кирларини ёйиб қўйишибди. Биз бу ерга ярим кечада келсамизда ҳар биримизга бир дастадан гул совға қилишди, улар тунги электр чироқда унчалик ранг-барангга

ўхшаб туюлмаганди. Тонг гулларга кўркамлик бахш этди. Меҳмонхона олдида японларнинг бўйдор атиргуллари чамандек бўлиб очилиб ётарди. Атрофимизни ёш-ёш оқсоч аёллар, официанткалар ўраб олишди.

— Русларни биринчи марта кўришим,— деди улар ичидан шаддодроғи Иосико.

Балиқчилар қишлоғи атрофи шунақанги тинч, сокинки, буни кўрган одам бу ердаги тоғлар, кичик-кичик уйлар даҳшатли портлашни мутлақо эшитмаган, сезмаган деб ўйларди.

... Машина шаҳар томон учиб бормоқда. Энсиз водий шопипоялар билан тўла. Улар худди қирқиб қўйилгандек теп-текис, кўм-кўк. Бир қарич ер ҳам бекор қолмаган. Бир кичик уй атрофида анча болалар. Улар йўлдаги транспортлардан кўрқмай у ёқдан-бу ёққа ўтиб туришибди.

Шаҳарда ҳали ҳам вайрона жойлар кўзга ташланиб туради. Вақтинча қурилган ярим барак типдаги уйлар кўп, магазинлар атрофи ола-говур, шовқин-сурон. Радио гапириб турибди. Америка фильмларининг шовқин-суронли рекламалари. Идиш-товоқ, оёқ кийими магазинларининг кенг, очиқ пештахталари шундайгина тратуварга туртиб чиққан. Арзон идиш-товоқлар ўзининг ранг-баранглиги билан киши эътиборини тортиб туради. Таги ёғоч, усти кизил, кўк, сариқ чармлардан тикилган оёқ кийимлар. Японияда чарм жуда қиммат туради. Бу ерда кўпчилик ёғоч оёқ кийими кияди — бундай оёқ кийимлардан тратуварда ҳосил бўладиган товуш ксилофон овозини эслайтиб туради.

Нагасакидаги бир мактабнинг каттакон спорт залида атом ва водород қуроллари тақиқлаш бўйича Иккинчи ҳалқаро конференция очилиши керак. Бу ерга уч мингдан ортиқ киши йиғилган. Зал лиқ тўла. Хиросима, Нагасаки, Токио, Осака, Окинава ороллари, Хоккайдо, Сикоку шаҳарларининг вакиллари... Ҳамма оқ кийимда. Конференцияда Изабелла Блюм, Мари Клод, Вайян-Кутюрье, Моника Фелтонлар қатнашади. Хитой делегациясига Сюй Гуанпин — ажойиб хитой ёзувчиси Лу Синнинг тул қолган хотини бошчилик қилмоқда. Чехословакия, Руминия, Польша, Швеция делегатлари... Меҳмонларни президиумга тақлиф этишди, болалар уларга гуллар тақдим қилишди. Пешини пайтида Нагасакидаги портлашда ҳалок бўлганларга ёдгорлик ўрнатилган тоғ тепасида ўлганларни ёд этиш маросими бўлди. Тиниқ, ҳароратли осмон. Митинг

қатнашчиларини қуёш нуридан пана қилиш учун қурилган улкан чодирлар. Ёдгорлик тағида тириклардан ўликларга аталган сон-саноқсиз гулдасталар. Ҳаддан ташқари кўп болалар. Кичик-кичик шляпаларда, очиқ рангли кўйлақларда, йўл-йўл соябонлар ушлаган болалар ёдгорлик олдидаги майдонни тўлдириб юборишган. Марҳумларни ёд этиш маросими бошлангунга қадар болаларнинг кўплигидан, тиниб-тинчиб туришолмаслигидан йигилиш тантанавор тус олди, кулги-қувонч билан тўлди. Мана ҳавога кабутарлар парвоз этди. Митинг бошланди. Шаҳар мэри катта-катта иероглифлар билан нутқ тексти ёзилиб, найча шаклида ўралган сариқ қоғозни ёйиб, сўз бошлади:

— Бутун кучимизни атом ва водород қурооларини тақиқлашга қаратайлик,— деди у.

Еш қизча Ситико Фукобори сўзга чиқди. У улкан ёдгорликка қараб туриб гапирарди:

— Атом бомбасидан опам ва укам ҳалок бўлишган...

Бу мактаб ўқувчисининг гамгин сўзларини радиорепродуктор узоқ-узоқларга таратарди. Узоқларда ўрмонлар билан қопланган тоғлар устига қоронғилик чўка бошлади. Кичик-енгил самолёт буралиб-буралиб учар, кабутарлар гирдикапалак бўлиб ўйнашар эди. Ерга ўтириб олган митинг қатнашчилари юм-юм йиглашарди.

Тошдан йўнилган ҳайкал қўлини юқори кўтарганча: «Одамлар, огоҳ бўлинг!» деяётгандек туюлади. Ҳайкалнинг иккинчи томонга чўзилган қўли худди нотиқларнинг:

— Бу даҳшатли фожианинг қайтарилишига йўл қўймаймиз! Тинч ухлай беринг, авлод-аждодларингиз сизни унутмайди,— деган сўзларни тасдиқлаб тургандек туюлади. Қуёш нурлари майдонни безаб турувчи кумуш ранг ленталарда, ҳайкал олдидаги суратларда ўйнаб, ялтираб турарди. Мотам қўшигини айтаётган мактаб қизларининг овози барала янграрди. Бундан ўн бир йил илгари Америка учувчиси булутлар орасидан шўнғиб чиқиб, атом бомбасини шаҳар устига хотиржам ташлаб кетганди. Бу ерга бомбани юборганлар инсониятни ҳаёт қувончидан, келажакка бўлган ишончидан маҳрум этмоқчи бўлгандилар. Нагасаки ва Хиросимадаги даҳшат қўрқинчли яралар ўрни, чандиқлардагина эмас, энг асосийси инсонлар қалбида сақланиб қолган. Чет эллик бир делегат:

— Атом бомбаси нималигини тушуниш учун унинг

портлаган ерини кўриш керак. Инсонлар қалбига қараганда уйларни қайта тиклаш осонроқ,— деди.

Конференция трибунасига атом бомбасидан жабрланганлар чиқишди. Баъзилар ўз оёқлари билан юриб чиқишди, баъзиларни эса микрофон олдига кўтариб боришди. Уларни кўриб юраклар эзилиб кетди. Конференцияда хиросималик Иосико Мурадо сўзга чиқди. У:

— Америкаликлар устимизга атом бомбасини ташлаганда мен биринчи синфда ўқирдим. Мен ҳеч қандай айбисиз бир гўдак бола эдим. Нима учун бу бомбани менинг устимга ташлашди?! Мен мана тузалдим. Аммо мен тортган азоб-уқубатларни Япония ва бутун дунёдаги одамлар билишини истайман. Кеча Хиросимада бир қиз ўзини ўзи ўлдирди. Унинг ота-онаси бомба портлашида зарарланиб, оқ қон касалига учраган бир кишига эрга чиқишига рухсат беришмаган экан. Мен бутун дунё халқларига муурожаат қиламан. Бизни қутқаринглар! Ҳаётимизни сақлаб қолинглар!

Ҳа, бу конференцияда, бошларига тушган огир фожиа ҳар бир қарич ерида сезилиб турадиган бу шаҳарда энг кўп ишлатиладиган сўзлардан бири, балки, ана шу «ҳаётдир». Инсонлар яшашни истайди!

Ҳа, шон-шарафлар билдириш учун кечқурун Нагасаки кўчалари қўллариди ранг-баранг фонарлар кўтарган (буларни дарёга қўйиб юбориш учун олиб келишарди) ўқувчиларнинг колонналари билан лиқ тўлди. Уракама паркига шаҳарнинг мингларча аҳолиси йигилди, худди ана шунда биз инсоннинг енгилмас куч-қудратини ҳис этдик.

...Очиқ майдонда найзага санчилган аждаҳо тулумини кўтариб келаётган ўнтача йигит пайдо бўлди. Аждаҳо оғзини очиб қуёшни ифодаловчи олтин шарни ўз домига тортмоқчи. Рақс «Аждаҳо ва қуёш» деб аталади. Кучли, бақувват раққослар аждаҳонинг тангасимон тулумини усталик билан ҳаракатлантиришарди. Аждаҳонинг бошини найзада кўтариб, рақс тушаётган йигитча улар ичида энг чаққони кўринарди. У ўз шериклари ҳаракатига мос равишда аждаҳо бошини шунақанги усталик билан ҳаракатлантирар эдики, гўё у қуёшни домига тортиб олаётгандай туюларди. Аммо олтин шар сезилмаган тарзда аждаҳо домидан узоқлашиб бораверарди. Бу жуда қадимий рақслардан бўлиб, айтишларига қараганда, қадимий хитой ўйинларидан экан.

Меҳмонхонага автобусда кетаётганимизда ёш қизча

Камиконинг Нагасаки ҳақидаги қўшиғини эшитиб бордик. Қўшиқда Нагасаки шаҳрининг қанчалар яхшилиги, ундаги гулларнинг қанчалар чиройлилиги, ҳаётнинг ширинлиги ҳақида куйланарди. Қўшиқ куйига ҳаммамиз бош қимирлатиб жўр бўлардик. Қўшиқнинг сўзлари ҳам қўлида кичкина микрофон ушлаб бораётган Камиконинг ўзига ўхшаб жуда ёқимли, чиройли эди. У автобуснинг қалдир-қулдур шовқинида музика жўрлигисиз «Чио-чио-сан» операсидан ария ижро этди. Бу билан у гўё Баттерфляй хоним худди ана шу ерда, Нагасакида яшаган, демоқчидек бўларди.

«Япониянинг янгроқ овози»

Конференциянинг иккинчи куни Вада:

— Бугун кечкурун бизни «Япониянинг янгроқ овози» таклиф этяпти. Фақат бир соатга,— деди.

Биз ажойиб инсон, талантли актриса Акико Секи раҳбарлик қилаётган япон ёшлари ҳаракати тўғрисида эшитган эдик. Аммо бу ҳаракатнинг, очигини айтганда, Японияда қанчалар кенг қулоч ёйганини ҳали билмасдик.

Машинамиз тепаликка шитоб билан чиқиб олгач, торгина кварталга бурилиб бориб, икки қаватли бир сокин, осойишта уй олдида тўхтади. Уйда ҳаётдан асар ҳам сезилмасди. Шунда тўсатдан шовқин-сурон эшитилиб қолди. Айвонга йигит-қизлар чиқишди. Бизни кутиб ўтиришган экан. Хира ёритилган коридорда юздан ортиқ оёқ кийими турарди. Ботинкаларни ечишни илтимос қилишди. Биз пайпоқларда чипта палос ёзилган кичиккина залга кирдик. Хона деворлари тагида юзга яқин қувноқ йигит-қизлар туришарди. Улар бизга дўстона боқишарди.

— Нагасакида атом ва водород қуролларини тақиқлаш бўйича бўлаётган конференция билан бир вақтда, «Япониянинг куйловчи овози» коллективлари вакилларининг семинари ҳам бўляпти,— деди семинар раҳбари.

Ҳаммамиз шарқликлар каби чордана қуриб ўтирдик. Ўтирган йигит-қизлар навбатма-навбат туриб, келган шахарлари номини айтиб, коллективларнинг аҳволи ҳақида қисқа, икки-уч оғиздан гапириб беришарди.

— Хоккайдо,— деди бир паст бўйли йигитча.— Бизда олтига коллектив бор...

— Хонсо ороли...— деди бошқаси.

— Бизлар Токиоданмиз,— деб ахборот берди учинчиси. Бизда учта коллектив бор. Хор коллективидан ташқари театр ва санъатшупослик коллективи ҳам бор.

— Бизлар Сикоку оролидан, Коти шаҳриданмиз,— деди ҳаво ранг кимоно кийган бир бола бўлиб-бўлиб гапирар экан.

Буларни кўриб биз қаттиқ ҳаяжонландик. Дунёда қандай яхши одамлар бор-а, ҳаётда ўзига муносиб йўл қидирувчи қандай ажойиб ёшлар бор! Бу ерлик ёшлар америкаликлар томонидан пропаганда қилинувчи ахлоққа қарши курашмоқдалар.

Кўринишдан арзон меҳмонхонани эслатувчи бу кичиккина залда ўлимни ўз кўзи билан кўрган, яшаш иштиёқи билан ёнувчи, ҳаёт учун курашга тайёр турувчи янги, ёш Япония турарди...

Ингичка даҳанли, кўзлари ёниб турувчи бир ёш йигитчанинг сўзидан кейин кучли чапакбозлик бўлди.

— Мен Окинаваданман,— деди у.

Шу гапни айтиши билан чапакбозлик бошланиб кетди. Окинава — япон халқининг Америка босқинчиларига қарши кураш символига айланиб кетган.

— Биз Миядзаки шаҳриданмиз,— деди ҳаво ранг кийимдаги қиз ёнидаги худди ўзига ўхшаб кийинган қизни кўрсатиб.— Биз кимоно тикиладиган фабрикада ишлаймиз...

— Энди ўзимиз яхши кўрган қўшиғимизни ижро этамиз,— деди раҳбар.

Шунда тўсатдан залда таниш куй янгради. Буниси нима экан? Япон ёшларининг овози янграмоқда. Бошқа тилда айтишяпти-ку, худди рус тилига ўхшайди-я. Буни қаранг, бундан йигирма йил илгари Михаил Исаковский ва Матвей Блантерлар томонидан яратилган совет «Катюша» си шу ерларга ҳам етиб келибди-я! Бу қўшиқнинг тақдири жуда қизиқ. У океан ва денгизлар, тоғ-тошлар устида қанот қоқиб, кезиб, халқларнинг севимли қўшиғига айланди, турли тилда сўзлашувчи халқларни бирлаштирди.

Залда яна қадимий, бир оз мунгли, аввалгидан ҳам яхшироқ бошқа бир таниш қўшиқ янгради. «Конлар инсон нафасин бўғган, Забайкалье мудҳиш чўлида...» дейдиган мисрани авж пардада ижро этгим келиб кетди... Шундан кейин «Кубань казаклари» фильмидаги қўшиқ янгради.

Бу фильмдаги қўшиқ қанот қоқиб, Японияга ҳам етиб келибди.

Сафаримизни давом эттириб, мамлакатни айланиб юрар эканмиз, «Япониянинг янгроқ овози» коллективи билан яна бир неча бор учрашдик. Аммо бу биринчи учрашув хотирамиздан чуқур ўрин олди. Мана ҳозир ҳам қаршимизда турган қора кўз йигит-қизлар бир-бирларининг қўлларини ушлаб, тебраниб «Атом бомбасини тақиқлаймиз» қўшигини ижро этишмоқда. Японлар «Дунё демократик ёшлари гимни»ни қанчалик севсалар, бу қўшиқни ҳам шунчалик севадилар. Япония бўйлаб саёҳат қилиб юрар эканмиз, бу қўшиқни биз ҳам, хитойликлар ҳам, французлар ҳам, шведлар ҳам, руминлар ҳам, чехлар ҳам японлар билан ёнма-ён туриб ижро этишди. Ана шунда ҳаммамиз Америка Қўшма Штатлари ҳамда Англия ҳукуматлари Совет Иттифоқининг атом ва водород қуроллари тақиқлаш ҳақидаги таклифини, халқлар қаттиқ туриб талаб қилса, бир кун келиб қўллаб-қўлтиқлашига, ана шунда оналар ўз фарзандлари ҳаёти ҳақида ташвишланмайдиган бўлишларига ишондик.

Қўшиқ куйи менга жуда ёқиб қолди, шу сабабли унинг текстини вазнининг огирлигига қарамай, рус тилига таржима қилишга ҳаракат қилдим. Мана ўша қўшиқ:

Кул бўлгандир шаҳарлар,
ёниб кул бўлган,
Ҳалок бўлган дўстларга
айтдик алvido.
Тагин оппоқ гуллади чаманлар, боғлар.
Атом қирғинига
йўл йўқ, ўртоқлар,
Атом урушига мутлоқ
йўл йўқ, ўртоқлар,
Жаҳон тургай мангу нурафшон!

Фазо ичра қуёшки
ютди булутлар,
Қора соялар кезар
боғ-роғлар аро.
Уйимиз ҳам қоронғи
гамли бу чоғлар...
Атом қирғинига
йўл йўқ, ўртоқлар,

Атом урушига зинҳор
 йўл йўқ, ўртоқлар,
 Жаҳон тургай мангу нурафшон!
 Бахтимизни асраймиз,
 жасур ва қўрқмас,
 Бировлар топташига
 қўймаймиз асло,
 Яшаш завқи бизларга
 зар қанот боғлар...
 Атом қирғинига
 йўл йўқ, ўртоқлар,
 Атом урушига мутлоқ
 йўл йўқ, ўртоқлар,
 Жаҳон тургай мангу нурафшон!

Қўшиқ куйини композитор Киносита Кодзи, сўзини эса шоир Асада Исидзи ёзган.

...Ҳаммамиз қаттиқ ҳаяжонланганимиз туфайли отелга қайтар эканмиз, шофёрдан ортиқча шошилмаслигини илтимос қилдик. Бутун Осиёда бўлгани каби Японияда ҳам савдо дўконлари деярли кеча-кундуз барабар ишлайверади. Кеч пайтлари дўконлар, кичик-кичик магазинларнинг олди кундузгига қараганда ҳам гавжум бўлади. Харидорлар қўп-лигидан эмас (улар бу пайти аксинча камайиб кетади), балки радиолаларнинг бақиритидан, савдогарларнинг қич-қириб харидор чорлашидан, неон лампалар липиллаб ёниб ҳар турли ёзувлар, суратларни ифодалашидан шундай туюлади. Магазин хўжайинлари табуреткаларда керилиб ўтиришади.

Бир муюлишда катак кўйлак кийган новча-новча ёшлар туришарди. Бир япон савдогар икки букилиб қуллук қилиб, уларни ўз дўконига таклиф этарди.

Радиолаларда қулоққа ёқмайдиган жаз музикаси қич-қириб турарди. Аммо бу айноҳаннослар Япониянинг ҳақиқий хўжайинларининг мусаффо овозини босиб кетолмасди, уларнинг овози бир умр қулоғимизда.

Жабрдийдалар гувоҳлиги

Конференция атом ва водород бомбаларни тақиқлаш бўйича бир овоздан қанчалар ҳамжиҳатлик билан резолюция қабул қилганини тасвирлаш қийин. Конференция қат-

нашчилари яна ўринларидан туриб «Атом бомбасини тақиқлаймиз» қўшиғини ижро этди. Чапакдан зал анчагача ларзага келиб турди.

— Яшасин тинчлик!

— Яшасин халқлар ўртасидаги дўстлик!

Шу куни чет эллик делегатлар атом бомбасидан жабрланганлар билан учрашди. Мактабнинг ўртача катталикидаги залига қўйилган каттакон стол ёнида Хиросима ва Нагасаки фожиасини бошидан кечирганлар туришарди. Конференция ўтган катта залда жабрланганларни бошқа делегатлардан фарқлаш қийин бўлган бўлса, бу ерда одамлар бир хонага йиғилгандан кейин, ҳаммаларининг бир-бирларига нималари биландир ўхшашликлари маълум бўлди. Гап уларнинг юзидаги чандиқда эмас, балки уларнинг кўз қарашида қандайдир даҳшат акс этиб туришида эди.

Биринчи бўлиб хиросималик бир ёш жувон гапирди:

— Менинг аҳволим жуда оғир... Мен деярли ишга яроқсизман. Ҳалига қадар касалхонада ётганлар бор. Кўпчилигимизнинг кўринишимиз яхши бўлгани билан, ҳеч нарсага яроқсизмиз.

Бир қизга сўз беришди. Унинг лаблари қимирлаб бир парсалар деб шивирлар, аммо ҳеч нарсани эшитиб бўлмасди. Унинг ёнида турган бир чол:

— Нагата қизимни кечиринглар, у гапира олмайди. Портлаш пайтида у уйда эди... Вайрона тагида қолганди. Уни аранг қидириб топганмиз. Мана у тирик қолди. Ўшанда у ўн бир ёшда эди, ҳозир йигирма икки ёшга чиқди. Портлашдан ўн кун кейин унинг милклари оғрий бошлади. Орадан яна бир қанча вақт ўтгач, овози чиқмай қолди. Операция қилишди, аммо фойдаси бўлмади...— дея Нагатанинг отаси гапини тамомлади.

Қиз йиғлаб, ўзини отасининг бағрига отди. Сув қуйгандек жим бўлиб қолган залдаги тинчликни бир паст бўйли, юзлари, бўйни чандиқ киши бузди. У устидаги кўйлагини ечиб ташлади, гавдасининг ўнг томони чандиқ бўлиб кетганди.

— Мен куйганман. Ўшанда бир ўлимдан қолганман. Анча кунгача ҳароратим сира паст тушмади... Ўша кезлари ўзимни ўзим ўлдирмоқчи ҳам бўлдим... Менинг исмим Ямагути. Ўзим Нагасакиданман... Ҳа, менинг яшагим йўқ эди...— Унинг нафаси сиқиб, аранг гапирарди.

Мари Клод Вайян-Кутюрье рўмолчаси билан кўз ёшларини артар экан, қўлидаги фашистлар томонидан босил-

ган концентрацион лагернинг кўк номери кўриниб кетди. Ямагути сўзини давом эттирди:

— Мен яшашдан бутунлай воз кечганимда ўзимга: бу билан нимани, кимга исботлайман, деган саволни бердим. Йўқ, мен яшашим керак, инсонларга фойда келтириш учун яшамоғим керак. Инсонларни тинчлик учун, атом бомбасини тақиқлаш бўйича курашга чорлаш учун яшашим керак. Мен оқ қон касалига учраганман. Шунинг учун ҳам кўп ётишим керак. Конференцияда қатнашиш учун эса бутун кучимни тўплаб, ўриндан туришга қарор қилдим. Ватанингизга қайтиб боргач, биз ҳақимизда гапириб беришлар. Ер юзиде тинчлик ўрнатиш учун қўлингиздан келганча ҳаракат қилишлар.

Ямагути тўсатдан ўтирди-да, бошини қўллари орасига олганча столга энгашиб қолди. Яна залга тинчлик чўкди.

— Мени Хиросиманинг биринчи жабрдийдаси деб аташади,— деди чап қўлининг акашак бўлиб қолган панжаларида елпигич ушлаб ўтирган киши.— Менинг исмим Киккава. Хиросимаданман. Касалхонада олти йилдан кўпроқ ётдим. Мени ўн олти марта пластик операция қилишди. Бир минг тўққиз юз эллик биринчи йили иккинчи апрелда касалхонадан чиқдим. Хиросимада атом портлашидан жабрланганларга ёрдам группаси ташкил этдим.

Киккаванинг ёнида турган киши унинг қулоғига бир нима деб шивирлади. Киккава бир дақиқа тўхтаб, илжайди-да, яна жиддий тарзда сўзини давом эттирди:

— Америкаликлар айбдор... Ҳукуматимиз ҳам бизнинг бундай аҳволимизни билиб туриб, бирор ёрдам кўрсатаётгани йўқ. Ҳукумат уруш учун бойлик тўпламоқда. Американинг кучли таъсири остида шундай қилмоқда. Бундан ҳаммамиз, бутун халқ хабардор. Ҳалок бўлганлар ҳақида бир овоздан гапирадиган вақт келди.— Киккава бироз тўхтади-да, чет эллик делегатларга мурожаат қилиб, сўзида давом этди:— Атом касали абадий эмас. Атом қуроли ясаётганлар унинг даво усулини ҳам топишлари мумкин. Шундай дориларни топиб, бу ерга юборишларини илтимос қиламиз.— Киккаванинг кўриниши ғазабли тус олди.— Йигирма беш кишининг АҚШга пластик операция қилдириш учун жўнаганидан хабарларингиз борми? Америкаликлар минглаб жабрланганлар ичидан фақат йигирма беш кишинигина танлаб олди! Улар ўзларининг пластик операцияларини кенг реклама қилмоқдалар. Аммо маълум

бўлишича, бундай операциялар муваффақиятсиз чиқмоқда. Бизнинг врачларимиз қилаётган операциядан ҳам ёмон. Йигирма беш кишидан ортиғи уларга керак бўлмай қолди! Бу ҳақда дунёга жар солгандилар. Ўзлари жабрлаган одамларни атайлаб реклама қилиш учун уятсизларча танлаб олганларини биз яхши тушунамиз. Шу ҳам инсонгарчилик бўлди!—Киккава жим бўлиб қолди. Чап қўлининг акашак бўлиб қолган панжаларидаги елпигичнинг овозигина эшитилиб турарди.

Хиросима

Конференция ташкилотчилари бизга Нагасакини, қадимий будда ибодатхонасини, Баттерфляй хопимнинг машхур уйини — туристлар зиёратгоҳи бўлган бир номаълум жойни кўрсатишди. Шундан кейин бизни бир кунга Ундзен тоғидаги курорт районига олиб боришди. Қишлоқлар, шопопоялар, озиқ-овқатга ишлатилувчи лотос гули плантациялари, океан соҳилидаги ишчи посёлкалари, икки томони баланд ўрмонликдан иборат тоғ йўллари, улар тағидаги қўзиқорин плантацияларини ёқалаб бориб, оддийгина қурилган меҳмонхонага тушдик.

Кечаси билан океан шовиллаб чиқди. Эрталаб қуёш кўрингач, атрофи тоғ чўққилари билан ўралган осмон қуббаси пайдо бўлди.

Тоғдаги давлат заповеднигида бир оз саёҳат қилдик. У ер шунақанги баланд эканки, ҳатто булутлар оёғимиз тағида сузиб юргандек туюларди. Тоғ этағида гольф ўйини учун майдонлар бор экан. От-уловда юрадиган ёлғиз-оёқ йўллар ҳам кўриниб турарди.

Тоғ тепасидаги майдончада японлар отларнинг жилловидан ушлаб туришар, миниб айланиб келишни таклиф қилишар эди. Булар отларга жуда яхши парвариш қилишаркан. Қаршимизда бир япон турарди. Ҳалиги одам отининг оёғини сўна чақиб қонатганини кўриб қолди-да, шу заҳоти қонаган жойга лабларини қўйиб, қонини сўра бошлади...

Биз Хиросимага борадиган поездга Исигава станциясидан чиқиш учун пешинда Ундзендан автобус билан жўнадик. Миядзима оролидаги япон меҳмонхонасида тунаб қолдик. Номерларда каравот йўқ экан. Юмшоқ полларга юпқагина матрас ва тошдек қаттиқ ёстиқ ташлаб қўйишаркан. Ҳар бир одамга алоҳида-алоҳида кичик-кичик қтолчалар чорси қилиб териб қўйилган каттакон залга ки-

риш учун кимонога ўралиб олишингиз керак экан. Хитойлар ҳам, чехлар ҳам, итальянлар ҳам, поляклар ҳам, руминлар ҳам, бизлар ҳам ярим кечада кимонода ўтирардик. Атрофимизни катер чироклари милтиллаб, йирик юлдузларнинг шуъласи липиллаб турувчи тунги қорамтир океан суви ўраб олганди.

Эрталаб мамлакатнинг энг чиройли жойларидан иборат бўлган ороллардаги осори-антиқаларни томоша қилдик. Бундан олти юз йил муқаддам қурилган каттакон япон ибодатхонасини кўрдик. Ибодатхонанинг баланд залида чанг-қурум босиб кетган ҳар хил жанговар сюжетдаги картиналар осиглиқ турар, кимоно кийиб олган мактаб болалари радиола қўйиб, рақс тушишарди. Рақсларга жўр бўлаётган қўшиқ тексти тахминан қўйидагича эди: «Миядзима — гўзал жой, унга келиб дам олинг!»

Новча бир одам даҳшатли, тасқара маска кийиб олиб, аждаҳолар қироли рақсини ижро этарди. Айтишларига қараганда, бу рақс Ҳиндистонда яратилган, ундан Хитойга, сўнгра Японияга ўтган. Рақснинг яратилиши ҳақида бир афсона ҳам мавжуд экан. Ҳикоя қилишларича, бир саркарда — аждаҳолар қироли бўлар экан, у жуда кўҳлик бўлгани учун жанглarda доим мағлубиятга учаркан. Унинг жангчилари душман билан жанг қилишнинг ўрнига, унга тикилиб туришаверар экан. Шундан кейин у даҳшатли, таъвия ниқоб кийиб, жанг қилганда енгилмайдиган бўлибди.

...Хиросима кўрфазига кичик бир пароходда бордик. Ундан автобусга ўтириб, кўрфаз ёқалаб шаҳарга жўнадик. Қирғоққа қатор ходалар қоқиб қўйилган, ходалар орасида соябонли қайиқлар сузиб юради. Одамлар сув пасайганда ходаларга ёпишиб қоладиган денгиз ўсимликларини йиғиб юришарди. Бу ўсимликлар озиқ-овқат тайёрлашда ишлатилар экан. Спирт ҳиди анқий бошлади.

— Саке заводи, — деди гид.

Саке — тахминан ўн саккиз градуслик япон ароғи экан.

Йўлнинг икки томони ўт-ўлан билан қопланган ялангликдан иборат эди. Япония аҳолисининг зичлиги жиҳатидан Голландия ва Бельгиядан кейин учинчи ўринда туради: шунга қарамай, бу ерлар нега бўш ётаркин?

Шаҳар устини кул ранг-сарғиш парда қоплаб олган. Ҳаво дим. Гид нималарнидир гапирар, аммо ҳеч ким унга қулоқ солмасди, ҳамманинг кўзи автобус ойнасида. Мана ўша даҳшатли кунда чўмилаётган минглаб болалар ҳалок бўлган Хиросима дарёси.

— Тинчлик проспекти,— деб эълон қилди гид.

Биз портлаган жойнинг шундайгина эпицентрида турибмиз. Олдимизда кутубхона вайронаси. Унинг ёнида бўйдор ўт-ўланлар, офтобда оқариб кетган тахта плакат осифлиқ тиканли симлар.

Бу ажалнинг тажриба майдонига тикилганча жим турибмиз. Дарёнинг нариги томонида янги парк. Унда тирговичлар қўйилган хурмо дарахтлари. Айтишларича, бу ерларда дарахтлар яхши ўсмас экан.

Хиросима қурбонларига ўрнатилган ёдгорлик олдида хомуш бир қиёфада яқинлашдик. Жуда антиқа ёдгорлик. Текисланмаган тошлар, тикка-тикка ўрнатилган қабр тоши. Иссиқда қизиб ётган тошлар устига гуллар қўйиб, бош эгдик.

Хиросима музейига томон хомуш боряпмиз. Музейдаги катта-катта фотоларда: вайроналар, кул тепалардаги тутун, олов, ёнган, ёниб кул бўлган ўлик ва тирик одамларнинг суратлари акс эттирилган. Ойна ичида уй жиҳозлари, рўзгор буюмлари, болалар оёқ кийими, идиш-оёқ, уйларнинг почта номерлари, соатлар ва бошқа хил нарсалар. Айниқса 8 у 15 минутни кўрсатиб турувчи тўрт бурчакли соатлар одамнинг эсида яхши сақланиб қолади.

Хиросимани кўриб келгандан кейин Токиода «Хиросима болалари» деган япон фильмини томоша қилиш насиб этди. Фильмда кўп йиллардан кейин ўз вайрона шаҳрига қайтиб келган бир ёш муаллиманинг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилинади. Бомба ташлашганда у ҳали ўқувчи экан. Бомбадан унинг ота-онаси, дугоналари нобуд бўлади. Қизча соғ қолади, Хиросимадан узоқда ўсиб-улғаяди. Картинада муаллиманинг ёшлиги ва айниқса 1945 йилнинг 6 августи ҳақидаги хотиралари яхши тасвирланган. Соат мили аста-секин сурилаверади. Шу тонгда Хиросимада нима бўлган эди? Эркак ва аёллар фабрика ва заводларга ишга боришаётганди. Болалар мактабларда эрталабки гимнастика машқларини бажаришарди. Савдогарлар дўконларини очишаётганди. Кўчаларда велосипедчилар жингиросини жингиллатиб боришарди... Осмону фалакда, булутлар орасида бир беўхшов қанотли америка бомбардимончи самолёти учиб юрарди. Соат 8 у 14 минут. Ҳали ҳаёт ўз изидан кетяпти. Соат 8 у 15 минут. Ҳамма ёқни қалин туман қоплаб олди.

...Биз Хиросимада бор-йўғи уч-тўрт соатгина бўлдик. Шаҳар мэриникидаги меҳмондўстликдан кейин янги қурилган марказий кўчалар бўйлаб вокзалга бордик.

— Америка маданият маркази биноси,— деди ёш қизча-гид чап томонда лип этиб ўтиб кетган кул ранг бинони кўрсатиб.

Автобустагилар кулиб юборишди. Хиросимада бундай «маданият марказ»ларга бало борми!

Юзлаб болалар дарё ва каналларда чўмилишарди. Шаҳарда болалар яна кўпайишибди. Улар қирғоқдан туриб сувга калла ташлашар экан, атрофга сувлар сачраб, қуёш нурида камалак ҳосил бўларди. Оналар орқасида болаларини кўтариб юришарди. Болалар тинчлик паркида бақириб-чақириб ўйнаб юришарди.

Ҳаёт давом этарди.

«Август ойидидаги чойхона»

Бундан икки йил илгари Лондонда бир инглиз журналисти менга: «Америка ёзувчиси Вэрн Снайдернинг «Август ойидидаги чойхона» номли романи асосида геатримизда қўйилаётган инсценировкани кўрсангиз, сизга маъқул бўлади, деб ўйлайман. Жуда ажойиб асар. Инглизларга маъқул. Унда америкаликлар устидан заҳарханда қилинади»,— деганди.

Биз «Август ойидидаги чойхона» спектаклини кўргани бордик. У японларнинг Окинава оролида америка ҳарбийлари олиб бораётган «маданият фаолияти»ни кўрсатувчи бир қадар таъсирли комедия экан. Шаҳарлардан биттасига ёш бир америкалик комендант қилиб тайинланади. Унинг вазифаси окиनावаликларни маданиятга тортишдан иборат бўлади. Ёш комендант бу масалани ўзича ҳал қилади. У бир маҳаллий корчалон билан тил бириктириб, зарур техникалар билан қуроолланган корхона ташкил этиб, юқори градусли иччимлик ишлаб чиқара бошлайди. Пьеса финалида устаси фаранг йигитчанинг бошлиғи пайдо бўлади. У ўз қўли остидаги бу йигитчага дағдаға қилади. Аммо унинг йигитчага бўлган нафрати тез орада сўнади, чунки унинг ўзи ҳам бу фойдали ишга шерик бўлиб олади.

Спектакль таъсирчан, ўткир юмор билан сугорилган. Актёрлар жуда яхши ўйнашди. Залда тез-тез кулги кўтарилиб турди. Томошабинлар залда ўтирган америкалик офицерларга қараб илжайиб қўйишарди. Америкаликларнинг ноқулай аҳволда қолганлари шундай сезилиб турарди. Улар иккинчи пардадан кейин залдан чиқиб кетишди. Биз уларнинг бу ишларини кўриб ҳайрон бўлдик. Пьесадаги

гаплар киноядан иборат бўлишига қарамай, америкаликлар оққўнгил, ёқимтой йигитлар, Окинава аҳолиси эса уларга бўйсунувчи, калгафаҳм, саводсиз «туземлар»дек тасвирланган.

Мен ўша пайтлари Окинава ороли ҳақида, унинг аҳолиси ва унда содир бўлган воқеалар ҳақида жуда оз билардим. Катта Совет Энциклопедиясида Окинава Рюкю архипелагидаги катта ороллардан бири, уч томондан Тинч океан ва Шарқий Хитой денгизи билан туташ. Окинава қирғоқлари маржон қоялар билан ўралган, субтропик, муссон иқлимли. Оролда гуруч, батат, шакарқамиш, цитрус ўсимликлари экилади. Окинаванинг асосий шаҳари — Наха.

Бундан анча кейин, ўтган йили баҳорда Ҳиндистон пойтахти Деҳлида халқаро муносабатларни яхшилашга бағишланган Осиё мамлакатлари делегатлари қатнашган конференцияда япон делегатлари оғзидан Японияда Окинавани Америка оккупациясидан озод қилиш учун ҳаракат кучайганини эшитдик.

Тинч океан устида Филиппиндан Японияга учиб борар эканмиз, реактив самолёт қанотида қизил чироқ липиллаганини кўрганимда яна Окинава тўғрисида ўйладим. Токиода бўлган конференция мажлисида сўзлаган кўпгина япон делегатлари Окинавани Америка оккупациясидан озод қилиш масаласини кўтариб чиқишди.

Танаффус пайтида олдимизга қўлида альбом кўтарган бир йигитча келди. Унинг товушидан газаб-нафрат сезилиб туришарди.

— Мен Окинаваданман. Сизлар Окинава ҳозирда Американинг атом базаси эканини яхши биласизлар, ахир бу ҳаммамизнинг қиронимиз-ку! Окинавада нималар қилинаётганини бир кўриб қўйинглар.

У альбомни варақлай бошлади. Альбомдаги суратларни бир ҳаваскор фотограф олганди. Лекин бунда тасвирланган нарсалар биз Лондон саҳнасида кўрганимиздек эмас, балки фожиа ва ғам-ташвишдан иборат эди.

Биз Окинавага боролмадик. Аммо Япония ҳақида ёзгандан кейин Окинава ҳақида гапирмай илож йўқ. Шу сабабли ҳам бу очеркда мен ўзим ҳикоя қилишдан кўра кўпроқ, кейинги вақтларда Япон ва Америка матбуотида пайдо бўлган ҳужжат ва материаллар билан таништирмоқчиман.

Нагасакидаги конференцияда Окинава Халқ партиясининг секретари Сэнага Камэдзиро жуда ўткир нутқ сўзлади. Мен унинг нутқини гапириб бермоқчи эмасман. Уни яхшиси, тўла-тўқислигича келтириб қўя қоламан:

— Бизнинг мамлакатимизда ва ундан ташқариларда атом ва водород қуролига қарши чиқаётган дунёдаги кучли мамлакат вакиллари олдида Окинава атом базасининг вакили сифатида гапираётганимдан қаттиқ ҳаяжонланиялман.

Окинавадаги атом базаси гир атрофи денгиз билан ўралган каттакон концентрацион лагердан иборат. Оролда бемалол юриш-туриш чекланган. Орол аҳолиси эркин фикрлаш ва бирлашишдан ҳам маҳрумлар. Аммо Окинаванинг саккиз юз мингли аҳолиси атом базасини кенгайтиришга қарши курашга, Япония территориясини ҳимоя қилишга, миллий озодлик ва тинчликка, демократия ва миллий тараққиётга отландилар. Она тупроқни ҳимоя қилиш, Окинаванинг саккиз юз мингли аҳолисини ватандошларидан айириб, умрбод колониал қуллик исканжасига ташлашни мақсад қилиб олган Прайса рекомендациясидан ҳимоя қилиш ва унга қарши кураш Окинавада ҳозир тобора авжга минмоқда.

Мен бу ерда ҳозир инсоннинг элементар ҳуқуқлардан маҳрум этилиши, ишчилар синфи бошига солинаётган кулфатлар, бутун демократик ҳуқуқларнинг бузилаётгани ҳақида гапириб ўтирмайман. Мен сизларга Иесима қишлоғидаги аҳвол ҳақида гапириб бермоқчиман. Бу ердаги Америка ҳукмдорлигига қарши кураш ўзининг ўткирлиги, узоқ давом этаётганлиги, кучи ва асослилиги жиҳатидан оролда атом базаси қуриш ва кенгайтириш мақсадида ерлари тортиб олинаётган Окинаванинг саккиз юз мингли аҳолиси тортаётган чексиз азоб-уқубатлар, ҳақоратларга қарши олиб борилаётган умумий курашнинг бир кўринишидир.

Бу воқеа бундан роппа-роса йигирма саккиз кун илгари, йигирманчи июлда, куннинг биринчи ярмида содир бўлган эди. Иесима қишлоғи устида битта Америка самолёти бир соатча пастлаб учди.

Бир ойдан бери қишлоғимизда ёмғир ёғмасди. Баланд-баланд қарағайлар, ўтлоқлардаги кўкатлар, батат дарахти ва ер ёнғоқлар бир қултум сувга ҳам зор бўлиб турганди.

Шунда самолётдан бутун жонлилар ва қақраб ётган ерлар кутаётган ёмғир ўрнига кўплаб газолин ёғдиришди. Пешиндан кейин кўп ерлар ёниб кетди. Бу аҳволдан чанқаб ётган дарахтлар, ўтлар, бататлар ва ер ёнғоқлар янада қақшаб кетди. Молларга бериш учун тоққа ўт ўргани кетган деҳқонлар қишлоққа ўт тушган жойлардан зўр машаққатлар билан ўтиб, аранг қайтиб келишди.

Қишлоқ одамлари ота-боболари томонидан бундан уч юз йил илгари экинларни шамолдан сақлаш учун атрофга эккан қарағай ўрмонларининг ёнишига ачиниб қараб турарди. Улар не машаққатлар билан экиб, ундириб, энди йиғиштириб оламиз, деб турган батат ва ер ёнғоқларини — ейдиган овқатларини куйиб кулга айланишига қанчалар ачиниб қараб туришарди. Орқаларига болаларини опичиб олган аёллар ғамгин тикилиб туришарди. Йигитлар дала-ларга тикилиб туришар экан, чўқморлари дастасини қаттиқ ушлаб олишганди. Қўлларига ўроқ ушлаб турган чоллар қалбида ҳозир бир хил туйғу тугён урарди. Аммо ҳеч ким кўз ёши қилмасди. Ҳатто ёш болалар ҳам йиғидан тўхтаб, осмону фалакка кўтарилиб ёнаётган оловга тикилиб туришарди.

Полигон — Иесима қишлоғи уч кечаю уч кундуз ёнди.

Оловда куйиб пишган бататларни йиғиб юрган аёллар... Эркаклар, болалар, қариялар ҳам куйган ер ёнғоқларни тозалашмоқда.

Улар нимани ўйлашяпти? Нима ҳақида фикр юритишяпти?

Ҳаммалари ёниб кул бўлган қарағай илдиизига тикилиб қолишган. Дарахтларнинг барглари, шохлари ёниб кул бўлди, аммо тана ва илдиизи омон қолди.

Ҳа! Биз ҳам худди ана шу сон-саноқсиз дарахтларнинг илдиизи каби курашни давом эттирамиз. Америкаликларга бир цубо¹ ерни ҳам сотмаймиз! Ўз еримизни ўзимиз ҳимоя қиламиз! Мамлакатимизни ҳимоя қиламиз! Бирлигимизни янада мустаҳкамлаймиз! Деҳқонлар йиғин ўтказадиган жойга йиғилишди. Митинг бошланиб кетди. Ўртага ҳар хил талаблар ташланди:

«Полигонда ўқ отиш ман этилсин!»

«Тўсиқлар йўқотилсин!»

«Кўрилган зарарлар тўлансин!»

Жаноб делегатлар!

¹ Цубо — 3,3 кв. метрга яқин.

Бу даҳшатли отишув саккиз юз мингли Окинава аҳолисига қарши олиб борилаётган провакациягина бўлиб қолмай, балки тўқсон миллионли японларга ҳам қарши қаратилган зарбадир. Бу соғлом фикр ва тараққиётга қарши олиб борилаётган шармандали провакациядир.

Америка ҳарбий ҳукумати ёнгининг сабабини расмий равишда эълон қилиб Полигонда кузатув олиб боришга халақит берадиган нарсаларни йўқотиш учун шундай қилинди, деб тушунтирди.

Жаноб делегатлар!

Ҳозирга қадар ҳар қандай кузатувларга халақит бермаган қарағай ўрмон нега бирдан халақит берадиган бўлиб қолдйкин? Палаги ердан бир сяку¹ баланд кўтариладиган ер ёнғоқнинг кузатувга халақит бермаслигини ҳатто ёш болалар ҳам билишади. Бутун орол аҳолиси билан бир қаторда, ёнгиндан зарар кўрган Иесима қишлоғининг халқи ёнгиннинг ҳақиқий сабабини билади. Бу — Окинава халқи бу йил март ойида ерларини тортиб олишларига қарши чиққанлари учун атайлаб қилинган ваҳшиёна ҳужумдан иборатдир.

Бундан ўн етти ой илгари, ўтган йили март ойида оролға қуролланган солдатлар тушган учта Америка ҳарбий кемалари келди. Кемадаги солдатлар қирғоққа тушиб, ўз уйлари эшигини ёпиб олишга ҳаракат қилган қишлоқ аҳолисига милтиқлар ўқталишди. Худди шу пайт улар икки уйга ўт қўйиб юборишди, уйлар бутунлай ёниб кетди. Америка ҳарбийлари шу усул билан деҳқонларнинг уч юз цубо ерини тортиб олиб, атрофини тиканли сим билан ўраб қўйишди. Аммо қишлоқ аҳолиси курашдан воз кечгани йўқ. Улар ўз ерларини ҳимоя қилишга отланишди. Сим тўсиқларни бузиб кириб, ерларни ҳайдайверишди. Кучсизлар кучлиларга ана шу йўл билан курашсиз қаршилиқ кўрсата бошладилар. Бунини кўрган америка ҳарбийлари қишлоқнинг ўттизта одамини ҳарбий мулкка тажовуз қилишда айблаб қамеди. Эллик икки киши олти ойлик каторгага ва бир йилга қамоққа шартли ҳукм қилинди.

Жаноб делегатлар!

Қандай цивилизация, қандай гуманизм ўз ерида ишлагани учун ҳарбий мулкка тажовуз қилишда айблаб, каторгага юборишга йўл қўяди?

Бунга Америка атом сиёсати йўл қўяди!

¹ Сяку — 30,3 см.

Маноб делегатлар!

Америка ҳарбий ҳукумати Иесима қишлоғи аҳолисининг қаршилигини ва бирлигини ҳар қандай репрессия билан ҳам қайтара олмасликларини тушунгач, уларнинг экинларига ўт қўйишга қарор қилишди. Бундай қилишдан мақсад, деҳқонларни: бекорга экин экиб овора бўлманглар, барибир ҳосилини ололмайсизлар, деб қўрқитишдир!

Деҳқонлар ана шу ўн етти ой давомида снарядлар ёмғири остида ишлашаверди. Улар окоплар қазиишиб, отишма бошланганда яшириниб олишарди. Отишма тўхташи билан окопдан чиқишиб, ишларини давом эттиришарди. Боласи кўксига ёпишиб олган онага тажовуз қилишга кимнинг қандай ҳаққи бор? Окинава аҳолиси онасининг кўкрагига ёпишиб олган гўдакка ўхшайди.

Окинава аҳолиси: «Еримизни тортиб олишни бас қилинг! Бу Япония территорияси, биз бир қарич еримизни ҳам сотмаймиз. Ер сотиб олиш ҳақидаги планлар йўқотилиши керак», деб талаб қилди.

Бу кучсизларнинг кучлилар олдига қўйган талаби. Ҳақ одамларнинг ноҳақларга қарши олиб бораётган адолатли кураши ҳисобланади.

Иесима, Исаҳама, Гуси қишлоқлари аҳолисининг ерни тортиб олишга қарши кураши бутун оролни эгаллаб олган Америкага қарши курашга айланиб кетди. Бу курашда сектантлик ёки шахсий ҳис-туйғуларга озгина бўлса-да, ўрин йўқ. Бу миллий озодлик кураши одамларнинг сиёсий, диний қарашларига, улар ғояси ва дидидан қатъи назар, бутун инсонларни ўзига жалб этди. Окинава аҳолиси бу оролда Америка атом базасининг кенгайишига қарши курашиш билан атом базасини кучсизлантириб, инсониятнинг даҳшатли душманини ер юзидан йўқотишдек ишга ўз ҳиссасини қўшмоқда. Агар Окинавадаги атом базасининг кенгайишига йўл қўйиладиган бўлса, Япониядаги озодлик ва тинчлик учун олиб борилаётган кураш ғалаба қозонмайди, Осиё халқлари бўлса даҳшатли атом бомбаси хавфидан қутулмайдилар.

Аммо Окинаванинг саккиз юз мингли халқи ўз ерлари учун биргаликда курашсалар, ҳеч вақт енгилмасликларига, тўққиз миллионли бутун япон халқи, шу жумладан, Окинава аҳолиси озодлик ва тинчликка эришиш билан бирга, Окинавани чет элликлардан қайтариб олишдаги курашда ўз кучларини бирлаштирсалар, бу куч енгилмас кучга айланишини яхши биладилар. Агар ер юзидаги миллионлаб

кишилар бу курашни қўллаб-қувватласалар, Окинава ороли устида озодлик байроғи албатта эркин ҳилпирашига улар ишонадилар.

Прайс рекомендацияси нима?

Конференция делегатлари ҳамда японлар билан қилган суҳбатларимизда «Прайс рекомендацияси» дейдиган иборани кўп эшитдик. Бу нима дегани экан? Яқинда Окинавада вакиллар палатасининг аъзоси Мелвин Прайс бошчилигида АҚШ конгрессининг подкомитети бўлган экан.

Осака шаҳрида нашр этиладиган «Эйша син» журнали сентябрь сонида хабар қилишича, Мелвин Прайс «оролдаги аҳволни обзор қилиш» учун келган эмиш.

Оролда аҳоли жуда зич — бир квадрат миляга 1142 киши тўғри келади. Қишлоқ хўжалиги билан жуда кам одам шуғулланади. Америка Қўшма Штатлари оролни Тинч океандаги асосий базаларидан бирига айлантириб олганларидан кейин деҳқонларнинг ерини тортиб ола бошлашди. Ҳаммаси бўлиб қирқ минг акрага яқин ер тортиб олинди. «Оролнинг марказидаги бутун Окинава бўйича экин экиладиган майдоннинг ўн етти процентини ташкил этувчи, бир йилда икки марта ҳосил берадиган экинзорлар ҳарбий база бинолари қуриш учун бульдозерлар билан текислаб ташланди.

Агар урушга қадар бир деҳқон экин экадиган майдоннинг ўртача катталиги 0,52 чо¹га тенг келадиган бўлса, ҳозир участканинг катталиги 0,35 чога тенг.

Тортиб олинган ер майдонининг ҳар бир акраси уч юз йигирма учдан уч юз қирқ икки долларгача фойда берадиган ерларга 34—42 доллар фойда баҳоси ҳисобидан ҳақ тўлаб тортиб олинди. Оролдаги одамларга ишлайдиган жой йўқ. Расмий маълумотларга қараганда, америкаликлар аэродром ва базаларда Окинаванинг етмиш беш минг аҳолисидан фойдаланмоқда. Буларнинг саксон процентни ердан ажраган кишилар. Америка базаларида ишлайдиган одамлар ҳаддан ташқари кам, меҳнатлари эвазига ўртача 2—3 минг иендан ҳақ оладилар. Буни америка валютасига айлантирса ойига 6—8 долларга тенг келади.

Мистер Прайс Окинавага ана шу аҳволни «аниқлаш» учун келганди. Прайс қайтиб кетар экан, ерларни тортиб

¹ Бир чо — 0,99 га. га тенг.

олишни давом эттираверишни, «ер ҳақини» эса аввалгидек тўлайверишни таклиф этди.

«Эйша син» журнаlining хабар беришича, Мистер Прайснинг АҚШга қайтиб бориб Америкада қилган док-ладидан кейин «бу ернинг аҳолиси газаб-нафратга тўлган».

Журнал Окинава аҳолисининг фикру мулоҳазасини умумлаштириб, мана бундай деб ёзди: «Бизнинг бирдан-бир мақсадимиз мана бундай. Биз японлармиз. Биз одамлардек яшашни истаймиз. Нега энди бу оддий бир истак амалга ошмайди? Биз бу ҳаракатни бирон кишининг гиж-гижлаши сабабли бошлаганимиз йўқ, биз...

Борди-ю, шундай бўлса ва биз ана шу бир парча еримиздан ҳам маҳрум бўлиб, ер учун ҳақ оладиган бўлсак, бу пулни тирикчиликка ишлатамиз-да, тамом бўлгач, аҳволимиз танг бўлади. Биз ҳали ҳам америкаликларнинг яхши ниятларига ишончимиз бор. Аммо биз японлар бу ҳаракатни одамлардек ҳаётга эришмагунимизча тўхтатмаймиз».

Шундай қилиб, «қаршиликсиз қаршилик» давом этарди. Диққат-эътиборли ўқувчи Сэнага Камэдзиронинг нутқи билан «Эйша син»даги мақолалар фарқини сезади албатта. Окинава делегати сўзларида газаб ва аламини ҳис этсангиз, журнал мақоласида фақат аламини кўрасиз. Аммо бу билан масаланинг моҳияти ўзгармайди. «Қаршиликсиз қаршилик» формуласи оролдаги ҳақиқий аҳволни ифода этолмайди. Бу масалани тўғри тушуниб олиш учун матбуотнинг бошқа бир органига, бу сафар Америка органига мурожаат этайлик. Шундай қилиб, «Тайм» журналидаги 1956 йил 3 сентябрь мақоласига мурожаат қилайлик:

«Қўшма Штатларнинг граждaнлари колониал давлатларнинг маҳаллий фанатик студентларнинг мустақиллик талаб қилиб олиб бораётган агитацион фаолиятларини бос-тиришга қаратилган ҳаракатига бегоналардек, назар-писандсиз муносабатда бўлмоқдалар. Утган ҳафтада Қўшма Штатлар худди ана шундай воқеага дуч келди, унда ҳам Япониядан 330 миля жанубда жойлашган Окинавада берилган қурбонлардан кам қурбон берилмади.

Қўшма Штатлар иккинчи жаҳон урушидан кейин ўзга мамлакатларга ҳеч қандай территориал даъвоимиз йўқ, деб мақтанган бўлсалар ҳам, Окинава ва Жанубий Рюкюни қўлларида ушлаб турдилар ва уни «Узоқ Шарқда уруш хавфи йўқолмагунга қадар қўлдан чиқармаслик фикрида

эканликларини» билдирдилар. Қўшма Штатлар Тинч океанининг ғарбий қисмида жойлашган Окинавани ўзларининг ғарбий «асабий маркази»га айлантириш учун ярим миллиард доллар сарфладилар ва Япония оролга қисман эгалик қилиши мумкин, деб эълон қилдилар.

Шундай қилиб, хўжа кўрсингагина одил, раҳмдил кўринувчи «Август ойдинидаги чойхона»да ном чиқарган америкалик янги босқинчилар Окинавада биринчи университет ташкил этишди. Америка ҳукумати бу университетга кўплаб пуллар сарфлади ва АҚШлик шахсий группаларнинг қилган катта-катта сарф-харажатларини маъқуллади. Мичигандаги Давлат колледжи университетни жиҳозлар ва ўқувчилар билан таъминлади. 1760 студентга ва 125 кишидан иборат профессор-ўқитувчилар коллективига эга бўлган бу университет тез орада ўзини кўрсатди. Японияда билим олган ўқитувчиларнинг кўрсатган йўл-йўриқларидан илҳомланган студентлар оролни қайтариб олишни талаб қила бошладилар. Баъзи студентлар Окинавадаги Халқ партиясини қўллаб-қувватладилар. Қўшма Штатлар томонидан Окинава деҳқонларига кўрсатилаётган жабрдан шикоят қилиб партия вакиллари Токиога юбордилар. Университетнинг адабий журналида Америкага қарши қаратилган мақолалар пайдо бўла бошлади. Утган ойда 250 студент «Янки, гоу хоум!» деб қичқириб, Америкага қарши намоийш уюштирдилар.

Бу воқеаларнинг барчаси университетнинг ташкилотчиси, канзаслик Генри Эрл Диффендерферни анча ташвишга солиб қўйди. Бу қирқ бир ёшли йигитча ҳозирда АҚШнинг Окинава шаҳридаги граждан администрациясининг маориф бўйича директори ҳисобланади. Диффендерфер университет фондини оширишга қаттиқ ҳаракат қилгани учун унга «Университетдан Рюкю шаҳрига юборилган тиламчи» деган лақаб ҳам қўйилган. Диффендерфер жаҳли чиққан ионачиларнинг зўри билан (бунга бир гуруҳ америка денгизчилари ҳам қўшилган) университет президенти Генсю Асатога огир-огир гаплар қилиб хат ёзди. Хатда студентлар ва профессор-ўқитувчилар составидан Америкага қарши ва коммунистларни қўлловчи элементлар чиқариб ташланмагунча, иона фондининг бошқармаси бутун бойликни бекорга босиб ётаверади, дейилган.

«Эзиляпмиз деб арз қилган бугун студентлар,— деб дўқ қилиб ёзган эди Диффендерфер,— Америка пулига олинган каравотларда ётишган, америка пулига кел-

ган дарсликлардан фойдаланишган». Диффендерфер ёздики, бир студент унга: «Қўшма Штатлар менга ёқмайди, шу сабабли ҳам АҚШга қарши қаратилган газета чиқармоқчиман, иона фонди эса менга ссуда бераман деган», дейди. Шунда Диффендерфер: «Сиз мени ўлдиришга келасизу, мен сизга ҳаммани қўйиб тўппонча бераманми?»— деса.—«Сиз ўзингиз тасдиқлаяпган сўз эркинлигига ишонингизни исботлаш учун шундай қилмоқчиман»,— деб жавоб берибди студент.

Ўтган ҳафтада университет президенти Асато университетнинг Американинг ҳолис хизмати ва ионаси ҳисобига яшашини тушунгандан кейин, Диффендерфернинг талабини бажарди ва унга: «Университет студентларимизнинг қилмиши учун америкаликлардан ва у ердаги ҳамда бошқа жойлардаги ўртоқлардан кечирим сўрайди»,— деб ёзди. Шундан кейин у студентларнинг олтита бошлигини, шу жумладан, студентлар коллективи раиси ҳамда бош раисини ўқишдан ҳайдади.

Ҳайдалган студентларнинг баъзилари аслида Америкага хайрихоҳ эдилар, деб маълум қилди Асато, «лекин улар ўз зиммасидаги вазифани амалга оширишолмади ҳамда бошқа студентларни бундай ишдан қайтаролмади». Асато ишни жуда усталик, айёрлик билан олиб борди. Бу ишни у студентлар каникулдалигида қилди. Бу билан Асато Қўшма Штатларни ҳайдалганларга хайрихоҳ кўринган студентларнинг янги оммавий демонстрациясидан сақлаб қолди.

«Тайм» журнали Окинава оролидаги университетда бўлган воқеани заҳархандалик билан тасвирлар экан, муболаға қилмаган, деб ўйлайман. Аслида бундай эмас экан. Энди танишларимиз масаласига қайтайлик.

Тинч океан соҳилида

Нагасакидаги конференциянинг иш кунларидан бирида Тинч океан соҳилида Сэнага Камэдзиро билан учрашдик. Биз меҳмонхонамиз яқинидаги бир каттакон дарахт тагида овқатландик. Сэнага Камэдзиро узун даҳанли, кўзлари чуқур-чуқур киши экан. У:

— Мен ўқитувчи эдим, агар уруш бўлмаганда ҳали ҳам ўқитувчилик қилаверган бўлардим. Урушга қарши фикрларимни очиқчасига, барала айтганим учун япон суди

мени беш йил қамоққа ҳукм қилди. Мана муддатни ўтаб келдим. Шундан кейин Окинавага америкаликлар келишди. Уруш эса тугаган эди. Уруш бўлмаган бўлса ҳам энди Америка судининг ҳукми билан қамоққа тушдим. Америкаликлар бир қадар раҳмдил эканлар, мени бор-йўғи икки йилгина қамашди.

— Оилангиз борми?

— Албатта. Бешта болам, хотиним бор.

— Оролда дуруст яшайсизми?

— Жуда яхши. Мени доимо қўриқлаб юришади...—

Суҳбатдошимиз маъноли илжайиб қўйди.

Суҳбатга берилиб кетганимиз туйфайли ёнимиздаги столга бир қаламча мўйловли йигитча келиб ўтирганини ҳам кўрмай қолибмиз. У ортиқча харажат қилгиси келмади шекилли, фақат бир шиша лимонад буюрди. Аммо у кўп ўтирмади. Уридан туриб бориб, гўё наридаги ишчи посёлкаси ва кўрфаздаги гулларни суратга олаётгандек қиёфада фотоаппаратини ростлаб, аста биз томонга яқинлаша бошлади. У аслида, Сэнага Камэдзирога тикиларди. Тўсатдан у аппаратини бизга қаратди.

— Кўряпсизларми, ҳатто сизлар билан бемалол гаплашолмаймиз,— деди Камэдзиро фотограф томонга бурилар экан.— Мени сизлар билан биргаликда суратга олгиси келиб қолди шекилли.

Шу пайт меҳмонхонанинг хизматчи қизи Йосико фотография ҳаваскори билан ўртамизга туриб олиб, унга қўл силтади. Йигит эса бир нималар деб тўнғиллади-да, аппаратини елкасига илганча столга чақа ташлаб, кутиб турган машинасига чиқа кўздан гойиб бўлди.

— Окинаванинг Америка томонидан босиб олиншига қарши туриш ана шунақа оқибатларга олиб боради,— деди шунда Камэдзиро.

Биз шундан кейин бу жасур киши билан хайрлашдик, уни қайта кўрмадик.

...Японияда кўпинча кучли бўрон — тайфун бўлиб туради. У аҳолига каттадан-катта зарар ва ташвиш келтиради: уйларни, қишлоқларни вайрон қилади. Яқинда ана шундай тайфун Окинавада ҳам бўлиб, Американинг кўплаб биноларини, Рейтер агентлигининг хабар қилишига қараганда, АҚШ ҳарбий қурол-аслаҳаларига ҳам катта зарар етказди. Ана шу агентлик мана бундай деб ёзди: «Токиодаги Америка ҳарбий қўмондонлиги вакилининг айтишича, ўттизта қопагон қоровул кучуклар тайфун пайтида инидан қочиб

кетган, улар ҳали ҳам топилгани йўқ». Ана шу вакилнинг гапига қараганда, «Окинавадаги бутун ҳарбийлар ва уларнинг онла аъзоларига кучуклар топилмагунга ва ўлдирилмагунга қадар уйларида чiqмаслик ҳақида буйруқ берилган».

Биз, ҳозирги кунда бутун жапон итлар тутилади ва америкаликлар ҳамда уларнинг оилалари Окинава оролида бемалол юрадилар, деб ишонамиз. Шу билан бир қаторда, назаримизда америкаликлар Окинавада ўзларининг Флорида ёки Техасларидагидек бемалол юришолмаса керак, деб ўйлаймиз. Британия формасида бўладими, Америка формасида бўладими, колониализм доимо колониализм-лигича қолаверади.

Осака гуллари

Биз дим, нам ҳавога ҳам ўрганиб қолдик, куни билан ҳориб-чарчаймиз-да, кечқурун аранг қараётга етиб олиб ётишимиз билан уйқуга кетамиз. Гуручни чўпда ейишни ҳам ўрганиб олдик, бунда оддий формулага амал қилинса бас: қорнинг очгандан кейин қандай бўлмасин овқат ейишинг керак. Гулларга ҳам ўрганиб қолдик. Улар кўп бўлгани учун эмас, балки биз қаерга бормайлик, сап-сариқ, оч пушти, оч ҳаво ранг, тўқ қизил, тўқ сариқ гулдасталар тақдим этишавеганидан шундай бўлди. Токиода ҳам, Нагасакида ҳам, Хиросимада ҳам жуда кўп гуллар тақдим этишди. Осакада ҳам шундай бўлди. Бизлар — чет эллик делегатлар Нагасакидан бу ерга дим оқшомлардан бирида келдик. Бизни ҳавоси совитиб туриладиган бир отелга жойлаштирганларидан жуда хурсанд бўлдик. Бизни вокзалда Осаканинг жамоатчилик вакиллари кутиб олишди. Осака — тўрт миллионли аҳолига эга бўлган, йирик саноат ҳамда савдо-сотиқ маркази ҳисобланувчи, ярим кечага қадар ҳаёт қайновчи йирик шаҳарлардан бири экан.

Эрталаб меҳмонхонанинг тинмай айланиб турувчи эшиги олдида қизиқ бир воқеанинг шохиди бўлди. Новча, қоқ суяк бир америкалик билан паст бўйли, семиз бир япон бир-бирига икки букилиб тинмай қуллуқ қилишарди.

— Америкалик японга бунчалик қуллуқ қилаётган экан, демак, ҳали иш битмабди. Иш битгандан кейин бизнинг иш-билармонимиз бу корчалоннинг қулоғига шивирлаш учун стулга чиқиб олиши зарур бўлиб қолади, чунки иш битгач,

америкаликнинг қомати эгилолмай қолади,— деди бир та-
ниш журналист, бу аҳволга тикилиб туриб.

Бўш вақтимиз борлиги сабабли шаҳар айлангани жў-
надик.

Кун жуда иссиқ эди. Шаҳар кўчалари уйиб юк ортил-
ган уч гилдиракли кичик литражли юк машиналар,
орқасига яшиқлар, тугунлар ортилган уч гилдиракли вело-
сипедлар билан тўла эди. Олабайроқ рекламалар билан тў-
либ кетган чорраҳада автомобиллар ди-дидлар, тариллатиб
тутун чиқарар, шофёрлар эса бақириб-чақиришарди. Кўча
супураётган, юзлари ажиндор митти япон аёллари улардан
чўчиб, ўзларини четга олишарди.

Биз бозор тимига кирдик. Бу ерда улгуржи савдо бў-
лар экан.

— Эркаклар пайпоғини сотувчи одам фақат эркаклар
пайпоғи сотиш билан, кимки аёлларнинг кўйлагини сотса,
фақат аёлларнинг кўйлақларини сотиш билан шуғуллана-
ди,— деди Вада.

Бундай тушунтириш яхши бўлди — аммо ҳамма гап
шундай ҳам кўриниб турарди — магазинларда моллар ую-
либ ётар, аммо сотувчи пештахталар олдига келиб-кетувчи
харидорларга эътибор ҳам қилмасди.

Осака, бошқа кўпгина япон шаҳарларига ўхшаб, уйла-
рининг ярмичаси ёғоч ва фанерлардан қурилган. Уруш
пайтида америкаликларнинг ёндирувчи бомбасидан шаҳар-
нинг анча қисми ёниб кетганди. Ҳозир вайроналардан ва
ёнгиндан асар ҳам сезилмасди. Уруш пайти шикастланган
марказий савдо-сотиқ кўчаларида банк ва савдо контора-
ларининг салобатли, ғиштин бинолари қад кўтариб туради.

Осака меҳнаткаш аҳолисининг қандай аҳволда яшаши-
ни чет эллик делегатлар учун уюштирилган меҳмондорчи-
ликда бир адвокат билан қилган суҳбатимдан ҳам билиб
олса бўлади.

Мен ундан:

— Ишингиз кўпми?— деб сўрадим.

— Керагидан кўп.

— Демак, бой одам экансиз-да?

Адвокат иккала чўнтагининг халтасини агдариб кўр-
сатди.

— Шубҳасиз. Мана кўринг!

— Ахир клиентларингиз кўп бўлса керак?

— Ҳа, клиентларим кўп. Аммо уларнинг ҳаммаси кам-
бағаллар. Корхона эгаларига, экспедиторларга, ишчиларни

алдовчиларга қарши иш олиб боришимга тўғри келади. Бундай ишларнинг сон-саноғи йўқ. Мен профсоюз юристи-ман... Шундай бўлгач, менинг оладиган фойдам ҳақида сиз-да янглиш фикр пайдо бўлмасин.

Уша куни кечқурун ҳамма делегатлар Нагасакидаги конференциянинг натижасига бағишланган Осака шаҳри меҳнаткашларининг митингига бордик. Митинг Япониядаги энг катта спорт бассейнида бўлди. Автобусимиз бассейнга етиб келганда, қоронғи тушиб қолганди. Бизни кираве-ришда жуда кўп одамлар қарши олишди. Делегатлар зал-да пайдо бўлишлари билан минглаб одамлар меҳмонларни қарши олиш учун ўринларидан туришди. Кабутар расми ишланган ҳар хил рангдаги байроқлар кўтарилди. Яна гул-ларга кўмиб юборишди. Гулларнинг кўплигини! Меҳмон-лар олдидаги узун стол усти гуллар билан тўлиб кетди. Кошинкор бассейннинг усти — президиум томони тахта ташлаб беркитилган эди.

Нутқлар концерт программалари билан алмашиниб турди.

Окинавалик қизлар рақсга тушишди. Хореографик бир номер Хиросима фожиасига бағишланганди. Чайковский-нинг «Шелкунчик» балетидан рақс ижро этганларни айниқ-са яхши олқишлашди. Бир сафарги чиқиш пайти бутун стадион хохолаб кулиб юборди. Ҳаммамиз ҳайрон бўлиб, бараварига таржимонга мурожаат қилдик:

— Ўзи нима гап?

— Беш ёшли қизча адашиб қолибди. Онаси ёки дада-сини бассейн конторасига чақиришяпти.

Шунда ҳамма гап тушунарли бўлди-қўйди. Бу ердан Москвагача, «Динамо» стадионигача минг километрлик масофа бўлса-да, лекин воқеалар бир-бирига ўхшаш экан.

Биз конференция ташкилотчиларидан бири, профессор Ясуидан:

— Митингга қанча одам қатнашяпти?— деб сўра-дик.

— Йигирма беш мингдан ошиқ киши.

Мана митинг ҳам тугади. Одамлар бизни ўраб олиш-ди. Яна гулдасталар тақдим этишди. Табриклашлар бўлди. Ўнлаб, юзлаб қўллар бараварига узатиларди. Автобусга чиқдик. Шу ерда ҳам автобус деразасидан қўлларини узатишиб табриклашарди. Автобус йўлга тушди. Бизлар:

— Эҳтиёт бўлинглар, четроқ туринглар,— деб жонимиз ҳалакда бўлдик.

Аммо улар бизнинг тилимизни тушунмас, илжайиб, рус тилини бузиб талаффуз килиб:

— Товариш!

— Товариш!

— Товариш!— дейишарди.

Кўрган, эшитганларимиздан қаттиқ ҳаяжонланган ҳолда меҳмонхонага етиб келдик. Шунда кимдир ҳайрон бўлиб:

— Японлар русларни ёмон кўришади, дейишарди-ку. Бўлмагур гап экан-да!— деб қўйди.

Эртасига реакцион газеталар: митинг ўтказиш нияти амалга ошмади, бассейнга тўрт минг кишидан кўп одам йиғилмади, деб эълон қилди. Бизнинг содиқ дўстимиз ва ҳамроҳимиз Вада газетани кўрсатиб:

— Навбатдаги туҳматларини қилмоқчи бўлдилару, аммо уддасидан чиқолмадилар. Шунинг учун ҳам туҳматнинг умри қисқа, дейдилар-да!

Қадимий пойтахтларда

Осака собиқ икки пойтахт — Нара ва Киото шаҳарлари яқинига жойлашган.

Конференциянинг меҳмондўст ташкилотчилари бизга бу шаҳарларни ҳам кўрсатишга қарор қилишди.

Кун яна исиб кетди. Энди иссиққа ҳам ўрганиб қолдик. Кимдир:

— Энди иссиқдан қўрқмасак ҳам бўлади. Қаранг, иссиқ одамни ёндираман дейди-ю, аммо меҳмонлар сони камаймаяпти...— деди.

Биз Осака кўчалари бўйлаб боряпмиз. Шаҳарнинг обод, шинам жойларидан ғизиллаб ўтиб кетдик. Энди кўчанинг икки четида кичик-кичик уйлар, боққолчилик, кийим-кечак дўконлари. Улар орасида пастак-пастак будда ибодатхоналари кўзга ташланиб қолади. Уй деворларига осилган ранг-баранг ленталар ва қоғоз гуллар шабадада ҳилпираб турибди. Ибодатхоналарга кетаётган одамларнинг ҳаммаси тоза кийинган. Маълум бўлишича, буддистларнинг ўликлар тириклар билан учрашувга келади, деб тарғиб қилинувчи байрами ана шу ҳафтага тўғри келган экан. Ўликлар бир ҳафта давомида тириклар орасида юрармишда, кейин қайтиб кетишар эмиш...

Қадимий пойтахт Нарага қадар ҳаммаси бўлиб эллик километр. Автобусимиз тупроқ йўлдан борар, йўлнинг икки томони бир-бирига ёпиштириб қурилган қатор уйлардан иборат. Шаҳардан узоқлашиб қишлоқлар ўртасидан ўтсак ҳам, нима учундир, экин экиладиган далалар кўринмасди. Нара шаҳрига яқинлашиб қолганимиздан кейин бир жойдагина тепалик ён бағрида тоқзор кўринди. Вада:

— Ҳозир бу ерлар тоқзор, уруш пайтида эса тоқзорни бузиб, бу ерларга ҳам бугдой экилганди, нон етишмасди-да!

Нара ўзининг ажойиб парки билан машҳур, паркда олачипор кийиклар югуриб юришади. Каттакон бир дарахт тагида сурнай овозига ўхшаш сигнал чалинган эди, сурнайчининг олдига атрофдан оҳулар югуриб кела бошлашди. Улар олдимизга чўчимасдан, тўғри юриб келиб, юмшоқ тумшуқлари билан кафтларимизни ҳидлай бошлашди. Бу қанақаси, деб ҳайрон бўлдик. Шунда дўстларимиз ёрдамга келишди. Нарироқда бир аёл вафлига ўхшаш махсус пиширилган нон сотаётган экан. Кийикларга овқат беришни ҳам тезда ўрганиб олдик. Эркак оҳулар шохларини ургочиларига қараганда шиддатлироқ ҳаракатлантиришаркан

Шундан кейин Тодайжи ибодатхонасига бордик. Бу ибодатхона эрамининг 752 йили — Нара шаҳри Япониянинг пойтахти бўлган пайтда қурилган. Ибодатхонанинг асосий биноси ичида Будданинг баҳайбат ҳайкали бор. Қачонлардир, бундан бир минг икки юз йиллар илгари император Саму ер юзида будда жаннатини яратмоқчи бўлиб, ана шу ибодатхонани қурдирган эди. Тарихнинг шохидлик беришича, бу ибодатхона икки марта ёнган, ҳозир унинг ярмигина сақланиб қолган. Дунёдаги энг катта буддалардан бири ҳисобланувчи бу ҳайкал бир неча бор реставрация қилинган.

Қисик кўзли бу баҳайбат ҳайкалга анчагача тикилиб турдик. Будданинг оёқлари тагида бронзадан ясалган нилуфар гуллар тасвири. Нилуфарнинг Шарқда тинчлик рамзи эканлиги ҳам маълум албатта. Шу билан бир қаторда, афсона ва эътиқодларга қараганда, Будда қадим замонларда ҳам, ҳозирда ҳам тинчлик тарафдори, тинчлик ҳимоячиси ҳисобланган. Ибодатхона бўғотларида кабутарлар гув-гувлайди. Дарвоза олдида ҳунармандлар Буддага ўхшатиб мисдан ясалган ҳайкалчалар сотишар экан. Бизлар умримизнинг охиригача ҳам буддистликни қабул қилмаган

тақдиримизда ҳам, Япония пойтахтидан эсдалик сифатида бу ҳайкалчалардан сотиб олиш ниятида эдик.

Ибодатхона яқинидаги бассейн олдида Изабелла Блюм ва Моника Фелтонни учратдик. Улар оқ батон нон сотиб олиб, майдалаб бассейн сувидаги балиқларга ташлаб, уларнинг талашиб ейишини томоша қилишарди. Катта-катта тилла балиқлар оғзини каппа-каппа очиб нонга ҳамла қилувчи тошбақалардан чаққонлик қилишга интилишарди.

Аммо қадимий пойтахтда ҳамма нарса ҳам патриархал кўринишда эмасди. Биз шаҳарнинг осори-антиқалари билан танишиб бўлгач, сокин кўчалар бўйлаб овқатланиш учун «Нара-отель»га жўнадик. Автобус ойнасидан қараб борар эканмиз, анчагина жойга қалин қилиб сим тутиб қўйилганини кўрдик. Сим девор орқасида икки қаватли ёғоч уйлар бор эди.

— Улар нима?

— Бу ерда америкаликлар туришади. Нара шаҳрида Америка базаси бор. Улар Нарани ўз солдат ва офицерларига дам оладиган жойга айлантиришмоқчи,— деб жавоб берди таржимон аёл.

— Қадимий пойтахтингизни-я?

— Бу ер тинч, осойишта. Бошқа жойларга қараганда ҳавоси яхши, қуруқ. Уларга бошқасининг кераги ҳам йўқ. Бизнинг муқаддас жойларимизни вайрон этиш, оёқ ости қилиш улар учун ҳеч гап эмас. Аммо Нара халқи бунга қарши кураш олиб боряпти.

Биз Нарадан Киото шаҳрига жўнадик. Автобусимиз отелга етиб борганда соат тўртлар эди. Меҳмонларга япон мактаб болалари гуллар тақдим этишди.

Шу пайт Вада келиб:

— Осакага ана шу автобус билан борсак яхши бўларди. Поезд билан борганда кечқурун етиб борамиз. Эртага у ердан самолётда Котига учишимиз керак,— деди.

Мамлакатнинг кечки ҳаётини томоша қилиш учун автобус билан жўнашга қарор қилдик. Ҳақиқатан ҳам кечки Япония ажиб бир кўриниш касб этар экан. Деҳқонлар даласида қарам тупларини санашар, болалар дарё қирғида балиқ тутишар эди. Сувда ботаётган қуёшнинг қизғиш нурлари жилоланар, уйлар олдида, тротуарларда қизчалар копток ўйнашарди. Бир одам ўз уйи олдида, пастакки-на курсидада газета ўқиб ўтирарди. Унинг иш куни тугаган, чарчаган, аммо дунёда бўлаётган гаплардан хабардор

бўлгиси келарди. У эллик иенга бутун дунёни сотиб олиб, қўлида ушлаб турарди. Велосипедчи охирги юкини олиб келар экан, оёқлари велосипед педалларини чаққон-чаққон айлантирар эди. У чап қўли билан рулни тутиб борар, ўнг қўли билан чўнтагидаги майда пулларини олиб санаб кўрарди. Унинг ёнидан автомобиллар ўтиб борар, светофор липиллаб ёнар, аммо у ҳеч нарсага эътибор бермай, пулини санаш билан овора эди. Бугун қанча пул топганини билмоқчи эди-да! Шундай қилиб, бўшгина автобусда Осакага ҳам етиб келдик. Машинадан тушдик-да, шофёрга пул узатдик. У бош иргаб, олмаслигини айтди.)

— Орқага қайтишда пул олишга ҳаққим йўқ.

— Нега энди?

— Орқага қайтишда пассажирлар бўлиши кўзда тутилмаган.

— Ахир биз келдик-ку!

— Сизлар менга илтифот кўрсатдингиз, бу билан сизларга хизмат қилиш шарафига муяссар бўлдим.

Уфқда тайфун

Кун бўйи иссиқ, димда саёҳат қилгач, ваннага тушиб, терлаб, чанг-тўзон бўлиб кетган юз-кўзингни, баданларингни кирдан тозалашдан кўра роҳат иш бўлмаса керак. Шунда бирдан эшик тақиллаб қолди.

— Киринг.

Хонага Вада билан делегациямиз котиби Сергей Харин кириб келди.

— Дам олмоқчимисиз?

— Ҳа.

Харин билан Вада бир-бирларига қараб олишди. Харин газетани ёзди.

— Мана бу ердаги информацияни кўринг. Эртага биз боришимиз керак бўлган Сикоку ороли томонга кучли тайфун келаётган эмиш.

— Ахир биз бор-йўғи бир соатгина учамиз-ку.

— Бутун самолётлар рейсдан олинган. Етиб борамиз десак, тўққиз яримда ўтадиган поездга чиқишимиз керак.

Биз кечқурун соат тўққизда пастга тушиб, чамадонларимизни камерохраненияга топширдик. Токиога энди Осака орқали қайтиб келишимиз керак эди.

Аммо катта ёшли дўстимиз Изабелла Блюм йўқ, у нар-

саларини йиғиштираётганди. Эрта-кеч бирга юрган, мўмин-қобил полициячи соқчимиз Ямумото ҳам йўқ эди. У бўш вақтдан фойдаланиб, сочини олдиргани кетганди. Жўнашимиздан эса хабари бўлмаганди. Соатга қарасак, соат тўққизу ўн беш минут.

Вада:

— Вокзалга қадар беш минутли йўл,— деди.

Сочини олдириб, атир септириб бўлган Ямумото ҳам етиб келди. У чамадонини олиб келиш учун номерига югурди. Соат тўққизу йигирма минутда таржимон билан бирга юқоридан Изабелла Блюм тушди. Эшик олдида биргина машина турарди. Етти киши битта машинага чиқиб олиб соат тўққизу йигирма беш минутда вокзалга етиб келдик.

Шунда бирдан Изабелла Блюмнинг:

— Чамадонлар?!— деган овозини эшитиб қолдик. Таржимон унинг чамадонларини меҳмонхонада қолдириб келаверибди.

— Жўнайверинг, жўнайверинг,— деди таржимон,— чамадонларингиз Коти шаҳрида пойлаб туради.

Зинадан зинага сакраб перронга югуриб боряпмиз. Шунда Вада поезд қайси йўлда турганини эсидан чиқариб қўйди, йўл-йўлакай сўраб билиб олдик. Ҳуштак овози эшитилди, вагонга сакраб чиқиб олдик. Чиқиб олишимиз билан пневматик эшиклар ёпилди. Вагон деярли тўла экан. Иккинчи класс вагонларн қандай эканини ҳам кўрдик. Ўтириш ноқулай, тахта скамейкалар экан. Хира чироқ, йўловчилар тартибсиз ҳолда хоҳлаган жойига ўтираверар экан. Ёнимда ўтирган бир одам чўнтагидан пуфлама ёстиқчасини олди-да, бошига қўйиб кўзини юмди. Поезд жуда кўп тўхтаркан. Вагон борган сари одам билан тўлиб борарди. Скамейкаларда бўш жой йўқ. Кейинроқ чиққанлар шундайгина йўлга ўтириб олиб, китоб ўқишга тушишарди.

Вада вагондан чиқди-да, кичик-кичик шишачалар билан қайтиб келди — уларда илиқ кофе бор экан.

Уйқу босиб кетяпти-ю, аммо бошингни қўярга жой йўқ. Ташқари қоронги, туман орасидан чироқларнинг сарғиш нурлари липиллаб ўтиб туради. Ана шу аҳволда беш соатча йўл босдик. Вагон силкинар, улар билан баравар йўловчилар ҳам тебраниб боришарди. Поезд кечаси соат учда Япония ичидаги денгиз қирғоғига жойлашган Уно станциясида тўхтади. Шу ердан пароходга ўтиришимиз керак эди. Пассажирлар бараварига туриб, бетон туннелга қараб югуришди. Ана шу ерда қўлига сумка, сават, тугун

кўтарган одамларнинг ҳаммасини кўриш мумкин эди. Ёш болали хотинлар ҳам жуда кўп эди. Мана бир аёлнинг қўлида бир неча сумка, бир қўлида ёш бола, ёнида зиналардан амаллаб сакраб-сакраб чиқиб бораётган бола. Уларни бошқалар қувиб етиб, туртиб-суртиб ўтиб боришяпти. Аёл чехрасида қўрқув-сергаклик аломати, у ёнида келянган боласига тез-тез қараб, унга нималарнидир гапириб қўярди. Харин ҳалиги болани қўлига кўтариб олган эди, аёлни кўнгли тинчиб, юришини тезлаштирди.

Пароходда ҳам одам кўп. Пароходнинг чап, шабада эсиб турган борти томонидан жой олди. Денгиз чайқалиб, кемага сув тўлқинлари урилар, ҳар замонда кўтарилган шамол димликини ўзи билан олиб кетар эди. Пароход йўлга тушди. Йўловчилар тинчиб, кўпларини уйқу боса бошлади. Устига эскирган костюм кийган, сочлари оқара бошлаган бир япон пиво ичиб, бизнинг эринчоқлик билан қилаётган суҳбатимизга қулоқ солиб борарди. Бир оздан кейин у:

— Руслармисиз?— деб сўради.

— Топдингиз. Сиз ўзингиз-чи?

Суҳбатдошимиз кулиб қўйди.

— Ўрмон саноатида ишлайман. Савдогарман.

— Кимга нарсасотасиз?

— Жанубий Америкага. Нью-Йоркка ҳам.

— Ёғочлар ўзингизникими, Японияникими?

— Йўқ Филиппиндан, Манилодан сотволаман.— У бизга визит карточкасини кўрсатди.— Импортёр Ихицае-мон Васикава, Осакада тураман. У ерда ёғочни қайта ишлайдиган фабрика бор.

— Биз билан ҳам савдо муносабатлари олиб бормайсизми?

— Жуда яхши бўларди. Шу лайтга қадар дипломатик ва савдо муносабатлари йўқлиги жуда ёмон бўляпти-да. Ахир биз қўшнилармиз-ку...

— Яқин орада бундай муносабат ўрнатилади, деб ишонамиз.

— Қани энди тезроқ ўрнатила қолса... Айтинг-чи, таклифлар билан қаерга мурожаат қилса бўларкин?

Пароходнинг юриши секинлади. Траплар қўйилди. Пассажирлар поезддан яхшироқ жойни эгаллаш учун яна ўзларини туннелга уришди. Ёмғир шиваламоқда. Шамолдан кўзни очиш қийин. Ҳозир чиққан вагонимиз аввалгисидан ҳам хароб бўлиб, ойналари ҳам ёпилмас экан. Вагон ичида

шамол гувиллайди. Поезд йўлга тушди. Ён-веримиздаги-ларни яхшилаб кўролмасданоқ ухлаб қолдик.

Доктор Сакамото шафтолилари

Бундай уйқусираб, мудраб қанча юрганимизни аниқ айтиш қийин. Бир кичик станцияга борганимизда, аллакимнинг чақирганидан уйғониб кетдик.

— Улар бу ерда, олдиндаги скамейкада,— деб жавоб берди проводник дўриллаб.

Вагонга қора костюм кийиб, галстугини ўхшатиб болаган бир одам кириб келди. Вада:

— Жаноб Сакамото!— деди ва бизларга мурожаат қилиб қўшиб қўйди.— Япония парламентининг вакили, доктор Сакамото.

Биз уйқусираган, қизариб кетган кўзларимизни ишқалаб, доктор билан кўришдик. Доктор Сакамото бизни кутиб олиш учун шу станцияга қадар келибди.

— Тайфун учун кечирасизлар,— деди доктор кулиб туриб,— қайтаришга ҳаракат қилдик, аммо уддасидан чиқолмадик.

Поезд йўлга тушди. Ташқаридаги ёмғир ва шамол пардаси ортида тонг отаётгани ғира-шира кўриниб турарди. Шамол дарахтларни синдирар, шох-шаббаларни учириб юрар эди. Икки томонда тоғлар ғамгин қад кўтариб турарди. Бир станцияда поезд анча-мунча туриб қолди. Делегациямиз аъзоси доктор Владимир Ермаков билан доктор Сакамото сил касалини даволаш бўйича суҳбат бошлашган эди, суҳбат тўхтаб қолди. Чунки Сакамото вагондан тушиб кетганча, анчадан кейин қайтиб келди. Унинг кўлида шафтоли солинган яшик бор эди.

— Сизларни хафа қилишга тўғри келади, биз дарадан чиқишда тўхтаб қолдик. Бу Ава-Кавагучи станцияси. Вивескадан ҳам билсангиз бўлади. Поездимизни тайфун туфайли очиқ жойга чиқаришдан қўрқишяпти, дарёдан ўтаётганда кўприк-мўприк устида ағдариб юбориши мумкин. Бу йўлни бетон труба деб аташади. Бу ерда поездлар юзга яқин туннелдан ўтади. Туннеллар орасида очиқ, ёруғ тушадиган жойлар ҳам бор. Шунинг учун ҳам ҳозирча шу ерда мана бу шафтолиларни еб ўтира турамиз,— деди Сакамото ва яшикдаги шафтолиларни олдимизга қўйди.— Шафтоли фойдали нарса. Уйқунгиз келяпти, шундайми?

Бир-иккита шафтолидан есангиз, уйқунгиз ўчади қўяди. Еб кўринг.

Ҳақиқатан, жуда яхши шафтоли экан. Япония ўзининг олчалари билан машҳур бўлса ҳам, менимча, бу оролининг мевалари ичида энг ширини шафтоли бўлса керак. Одамларимиздан биттаси суҳбатдошимизга япон олчасининг ажойиблигини айтганда, у бир йўталиб олиб:

— Тўғри, олчамиз жуда ажойиб. Биз унинг оч-қизғиш, ниҳол рангини жуда яхши кўрамиз, аммо мазасига келганда бир нима деб бўлмайди.

Бу гапнинг мазмуни бир қадар мавҳум эди; буни биз кейинчалик тушуниб олдик, маълум бўлишича, японлар бу олчаларни деярли ейишмас экан. Биз биттадан, кейин яна биттадан шафтоли ейишга тушдик... Поезд ҳали ҳам қимир этмай турарди. Сакамото вагондагиларнинг ҳаммасига шафтолидан улашиб чиқди.

Одамларга шафтоли узатар экан:

— Фойдаси бор,— деб қўярди.

Сакамото вагондаги шабададан қулоғим оғрий бошлагани учун дам-бадам қулоғимни ушлаб қўяётганимни кўриб:

— Яна битта энг. Агар ёрдам бермаса, Котига борганимизда дори бераман, икки таблетка ичсангиз, оғригини таққа тўхтатади қўяди,— деди.

Поезд ҳали ҳам турганича турибди. Ўтиравериб чарчаганимиздан кейин вагондан чиқиб, кичик перронга — станциянинг ёғоч айвончасига ўтдик. Даранинг пастида шўх дарё тошдан тошга урилиб, ҳайқирарди. Қоядан тушаётган сув эса шаршарага айланиб, атрофга сочиларди. Кўриниш унчалик кўнглили бўлмаганидан, вагонга қайтиб кирдик. Аммо Сакамото кўп ўтиролмади. У яна чиқиб кетди. У аввалгидек қувноқ кўринсада, ҳазил-ҳузул гапининг тагидан ташвишланиш оҳанги сезилиб турарди.

— Зарари йўқ, бизни кутиб тура туришади. Биз бор-йўғи уч соатгина кеч қоляпмиз. Нагасаки конференциясининг натижаларига бағишланган митинг соат ўн иккига белгиланган. Сал кейинга суришади қўяди,— деди доктор.

Шунда тўсатдан поезд юриб қолди. Мана у бир станциядан, сўнг иккинчисидан ўтди. Шўх дарё устидаги жимжима кўприкдан ҳам ўтиб олди. Туннеллар липиллаб ўта бошлади. Шафтолини еб тугатдик, шундан кейин ҳаммамиз, ҳатто Сакамотонинг ўзи ҳам уйқуга кетди.

Ҳаммамиз вагонга тушиб турган қуёш нурининг харо-

ратидан уйғониб кетдик. Соат ўн иккилар бўлиб қолганди. Ўнг томонда сап-сариқ бўтана сувли дарё ёйилиб оқарди. Тахта, ёғоч парчалари чирпирак бўлиб айланиб, қалқиб борарди. Дарё лабида қора плаш, кенг соябонли шляпа кийган одамлар қўлларида узун-узун таёқ ушлаб туришарди. Таёқ учида тўр бўлиб, сувда кўринган балиқларни ана шу тўр билан илиб олишарди. Дарё суви камайиб асли ўзан бўйлаб оқа бошлагач, сув тагида қолган, бўронда пайҳон бўлган шопипоялар кўриниб турарди. Шопипояларда деҳқонлар икки букилиб йиқилган шопиларини қайта тиклаб юришар, шамол илдиэ-пилдиэи билан қўпориб ташлаган шопи тупларини қўлларига олиб ачиниш тикилишарди.

Бир кичик станцияда одамлар плакатлар кўтариб туришарди.

— Сизларни кутиб олишяпти,— деди Сакамото.— Юринглар, олдиларига чиқайлик.

Биз перронга тушдик. Қўлида думи беш метрча келадиган хўроз кўтариб турган бир япон:

— Салом, совет кишилари!— деди.

Ҳаммамиз саломлашдик.

Биз хўрозга қизиқиш қилиб:

— Буни нега олиб келдингиз?— деб сўрадик.

Кўринишича, Сакамото худди ана шу саволни кутиб турган экан:

— Сизларни хурсанд бўлинглар, бир ҳайрон қолдирайлик дейишган-да,— деди.

Поезд аста-секин тўқирлаб, яна йўлга тушди.

Коти шахри

Перронда тепаси қизил фуражка кийган станция бошлиғидан бўлак одам йўқ экан.

— Битта илтимосимиз бор,— дедик докторга,— ювиниб, бир соатча ухлаб олсак.

— Ҳа, майли, майли,— деди Сакамото ғалатироқ илжайиб.

Биз станциянинг кичиккина залидан вокзалнинг иккинчи томонига ўтиб, жуда ҳайрон бўлиб қолдик. Чунки майдонда анча-мунча одамлар байроқлар, плакатлар кўтариб туришарди. Тўсатдан ҳавода таниш куй янгради. «Ҳа, бу

ахир Совет Иттифоқи гимни-ку!» Уни япон тилида ижро этишяпти, холос.

Юракдан олқишлашлар. Гуллар.

Қуёш уада булутлар орқасидан гоҳ кўриниб, гоҳ яна гойиб бўларди. Қуёш нурида иморатлар, кичик-кичик магазинлар ялтираб турарди. Биз шаҳар кўчалари бўйлаб машинада меҳмонхонага борар эканмиз, биздан икки юз метрлар чамаси олдинда борувчи машинада шаҳарликларга совет делегатлари келишгани ва кечқурун спорт бассейнида митинг бўлишини эълон қилиб боришарди.

Йигирма минутдан кейин театр биносига етиб бордик. Атом ва водород бомбаларини тақиқлаш Комитетининг етмиш етти ёшли раиси — мўйсафид Оиси минбар олдида бориши билан митинг қатнашчилари қўлларидаги кабутарларни қўйиб юборишди. Хиросима ва Нагасакида ҳалок бўлганларни эслаш учун ҳамма ўрнидан турди. Зал сув қуйгандек тинч, фақат театр шифтидаги кабутарларнинг гув-гувигина эшитилиб турарди.

Оиси гап бошлаб:

— Ҳозирги кунимизнинг асосий масаласи атом ва водород бомбаларини тақиқлашдир. Совет парламенти япон парламентининг мурожаатини қабул қилди ва Англия ҳамда Америка Қўшма Штатлари парламентларига атом ва водород бомбаларини ишлаб чиқармаслик бўйича битим тузишни таклиф этиб, мурожаат қилди. Бу ажойиб, олижаноб ишдир. Биз ҳаммамиз бирлашиб ҳаракат қилишимиз керак,— деди.

Митинг жуда жонли давом этарди. Томоша залидан президиумга кетма-кет саволлар беришарди.

Нагасаки конференцияси қарорини қўллаб-қувватловчи резолюция яқдиллик билан, бир овоздан қабул қилинди.

Митингдан кейин шаҳар мэри Масуми Монзубуси олдимизга келиб:

— Совет делегацияси шарафига ўтказилувчи кичикки-на қабул маросимига қатнашишингизни илтимос қиламиз. Қабул шу ерда, мактаб биносида бўлади,— деди.

Мактабга келдик.

— Бир оз кутишимизга тўғри келади.— Тайёргарлик ҳозир тугайди,— деди мэр мактаб директори кабинетига кирганимизда.— Сизлар билан собиқ ҳарбий асирлар учрашишмоқчи.

— Қандай ҳарбий асирлар?

— Сизларнинг... Бир сўз билан айтганда, сизларнинг қўлингизга тушган япон асир солдатлари.

— Яхши, улар билан жон деб учрашамиз.

Хонага бир қанча бақувват, елкадор, офтобда қорайган эркаклар кириб келиб, бараварига:

— Салом!— дейишиб, қўлларини узатишди.

Биз креслолардан турдик.

— Келганларингиз жуда яхши бўлди. Япон ҳарбий асирларига нисбатан яхши муносабатларингизга миннатдорчилик билдирмоқчи эдик,— деди илжайиб турган бир киши.— Мен Тошкент яқинида бўлган эдим.

— Мен Читага яқин ерда,— деб қўшиб қўйди иккинчи киши.

— Мен Хабаровск яқинида,— деди учинчи бир илжайиб тургани.— Бизларни асир олганларингиз учун эмас, балки бизларга яхши муносабатда бўлганларингиз учун миннатдормиз. Ўзларингизда етишмовчилик бўлиб турган ўшандай бир даврда бизларни боқиб, яхши муносабатда бўлдинглар, буни эсдан чиқармаймиз.

— Кичик бир совгамизни қабул қилинглар, буни биз ўзимиз ясадик,— деди биринчи бўлиб гапирган киши қўлимизга картон қути узатар экан. Унинг ичида чиройли қилиб ишланган қўғирчоқ бор экан.

— Сизларнинг мамлакатингизга яна боргимиз бор,— деди бир новчаси.

— Марҳамат, боринглар, лекин фақат меҳмон бўлиб.

— Жуда ҳам боргимиз бор. Мен рус тилини эсимдан чиқара бошладим.

— Биз тилни асирликда эмас, балки яхши шароитда ўрганиш тарафдоримиз.

Японлар кулиб юборишди.

— Албатта, албатта! Биз ҳам худди ана шунинг тарафдоримиз.

Японлар эшик томонга юришди. Шунда улардан биттаси тўсатдан орқасига қайтиб:

— Ўртоқлар,— деди у,— майор Петровга посилка, яъни совга олиб кетолмайсизларми?

— У қаерда турарди?

— Ҳозир билмайман.

Ҳамма узунасига қўйилган стол атрофига ўтиргандан кейин, қўшиқ бошланди.

Бу «Катюша» қўшиғи эди. Биз Японияда юрар эканмиз, бу қўшиққа ўрганиб қолдик. Шу сабабли ҳам бу қўшиқнинг

Сикоку оролигача етиб келганидан ҳайрон ҳам бўлмадик. Масуми Монзубуси қадаҳ кўтариб:

— Совет ва Япон халқлари ўртасидаги тинчлик ва дўстлик учун!— деди.

Японларнинг олча данагининг мазасини эслатувчи қип-қизил виносидан бир қадаҳдан ичдик.

Сочлари оқарган бир аёл ўрнидан турди:

— Бугун мен учун жуда қувснчли кун бўлди. Чунки мен етмиш ёшга тўлдим. Совет кишиларини эса мана ҳозир кўриб турибман. Афсуски, америкаликларни ҳаддан ташқари, жуда кўп кўрамыз.

— Бизнинг ҳаёт тарзимиз, системамиз ҳар хил бўлгани билан тез-тез учрашиб турсак ёмон бўлмасди.

— Мен деҳқонман, шунинг учун ҳам совет деҳқонлари қишлоқ хўжалигини қай тарзда ташкил этганларини билишни истардим,— деди бир кичик жуссали озгин киши.

Атрофимизни яна ҳарбий асирлар ўраб олишди. Улардан бири:

— Мен Совет Иттифоқида Мичуриннинг боғдорчилик илмини ўрганиб олгандим... Айтинг-чи, минг тўққиз юз эллик еттинчи йили ёзда Москвада бўладиган Дунё ёшлари фестивали делегацияси составига мичуринчиларни ҳам таклиф этишармикин?

...Кечқурун Коти шаҳрининг беш минг кишилик митинги бўлди. Осакадаги каби бассейн устига тахта ташлаб қўйишди. Минбар тепасида Япония, Совет Иттифоқи ва Бельгия байроқлари қилпираб турарди. Ермаков ва Изабелла Блум — у Котига кечқурун етиб келди — нутқлари олдидан Совет Иттифоқи ва Бельгия гимнлари ижро этилди. Японча «Наруко» рақсини мазза қилиб томоша қилдик. Рақсда икки юзга яқин болалар ва ҳазо ранг энгил-бош кийган бир қанча катта кишилар қатнашди. Ҳаммаларининг қўлларида қизил ва кўк шақилдоқлар бор эди. Рақс мазмуни мураккаб эмас, болалар шоли ўрими пайти шақилдоқ билан чумчуқларни қўришади. Улар уч киши-уч кишидан бўлиб, бассейн атрофидан рақс тактига мос равишда бир хил ҳаракатлар билан шақилдоқ шақирлатишиб боришди. Болалар ичида жуда ёшлари ҳам бўлиб, улар ҳам ҳамма бажарган ҳаракатларни аниқ ва бир маромда бажаришди. Рақс ярим соатга яқин давом этди, аммо тамом бўлгач, нега бунчалик тез тамом бўлди деб афсусландик!

Сикоку оролидаги кун шу зайлда тугади.

Доктор Сакамото бизни бир кичик оддий отелга олиб борди.

— Кундузи дам ололмаганларингиз учун мендан роса хафа бўлаётгандирсизлар?— деб сўради у.

Биз унга ҳайрон бўлиб қараб қўйдик. Дарвоқе, ҳам-мамиз ҳам бир соатча ухлаб олмоқчи эдик...

Тайфун ўтиб кетди...

Эрта тонгда деразадан қуёш нурлари тушди. Кўзимни очдим. Ҳа, биз Котида эдик. Дарҳол кечаги, унутилмас кунни эсладим! Японияда бизнинг қанча-қанча дўстларимиз бор экан! Реакцион газеталар йиллар давомида мамлакатимиз ҳақида бўҳтонлар тарқатиб, дўстлигимизга рахна солиб келди! Собиқ ҳарбий асирлар дейсизми? Жуда иари борса, бизни ҳурмат билан кутиб олишар, деб ўйлагандик. Бу ерда-чи? Бу кишилар қалбига дўстлик ва ишонч уруғлари жуда чуқур илдиз отган экан! Японияга ҳарбий асирлар тушган пароходлар Совет Иттифоқидан Японияга қайтар экан, реакцион газеталар «сенсацион материаллар» тайёрлаш учун махсус журналистлар юборган эди. Аммо бир партия кетидан иккинчиси етиб келар экан, ҳеч қандай сенсация содир бўлмабди, қайтиб келаётганлар мамлакатимиз ҳақида яхши фикрда эканлар. Бу гапларни бизга уларнинг ўзлари ҳикоя қилиб беришди... Шунда мен ажойиб рус қалбига эга бўлган номаълум майор Петров ҳақида ўйлаб кетдим. Унинг Сикоку ороли каби узоқ жойларда ҳам дўстлари бор экан-а!

Меҳмонхонанинг кўм-кўк ҳовлиси машиналар билан тўлди. Бизларни кузатгани келишибди. Доктор Сакамото: — Ухлаволдингларми?— деб сўради.

Машиналар карвони аэродром томон йўл олди. Тайфун ўтиб кетган эди. Шамол ҳам тинди. Кўкда бир парча ҳам булут кўринмасди. Аввалларидагидек олдинда усти очиқ машина борарди. Машинада қизил ва кўк байроқлар ҳилпираб турарди. Микрофондан бизга нотаниш дўстимизнинг:

— Биз Совет Иттифоқи ва бельгиялик меҳмонларни кузатяпмиз... — деган овози эшитилиб турарди.

Кичик-кичик дўконлардан Коти аҳолиси кўчаларга чиқиб қўл силкиб қолишарди. Ҳунармандлар бир лаҳза бўлсада гавдаларини ростлаб, бизни олқишлашарди.

Велосипедчилар эса қўл силкиб қўйишарди. Трамвайдаги пассажирлар ойнадан қараб табассум қилишарди.

Шаҳар аҳолиси ҳозир меҳнат билан банд эди. Автомашина ва велосипедларга юк ортилган. Кичкина-кичкина устакхоналардан болгаларнинг тақиллагани эшитилиб турарди.

— Меҳмонларимизни кузатяпмиз...

Машиналар елиб борарди. Шаҳар ортда қолиб, дала-лар бошланди. Бу ерлардан тайфун ўтгани аниқ сезилиб турарди. Деҳқонлар аввалгидек сувга ётиб қолган шолиларни ўнглаб, тиклаб юришарди.

— Биз кузатяпмиз...

Кенг соябонли шляпа кийган, юзлари ажиндор меҳнаткашлар қаддиларини ростлаб бизни кузатиб қолишарди. Нотаниш одамлар билан қўл силтаб хайрлашишга мажбур этувчи куч қандай куч экан?

Бу йўлдан ярим соатча юрдик.

Коти аэродроми. Кичиккина ёғоч уй, аэродром майдони — бор-йўги шу. Аэродром майдонида бизни кўк панамка кийган йигит-қизлар қарши олишди. Аэродром яқинида деҳқонлар шоли ўришарди. Биз улар олдига бордик. Бу ерда Окаминие Кенитининг бутун оиласи ишламоқда экан. Улар билан суҳбатлашдик. Шу яқинда туришар экан. Оиладаги ҳамма одам ишлаши керак экан. Бир кампир, чамаси, Окаминининг онаси бўлса керак — саватда сомон ташиш билан овора эди.

Деҳқонлар билан, Сикоку оролининг ажойиб ёшлари билан хайрлашдик. Самолёт Осакага қараб йўл олди. Кўкимтир тоғлар, деҳқонларнинг сарғиш-яшил далалари ортда қолди.

Томида Америка байроғи ҳилпираб турган ҳайбатли бинолар олдида жуда кичкина туюлган Осака аэродроми идорасида Токиога учадиган самолётни бир неча соат кутиб ўтирдик. Залда скамейкалар ва креслолар турарди. Олдинда телевизор. Пассажирлар кинохрониканинг сўнгги маҳсулотини томоша қилишмоқда эди. Телевизор экранида вайрон бўлган бинолар, сув ювиб кетган соҳиллар, синган дарахтлар, ерларда қулаб ётган симёғочлар липиллаб ўтарди. Киноплёнкалар кечаги ўтган тайфунни акс эттирарди. Газеталарнинг хабар беришича 22 киши ҳалок бўлибди. 40 киши бедарак йўқолибди. 137 киши жароҳатланибди. Тайфундан 3 мингдан ортиқ уйлар, 500 га яқин кема шикастланибди. Алоқа воситалари бузилибди, Кюсю шаҳри катта зарар кўрибди.

Газеталарнинг хабарига қараганда, эндиликда бизга таниш бўлган Сикоку оролига тайфун кучли бўрон ва қаттиқ жала аралаш келибди, у ерда ҳам ўлганлар ва вайрон бўлган жойлар бор экан. Кюсю ороли яқинида бир швед танкери ҳалокатга учрабди, Кагосимо гаванида эса ер қовлайдиган қурилмали кема чўкиб кетибди. Содосима ороли яқинида эса «Могами мару» балиқчи кемаси ҳалокатга учрабди.

Самолётимиз тез орада аэродром уэра кўтарилди. Биз креслоларда икки кун ичида содир бўлган воқеаларни ўйлаб, жимгина ўтирардик.

Орадан қирқ минутлар ўтгач, ёнимга Ямумото келди-да, ойнага ишора қилиб:

— Фудзи, Фудзи,— деди.

Аввалига унинг нима дейётганини тушунмадим. Лекин ойнадан қараган эдим, баланд қорамтир тоғни кўриб, гап нимадалигини тушундим. Тоғнинг тепаси худди кесиб ташланганга ўхшарди.

— Фудзияма-ку!— дедим мен.

Ямумото тасдиқлаб, бошини қимирлатиб қўйди.

Токиога яқинлашиб бормоқда эдик.

Газета янгиликлари

Мана, биз яна Токиодамиз. Агар биринчи марта келганимизда Япония пойтахтида бир неча соатгина турган бўлсак, энди ўн кун мобайнида шаҳар билан атрофлича танишишимиз мумкин бўлади.

Одатда узоқ саёҳатга чиққанингда газеталарга ёпишиб, ўз мамлакатинг ҳақидаги янгиликларни излайсан. Москва газеталарини ўқиб чиқдик-да, Токио газеталари билан таниша бошладик. Уларда қандай хабарлар босилганийкин? Кўзимиз «Қизилларнинг биринчи «Тинч пойтахти» сарлавҳасига тушди. Ҳа, бу Москвада автотранспорт ҳайдовчиларига сигнал бериш ман этилганлиги ҳақидаги мақола-ку! Қани, нима ёзишибдийкин?

«Москва. 22 нчи август. Одамларга лиқ тўла, гавжум кўчаларда ўзларига сигнал ёрдамида йўл очишга ўрганиб қолган Москва шофёрларига қарата: «Бундан бу ёқ сигнал берилмасин» дейилган. Бу ҳол Москвани коммунистик дунёдаги «биринчи «типч пойтахт»га айлантиради. Лекин

бу планни Совет Иттифоқида амалда қўллаш мумкинли-
лигига кўплар шубҳаланмоқдалар».

Хорижий мухбирлар исми қайд этилмаган бир такси
ҳайдовчисидан махсус «интервью» ҳам олган эканлар. У
гўё: «У ерда (Европада А. С.) одамлар ўзларини яхши
ва маданиятлироқ тутиб юрадилар. Бу ердагидай ҳар бир
одам кўчани хоҳлаган жойидан, қизил чироққа аҳамият
бермай ўтавермайди» деган эмиш.

Шу сатрларни ўқир эканман, шовқинсиз ҳаракат жо-
рий қилингандан бир ой олдинроқ шу усулга «кўника»
бошлаган ҳайдовчилар билан қилган суҳбатим эсимга ту-
шиб кетди. Моссоветнинг қарори амалга оширилгач, ҳай-
довчилар пойтахтдаги меҳнат фаолиятларининг «Янги
даври»га шовқинсиз кириб келдилар. Япон газетасининг
Москва аҳолиси «қизил чироқнинг фарқига бормайди» дея
ёзиши ҳам кулгини қистатарди.

Хўш, Токио газеталарида яна нималар ёзилган? Газе-
та тўлқинлари сермавж турмуш денгизи сатҳига яна нима-
ларни олиб чиқибди?

«Омине тоғи альпинист аёллар учун яна ёпиқлигича
қолди.» «Кеча бешта альпинист (улар орасида аёллар ҳам
бор эди) тоққа кўтарилмоқчи бўлишди, лекин улар тоққа
кўтариладиган бешинчи ўтиш жойида тўхтатилдилар.
Хўш, альпинистларни ким тўхтатди? Маҳаллий ёшлар
ташкилоти, туристик ассоциация аъзолари ва... йўлда
пикетлар ташкил этган ўт ўчирувчилар». Хабарда тушун-
тириш ҳам берилган: «Диний сабабларга кўра бу тоғ аёл-
лар учун 1300 йил давомида ёпиқ деб эълон қилинган.»
Ана холос! 1300 йил эмиш!

Газеталарни варақлашда давом этамиз: ўқитувчилар
иш ҳақларини оширилишини талаб этмоқдалар. Солиқ
олувчи чиновниклар 1955-молия йилида 488 марта пора
олишда фош этилдилар. Бир йил ичида 20 миллион иен
миқдорида растрата қилинганлиги маълум бўлди. Газе-
танинг хабар қилишича «растрата қилинган пулларнинг
40 проценти пойғаларга, спиртли ичимликларга ва бошқа
майший бузуқликларга ишлатилган. 10 проценти оила-
ларнинг иқтисодий қийинчиликларини қоплаш учун харж-
ланган».

«Асахи ивнинг ньюс» газетасини варақлаймиз! Кўзга
яққол ташланувчи сарлавҳа: «САППОРОДАГИ ҚИЗИЛ-
ЛАР «ПОЛИЦИЯ ОДАМЛАР ГАПИГА ЯШИРИНЧА
ҚУЛОҚ СОЛМОҚДА»— ДЕБ АЙБЛАМОҚДАЛАР».

«Саппородаги қизиллар» дегани нимаси? Хоккайдодаги Саппоро Коммунистик партиясининг маҳаллий бюроси полицияни бюро жойлашган бино деворларига яширинча қулоқ солиш учун радиоаппарат ўрнатишда айблаган. Аппарат пайқаб қолинган. Полиция икки ярим миля масофага радио тўлқинлари узата олувчи аппарат борлигида хабардорлигини инкор этган. Полиция баёнотига кўра, аппарат деворда ўзидан-ўзи пайдо бўлиб қолган эмиш...

Бизни мамлакат ҳақида атрофлича тасаввурга эга қилувчи ҳамма нарса қизиқтирарди. Халқ ва биз бир неча бор учрашган, лекин бахтга қарши ҳар доим ҳам юракдан ва батафсил гаплашишга имкон бўлавермаган одамлар турмуши қандай бўлсайкин? Газетани варақлашда давом этамиз. Мана, аллақандай нотаниш Хессель Тилманнинг мақоласи. «ГУЛЛАЁТГАН» ЯПОНИЯ ҚАНДАЙ ГУЛЛАМОҚДА?» (қўштирноқ бизникимас.— А. С.) Мақолада бундай дейилади: «Саноатда ишловчи барча ишчиларнинг ярми ойига 12 минг иенгача иш ҳақи оладилар, узоқ вақт ресторанлар ва барларда ишлаган бевалар етти мингдан саккиз минг иенгача...

Ҳатто йирик компания хизматчилари ва актёрлар орасида турмуш даражаси урушдан аввалгидан ҳам паст деган фикр бор».

Мақола авторини давом этиб: «Давлат субсидияси билан қурилган янги уй-жойларнинг бир ойлик ҳақи 4 минг иен,— дейди.— Бу эса, қарамоғида хотини ҳамда учта боласи бор, ойига 12 минг иен маош олувчи одам учун оғирлик қилади.»

«Бу рақам,— деб ёзади автор,— япон стандартларига қараганда паст эмас. Чунки 660 минг оила ўз даромадларини 11-12 минг иен — стандарт даражага етказишлари учун давлат ёрдамига муҳтожлар. Бу стандарт, расмий ҳисоб-китобларга қараганда катта шаҳарда яшовчи беш кишидан иборат оиланинг турмуш кечириши учун зарур.» Автор хулоса ясаб: «Японияда кўп миллионли кишилар ҳали ёмон иқтисодий аҳволда яшамоқдалар»,— дейди.

Тўпларми ёки нилуфарлар

Японияда июль ойи иссиқ ой саналади. Август эса, ундан ҳам иссиқ. Кимда ким курортли жойларга ёки шунчаки қишлоққа бориш имкониятига эга бўлса, ўйлаб ўтир-

май шаҳарлардан ташқарига чиқиб кетади. Бундай имконияти бўлмаганлар эса, вентилятор шабадасидан баҳра олиш билан кифояланадилар. Агар, вентиляторга ҳам етишиш мушкул бўлса, хонанинг ичига ҳўл матоларни осиб қўйишга тўғри келади. Ҳарқалай салқини уради-да. Август ойида нилуфар гуллайди. Айтишларича, тонг сукунатида нилуфар ғунчаси очила бошлаганда аллақандай ғайри табиий овоз эшитилармиш.

— Бу овоз нимани эслатади?— сўрадим мен нилуфар ғунчасининг очилганини ўз кўзим блан кўролмагач.

— Ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмайди. Нилуфар бу нилуфар-да!— деб жавоб берди дўстимиз Вада. Японияда жуда эъозлаб тилга олинувчи бу чиройли гул ўсувчи плантацияларни кузатиш билангина чекланиб қолишга тўғри келди. Август ойининг охирларида нилуфар гули шарафига катта халқ сайиллари ўтказилар экан.

Бир куни дўстларим мендан сўраб қолишди:

— Камакура ҳақида нима дейсиз?

Мен Камакура ҳақида ҳеч нарса деёлмасдим. Чунки унинг нима эканлигини ҳам билмасдим. Аммо ҳамсуҳбатимни нодонлигим билан хафа қилишдан чўчиб, гудурлаб қўйдим:

— Уми... Жуда зўр-да...

— Якшанба куни у ёққа боришни истамайсизми?

— Нега энди албатта якшанбада?

— Якшанба куни у ерда одам кўп бўлади.

Ортиқча савол беришни ўзимга эп билмай, рози бўла қолдим. Кейин, аста-секин Камакуранинг нима эканлигини билиб олдим. У Тинч океан қирғоғида, Токиодан саксон километрлар чамаси нарида жойлашган кичкинагина шаҳарча бўлиб, пойтахт ва бошқа яқин шаҳарчалардаги кишиларнинг энг сеvimли дам олиш жойлари экан.

Якшанба куни эрта тонгда биз Камакура томон йўл олдик. Бегим кунларда сершовқин бўлувчи Токио деярли бўшаб қолган эди. Фақат кўча бўйлаб катта тезликда елаётган яккам-дуккам машиналаргина учрарди холос. Эҳтимол, мен ўша тонгда кўчаларда одам кам эканлигида кўргандан кейингина Токионинг нақадар улкан шаҳар эканлигини сезгандирман. Бир-бирига жипслашиб кетган мўъжазгина уйлар кўчаларда тизилиб турарди. Кун серқуёш, аммо одамни димиқтирмайди. Шаҳардан чиқаверишда ҳайдовчи шартта машинани тўхтатди. Уиг томоиичиизда артиллерия ҳарбий қисми чўзилиб кетганди. Тўплар ёни-

да, афтидан, «вольно» командаси берилган бўлса керак, паст бўйли солдатлар туришарди. Уларнинг эгниларидаги формалари яп-янги бўлгани учун ўзларига у қадар ёпишмай турарди.

— Бу нима?

— Япон кадр армияси. Формаларига қараяпсизми? Янги нусха олиб тикилган. Бу формалар Америка армиясиникидан. Қуроллари ҳам Американики. Армия барпо этишга мажбур этганлар ҳам ўша америкаликлар...

Токио чеккасига чиққач, қаршимизда саноқсиз трубаларни кўрдик. Якшанба куни бўлишига қарамай, уларнинг кўпидан тутун буруқсирди.

— Кавасакининг четидаги саноат райони бу. Бу ерда «Кавасаки» деб номланган машҳур балиқ овлаш кемалари ишлаб чиқарилади. Айтганча, Япония ҳозир дунёда энг қудратли кема ишлаб чиқарувчи мамлакатлардан биридир. Фақат енгил кемаларгина эмас, кўп юк сиғувчи кемалар ҳам ишлаб чиқариладиган мамлакат.

Машина яна тонгда одам кам бўлувчи унча катта бўлмаган шаҳарчага кириб борди.

— Июкагама. Портга боришни истайсизми?

— Албатта!

Шовқинли оқим ёқалаб қўлтиққа бордик. Узоқдан маёқ, ишламаётган кўтарма кранлар, бир неча пароход кўринарди. Олисдаги соҳиллар туман пардаси орасидан элас-элас кўзга чалинмоқда. Ҳамроҳларимдан бири океан қирғоғида кўринаётган ям-яшил дарахтларга ишора қилиб деди:

— Боғни кўряпсизми? Июкагама шаҳрининг парки бу. Жуда чиройли жой. Бу ерлик аҳоли жуда яхши кўради у ерни. Парк ҳозир ёпиқ. Унда америкаликлар ўз солдат ва офицерлари учун клуб қуришяпти.

Энсизгина чиройли йўл орқали Тинч океан қирғоғи ёқалаб боряпмиз. Дам-бадам ранг-баранг чўмилиш костюмлари, пастак тахта дўконлар ва уларга осиб қўйилган чўмилишда ишлатиладиган пўкак доиралар кўзга ташланади...

— Камакура,— деди ҳамроҳим. Кенг, бошдан-оёқ сув ўтлари билан қопланган соҳилни томоша қилар экан,— тайфун бу ерларни ҳам остин-устин қилиб ташлабди.

Чўмилаётганлар ҳали унча кўп эмас эди. Қирғоқ бўйлаб устларига сув ўти ёпиб олган тўда-тўда болалар чопиб

юришибди. Қизлар бўлса ҳўл қумдан турли уйчалар, саройлар, миноралар қуришарди.

— Ё елканли қайиқ олиб океанда сайр қиламизни?

— Бўпти, сайр қилганимиз бўлсин.

Чанқасак ермиз деб иккита тарвуз олиб, унча катта бўлмаган қайиқни ёлладик-да, қирғоқдан океан ичкарасига йўналдик. Қайиқни ўн беш ёшлар чамасидаги бола бошқариб борарди. Елканлар шамолдан қаппайди. Қайиғимиз бир-икки қийшайди-ю, кейин тўғрилангач, нари сузиб кетди. Бу ердан, сув ўртасидан қирғоқ ниҳоятда чинройли кўринарди. Жўн, ранг-баранг чўмилиш костюмлари, катта гулдор зонтлар шамолда тебраниб қирғоқни худди рангин бўёқлар ярмаркасига ўхшатиб юборганди. Қирғоқ узра шамол таъсирида лапанглаётган қандайдир катта бир нарса кўринарди.

— Нима у?

— «Ман қилинган планета» деб номланган янги америка фильмининг рекламаси. Икки мингинчи йилда одамларнинг Марсгами, қандайдир бошқа планетага учishi ҳақидаги фильм.

Узун арқонда осилиб, ҳилпираб турган реклама қандайдир хунук кўринарди.

Биз океанга тўрларини ташлаб қайиқда ўтирган балиқчилар ёнидан сузиб ўтдик. Шундоқ ёнгинамизда катта резинка қайиқлар тўлқинда тебраниб туришарди. Бу қайиқларда ёш йигит ва қизлар бир-бирларини ҳазиллашиб сувга итармоқчи бўлишар, ортимиздан алланималар деб қичқариб қолишарди. Ёш штурманимиз эринибгина рулни бошқариб борарди. Унинг қиёфасига қараган одам бундай моҳир денгизчи учун бу қайиқни бошқариш шунчаки эрмак бўлса керак, деб ўйларди. Аммо бирдан қайиқ худди филдирагининг дами чиқиб кетган автомобилдек гижирлаган овоз чиқара бошлади. Биз саёз жойга келиб қолган эдик. Шамол эсди. Қайиқ сувни чайқаб юборди. Бир амаллаб қайиғимизни тўғрилаб олдик. Ҳайдовчимизнинг хавотирланган чеҳраси яна олдингидек бепарво, кинояли тус олди. Ёнимиздан сузиб ўтаётган резинка қайиқни кузатар экан, у шундай деди:

— Бўлмағур қайиқ. Яқинда худди шунақа қайиқда саккизта қиз сузиб кетишганди. Бир йигит қайиққа сездирмай яқинлашибди-да, пичоқ билан резинкани тешиб юборибди... Умуман, осон қутулишди, фақат саккизта қиздан иккитаси чўкиб кетди холос...

Биз икки соатлар чамаси сузиб юрдик. Бу орада, қирғоқ одамларга тўлиб кетди. Минглаб одамлар: кексалар ҳам, ёшлар ҳам, ҳаммаси океан қирғоғига чиқишган. Қуёш аёвсиз нур сочяпти. Одамлар копток ўйнашарди. Шамолдан турли рангдаги байроқлар ҳилпирайди. Қирғоқ олағовурга тўлиб кетди. Ҳамма хушчақчақ, мамнун. Зерикувчи битта ҳам одам топмайсиз. Бояги реклама шамолда хунук лапангламоқда. У худди афти ангори шишиб кетган ичкиликбозни эслатади.

Соат учларда Токиога қайтишим керак эди. Минг афсуслар билан Камакурадаги қувноқ пляжни ташлаб кетдим. Машина асфальт йўлдан елиб боради. Нақ ҳали эрталаб япон тўпчилари колоннасини учратган жойимизда қандайдир маросим ўтиб бормоқда эди. Маросим иштирокчилари кимоно кийиб олишганди. Уларнинг ҳар бири қўлларида гулдаста ва ленталар боғланган ёғоч тутиб борарди. Улар бир овозда ашула айтиб боришарди.

Бу маросим нилуфарга бағишланганми, йўқми, гул ниҳоятда кўп эди — бунисини билмайман. Аммо қатнашчиларнинг ҳаммаси қувноқ. Улар эрталабки қурооллар ёнида тизилиб турган япон солдатларига сираям ўхшашмасди.

Учрашувлар изсиз ўтмайди

Яқиндагина биз япон адабиётчилари, рассомлари ва артистларини Москвада қабул қилган эдик. Энди бўлса, ўзимиз пастаккина хонтахта атрофига тўшалган юпқа кўрпачаларга ўтириб, ёғоч мосламалар билан каштандан тайёрланган аччиқ соусли таомни туширар, ора-чора ажойиб япон пивосидан ичардик. Бизга кимоно кийиб олган бир неча официант қизлар хизмат қилишарди. Улар меҳмонлар олдига кичкина-кичкина пиёлаларга сузилган янги-янги таомлар келтириб туришарди.

Менинг қаршимда миқтидан келган дўлвор бир киши ўтирарди. Бу одам ёзувчи Исикава эди. У Совет Иттифоқига қилинган сафарда касалга чалиниб қолган делегация раҳбарининг ўрнини босган эди.

Исикава кулимсирар экан, СССРда бўлган биринчи кунларини, ҳеч нарсага ишонмай, одамлар билан учраиш, шаҳарни томоша қилишдан воз кечган ҳолда Ленинграддаги «Астория» меҳмонхонаси номерига қамалиб ўтирганини эслади. Кейин муносабати ўзгариб, совет ки-

шиларининг ҳаётига қизиқиб қолибди. Ҳозир ўша машҳур ёзувчи журнал ва газеталарга Совет Иттифоқи ҳақида мақолалар ёзиб, совет кишилари ишсизлик ва кексаликда ночор турмуш кечиришликдан халос эканликларини айтмоқда.

Стол теварагида суҳбат қизиб кетди. Таниш одамлар фамилияси, шаҳарлар, театрлар тилга олинди. Мезбонларни улар Москвадан кетганларидан сўнг қандай янгиликлар рўй бергани қизиқтирарди. Уларнинг ҳаммаси совгалар — жажжи қўғирчоқлар, кўдонлар билан келишганди... Совгалар анчагина эди. Биз Токиодан Москвага олиб кетиладиган юкимиз яна оғирлашганини эслаб, хўрсиниб қўярдик. Мезбонлар эса, ҳамон биздан совгаларни Москвадаги ёзувчилар, артистлар, жамоат арбобларига бериб қўйишимизни илтимос қилишдан тўхташмасди...

Учрашув охирида СССРга қилган саёҳатларида қўлидан киноаппарат қўймаган таланти япон раққоси ва балетмейстри Ханаяги деворга чоғроқ оқ чойшаб ёзиб чироқни ўчирди. Дераза ортидаги фавворалар шовиллашига киноаппаратнинг бир меъёрада шигиллаш овози қўшилиб кетди. Экрандан Москва кадрлари ўта бошлади. Мана, Кремль... Ана, ҳозир ёнимизда ўтирган одамлар. Ўзига хос бу репортажнинг бадиий сифати у қадар мукаммал бўлмасада, официантлар хизматларини унутиб, экрандан ўтаётган бирорта ҳам кадрни кўролмай қолмаслик учун турган ерларида қимирламасдилар. Фильм гўё овозлидай эди, чунки ҳар бир эпизодда қисқа-қисқа луқмалар ташланиб турар, кулги эшитиларди.

...Биз «Япония — Совет Иттифоқи» жамияти аъзоларининг мажлисида қатнашдик. Еш бир журналист аёл нутқ сўзлади:

— Совет аёллари эркаклар билан тенг ҳуқуққа эгалар. Қарийб ҳамма студентлар стипендия олишади. Совет Иттифоқида кўплаб ясли ва болалар боғчалари, икки мингга яқин пионер саройлари бор. Мен олти юз мактаб ўқувчиси дам олаётган лагерда бўлдим. Болалар у ерда жудаям яхши шароитда яшар эканлар...

Биз томоша залида ўтириб ана шу соддагина сўзларни тинглардик. Шу пайт бирдан залда қаттиқ кулги эшитилиб қолди. Мен таржимондан нима гап, деб сўрадим.

— Нотиқ аёл, Совет Ҳукумати аввал болалар, сўнгра аёллар ва энг охирида эркаклар ҳақида ғамхўрлик қила-

ди, деярли. Бунда тенгсизлик бор,— деди кулиб туриб таржимон.

Нотиқ аёл гапида давом этди:

— Совет оналари ҳам агар болалари мактабдан икки баҳо олиб қайтсалар бизга ўхшаб йиглар эканлар. Театрларга кирганимизда Москва аёллари Токио аёлларига ўхшашларини кўрдик. Улар ҳам бизга ўхшаб бир-бирларининг кийимларига қизиқиб қарар эканлар...

Токиода бўлган яна кўплаб учрашувларни санаб ўтиш мумкин. Уларнинг ҳеч қайсиси бир-бирига ўхшамайди. Лекин бу учрашувлардан умумий хулоса чиқарар эканмиз, бир-биримизникига меҳмон бўлиб бораёлик, суҳбатлашайлик, тез-тез дийдор кўришайлик, санъатимиз, адабиётимиз билан танишайлик, дейиш мумкин. Бу бир халқ иккинчи халқни билиб олишига ёрдамлашади.

Япон актрисаси Симидазу бундай деди:

— Совет Иттифоқидан қайтганимга бир ой бўлди. Ҳар куни туш кўряпман. Тўғриси айтсам, тушимга аксари Совет Иттифоқи кириб чиқяпти. Уйимдагилар кулишиб, оббо айёр-эй, Совет Иттифоқида бўлиш муддатингни оширяпсан-а, дейишади.

Профессор Ояманинг беваси ҳузурида

«Япония — Совет Иттифоқи» жамияти активистлари билан бўлган бир суҳбатда паст бўйли, қора кўзлари мулоҳим боқувчи кекса аёл сўз олди. У майин овозда гапирарди:

— Бугун гапиришга бир оз қийналяпман, огирлик қиляпти. Мен яқиндагина эрим икковимизни қабул қилган одамларни кўриб турибман. Москвага қилган сафарим бир умр эсдалик бўлиб қолади. Биз у ерда самимий одамгарчиликни кўрдик. Сизларга қараб туриб бизларни чин юракдан қабул қилганларини эслаяпман. Сизлар умуминсоният манфаати йўлида катта вазифаларни бажардинглар. Сизларга қўшилган ҳолда биз ер юзида ёмонлик тантана қилмаслиги учун катта ишлар бажаришимиз зарур.

Бу аёл яқинда вафот этган профессор Ояманинг беваси эди. Бу аёлнинг кўзлари қандайдир ёқимли, ёрқин, лекин маънос боқарди.

Хайрлаша туриб у бундай деди:

— Меникига бир борсанглар, ғоятда мамшун бўлардим.

...Ёмгир шивалаб, йўловчилар соябонларини тўсиб олдилар. Токио кўчалари бўйлаб кетмоқда эдик. Кўчаларнинг биридаги тиканли сим олдида одамлар тўпланишиб туришарди. Тиканли сим ортида бир неча вертолётлар кўриниб турибди. Вертолётлар ёнида дағал ботинкалар кийган, фуражкаларини бостириб олган Америка офицерлари қўлларида секундомер ушлаб турардилар. Улардан бири мотор овозларини босишга ҳаракат қилиб, нимадир деб бақирарди. Бу ерда америкалик солдатларга таълим бериларди.

Эшикни Ояма хоним очди.

Кичкина хоналарга бошдан-оёқ расмлар оспб ташланганди. Ҳаддан ташқари кўп портретлар. Аксари Европа услубида чизилган. Ояма хоним бизни меҳмонхонадан ётоқхонага бошлаб кирди. У ердаги хоним каравоти ёнида урна турарди. Урна устида деворга бутун ҳаётини тинчлик учун кураш йўлига тиккан, Япониянинг энг донишманд кишиларидан бирининг портрети осиб қўйилганди. Шамлар ёниб турибди. Биз урна ёнига гулдасталар қўйдик.

Бўлмага ёш бир аёл кириб келди. У қўлига ёшгина чақалоқ кўтариб олганди. Бу профессор Ояманинг келини эди. Аёл гўдакни бизга узатди.

— Менинг тўнгич неварам,— деди Ояма хоним.— У Хиросимада бомба портлаган куннинг ўн бир йиллигида — олтинчи августда тугилган. Ҳали йигирма кунлик ҳам бўлгани йўқ.

Профессор бўлмасидаги чоғроқ столча ёнига юмшоқ кресло қўйилган. Стол устида ҳаво ранг соябонли шапка ётибди. Профессор уни кўзини офтобдан ҳимоя қилиб кийиб юраркан. Бўлмадан боғ томон камбаргина эшик бор. Боғ ҳам мўъжазгина бўлиб, узунасига ўн қадам, энига уч-тўрт қадам келарди. Куну тун ёзув столи ёнида ўтирувчи профессор, гоҳо ўрнидан туриб керишаркан-да, боққа чиққач, ўн қадам у ёққа, ўн қадам бу ёққа юрар экан.

Ҳозир профессор Ояманинг таржимаи ҳоли ёзилаётган бўлиб, тез кунларда нашр этилармиш. Олимнинг асарлар тўплами чоп этишга тайёрланаётганмиш. Япониялик тинчлик тарафдорлари Токиода тинчлик учун курашувчилар кутиб олинadиган катта зал қўриб, уни профессор Ояма номи билан аташ ниятидалар.

Биз кўчага чиқдик. Ҳамон шивалаб ёмғир ёғмоқда эди. Дарахтларга туман инган. Ояма хоним қора зонтигини очиб, делегациямиз аъзоси Ольга Колобованинг тирсагидан ушлаганча бизларни такси томон кузата бошлади.

— Яна бизникига келинглар, албатта келинглар, биз сизларнинг мамлакатингларни яхши кўрамыз,— деди у хайрлаша туриб.

Ояма хонимнинг ажойиб, маънос боқувчи нурли кўзлари бир умр хотирамизда сақланиб қолади.

Пиёда ва метрода сайр қилиш

— Токио шаҳри олдида ўзингларни қарздор ҳисоблай-сизларми?— сўраб қолди бир кун и эрталаб доимий ҳамроҳ дўстимиз Вада.

— Ҳамча бурчимизни бажаришга тайёرمىз.

— У ҳолда сафарга ҳозирландинглар. Ҳар доим мажлис қилиш, учрашувлар, суҳбатлар, матбуот конференциялари уюштириш билангина чекланиб бўлмайди-ку. Сайр этиш, соф ҳаво ҳам олиш керак-ку, дўстлар.

— Бош устига.

— Фақат бир шарт и бор: пиёда сайр қилиш. Агар бирор транспортга ўтирадиган бўлсак, фақат метрога тушамиз.

— Энг яхши сайр — пиёда сайр қилиш,— рози бўлдик биз. Шунга қарамай, ҳар қалай сайримиз метрога тушиш билан бошланди.

Токио метроси ортиқча дабдабалардан ҳоли. Сув сизувчи деворларда кинофильм рекламалари, савдо фирмаларининг ола қуроқ плакатлари кўзга ташланади. Метро вагонларида юрак эканмиз, одамларнинг турмуши енгил эмаслиги, тирикчиликлари оғирлиги, гарданларида катта оилани боқишдек мушкул вазифа борлигига кўпроқ амин бўламиз. Бу ерда одамлар ухлашар, газета ўқишар, атрофларидаги кишиларга уйқусираб боқардилар. Студентлар имтиҳонларга тайёрланмоқдалар. Метрода қиммат баҳоли кийим, сўнгги модадаги пойафзал кийганларни учратмай-сиз. Аёллар қорамтир юбка, жўнгина оқ кофта, эркаклар ҳам қора шим, оқ кўйлак кийиб олишган. Шифтда эшитилар-эшитилмас вентиляторлар шиғилламоқда. Шунга қарамай, метро вагонлари жуда дим.

Бир неча бекатни босиб ўтганимиздан кейин Вада:

— Энди тушамиз,— деди.

У бизни таажжублантириш мақсадида сирли оҳангда гапирганди. Дарҳақиқат таажжублантирди ҳам. Бекат Сирокия деб аталарди. Биз кўчага чиқамиз деган ниятда зинапоялардан бир-бир кўтарила бошладик. Лекин кўчага чиқмадик. Метро бекатидан тўғри магазинга ўтиларди. Биринчи қаватда гастронмия бўлими жойлашган экан. Очиқ пештахталарда гўшт, булкалар, конфетлар, консервалар, балиқлар кўзга ташланарди. Ҳаммаси қоғозга ўроғлиқ. Шундай бўлса-да, одам тикилинч. Одамлар навбат кутиб тизилиб турибдилар.

— Магазин олти қаватли. Бу ерда хоҳлаган нарсангизни харид қилишингиз мумкин. Ҳатто илон заҳаридан тайёрланган дориларгача,— Вада дори тавсия этилувчи реклама плакатига ишора қилиб қўйди.— Эҳтимол расм кўришни хоҳларсизлар?

— Қандай расмлар?

— Бадий расмлар-да.

— О, кошкийди?

— Марҳамат, лифтга чиқайлик.

Лифт олди гавжум эди. Эшик очилган заҳоти одамлар бизни ичкари суриб кириб, лифт деворига қисиб қўйишди. Нозиккина лифтчи қиз:

— Жаноблар, лифтда одам кўп бўлгани учун маъзур тутасизлар. Ҳаво бўғиқ бўлгани учун кечирасизлар,— деди қайта-қайта.

Вада кулиб қўйди:

— Аёлнинг ссрмулозаматлигига ҳайрон бўлманглар,— деди у,— бу унинг вазифаси.

Олтинчи қаватдаги магазин ёнида чоғроқ бинога дарҳақиқат кўргазма жойлашган экан.

Вада жиддий қиёфада бундай деди:

— Биласизми, бунда ҳам оддий ҳисоб-китоб назарда тутилган. Бирор одам япон классикаси ва замонавий расмларни кўрмоқчи, дейлик. Бу олижаноб истак. Лекин у олтинчи қаватга чиқиш учун олдин универмагнинг бир нечта бўлимларига кириб ўтишига тўғри келади. Йўл-йўлакай бирор нарса харид этиши эсига тушиб қолиши мумкин.

Кўргазмадаги расмлар яхши расмлар, лекин уларни томоша қилиш анча қийин бўлди. Бизларни расмлар осиглиқ деворлардан нари суриб юборишди.

Қайтиб тушаётганимизда лифтчи аёлнинг тагин:

— Лифт тиқилинч бўлгани учун маъзур тутасиз. Ҳаво бўғиқлигига кечирасиз. Лифтдан фойдаланганингиз учун ташаккур,— деган сўзларини эшитдик.

Вада уни ёқлаётгандай деди:

— Агар у шунақа демаса, магазиндаги ўрнидан маҳрум бўлади. Сермулозаматлик — миллатимиз фазилати.

Токиода энг бой ва сершовқин кўча Гинза ҳисобланади. Унда энг яхши магазинлар, банклар, кинотеатрлар, меҳмонхоналар ва ресторонлар жойлашган.

— Бу ерда ҳар квадрат метр ер тилла баҳосида туради,— деди Вада.

Гинза районида машҳур япон рассомлари яратган расмларнинг нусхалари сотилувчи унча катта бўлмаган дўкончалар жойлашган. Одатда бирорта турист ҳам бу ерга кирмай ўтмайди.

— Бу район сизларга ёқдими?— сўради Вада.

— Ҳа, чиройли кўча экан.

— Эҳтимол, энди Асакуса районига борармиз? Лекин бунинг учун метрога тушишга тўғри келади. У ер чамаси, ўттиз минутлик йўл.

Биз яна ер остига тушдик. Асакуса районига яқинлашганимиз сари вагондаги йўловчилар сийраклашиб борарди.

Метродан кўтарилар эканмиз, биз бошқа бир шаҳарга тушиб қолгандек бўлдик.

Катта бозорга кираверишда икки нафар инвалид турарди. Биттасининг оёғи, иккинчисининг қўли йўқ эди. Ҳар иккаласи ҳам тиланчилик қилмоқда эди.

— Бу район ўзларини тутта билмовчи меҳмонлар учун у қадар осойишта эмас,— деди Вада.— Яқинда шу ерлик японлар билан корейслар қизларга шилқимлик қилган иккита америкаликнинг башарасини бир оз бежаб қўйишди. Лекин умуман, бу ернинг аҳолиси беозор халқ.

Биз бозорга кирдик. Очиқ пештахталарда арзон-гаров сумкалар, кўзгулар, беўхшов расмлар, ола-була ўйинчоқлар, кийимлар ёйилиб ётарди. Вада кулиб туриб шимларни кўрсатди.

— Бу шимлар минг иен туради. Уларни ҳеч ким харид қилмаётганидан ҳайрон бўлаётгандирсизлар? Ҳайрон бўлманглар. Улар кийилиш муддати капалак умридай қисқа бўлгани учун шунчалик арзон туради.

Ҳа, бу Токионинг маркази эди. Бу ерда орқаларига сават боғлаб олган, жулдур кийимли кексалар кезиб юри-

шарди. Улар ахлат титишар, йўлдаги қолдиқ сигаретларни териб олишарди.

Биз марказга қайтдик. Бу сафар «Осака отель»га келиб қолгандик.

Меҳмонхона ёнидаги таксилар сафида рикшалар ҳам қатор турарди.

— Нега рикшалар худди шу меҳмонхона ёнида туришибди?— сўрадик биз.

Вада бизга мулойим боқиб қўйди.

— Саволларингга албатта жавоб беришим керакми? Ёки ўзинглар тушуниб оласизларми?— У шундай дер экан, меҳмонхона америка ҳарбийлари томонидан эгаллангани маълум қилинган вивескага ишора қилиб қўйди.

Биз вивескага тикилиб турганимизда ёнгинамиздан рикша судраб борувчи кичкинагина файтончада иккита солдат ўтиб кетди.

Кейинроқ танишларимиздан бири шундай деганди:

— Америка ҳарбийлари бошимизга битган офат. Анчагина япон аёллари уларнинг вақтинча маҳбубасига айланган. Солдатлар алмашиб турадилар, жўнаб кетадилар, улар ўрнига бошқалари пайдо бўлишади. Ундай аёлларнинг ҳаёти мажруҳ этилади, қўлдан қўлга ўтганлари ўтган.

Суҳбатдошимиз ҳақ эди. Кинода ҳам, енгил эстрада театрларида ҳам биз америкалик солдат ва офицерлар билан япон аёлларини кўрдик. Нагасаки— Хиросима поездидаги воқеа эсимда. Вагонга галварсдай, ялтироқ кўйлаги остидан қизил ва кўк ранг алламабало татуировкалари кўриниб турувчи (у худди рангли тушъ сотувчи фирма рекламасига ўхшарди) америкалик кириб келди. Унинг ортида пастаккина, тизза бўйи ола-була шоҳи шим ва калта курткача кийган япон аёли ҳам бор эди. Вагондан жой қидириб у бошдан бу бошга бориб келар эканлар, ҳамма йўловчилар худди команда берилгандай ёппасига улар ортидан қараб қоладилар. Ёнимизда ўтирган япон аёллар изза тортиб, қизариб кетдилар. Улардан бири:

— Бу биз учун шармандалик. Улар ҳамма нарсани пулга сотиб оладилар. Буюмларни ҳам, сиёсий арбобларни ҳам... севгини ҳам...— деди.

Кечалари Гинзада ва бошқа марказий кўчаларда неон чироқлар порлай бошлайди.

Сиз оқшомги шаҳар бўйлаб ранг-баранг ҳарфлар ҳосил этиб, кучли товланувчи электр чироқларни томоша қилиб

қолишингиз мумкин. Агар шу пайт ёнингизга ингичка мўй-ловли одам яқинлашиб визит карточкасига ўхшаш нарса узатмаса, маҳлиё бўлиб тураверсангиз ҳам ажаб эмас.

— Арзимаган ҳақ тўласангиз, хусусий уйда кўп нарсалар кўриш имкониятига эга бўласиз, шунингдек, у ерда катта ёшли европалик учун нима зарур бўлса ҳаммасига эришишингиз мумкин.

Сиз ажабланасиз, лекин у сизнинг нима учун бу қадар камсуқумлик қилаётганингизга тушунолмай, бояги айтган гапини айнан қайта-қайта такрорлашдан тўхтамайди. Шундан сўнг сиз Токионинг оқшомги ола қуроқ кўчалари билан танишишдан олган таассуротларингизни жамлашга беҳуда ҳаракат қилиб йўлингизга равона бўласиз.

Харбинлик Зина хола

Кўчаларнинг биридан ўтиб бораётганимизда чоққина бир ресторан вивескасига лотинча «Берёзка» сўзлари ёзилганини кўриб қолиб, ногаҳон тўхтаб қолдик.

Бу қанақаси, Токиода «Берёзка»ми?

Унга кирмай ўтиб кетиб бўладими? Бизни тилла тишлари ялт-юлт қилувчи ўрта ёш аёл қарши олди. Руслар эканлигимизни билгач, ўзини таништирди:

— Зина холаман. Чуввара, пиёзли селёдка, тузланган бодрингим бор.

Японияда етишишимиз мушкул бу нозу неъматлардан воз кечиб бўладими? Шундай қилиб, пиёзли селёдка, тузланган бодринг, чувварадан икки порциядан олдик. Бўш ичкилик шишачалари уюлиб турган буфет пештахтаси ва умуман, ресторанчининг чоққина анжомларини томоша қилганимизча овқатланар эканмиз, Зина хола радиола қўйиб юборди. Ресторан «Эҳ, бу қора кўзлар..» қўшигини айтётган лўлиларнинг хирилдоқ овозига тўлиб кетди.

Радиола устида тақдим дастхати ёзилган бир гуруҳ «Дон казаклари»нинг расми осиглиқ турарди.

— Улар бултур Америкадан келишганди. Бизга расм совга қилиб кетишди. Токиода концерт беришди,— деди Зина хола.

— Уларни ҳам чуввара билан меҳмон қилдингизми?

— Бўлмасам-чи!

Ресторанда биздан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Зина хола гапга туриб кетди.

— Мен Харбинданман,— деди у бизнинг саволлари-
мизга жавоб бериб.— Бу ерга кўчиб ўтишга тўғри келди...
онлавий аҳволим шуни тақозо қилди. Оилам бўлиниб кет-
ди. Қизим сизларнинг ҳарбийларингга турмушга чиқди...—
Зина хола «сизларнинг» деганида дудуқланаб қолди-ю,
лекин гапини тўғриламади.

— Қизингиз қаерда?

— Қўриқ ерларда.

— Қўриқ ерларда?!

— Ҳа, Қозогистонда. Тез-тез хат ёзиб туради. Эри
билан яшаши. Эри ишлайди, тракторчиларга бошлиқ...

— Хўш, қизингиз нималар деб ёзиб туради?

— Нималар деб ёзади, дейсизми? «Ойи, агар газета-
лар бизнинг мамлакатни ёмонласа ишонманг. Фақат ме-
нинг хатларимгагина ишонинг. Менинг турмушим яхши.
Аҳил яшаймиз. Ватанимга эришганимдан бахтлиман».
Шуларни ёзади.

— Хўш, сиз нима дейсиз бунга?

— Мен умримнинг ярмини яшаб қўйганман. Қизим-
нинг бахтлигидан хурсандман,— чалкашроқ жавоб берди
Зина хола.

— Бу сизнинг ресторанингизми?

— Нималар деяпсиз? Бош ошпазман холос.

Зина хола бизни эшик тагигача кузатиб қўйди. Ундан
биз билан расмга тушишни таклиф этдик.

— Мен ишдаман, мумкин эмас,— деди Зина хола бир
оз чўчинқираб.

Биз мажбур қилиб ўтирмадик.

К а б у к и

Такиодаги туриш-турмушимиз ана шу зайлда ўтаверди.
Бир куни профессор Ясуи:

— Кабуки театрини ҳам кўришинглар керак, у бизнинг
миллий ифтихоримиз,— деб қолди.

Ясуининг таклифи бизнинг истагимизга мос тушиб қол-
ганди.

Якшанба куни Кабуки театрининг кундузги спектакли-
ни кўришга бордик. Залда одам лиқ тўла эди. Аксари то-
мошабинлар, шу жумладан, дўстимиз Ясуи, унинг хотини
ва қизи бўлмиш Токио университетининг талабаси Юко
ҳам кимоно кийиб олишганди.

Парда кўтарилди.

Саҳнада ёзувчи Уэда Акинари 1768 йилда яратган «Илон иштиёқи» қиссаси асосидаги инсценировка намоиш қилина бошланди. Пьесанинг мазмуни гаройиб: аёлга айланган илон кўнгилчан бир ёш йигитни йўлдаи озиради, буддистлар унинг имонини сақлаб қолиш учун курашиб қолиб келадилар.

Спектакль мазмун жиҳатдан шартли бўлса-да, реалистик изчиллик билан қўйилган, яхши безатилган. Декорациялар нозик, майин бўёқлар воситасида содда ишлангани учун уларнинг шартлилиги, айниқса, ҳаракатлар шартлилиги ҳам сезилмайди. Кабуки театрида барча ролларни эркаклар ижро этадилар. Аёл — илон ролини ҳозирги Япониянинг энг истеъдодли актёрларидан бири артист Синдзяку ижро этади.

«Илон иштиёқи»дан ташқари яна Такамацу Мондзэмон томонидан 1703 йилда яратилган «Икки севишганларнинг Саледзандаги ҳалокати» пьесаси ҳам кўрсатилди. Бу Токубе исмли йигит ҳамда япон гейшаси ўртасидаги фожиали севги тарихидан иборат. Токубе ва унинг маъшуқаси гейша ўзларини ўлдириш ҳақидаги аҳду паймонларини бажарётган пайтларида парда ёпилади. Гейша ролини Синдзяку, Токубе ролини эса, Синдзякунинг отаси, истеъдодли Гадзиро Накамуралар ижро этишади.

Спектаклнинг энг фожиали жойларида томоша залидан кескин, томоқ йиртар даражадаги бўкиришлар эшитилиб турди. Аввалига биз сесканиб туша бошладик, кейин ўрганиб қолдик. Ясуи изоҳ берди:

— Шундай қилиш керак. Бу актёрларга кўмак беради.

Дарҳақиқат, шундай экан. Бақриқлардан сўнг залдаги томошабинлар жим бўлиб қолардилар. Спектакль нимаси биландир кишини қаттиқ ҳаяжонлантирар, воқеалар ривожини кўз узмай кузатишга мажбур этади.

«Илон иштиёқи» ва «Икки севишганларнинг Саледзандаги ҳалокати» пьесалари оралигидаги антрактда Ясуи бизларни парда орқасига бошлаб кирди. Синдзяку билан Гадзиро Накамура бир хонада туришарди. Мураккаб аёл причёскасини қилиб олган Синдзяку кўзгу қаршисида ўтириб навбатдаги пьесага тайёрланиб юзига упа суртарди. Биз танишдик. Лекин спектакль давомида шундай сеҳрланиб қолгандикки, парда орқасидаги қисқа вақтли учрашув пайтида ҳам, спектаклдан сўнг ҳам эркак киши билан эмас, аёл билан суҳбатлашгандай эдик.

Спектакль тугагач, театр ёнидаги қўча гавжум бўлиб кетди. Биз Ясуини эшик тагида кута бошладик. Мана, ниҳоят у ҳам чиқди. Бизга яқинлашар экан, у ташвишли оҳангда:

— Зерикиб қолмадингларми, ишқилиб?— деб сўради.

Биз тантанавор жавоб қайтардик:

— Сира зерикканимиз йўқ, азиз дўстимиз! Роҳатлашиб томоша қилдик. Кўрганларимиз ҳақиқий санъат.

Мулозамат учун айтмадик буни. Миллий санъатнинг барча хусусиятлари ва анъаналарини сақлаб қолган Кабуки театри япон томошабинлари томонидан севиб қолиниши бежиз эмас, реалистик санъат руҳида тарбияланган одамлар мазкур театрга қизиқибгина қолмай, самимий ҳаяжонга ҳам тушадилар.

* * *

Японияда бўлиш муддатимиз тугаб қолди. Кўрмаган ва билмаган нарсаларимиз ҳали анча-мунча. Лекин у ерда ўтказган йигирма кун давомида япон халқи ҳаётининг кўп жиҳатлари билан танишдик.

...Токиодан ярим тунда учдик. Дўстлар томонидан кутатилган дўстлар сифатида парвоз этдик.

Юко Ясуи рус тили дарслигига қараб туриб, бундай деди:

— Меники сизни яна Токиода кўришни истайди.

Сўнгги қўл қисишлар, ўпишишлардан кейин самолёт юлдузлар гулғон ўйнаётган осмонга парвоз қилди. Аста-секин Япониянинг ҳаво ранг чироқлари кўздан ғойиб бўлди. Пастда Тинч океан ястаниб ётарди.

ҚАРДОШ МЎҒУЛИСТОНДА

Совуқ, изгирин кунда К. Е. Ворошиловни кутиб олиш учун Улан-Батор аҳолисининг ва қўшни қишлоқлардан келган чорвачиларнинг олқишлаб қичқиришларини нима билан тенглаштириш мумкин?

Тропик минтақалар, қирқ даража иссиқдан тандирдек қизиб турувчи Ханой, ёздагидек иссиқ Пекин ортда қолди. Самолётларимиз Улан-Батор аэродромига қўнганда симоб устунлари икки даража иссиқни кўрсатиб турарди. Дастлабки дақиқалардаёқ изгирин совуқдан баданларимиз жунжикиб, қалтираётган бўлса ҳам мўғул халқининг илиқ, самимий муносабатини ҳис этиб турдик. Чорвачи аратлар машинадан орқада қолиб кетмаслик учун пакана отларини Улан-Баторга борадиган йўл четидаги ҳайдалмаган шудгорлардан ниқтаб чоптириб боришарди. Йўл четида қизил байроқчалар кўтариб турувчи одамлар «У-в-в-а» деб қичқиришарди. Уларнинг бу овози чўллардаги шамолнинг эсишига, симёғочларнинг қудратли ғувуллашига ўхшарди.

Улан-Батор шаҳри, Министрлар Совети ва Сухэ Ботир ҳамда Чойбалсаннинг жасади дафн этилган Мавзолей олдидаги кенг, янги, ёруғ бинолар. Тулпор отда елиб бораётган Сухэ Ботирнинг ажойиб ҳайкали. Атрофдаги тоғлар усти сийрак тутун билан қопланган, баланд тепалик устида умум манфаатларимиз йўлида ўз ҳаётларини қурбон қилган мўғул ва совет жангчиларига ўрнатилган оппоқ ёдгорлик кўриниб турибди. Кимки Мўғулистонда аввал бўлмаган, унинг кенгликларини кўрмаган бўлса пойтахт ўртасининг аниқ планировкасини, шаҳар четидаги атрофи девор билан ўраб қўйилувчи ўтовларни кўрганда ҳайрон қолади. Музикали драма театрининг ажойиб биноси, ола-була миллий кийимларда от йўрттириб боровчи қизлар...

Мўғул халқи дунёда меҳмондўст халқ сифатида танилган. Мўғулларда: «Меҳмон келган уй бахтиёр, отхонасида меҳмоннинг оти турган уй қувончга ёр» деган мақол бор.

Хукумат уйида уюштирилган қабул маросимида Климент Ефремович олдига каттакон лаганда бутунлигича пиширилган қўй гўшти қўйишди. Одатга биноан Климент Ефремович ҳурматли меҳмон сифатида гўштни майдалаши керак эди. Ворошилов ўрнидан туриб пичоқ билан гўшдан бир қанча бўлак қирқиб олди-да, кейин лаганни ҳамроҳи олдига суриб:

— Бундан бу ёқдаги ишлар ўртоқ Елютинга топширилади,— деди.

Дўстона дастурхон устида жуда кўп яхши гаплар айтилди. Залнинг ўртасига осиб қўйилган каттакон портрет кишини диққатини ўзига жалб этарди. Унда ҳарбий кийим кийган, сочлари калта қилиб қирқилган, кўзлари гайрат ва жасоратга тўла бир киши тасвирланганди. У Сухэ Ботир эди. 1921 йили Мўғулистонда унинг йўлбошчилигида халқ революцияси ғалаба қозонди, халқ янги ҳаёт қура бошлади. Ушандан бери 36 йил ўтди. Шу ўтган йиллар ичида қардош халқлар ўртасидаги дўстлик мустаҳкамланди, кучга тўлди.

Стол ёнида европача кийинган бир оқсоч аёл ўтирарди. Меҳмондорчиликда ҳозир бўлганлар қадаҳларни уриштириш учун Ворошилов олдига боришганда, у ҳам қўлида қадаҳи билан ўрнидан туриб, у томон юрди. Шунда ўртоқ Ўценбал:

— Климент Ефремович, танишинг, бу киши Сухэ Ботирнинг хотини бўладилар,— деди.

Климент Ефремович аёлнинг қўлини қисиб:

— Бутун совет халқи яхши танийдиган ва севадиган жасорат эгаси Сухэ Ботирнинг содиқ дўсти ва ўртоғини кўришимдан жуда хурсандман,— деди.

...Оқ наमत, мўғулларнинг гулдор гиламлари билан безатилган минбар атрофида қуёшли тонг пайти Климент Ефремович ва унинг ҳамроҳларини Промкомбинатга бирлашган учта завод ишчилари кутиб туришарди. Бу заводлар Совет Иттифоқи ёрдамида қурилган, Ворошиловни кутаётган Дашээгвэ ишчи аёли образида Мўғулистон бутунлай ўзгача маъно касб этди. Унда эркинликка чиққан аёллар қадр-қиммати, меҳмонга бўлган ҳурмат-эҳтиром ўз ифодасини топган, ўзи ишлайдиган фабрика ҳаётини яхши би-лиши билан ҳамманинг ҳурматига сазовар бўлди.

Митинг пайтида кутилмаган бир воқеа содир бўлди: минбар олдида ўз ота-оналари билан турган бир бола югуриб келиб Климент Ефремовичнинг қўлига кабутар берди-да, ўзи уялиб орқага қайтди. Климент Ефремович ён-верини қарагунча бола ғойиб бўлганди. Шунда Ворошилов нарироқда турган бир тўп болаларни кўрди-да, улардан битасини чақириб, унинг қўлига кабутарни тутқазди:

— Бу кабутарни боқиб, парваришла, бу яхши, тинчлик келтирувчи қуш.

11-мактаб ўқувчиси Бавужамцнинг қўлида кабутар пайдо бўлиши билан болалар унинг атрофини ўраб олишди.

Меҳмонлар чарм пальто ва камзуллар цехида теридан ялтираган, оҳорли пальтолار қандай тикиб, тайёрланишини томоша қилишди.

Ўртоқ Цеденбал:

— Авваллари биз четга хом териларни сотардик, бу цехимизни реконструкция қилганимиздан бери экспортга пиширилган юмшоқ чармлар чиқаряпмиз. Ўтган йили экспортга уч юз минг дона чарм чиқардик. Цехни тўла реконструкция қилиб бўлганимиздан кейин экспортга сотадиган чармнинг сони миллионга етади.

Оёқ кийим фабрикасида Ворошилов олдида сочлари текис таралган, галстук тақиб, пиджаги устидан қора халат кийган бир йигитча келди-да:

— Салом, ўртоқ Ворошилов,— деди.— Мен техникмап, фамилиям Цембелдорж. Мен бу техниклик ҳунарини ўзимизда — Улан-Батор шаҳрида ўргандим. Бизнинг дўстимиз инженер Пурве бўлса Совет Иттифоқидаги Енгил Саноат институтини битириб келган. Мен техниклик ҳунарини тўла эгаллашимда шу ердаги, заводдаги совет мутахассислари ҳам кўп ёрдам беришди. Ўртоқ Ворошилов,— деб яна сўзида давом этди у бир оз уялиб, илжайиб гапирар экан.— Биласизми, мен Совет Иттифоқида бориб ўқишни жуда истайман.

Климент Ефремович йигитчага илиқ жавоб қилиб:

— Жуда яхши, бизга боринг, ўқинг, инженер бўласиз. Йигитча, сизга муваффақият тилайман,— деди.

Аввалига аэродромда, кейин Улан-Баторга кетаётганимизда бир қўшиқ куйини эшитдик. Мўғул тилини билмасак ҳам, байт охиридаги «Ворошилов» деган сўзни аниқ тушундик. Мен ўртоқ Цеденбалдан:

— Бу маршал Ворошилов ҳақидаги совет қўшигимиз?— деб сўрадим.

— Йўқ,— деди Цеденбал,— бу Ворошиловнинг Мўғулистонга келиши шарафига яратилган мўғул қўшиғи.

Шундан кейин шаҳардами, госхоздами, от заводидами, пионерлар ҳузуридами, қаерда бўлмайлик бу чўл руҳи сезилиб турувчи қўшиқ мотивини эшитиб юрдик. Қўшиқда мўғул халқининг совет халқига, маршал Ворошиловга бўлган ҳурмат ва муҳаббати изҳор этилади.

Министрлар Совети бинотида Марказий Давлат музейи жойлашган. Еп-ёруг, кенг залларда Мўғулистоннинг гуллари, ўсимликлари қўйилган, халқ усталари яратган буюмларда, мўғул рассомларининг асарларида мўғул халқи тарихи яхши тасвирланган. Климент Ефремович рельефи харита олдида туриб меҳмонларнинг саволларига жавоб бериб турган геолог Дугерсурундан:

— Абадий музлик қатлами қаерда тамом бўлади?— деб сўради.

Дугерсурун таёқча билан Улан-Батор шаҳрини кўрсатди.

— Қисман, мана бу ерда ҳам,— деди у.

— Кўрдинглари, бу ерда янги бино қуриш қанчалик қийин,— деди Климент Ефремович ўз ҳамроҳларига мурожаат қилиб.

— Баъзан пойдевор ётқизиш учун 13 метрлик котлован қазиганга тўғри келади,— деб қўшиб қўйди Цеденбал.

Климент Ефремович Мўғулистоннинг фойдали қазилмалари билан ҳам қизиқди. У гипс, олтингургурт, слюда, графит, тутунли кварц, кўмир бўлаклари қўйилган витрина олдида анча тўхтаб қолди.

— Намуналар жуда яхши йиғилибди,— деди у геологга ва яна қўққисдан сўраб қолди:— Сиз академик Сатпаевни биласизми?

— У билан бирга ўқиганман,— деб жавоб берди Дугерсурун.

— Яқинда мен Қозоғистонда, унинг олдида бўлдим,— деди Климент Ефремович.— У ерда ҳам ажойиб музейни томоша қилдим. Бизнинг мамлакатимизга борсангиз, албатта, унинг меҳмони бўлинг, унинг музейини томоша қилинг.

Климент Ефремович ёнидаги залга ўтишдан олдин Дугерсурун билан хайрлашар экан:

— Саломингизни академик Сатпаевга, албатта, етказаман ва сизнинг музейда тўплаган ажойиб намуналарингиз ҳақида ҳикоя қилиб бераман,— деди.

Иккинчи қаватдаги қуёш нури ёритиб турувчи катта-кон зал ўртасида динозавр скелети турарди. Меҳмонлар бу ноёб экспонатни анчагача томоша қилишди. Мўгул ўртоқлардан биттаси чуқур хўрсиниб:

— Минг тўққиз юз йигирма олтинчи йили америкаликлар худди шундай динозаврнинг иккитасини ковлаб олиб кетишган,— деди.

Эрталабданоқ қуёш қиздира бошлади. Автомашиналар колоннаси Улан-Батордан Замтин қишлоқ хўжалик бирлашмасининг аратлари ҳузурига меҳмонга жунади. Дум-думалоқ, япаски шаклдаги қатор тоғлар орасида чўзилиб ётувчи йўл ўзига хос кўринишга эга. Тоғ ён бағирларида майсалар энди кўкара бошлаганди. Бу ернинг ўзига хос оғир, мураккаб табиати ҳар қадамимизда сезилиб турарди. Йўл бўйлаб қаршимиздан келувчи йилқилар дейсизми, улуғворлик билан қадам ташлаб юрувчи туялар подаси дейсизми, қўйлар, сигирлар подаси дейсизми, ҳамма нарсани учратиш мумкин. Бу ернинг баҳори бир оз кечиккан, шу туфайли атроф ҳали кўркамлик касб этмаган, унинг жиддий кўриниши бу мамлакатда нимаики яратилар, бунёдга келтирилар экан, у катта, машаққатли меҳнат орқали қўлга киритилишини таъкидлаб тургандек бўлади. Бир қанча юз метрлик масофада турна қатор бўлиб бораётган автомашиналар колоннасини кўрган отлиқлар йўлнинг икки четида томоша қилиб туришарди. Фақат чавандозлар эмас, балки спорт кийимидаги велосипедчиларни ҳам бир неча бор учратдик. Улар спорт мусобақаларига тайёрланишаётган экан. Ремонт қилувчи ишчилар поезд йўлдан вагонларда шпал ва рельслар ортиб боришарди. Машинамиз темир йўлни кесиб ўтар экан:

— Авваллари бизда фақат тор изли поездлар бўларди,— деди мўғулистонлик журналист дўстимиз Санжа.

— Энди Мўғулистон росмана изли поезд йўللарга эга. Бундан жуда хурсандмиз.

Бир қанча километр йўл босганимиздан кейин бир сойликдан ўтсак йўлнинг икки томонида чавандозлар, туя минганлар қатор бўлиб туришарди. Бу ерда ёш болаларни ҳам, қизларни ҳам, ёш болалик оналарни ҳам, оқсоқол чорвадорларни ҳам кўриш мумкин. Яна аввалгидек чўл узра эсувчи шамолнинг «У-в-вв-а» деб ғувиллашини эслатувчи овоз эшитилди.

Климент Ефремович Ворошиловни Замтин қишлоқ хўжалик бирлашмасининг раиси бир шийпончада кутиб олди. У:

— Бизнинг бирлашмамиз бундан ўн тўққиз йил илгари ташкил топган. Ушанда бор-йўғи етти оиладан иборат бўлиб, ўн уч бош қорамолимиз бор эди. Ҳозир бирлашмамизнинг уч юз эллик аъзоси бор. Биз энди ўн уч минг бош қорамолга ва етмиш беш минг гектар ерга эгамиз. Бирлашмамиз йилига ўртача бир миллион тугрикка яқин фойда олади.

Шийпон яқинида тўқ қизил чопонли бир новча киши турарди; у оқ ва сариқ бўталоқларнинг жиловидан калта қилиб ушлаб олганди. Бу бирлашманинг энг эски аъзоларидан бири Рабдан экан. Ўртоқ Ворошиловга бўталоқларни тақдим этишдек фахрли вазифа ана шу Рабданга топширилган экан. Рабдан нотиқлар нутқи тугаб, Замтин бирлашмасининг пионерлари меҳмонларга пионер галстуклари тақиб бўлгунарича кутиб турди, шундан кейин бўталоқларни Ворошилов олдига етаклаб борди.

— Ҳурматли меҳмон, мана шу кичиккина совғамизни қабул этгайсиз.

У бўталоқларнинг жиловини Ворошиловга тутқазди. Бу ернинг одати шунақа: совғага от ёки туя олаётган одам, албатта, жиловни қўлига олиши керак. Бўталоқлар тўсатдан ўкириб кимнингдир табрик сўзларини босиб кетганидан Климент Ефремович, меҳмонлар ва чорвадорлар хоҳлаб кулиб юборишди. Шундан кейин Климент Ефремович жиловни қўлига олиб:

— Жуда чиройли бўталоқлар экан, аммо ҳали жуда ёш экан, ҳозирча ота-онаси олдига юраверсин. Кейин кўрамиз... Совғангиз учун эса жуда миннатдорман.

Хурсанд бўлган мезбонлар меҳмонларни қимиз, қатиқ, сут, қўй гўшти ва исли-уфорли чой билан меҳмон қилишди.

Меҳмонларни от заводи ва госхозда кутишаётганди, шу сабабли тезроқ йўлга тушиш керак эди. Шунда тўсатдан бир қутилмаган воқеа содир бўлди: автомашиналар Замтин бирлашмасидан энди жўнаган ҳам эдики, қарама-қарши томондан осмонни қорамтир булут қоплаб, яқинлаша бошлади. Машинамизнинг ойналарига қумлар шатирлаб уриларди, ҳаво қоронғилашиб, совуқ шамол эса бошлади. Аввалига бу бир тасодифдек, тезда тарқаб босилиб қоладигандек туюлди. Аммо чўл шамолдан инграр, бир-биридан ўн беш-йигирма метр масофада келаётган машиналарни кўриб бўлмас, бўрон қум уюмларини учуриб, итқитарди. Йўл устида шўрак уюмлари гилдираб юрарди. Автомашиналар от заводиининг узун биноси олдига етиб келди. Ана

шу бино олдидаги майдонда пойга бўлиши керак эди. Бу ерда қум бўрони авжида. Плакатлар, байроқлар йиртилиб учиб юрар, отхона ва уйлар деворига ёпишиб олган одамларга қум уюмлари ёгилар эди.

От заводининг эгалари айбдорлардек қўл силкиб:

— Энди нима қилдик? Бу аҳволда пойга ўтказиб бўлмайди. Ёй отишни ҳам, мўгул курашини ҳам кўрсатиб бўлмайди... Бўрон бутун байрам тартибини бузиб юбордида,— дейишарди.

Климент Ефремович орадан бир соатларча ўтгач, госхознинг конторасида агрономдан совхоз хўжалигини қандай бошқаришгаётганини сўраб ўтирарди. У бутун масалаларни — ер ҳайдашни, нималар экишларини, ернинг касалланишига қарши қандай курашаётганларини сўрабсуриштирар эди.

Агроном қишда ерларни ағдармай ҳайдашни мўлжаллашаётгани ҳақида гапирган эди, Ворошилов:

— Сизларда Мальцев плуглари етарлими?— деб сўради.

— Етарли. Фақат осма асбоб-анжомлар етишмай турибди.

— Мен Терентий Мальцев билан яхши танишман,— деди Климент Ефремович.— Мальцев Москвада бўлган кезлари бизникига кириб туради. Хўжаликни қай усулда олиб боришни аниқ билишингиз жуда зарур.

Хўжалик ходимлари госхоз ишлари ҳақида гаплашиб ўтиришар экан, чанг-қурум қоплаб олган деразаларга бетоқатланиб тикилиб-тикилиб қўйишарди. Кўча ёришганини кўришлари билан меҳмонларни от заводига таклиф қилишди: пойгачи чавандозлар кутишар, отлар эгарлоғлиқ турар, совгага бериладиган Пржевальск оти жиловини узаман деб безовталанарди.

Мана яна қир-адирлар бўйлаб от чоптириб юрган чавандозлар меҳмонлар олдидан қийқиришиб ўта бошлашди: Климент Ефремович олдида Лупсандага госхозидаги ўрта мактабнинг 5-синф ўқувчиси, кўзлари ёниб турган йигитча келди. У ҳаллослаб, аранг нафас оларди, унинг қўй кўзларида қизиқиш ва қувонч туйғуси барқ уриб турарди; маршал Ворошилов пойгада биринчи бўлиб етиб келган йигитчанинг қўлини қисиб табриклади.

Меҳмонларга программада мўлжалланган ҳамма ўйинлар: ёй отиш, кураш кўрсатилди. Кураш ўрмон тепасида

тўсатдан изгирин аралаш ёға бошлаган қор учқунларига қарамай, шу ернинг ўзидаги майдонда кўрсатилди.

Климент Ефремович Улан-Баторга борадиган йўлда ўттизга яқин ўтовларни кўриб қолди. Уларнинг баъзилари ҳозиргина бўлиб ўтган бўронда вайрон бўлганди. Чўпонлар уларни қайтадан қуришарди. Машинани ўша томонга буришди. Четдаги ўтов олдида бир неча чўпон турарди.

Климент Ефремович бир аратдан ёшини сўради.

— Эллик бир,— деб жавоб берди у.

— Ҳали ёш экансиз.

— Мен ундан каттароқман,— деди соч-соқолини қирдирган арат бош кийимини ечиб гапга аралашар экан.— Мен етмиш тўртга кирдим.

— Бу бошқа гап,— деди Ворошилов.

— Бу Марказий аймақдаги энг илғор чорвадорларимиздан бири Данждорж.

— Бизнинг ўтовимизга марҳамат қилинг,— деди Данждорж.

— Жон деб кирамиз,— деб жавоб берди Климент Ефремович. Улар ўтовга киришди.

Данждоржнинг хотини меҳмонлар кетидан чиқиб уларга:

— Бундай бахтиёр кунга етаман деб ўйламагандим,— деди.

Ўтов олдига чўпонлар йиғилишди. Одамлар тўпи ичидан бир эски сават телпак кийиб энгагидан ип билан боғлаб олган мўйсафид чавандоз олдинга чиқди. У Климент Ефремович қўлидан ушлаб:

— Мен йигирма биринчи йилги халқ революцион армиясининг партизаниман. Душман билан бўлган ҳаёт-мамот жангларида қатнашганман. Ҳурматли меҳмон, бизнинг ўтовимизга ҳам марҳамат қилинг, илтимос.

— Илтимос қилишнинг ҳожати йўқ, таклиф этганингиздан кейин жон деб киравераман.

Шундан кейин совет маршали ва мўғул партизан қўл ушлашиб тепаликдаги ўтовга йўл олишди.

Улан-Баторга Мўғулистоннинг турли ерларидан хатлар кела бошлади. Узоқ жойларда турадиган чорвадорлар ҳурматли меҳмонни келиб кўролмаганларини ёзишарди. Газета редакцияларига, Министрлар Советига, ҳамда революцион партия Марказий Комитетига ҳар куни хатлар келиб турарди. Бу хатларда совет халқига, маршал Ворошиловга бўлган чексиз муҳаббат, дўстлик ва ҳурмат-эҳтиром туйғулари ифодаланарди.

Марказий аймақнинг 2-Сергелен сомон багасидан бўлган арат Дашидава мана бундай деб ёзган эди:

«Хурматли меҳмонимиз, ўртоқ Ворошилов! Мамлакатимизнинг узоқ йўллари бўйлаб қилаётган сафарингизда ўзингизни яхши ҳис қиляпсизми? Сизнинг келишингиз халқимиз учун зўр қувончдир, бу ташрифингиз бизни — бутун чўпонларни тинчлик ва бахт йўлида қилаётган меҳнат зафарларига чорлайди.

Хурматли ўртоқ Ворошилов! Рухсат берсангиз, мен сизга ўз отларимдан бирини — Гнедкони совға қилсам. Халқимиз удуми бўйича бу бахтиёр тугилган қулун. У тугилганда ерга тўрт оёқлаб тушган, бу биз чорвадорларда бахтиёрлик аломати ҳисобланади. У бир ёшга тўлганда қўшнимдан икки от бадалига алишиб олгандим.

Севимли отимни сизга совға қилишдан ўзимни бахтиёр деб биламан ва сизга қувноқ, узоқ ҳамда ажойиб умр, халқингизга эса абадий дўстлик тилайман».

Марказий аймаққа қарашли Сергелен сомоннинг 1-багасидан бўлган қари кампир Осар бўлса ўз хатида мана шундай ёзибди:

«...Мен феодаллар Мўғулистони даврида қийин кунларни бошимдан кечирдим: ҳақ-ҳуқуқсиз, эзилган бир камбагал эдим. Совет Россиясининг жиддий ёрдами туфайли 1921 йили ғалаба қозонган халқ революциясидан кейингина озодликка чиқдим ва ўз ҳаётимни Ватан фаровонлиги учун сарфлаш имкониятига эришдим.

Йигирма етти йил сурункасига ишладим, ҳозир эса давлат қарамоғидаман, пенсия оламан. Партия ва ҳукуматимиз менинг меҳнатимни юқори баҳолаб орден билан мукофотлади. Ҳозир турмушим яхши, болаларим мактабда ўқишади. Буларнинг барчаси халқимизнинг Совет Иттифоқи халқлари билан дўстлиги сабабдир...»

Климент Ефремович ўз ҳамроҳлари билан мўғул халқининг янги ҳаётдан гувоҳлик бериб турувчи Улан-Батор университетида ҳам бўлди. Университетдаги оқил, доно, зийрак, эътиборли, ўз халқларининг фахри ҳисобланувчи йигит-қизлар аудиторияларини, лабораторияларини кўрсатишди, ўз олимлари, ўқитувчилари, ёзувчилари, жамоат арбоблари билан таништиришди. Биз ажойиб асар — «Гамгин тоғлар орасида» операсини кўрдик. Опера музыкаси жуда ёқимли, унда ажойиб, кўркем рақслар бор экан. Мўғул композитори Дамдинсүрэннинг киши қалбини ром этувчи «Баланд Хэнтэй тоғларида» номли музыкасини ҳам

тингладик. Бу куйни артистка Ценрендолгор скрипкада зўр маҳорат билан ижро этди. Биз ҳайкалтарош ва рассомлар ижодлари билан танишдик... Ва ниҳоят, энг асосийси, халқимизнинг содиқ дўсти, қадимдан қардошлик муносабатлари мавжуд бўлган халқнинг, мўгул халқининг жасорати, ақли ва талантини ўз кўзимиз билан кўрдик ва ҳис этдик.

...Улан-Батордан учадиган кунимиз эрталаб шамол тинди, ҳаво зангори тусга кирди, самолёт винтларида қуёш нурлари акс эта бошлади. Кўк-қизил Мўгул байроғи ва қирмизи рангли Совет байроғи баланд кўтарилди

Самолётлар Улан-Батордан Иркутскка қараб йўл олди. Яна самолёт қанотлари тагида Байкал кўлининг кул ранг кўкиш суви жимирлай бошлади. Шаҳар яқинидаги Иркутск ГЭСида эса баҳайбат кранларни кўрдик. Бу энди ўз Ватанимиз, ўз тупроғимиз, ўз осмонимиз ва ўз ҳавомиз эди. Самолётлар Москва томон учиб борарди.

Улан-Батор — Москва. 1957 йил.

ҚОҲИРА ВОҚЕАСИ

Бу мисралар ёзилаётган пайти Қоҳирадаги Осиё ва Африка халқлари дўстлиги конференцияси охирига қолганди.

Эски, 1957 йил ҳам тугай деб қолганди. Бу огир йил бўлди, шу билан бирга, дунёга тўпларнинг иршайган оғзи орқали эмас, балки ерга ва ундаги халқларга планетамиз атрофида айланиб юрган Ер Йўлдошидан туриб қарайдиган одамлар учун кўп жиҳатдан яхши йил бўлди.

Юқоридан қаралса узоқроқ жойлар кўринади. Тинчлик ва дўстлик муносабатлари ўрнатишнинг барча қийинчиликларига қарамай бу йўлда пайдо бўлган тубсиэ жарликлар, қор кўчкларини енгиб бўлса-да, инсоният кейинги йилларда кўпгина музаффақиятларни қўлга киритди. Ҳамма бир арқондан ушлаб бориши туфайли хавфсиэ ҳисобланувчи альпинистларнинг жасоратли меҳнатларида бўлгани каби, халқлар дўстлигини мустаҳкамлашда ҳам ўртадаги алоқа— арқон қанча пишиқ бўлса, қўллар бақувват бўлса, бу масалада шунча юқори кўтарилиш, янги-янги чўққиларни эгаллаш мумкин. 1957—1958 йилларда эгалланган бундай ёрқин чўққилардан бири Осиё ва Африка халқларининг Қоҳира конференцияси бўлди. Бу конференция икки қитъа тарихидагина эмас, балки бутун инсоният тарихида улур воқеа бўлиб қолади.

Эндиликда кўп нарсалар ортда қолди. Ҳиндистон пойтахти Деҳлида бўлган Осиё мамлакатлари конференцияси ҳали-ҳали ёдимизда. Кўз қарашлари осойишта, одмигина сари кийган бир кекса аёл конференцияни очар экан, Осиё халқларининг фикр-мақсадларининг бир хиллиги, маданиятларининг бир-бирлариникига яқинлигини гапирди.

Мустамлакачилар Осиё халқларини асрлар давомида ҳамма нарсадан маҳрум қилиб, буюк Осиё қитъасидаги миллионлаб кишиларни қашшоқликка маҳкум этиб келдилар. Деҳли конференциясини таланти ва доно ҳинд халқининг фарзанди Рамешвари Неру очди. Конференция очилишидан олдин бўлиб ўтган пресс-конференцияда қандайдир бир америкалик мухбирнинг «Конференция кимнинг маблағи ҳисобига чақириляпти?» деб берган саволига Рамешвари Неру: «Нима демоқчилигингизни тушундим, йигитча. Сиз конференция харажатларини коммунистик мамлакатлар берди, дейишимни истайсиз, янглишасиз. Ҳар бир мамлакат ўз делегатлари учун баб-баробардан взнос тўлади. Деҳли аҳолиси эса меҳмонхонага жойлашолмаган одамларга ўз уйларида жой берди. Осиё болалари ва оналари одамларни бир-бирлари билан яқинлаштириш ва дунёда тинчлик ўрнатиш йўлида қилаётган бу ҳаракатимиздан миннатдор бўладилар, деб ишонаман».

Буларнинг ҳаммаси ортда қолди, тарихга айланди. Ҳозир мана, Мисрда Осиё ва Африка тарихининг янги саҳифаси битилмоқда. Мисрликлар яқиндагина охириги инглиз солдатини қувиб чиқаргандилар. Президент Носир Сувайш каналнинг национализация қилишини эълон қилгандан бери кўп вақт ўтгани йўқ. Мисрликлар инглиз-француз-исроил босқинчилари устидан қозонилган ғалабанинг бир йиллигини халқлар конференцияси делегатлари билан биргаликда Ўрта Ер денгизи қирғоғида — Порт Саидда байрам қилдилар.

Мен 1957 йилнинг бошида Порт-Саидда бўлдим ва шаҳар ҳимоячилари қабрини кўрдим. Бу ерда мисрлик солдатларнинг ўқларидан тешилиб кетган каскалари, порох тутидан сарғайиб кетганга ўхшаб кўрунувчи гуллар ётарди. Гўристон қоровули снаряд ва бомбалардан вайрон бўлган қабрларни кўрсатиб:

— Бу ерга сенегал солдатларининг десанти ташланган эди. Улар французларнинг кийимида эдилар. Бизнинг солдатларимиз десантни янчиб ташлади,— деди чол.

Мустамлакачиликнинг даҳшатли қиёфаси ана шу: акани укага, бир халқни иккинчи халққа гиж-гижлайди.

Қоҳирадаги конференцияда биз Ғарбий Африка ва Сенегал делегати нутқини тингладик. У:

— Мустамлакачилар нима учундир бизнинг қонимизни текин деб ўйлаб, уни хоҳлаганларича оқизмоқчи бўладилар. Мен шуни айтмоқчиманки,— деб давом этди у ўз сў-

зида,— африкаликлар улар армиясида қурол билан қўрқитганлари, бошқа чора йўқлиги учун ҳам хизмат қилмоқдалар...

Мен бу гапларни эшитар эканман, гўристон қоровулининг империалистлар томонидан Порт-Саидга туширган сенегал аскарлари ҳақидаги ҳикояси эсимга тушди. Уша вақтдан бери орадан озгина вақт ўтди, мана ҳозир Сенегал вакили конференция минбаридан туриб:

— Империализм тақдири ҳал бўлди, келажак бизникидир,— деди.

Бу сўзларни у оддийгина қилиб, залдагиларга қарамаёқ айтаверди, уларга қарашнинг ҳам кераги йўқ эди. Чунки у делегатлар қалбини, юрак уришини сезиб турарди.

Осиё ва Африка одамлари шу кунга қадар ҳаммалари юракдан ҳис этиб турувчи нарсани бунчалик очиқчасига айтган бўлмасалар керак. Қувайт делегати:

— Бизнинг халқимиз бутунлай ҳақ-ҳуқуқсиз. Инглиз мустамлакачилари қўлида катта бойликлар мавжудлигини, бу бойликлар ватандошларимизни чексиз эксплуатация қилиш орқали йиғилганини ҳам яхши биламиз. Аммо бу бойликларнинг ҳаммаси Лондонга жўнатилади, халқимиз эса оч-ялангоч. Бизда на касалхона, на матбуот мавжуд. Қувайт аҳолиси адвокатга мурожаат қилишга ҳам ҳаққи йўқ. Минглаб одамлар сургун ва қамоқларда азоб тортмоқда. Устига устак, Ватанимизда ҳарбий базалар қурилиши ҳали ҳам давом этапти.

Ҳа, мен янглишганим йўқ, Америка ва Англия ҳарбий базалари қурилиши давом этмоқда.

Судан делегати:

— Бизни Саҳройи Кабир масаласи ташвишга солмоқда. Саҳройи Кабирда снарядли ракеталар учирish учун старт майдончалари қурилмоқда. Бу саҳроларни америкачасига ўзлаштиришдан иборатдир...— деди.

— Биз ҳарбий масалаларга ўн олти миллион фунт стерлинг сарфладик. Қуроллар сотиб олишга икки миллион фунт пулимиз кетди. Бу Бағдод пактида қатнашганимиз баҳоси оч-ялангочликка маҳкум этилган халқимиз баҳосидир,— деди Ироқ делегати.

— Иордания «Эйзенхауэр доктринаси»нинг биринчи қурбони бўлди. Иордания халқининг галабаси Америка дипломатиясига катта зарба бўлди ва бизлар ўз бурчимизга содиқлигимиз учун жазоландик. Англия зулмидан қу-

тулдигу Америка Қўшма Штатларининг мустамлакачилиги асоратига тутилдик,— деди Йордания вакили.

— Раиснинг айтишича,— деди навбатдаги нотик,— мен французлар Сомалиси вакили эмишман. Бу гап аниқ бўлмади, мен бутун Сомали вакилиман. Бизларда ҳали Британия, Италия Сомалилари бор; наҳот бир бутун юракни иккига бўлиш мумкин бўлса.

Ҳа, келажак халқникидир, империализм тақдири ҳал бўлди! Лекин Камерун делегати: «Мустамлакачи мамлакатлар халқларга эркинликни икки қўллаб бериб қўймайдилар. Конго, Жазоир халқларининг оққан дарё-дарё қонини унутманг!»— деб жуда тўғри, ҳақ гапни айтди.

Конференция кураш ва иттифоқ руҳи билан суғорилди. Конференциянинг ҳар бир кuni икки буюк қитъани, Африка ва Осиё халқларини тобора яқинлаштирди. Халқларнинг бу тарихий ассамблеясига қирққа яқин мамлакатлар қатнашди, булар орасида Совет Иттифоқи делегатлари ўзларига муносиб ўрин эгалладилар. Биз бошқа мамлакат делегатлари билан «ТУ-104» самолётида Москвадан Қоҳирага бўлган олти соатлик йўлни босиб Миср тупроғига қадам қўйганимиздаги кутиб олишларини сира-сира унутмаймиз.

Делегатлар ва Миср пойтахти аҳолиси йиғилган Қоҳира университетининг улкан залида Миср халқининг оташин фарзанди Анвар Саодат совет делегацияси раҳбари, СССР Олий Совети Президиуми Раисининг ўринбосари, Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми Раиси Шароф Рашидовни минбарга таклиф этгандаги олқишларидан қаттиқ ҳаяжонландик.

Миср халқи Совет Иттифоқи халқларини табриклаётганини тушундик.

Кўчалардаги одамлар, Қоҳира студентлари билан учрашувлар, мисрлик оналарнинг совет делегатларига тикилишлари, Порт-Саид ҳимоячилари билан кўришишлар! Наҳотки булар эсдан чиқса, хотирадан кўтарилса?!

...Бу мисралар ёзилаётганда эски йилнинг сўнгги соатлари ўтиб бормоқдайди. Бу йил дунё халқларининг тинчлик, дўстлик ва адолатга бўлган ҳаракатида ажойиб ҳамроҳ бўлди. Утган йили кўпгина ажойиб воқеалар бўлиб ўтди, булардан бири Осиё ва Африка халқларининг дўстлигига бағишланган Қоҳира конференциясидир.

Дўстлар, Қоҳира конференциясида қатнашган давлатларни эслаб қолинг: Жазоир, Марокко, Тунис, Камерун,

Қувайт, Ливия, Нигерия, Кения, Мадагаскар, Занжибар, Бельгия Конгоси (ҳали ҳам Бельгияники эмиш!), Франция Сомалиси (ҳали ҳам Францияники эмиш!), Малайя, Сурия ва бошқа кўлгина мамлакатлар. Бу номлар бу ерда географик маънода эмас, балки мустамлакачиликка қарши, Эфиопия вакили айтганидек, «чириган, архаик бўлиб қолган», аммо ҳали ҳам жон сақлаб келаётган, ажал қуроллари билан қурулланган, баъзи жойлардан кетмай, аксинча, аввалги позицияларига қайтишга ҳаракат қилаётган, мустамлакачиликка қарши курашаётган миллионларча кишиларни англатиб туради.

Биз буни биламиз, ёдда тутамиз, биз буюк Осиё ва Африка қитъаларидаги биродарларимиз билан доим биргамиз. Мустамлакачилик таг-томири билан енгилиб, қулагач, ана шу қулашга сабабчи бўлган тарихий воқеани эслаймиз ва ана шунда: «Бу Қоҳира воқеаси эди!» деймиз.

Қоҳира, 31 декабрь 1957 йил.

ХАЛҚЛАР БИРДАМЛИГИ

Делегациямизни кузатиб қолган гвинеялик дўстлар қўлининг ҳарорати ҳали ҳам кафтимизда сезилиб турибди. Конакридаги Совет Иттифоқи, Вьетнам Демократик Республикаси, Корея Халқ Демократик Республикаси ва Мўғулистон делегацияларини олиб келишга борган «ИЛ-18» самолётининг тўрттала винти ҳам бир маромда ишламоқда.

Мана, самолёт деразасидан аэропортнинг «Конакри» деб ёзилган номи сўнгги бор бир ярқираб кўринди. Мустамлакачилик занжирига болта урган ёш, жасур Гвинея республикасининг пойтахти хайр энди! Осиё ва Африка мамлакатлари Иккинчи конференцияси делегатлари Гвинеяда ўн кун бўлди. Бор-йўғи ўн кун... Аммо конференция минбаридан айтилган Африканинг кўпгина мамлакатлари делегатларининг мустамлакачиларга қарши кураши ҳақидаги, улар томонидан африкаликлар бошига солинаётган даҳшатли азоб-уқубатлар ҳақидаги гапларни эсласак, бу ўн кун ўзида жуда катта маъно сингдирганини ҳис этамиз.

... Тезлик билан осмонга кўтарилиб бораётган самолётдаги сўнгги таассуротимиз жазирама саванна чўли бўлди. Чексиз майдонлар, бутун Африка ери иссиқдан ёнарди.

Айтгандай, бундай манзара кўз ўнгимизда конференцияда алангали, ўткир сўзларни эшитганимизда ҳам пайдо бўлганди. Мустамлакачиликнинг ҳалокат куни яқинлашмоқда. Беш-олти йиллик муддат ичида Африка ўз қаддини ростлаб олди. Ҳиндистон пойтахти Деҳлида бўлиб ўтган Биринчи бирдамлик конференциясида Африкадан бор-йўғи икки меҳмон қатнашган эди. Қоҳира конференциясида эса Осиё ва Африкадан қирқ беш мамлакат қатнашди. Бутун делегация бошлиқлари бир-бирларининг қўлларини

ушлаган ҳолда мустамлакачиликка қарши курашга содиқликларини изҳор этган дақиқалар сира эсдан чиқмайди. Қоҳира университетининг қаттакон залидаги олқишлар анчагача тинмади. Бу 1958 йили 1 январда бўлган эди. Ҳозир Гвинея пойтахтида етмиш давлат вакили йиғилган. Курашларда туғилиб, тобланган бу ҳамкор, ҳамдаст оғанилар икки буюк қитъанинг ҳақиқий вакиллари дидлар.

Делегация номидан гапирган нотиқларнинг фамилиялари эълон қилинмасди. Конференция раиси, Гвинея Жамоат ишлари министри Исмоил Туре:

— Кения гапиради!

— Конго гапиради!

— Родезия гапиради!— деб эълон қилиб турарди.

Минбарга курашаётган Жазоир вакили чиққандаги дақиқаларни қандай унутиш мумкин! Бир неча йиллардан бери француз мустамлакачилари билан Жазоирнинг озодлик ва мустақиллик учун, қаттиқ кураш олиб бораётганларни табриклаш учун бутун зал ўрнидан турди.

— Бизни кўрқитолмайдилар! Ғалабага етай деб қолдик! Қаршилик кўрсатувчи кучни йўқотиб бўлмайди! Биз янги-янги ғалабаларни қўлга киритяпмиз ва бундан кейин ҳам киритамиз!— деди залга қараб бир Жазоир фарзанди. Зал қарсак, олқишлардан ларзага келди.

Минбарга қора миллий кийим кийган Кения вакили чиқди.

— Биз мустамлакачиликка қарши курашнинг энг авжига чиққан еридамиз,— деди у.— Бу оғир кураш. Биз энг даҳшатли душманга қарши курашмоқдамиз. Ва биз енгамиз! Биз ҳам бутун ер юзидаги инсонлар қандай яшаса, шундай яшашга ҳақлимиз! Африкага озодлик дарахти экилди ва у ўсиб-ўниб, ҳосилга ҳам кирди. Бизнинг халқимиз озодликни эртага эмас, бугун талаб қилмоқда. Инсонлар онадан бир хил туғилади, шундай экан, ер юзидаги бутун одамлар бир хил яшаши лозим. Ухуру!— деб ўз сўзини тамомлади Англия колонизаторлари қўлида эзилиб келаётган Кения вакили. Шунда бутун залдагилар барава-рига:

— Ухуру! Озодлик!— дея такрорлашди.

— Бу жиноят 21-мартда содир бўлди. Ҳужжат ҳақидаги ваҳшийларча қонунга одамларимиз норозилик билдирдилар. Бу қонун африкаликларнинг бошига итнинг кунини солди. Бизларни худди шу қонунга асосан отиб ташлашаверди. Отганда ҳам кўзимизни бақрайтириб отишаверди.

Полициячилар ишчиларнинг уйларига бостириб кираверарди. Бизда фашистлар режими жорий қилинган. Африкаликлар «ўз мамлакатларини идора қилолмайдилар», дейдиган афсонани тўқиган мустамлакачиларнинг идеологияси ирқчиликнинг ўзидир. Биз ўз Ватанимизда туриб бирор сиёсий ҳуқуққа эга эмасмиз. Лекин бизни қўрқитолмайсиз! Жанубий Африка халқлари бутун Африка ва Осиё халқлари ёрдамида озодлик учун курашадилар!

Мустамлакачилик ва империализмга қарши курашувчиларнинг бу буюк ассамблеяси, конференция қатнашчиларига янги-янги нотиқлар мурожаат қилишарди.

Конференция буюк ҳинд халқининг фарзанди, доно Рамешвари Неруни оёққа туриб қарши олди.

Минбарга Совет Иттифоқи делегацияси бошлиғи Мирзо Турсунзода чиқди. Уни зўр олқишлар билан қарши олишди. Совет вакилининг Осиё ва Африка халқларининг озодликлари ва мустақилликлари учун олиб бораётган курашларида Совет Иттифоқи халқларининг кўрсатаётган ёрдамлари ҳақидаги осойишта ва зўр ишонч билан суғорилган нутқини конференция делегатлари қизиқиш билан тинглашди.

Делегатлардан бири Гвинеяни бутун Африкани мева билан таъминловчи боғ деб атади. Бу жуда тўғри ва ажойиб ўхшатиш эди. Бу конференция учун бундан қулайроқ жой топиш қийин эди. Гвинеянинг ҳавоси ҳам эркин нафас олишга мос. Конакридаги конференция худди ана шундай тарихий конференция бўлди.

Африка узра бирдамлик ва дўстлик машъали ёнмоқда.

Африка курашмоқда! Африка алангаланмоқда!

Дўстлар, икки буюк қитъа халқлари, биз сизлар билан!

Конакри — Москва. 1970 йил.

КИЛИМАНЖАРО РАЙОНИ

Рамзес ҳайкалига боқиб...

Кўнглингга ёқиб қолган шаҳарга доимо жон-жон деб учасан. Бу сафар ҳам «Ил-18» самолётида Қоҳирага қараб учарканмиз, ўзимизни шодон сезардик. Самолёт қаноти остидан Хеопс, Сфинкс эҳромлари, елканли қайиқлар сузиб юрган кўм-кўк сувли Нил, унинг устидаги кўприклар, баланд телевизион минора, қўйинг-чи, илгари кўп **марталаб** кўрган нарсаларимизнинг бари лип-лип ўтди. Кейин ҳаммаси кўздан йўқолиб, Қоҳира аэродромининг асфальтланган қўниш майдонига жадал яқинлаша бошладик.

Самолётнинг эшиги очилиб, ичкарига баҳор шабадаси урди, дўстларимизнинг хушчақчақ овозлари эшитилди, қўл сиқиб кўришишлар бошланиб кетди. Қисқаси, меҳмонларни кутиб олишдаги иззат-икромлар ўрнига қўйилди.

...Мана биз Қоҳира кўчаларида машинада ўқдай учиб кетяпмиз. Бошда бадавлат кишиларнинг муҳташам уйлари қад кериб турган кўчалардан, сўнгра яланг оёқ, узун кўйлаклари товонларигача тушадиган қора-қура болалар чопқиллашиб, апельсин, банан, тери ва мисдан ясалган турлитуман буюмларини овозлари борича мақтаб сотиб юрган савдогарлар қатнайдиган сершовқин маҳаллалардан ўтдик.

Ҳа, бу менинг самолётда еттинчи марта Қоҳира аэродромига қўнишим. Шунинг учун ҳам 1957 йил феввалида, Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик мамлакатларнинг кескин ёрдами орқасида Миср Англия-Франция-Исроил агрессорларининг ҳужумини даф қилган маҳалида келганим эсимга тушади. Ушанда ҳарбий аэродромда инглиз бомбаларидан ҳосил бўлган чуқурлар қорайиб кўринар, Қоҳирадаги биноларнинг деразалари қум тўлатилган қоплар билан тўсилган, Сувайш каналида эса чўктирилган кемаларнинг мачталари қаққайиб турарди. Порт-Саидда, Сувайш

каналига чиқаверишда мустамлакачиларнинг малайи, Сувайш канали қурилишида африкаликлар қонини роса ичган Лесепсинг мисрликлар қулатган темир ҳайкали думалаб ётарди.

1957 йил февраль кунларида Порт-Саиднинг бутун соҳили вайрон бўлганди: бу ерда шиддатли жанглар бўлган, яқин орада бу қаҳрамон шаҳар кўчаларида агрессорларнинг танклари изгир, гувиллаб ўтаётган самолётлар Порт-Саид аҳолисига пулемётлардан ўқ ёғдирарди. Ушанда биз қабристон зиёратида ҳам бўлгандик. Енгил шабада Порт-Саид ҳимоячиларининг қабрлари устидаги гулчамбарларнинг ленталари ва сўлгин гулларни силаб-сийпаларди...

Африка бундан бир оз муқаддам асосан мустамлакачилар заповедниги, узоқ йиллардан бери баданига зулукдай ёпишиб олган инглиз, француз, бельгиялик, португалиялик ва бошқа мустамлакачилардан қутулиш учун эндигина қаддини ростлаётган ёпиқ қитъа эди.

1957 йил декабрида эса Қоҳирада Осиё ва Африка мамлакатлари халқларининг бирдамлик конференцияси бўлиб, унда қирқ беш мамлакат вакиллари қатнашганди.

Қоҳира дорилфунунининг улкан залида ўтган конференциянинг ёпишиш дақиқалари, конференция делегатларининг қўл ушлашиб, мустамлакачилик ва империализмга қарши курашда тўла ғалаба қозонгунча садоқатли ва яқдил бўлишга онт ичишган дамлар умрбод унутилмаса керак.

Ҳозир буларнинг бари тарих бўлиб қолди. Уша пайтларда эса кун ва тунларимиз жўшқин ва беором ўтар, Осиё ва Африка халқларининг вакиллари билан доимий суҳбатлар ва учрашувлардан бошимиз чиқмас, Совет делегациясининг раҳбари, жамоат арбоби Шароф Рашидов, ёзувчилардан Зулфия ва Мирзо Турсунзода ҳамда мамлакатимиздан конференцияга қатнашиш учун келган бошқа вакиллар билан учрашиш ва суҳбат қуришга иштиёқи зўр эди. Кейинчалик, орадан икки йилдан сал ўтгач, мустамлакачиликларга қарши кураш fronti Африканинг ичкарасига кириб борди: 1960 йил апрелида озод Гвинеянинг пойтахти Конакрида, Атлантик океан соҳилида Африка ва Осиё халқларининг Учинчи бирдамлик конференцияси бўлиб ўтди.

Мана энди, 1963 йили совет делегацияси янада узоқроққа, Африканинг шарқий соҳилига, Танзаниянинг Африкадаги энг баланд тоғи Килиманжаро этакларига жойлашган Моши шаҳрига учиб борарди.

...Қоҳира кўчалари бирин-кетин липиллаб ўтарди. Ша-

ҳарнинг гавжум майдонларидан биридаги Рамзеснинг қадимий ҳайкали остига ўрнатилган фонтандан кучли сув отилиб турарди. Биз бу фонтан ёнида кўп марта бўлиб, уни эър ҳавас билан томоша қилганмиз, беҳисоб томчиларининг офтобда жимирлашига тўймай тикилганмиз. Ҳозир Бирлашган Араб Республикасининг халқлари бошқача ҳаёт кечирмоқда, ишратпараст қирол Форук ва унинг инглиз-француз ҳомийларини Миср территориясидан улоқтириб ташлаган миллий революциядан кейинги йилларда бу мамлакат халқларининг ўзларига ишончлари ортганлиги сезилиб туради. Миллий озодлик курашчилари Африка халқларининг янги ҳаёт йўлига чиқиб олишларига қўмаклашадиган социалистик мамлакатлардан чинакам дўстлар орттирдилар. Совет халқи ёрдамида Асвон тўғони қурила бошлади. Бу қурилишда совет кишиларининг мисрликлар билан дўстлиги янада мустаҳкамланди.

...Тунда Қоҳирадан жўнаб кетдик. Орадан икки соат ўтгач, қизғиш тонг шафағи кўзларни қамаштирди. Биз Судан устида учиб борардик. Самолёт Хартумга бориб қўнди. Аэродром узра қуёш кўтариларди. Учиш майдонида ишлар ўз майлига давом этар, қандайдир самолёт учишга ҳозирланарди, мотори ишлатиб кўриларди. Аэропорт биноси олдида новча ва қотма кишилар уймалашишарди. Самолётларга эса гилофли ов милтиқлари, каттакон суздонлар, чарм қопчиқлар тираб қўйилганди. Биз ўша томонга назар солиб, тахтачадаги ёзувдан тез орада самолёт Лондонга қараб учишини билиб олдик. Инглизларнинг Судандаги ови ўнгидан келдими ё йўқми билолмадик, ўлжалари кўринмасди. Шундай бўлса ҳам жўнаётганлар кузатиб қўяётган суданлик ҳарбийлар билан ҳазил-мутойибалар қилиб, гурунглашарди. Орадан кўп ўтмай осмони фалакдан Хартумни томоша қилишга муяссар бўлдик. Энди у мўъжазгина, уйлари кул ранг ва сарғиш, дарахтлари сийрак кўринар, Нил устига қурилган оппоқина кўприк кўзга ташланарди.

Самолёт тобора баландлади. Кўз очиб юмгунча саккиз минг метр баландликка кўтарилдик. Шунда ҳам самолёт қаноти остидан липиллаб ўтаётган нарсаларга қизиқсиниб тикиларди, киши. Текисликлардан кейин қизғиш ва қўнғир чўққилари карж-карж бўлиб кетган тоғликлар бошланарди. Биз энди Эфиопия устидан учиб борардик. Кўп ўтмай ям-яшил чуқурликда жойлашган Аддис-Абеба шаҳридаги биноларнинг деразалари ярқираб кўринди.

Қаршимиздаги ўриндиқларда иккита нотаниш киши ўтирарди. Улар бизга Қоҳирадан ҳамроҳ бўлишганди. Кечаси, Хартумга етгунимизча ҳамма мудраб келганди. Танзанияга яқинлашганимиз сари самолётдаги йўловчилар — уларнинг бари конференция делегатлари эди — ўрниларидан қўзғалиб, бир-бирлари билан таниша бошладилар. Рўпарамизда ўлтирган кишиларнинг ҳам бизлар билан гурунглашгилари келди чамаси, улардан бири — ўрта бўйли, соч-соқоли оқарган, қоп-қора кўзлари чақнаб турган киши биз томон ўгирилиб, араб тилида:

— Худонинг устидан учиб ўтяпмиз,— деди.

— Қандай қилиб худонинг устидан?— деб сўради ВЦСПС секретари, арабчага тиши ўтадиган Комрон Хусайнов.

— Баландда учяпмиз. Худо пастда қолди.

Танишдик. У яманлик шоир Аҳмад экан. Ёнида эса озошликка чиққан Яманнинг маданият министри Яҳё Мансур ўлтирарди.

Аҳмад чўнтагидан иккита ҳужжат чиқарди.

— Ҳозир бизга мазза, иккита паспорт билан саёҳатга чиқамиз — биттасини қирол берган, икинчисини — Ас-Салол.

Аҳмад жўшқин қалб соҳиби эди. У биз томон ўгирилиб гапира кетди:

— Россияга борсам, дейман. Сизларнинг сиёсатингизни тушунаман ва маъқуллайман. Сиёсатингиз ҳамма вақт империалистларга зарба беради.— У бирдан деразага қараб, тўсатдан юрагидаги гапини тўкди:— Бу ерда инглизларнинг гирибонидан олишяпти. Бир кунмас бир кун бу ерлар жаннат бўлади.

Самолёт парча-пурча булутлар оралаб борарди. Пастда сахро ястаниб ётибди. Қаердадир, чап томонда лип этиб Сомалининг пойтахти Могадишо кўринди, сўнг паст томондан Ҳинд океанининг ложувард сувлари кўзга ташланди. Қирғоқлари сарғиш увода булутлар худди куйган пахтага ўхшарди. Яна бир соат учганимиздан сўнг самолёт пастлаб, пальмалар устидан ўтди-да, Танзаниянинг пойтахти «тинчлик шаҳри» деган маънони билдирувчи Дорус-Салом шаҳрининг мўъжазгина аэропорти биноси олдида тўхтади.

Самолётнинг эшиклари яна очилди. Биз жазирама иссиққа, офтобга чиқибоқ ўзимизни дўстларимиз оғушида кўрамиз. Улар танзаниялик дўстларимиз бўлиб, баъзилари

яқиндагина Москвада меҳмон бўлган, баъзиларини биринчи кўришимиз. Эркаклар ҳам, аёллар ҳам бир хилда кўк кўйлак кийиб олишганидан бу ўсиқ тропик кўкалам-зорга бирмунча мос тушганди.

Самолётдан юклар туширилгунча аэропортнинг мўъжаз-гина залида суҳбат қизиди. Кения, Жанубий ва Шимолий Родезия, Жанубий Африка Республикаси, Марокаш ва Жазоир делегатлари, вьетнамликлар ва корейслар — яна таниш ва нотаниш сиймоларни кўрамиз. Яна бирдамлик ҳаракатининг илк йиллари беихтиёр эсга тушади. Дадил-лик етишмаса-да, эҳтирос ва ғазаб, алам ва фигон тўла дастлабки нутқлар... Мана энди эса Африканинг хўжайин-ларини кўриб турибмиз. Делегатларнинг бари навқирон, гапга чечан, истиқболга ишончлари зўр кишилар. Уларнинг барига ҳавас билан тикиласиз.

Килиманжаро райони

Танзания — жуда ёш давлат. Унинг мустақилликка эришганига бир йилдан сал ошди. Танзания бир вақтлар немисларнинг мустамлакаси эди, бироқ Германия биринчи жаҳон урушида мағлубиятга учраганидан кейин Англия васийлигига ўтди. Бундан негр халқининг аҳволи ўзгармади деса бўлади. Танзанияни ширин бир луқма деб биладиган инглизлар ва бошқа европаликлар эса янада семирдилар. Шу сабабдан Танзаниянинг ҳанузгача ўз миллий саноати йўқ. Аэродром йўлидан Дорус-Саломга кириб бораркансиз бунга аниқ ишонч ҳосил қиласиз. Баланд ва шамолда салгина эгилиб қолган пальмалар орасида хорижий фирмаларга қарашли фабрика ва заводларнинг бир текисда тушган корпуслари кўриниб туради. Маълум ва машҳур Батянинг пойафзал фабрикаси ҳам, Американинг тамаки фабрикаси ҳам, авторемонт устахоналари-ю, бошқа ҳар хил бегона корхоналар ҳаммаси шу ерда. Ер ҳам, ҳаво ҳам, океаннинг шамоли ҳам шу ерликларники, аммо капитал билан ишлаб чиқариш воситалари бировларники. Шунинг учун ҳам бир юз йигирма беш минг киши истиқомат қиладиган Дорус-Салом шаҳрида йигирма минг киши ишсизликда қашшоқларча ҳаёт кечиради. Бу ерда ҳозирча инглизларнинг аҳволи ёмон эмас, беллари огриётганча йўқ. Ҳинд океанини ёқалаб, доимо яшнаб турадиган дарахтлар оралаб юрсангиз олис юртлик келгиндиларнинг ишлари бешлигини кўрасиз.

Мезбонларимиз бўлган Танзания жамоат ташкилотлари конференцияни Дорус-Саломда эмас, ундан кўра салқинроқ жойда — Африкадаги энг баланд ва айтишларича, энг гўзал тоғ — Килиманжаро яқинидаги Моши шаҳрида ўтказишга қарор бердилар. Шу важдан Дорус-Саломда бир кеча қўниб, эртасига туш пайтида «ИЛ-18»га нисбатан енгилроқ самолётда конференция бўладиган жойга қараб йўл олдик.

Олис ва яқин сафарларнинг нақадар ҳавасини олган бўлманг, барибир, ҳар галги янги маршрут кишида бошқача қизиқиш уйғотади. Шу важдан самолёт ойнасидан кўринган ложувард океан бағридаги Занжибар деб аталмиш олис оролдан кўз узолмайди киши. Бу пайтда мен ўтирган креслонинг ён томондаги суянчиғига қоп-қора йигитча енгил чўкди-да, оролни кўрсатиб, эҳтирос билан:

— Олмиш учинчи йил Занжибарнинг мустақиллик йили бўлиши керак,— деб қўйди.

У қўли билан ложувард сароб томонга ишора қиларкан, гўё она тупроғини кўриб, ундаги шаҳар ва қишлоқларни таниб тургандек эди. Мен ана шу оролларнинг фақат қорасини кўраётган бўлсам-да, мени қучиб, Занжибарда рўй бераётган нарсаларни қайта-қайта кўнглидан кечираётган навқирон дўстимнинг фикрларини яхши тушуниб турардим.

Самолётимиз Ҳинд океани устида шартта бурилди. У енгил силкинди, дим, қизиган ҳаво ердан узоқлашади. Остимизда қизғиш ўрмонли тепаликлар ва тоғлар кўзга ташланади. Яна андак пастлаганимиздан сўнг ерга қўниб, ўзимизни яна кўк қўйлакли қувноқ кишилар даврасида кўра-миз. Улар меҳмондўст дўст сифатида бошимиздан гуруч сочишади.

Қўллар осмонга кўтарилиб, аэродром узра барча қитъаларда машҳур бўлган биргина сўз янграйди!

— Ухуру! Ухуру!

— Озодлик! Озодлик!

Шу лаҳзада мен Килиманжаронинг офтобда ялтираётган ва мовий осмон қўйнида кўзни қамаштиргудек жилва қилаётган қорли қалпоғини илк дафъа кўриб қолдим. Моши кичкина шаҳарча. Меҳмонхонадаги номерлар меҳмонларга етишмади. Биз ўзимизнинг бир гуруҳ делегатлар ва бошқа делегацияларнинг аъзолари билан бошқа меҳмонхонага тушдик. Меҳмонхона Килиманжаронинг энг баланд чўққиларидан бирининг номи билан, яъни «Кибо» деб аталган.

Янурва деган новча ва қотмадан келган, кўзлари ўйно-

қи шофёримиз бизни меҳмонхонага элтишдан олдин уйга кириб, пахтали нимчасини олиб чиқди.

— Нима, у жой салқинроқми?

— Яна беш юз метр баландликка кўтариламиз. Моши денгиз сатҳидан бир километрча баландда.

Оқшом яқинлашиб қолган.

Янурва бизга тикилиб қолган жингалак сочли болаларининг бошини сийпалаб қўйди. Сўнг автомашинасининг эшигини ёпаркан, ишонарли қилиб деди:

— Мен ТАНУ¹ партиямизнинг топширигини бажаряпман. Машина етишмайди. Машина ҳайдашни билади ганлардан қарашиб юборишни илтимос қилинди. Хазиначи икковимиз ҳозир хизматдамиз.

Бурилиб, тезда йўлга чиқиб олдик, мўъжазгина уйчалар бирин-кетин ортида қолаверди. Марказдан олислашганимиз сари улар тобора кичраярди. Тез орада гувала кулбалар ёнидан ўта бошладик. Қош қорайиб келаётган пайт эди. Айланма йўлдан қуёшнинг қаёққа ботишини билиб бўлмасди. Бироқ йўл ёқасидаги дарахтлар бир мунча ингичкароқ ва нозикроқ кўринарди. Худди шу пайт қотмадан келган новча аёллар бошларида ўтин, қандайдир ўт-ўланлар ва хас-хашак билан даладан қайтиб келишарди чоғи. Аёллар билан бирга улар кўпчилик бўлса керак — бошларига қандайдир нарсалар қўйган болалар ҳам қайтар, гоҳо иргишлаб ўйнашарди. Бурилишлардан бирида озиқ-овқат дўконига кўзимиз тушди, унинг ёнида ҳам аёллар ўтирар, ёнгинадаги офтоб тушиб турган жойда қассоблик дўкони бўлиб, яқинида бир неча қўй боғлоғлиқ турарди.

— Холодильник йўқлиги учун гўшт сотилиб бўлиши билан қўй сўйилаверади, — деб қўйди йўл-йўлакай тушунтириб келаётган Янурва.

— Бу ернинг маъмурий бўлиниши қандай?

— Биз Килиманжаронинг этагида турибмиз.

— Бу ер Килиманжаро атрофи деб аталадими?

— Килиманжаро атрофи, дейилади.

Йўл тоғни ўрлаб борарди. Бурилишлардан бирида «Килиманжаро» деган ёзувни кўриб қолдик. Биз ўша ердан бурилиб, бир нафасда «Кибо» деган романтик ном билан аталган эски, зиналари гадир-будур меҳмонхона олдига келиб қолдик. Бундай ном меҳмонхонага тасодифан берилмаганди. Меҳмонхона Килиманжарога кўтарилаверишда

¹ Африканинг Танзания Миллий иттифоқи.

эди. Баланд тоғ чўққиларига кўтарилишни ҳавас қилганларнинг бари шу ерга келади. Меҳмонхонанинг катта айвони йўғон бамбуклар билан ўралган. Бамбукдан қилинган деворда африкаликларнинг қалқон ва найзалари осиглиқ турибди. Меҳмонхона эгаси турадиган жойдан (унинг вази-фасини Германия Федератив Республикасидан келган, меҳмонхона хўжайини бўлган ўрта ёшлардаги немис бажарарди) сал нарига арслон териси қоқилган бўлиб, тепасида қўтос ва оҳу шохлари кўзга ташланади. Айвондаги мармар столчалар атрофида учта-тўртта бўлишиб, бамайлихотир қаҳва ичишиб ўтирган кишилар бу ерда пайдо бўлган конференция делегатларига қизиқсиниб қарашарди.

Африкага учинчи суиқасд

Ҳамма нарса муқоясада аён бўлади. Бирдамлик ҳаракатининг тонгида империалистларнинг малай мирзалари матбуот ва радиода, туҳматга тўла турли-туман нашрларида, бу ҳаракат маҳв бўлади, у парчаланиб кетади, деб жар солган эдилар. Тарих бу «башоратлар»нинг барини чип-пакка чиқарди. Қоҳирада ўтган биринчи конференцияда ҳам мажлис ораларида қандайдир ис билар кимсалар изгиб, баъзи делегатлар кўнглига ғулула солишга уринган эди. Бироқ мустамлакачиликка қарши кураш фронти Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик мамлакатларнинг моддий ва маънавий ёрдамида Африканинг тобора ичкарасига кира боргани сари янги ва эски мустамлакачилар иғволар билан конференцияни бузиш, делегатлар ҳамжиҳатлигига путур етказиш, африкаликларни коммунизм билан қўрқитишга уриниб, анча жиддийроқ воситаларни жангга ташладилар. Кениянинг маркази Найробиди ва Танзанияда чиқадиган хусусий газеталарда «Танзанияга саксонта рус коммунисти учиб келяпти», деган сўзлар бор эди. Шундан бўлса керак, аэродромда кутиб олган кишилар биздан: «Қолганлар қани?» деб сўрашди. Делегациямиз составида эса ўн ёзувчи ва олтита таржимон ҳамда референт бор эди, холос. Бироқ газеталарга «саксонта рус коммунисти» ҳам камроқ кўринибди шекилли, улардан бирида: «Танзаниядаги конференцияга қизилардан уч юз киши бостириб кирди!» деган катта сарлавҳа пайдо бўлди.

Мошига бутун жаҳондан юздан ортиқ мухбирлар келди, матбуот, радио, телевидение вакиллари ҳам шу ерда эди.

Ҳа, империалистлар, анча-мунча позициялар бўшатиб берилса ҳам, мустамлакачиликка қарши кураш фронтининг ҳужумини тўхтатса бўлади, деб ҳисобловчи кишилар таҳликада қолганликларини тушуниб турардилар.

Бундай мураккаб вазиятда эндигина мустақилликка эришган Танзания халқининг қандай яшаётганини билишга қизиққанлигимиз табиий, албатта. Конференция арафасида Танзаниянинг йирик сиёсий арбобларидан бири, ТАНУ партиясининг бош секретари Оскар Камбона бизни меҳмонга таклиф этди.

Кечки пайт. Қоп-қоронғи тропик кеча. Биз олдида анча-мунча машиналар турган бинога етиб келдик. Ичкаридан чиқиб келган кишилар машиналарга ўтириб кетишарди. Машиналар эса шартта бурилиб, қоронғилик қаърида гойиб бўлар, уларнинг ўрнини бошқа машиналар эгалларди. Бу ерда ҳаёт қайнагани-қайнаган. Одамлар устларидаги чипор кўйлаklarининг барини тушириб юришарди. Ҳамма бунга ўрганган, бу ер иссиқ тропик жой бўлганликдан расмийатга ўрин йўқ. Негаки, Мошига маслакдош дўстлар тўпланишганди.

Биз иккинчи қаватдаги улкан хонада район партия комитетининг секретарларидан бири билан гурунглашиб ўтирдик. Секретарь бизга сиёсий ҳокимият қўлга киритилгандан кейин ишда дуч келинаётган ўнларча муаммолар ҳақида тортинибгина ҳикоя қиларди.

Хонага Оскар Камбона кириб келди. Ўттиз беш ёшлардаги, очиқ юзли, истараси иссиқ ва кўринишдан иродали киши эди.

— Афв этасизлар, иш билан бўлиб, тутилиб қолдим. Ҳар қадамда минглаб иш,— деди у бизга конференция делегатларидан бўлган ўртоқларини таништириб.

Шундан сўнг Камбона:

— Олдин бизнинг овқатимиз таъмини кўрасизлар... Енгил таом,— деб таклиф қилди.

Дастурхондаги таомлар ичида энг ширини, Ҳиндистондагига қараганда данаги каттароқ бўлган мангога гал келганида мусоҳабамиз авжида эди. Ҳамсуҳбатимиз Камбонанинг фикр-хаёли мамлакатининг орзу ва умидлари, халқини камбағаллик, нодонлик ва қашшоқликдан халос қилиш ташвишлари билан доимо банд эканлиги очиқ сезилиб турарди.

— Яқин орада ҳаммаси жойига тушади. Душманларимиз нақадар қаршилик кўрсатмасинлар, албатта мағлуб

бўладилар. Гарчи улар ўзларини мудофаа қилаётган бўлсалар ҳам, барибир чекиняптилар. Буни биз ҳам тушунамиз, ўзлари ҳам англашади. Бироқ ҳозир келажагимизнинг қандай бўлиши ҳал қилинишига боғлиқ бўлган масалалар кўп. Сиз Африкага неча марта суиқасд қилинганлигидан хабардормисиз?

Бу саволдан ҳаммамиз лол қолдик. Камбона эса жиламайиб қўйди.

— Минг марта. Юз минг марта. Миллион марта. Бироқ асосийси учта. Африкалик қўллар эгаллаб олинганлиги — биринчи суиқасд. Иккинчиси — Африка ерларининг босиб олиниши. Учинчиси эса — Африка экономикаси эгаллаб олинганлиги. Учинчи суиқасд ҳали амалга оширилмаган, эҳтимол, қисман амалга оширилгандир... Айрим ҳолларда ажнабийлар қўлга киритган ҳисса каттароқ эканлиги маълум бўлади. Шунинг учун ҳам учинчи суиқасдга қарши қаттиқроқ туришимиз керак. Бунинг нималигини тушунишга ақлимиз яхшироқ етади. Шу важдан биз ҳозирда Африка халқларининг бирлиги учун кураш олиб бормоқдамиз. Бу бирлик иқтисодий мустақиллик учун курашда зафар қозонишимизга кўмак беради. Мана Танзанияни олиб кўринг... — Камбона бир зум тўхтаб, чуқур ўх тортди. — Танзания, — деди у такрорлаб, — менинг ватаним, севимли юртим. Биз мустақилликка эришдик, бироқ ҳали ўз кадрларимиз йўқ. Мамлакатни инженер, қурувчи ва архитекторларсиз бошқариб бўлмайди. Инглизлар ҳукмронлик қилган йилларда бизда ҳаммаси бўлиб иккитагина негр врач бор эди. Мамлакатимизда яшовчи қарийб ўн миллион кишига иккитагина врач. Сизлар Мошига биз сотиб олган самолётларда келдингиз, албатта... Бироқ учувчилар бизларники эмас. Сув йўқлигидан қанчадан-қанча ерларимизнинг умри бекор ўтяпти. Биздагилар ирригация нималигини билмаганлари сабабли сувга зормиз. Бу соҳада ҳам мутахассисларимиз йўқ. Бизда учта катта қўл бор, Виктория ҳам шулар жумласидан. Бундан ташқари бешта кичикроқ қўл ҳам бор. Нил сувини Викториядан олади. Биз Виктория бўйида яшасак ҳам, чанқаб ётибмиз.

Камбона бизга лекция ўқиб ўтирмади. Унинг биз билан етилиб, пишиб қолган ва бошидан кечган нарсалар хусусида фикрлашаётгани сезилиб турарди. Биз сўзларига диққат билан қулоқ солаётганимизни кўрганидан кейин яна гапида давом этди.

— Биз ишлаб чиқаришни камида икки марта кўпайти-

ришимиз керак. Масалан, Виктория кўли бўйида яшовчи қабилалар пахта майдонларини яна ўшанча кенгайтирсалар бўлади. Мен сизга битта мисол келтирай. Руфижи дарёсида тошқин бўлиб, кўп уйларни сув оқизиб кетди. Одамлар хонавайрон бўлиб, катта кулфатда қолди. Бироқ сув қайтганидан кейин ўша жойлардаги пахтадан мўл ҳосил олинди. Одамлар бир томондан сувдан қўрқадилар, иккинчи томондан, тошқин уларга неъмат бахш этади. Агар биз дарёлар оқими ва сув тақсимотини назорат қилиб турганимизда қанчадан-қанча ишларни амалга оширган бўлардик!

— Бизнинг Совет Иттифоқимизга келинлар,— деди Мирзо Турсунзода,— Осиё республикаларимизда: Ўзбекистонда, Тожикистонда бўлинглар, нималар қилаётганимизни ўз кўзларинг билан кўриб, ютуқларимизни ўрганинглар.

Камбона бош иргаб, унинг гапини маъқуллади.

— Ҳа, албатта шундай қилишимиз керак. Бироқ аввал одамларимизга кўп нарсаларни ўргатишимиз лозим бўлади. Бизларда қанча чорва борлигини биласизми? Етти миллион. Сутни эса Голландиядан оламиз.

— Нега энди?

— Чунки бизда чорва бойлик мезони ҳисобланади... Уни бир жойдан иккинчи жойга ҳайдашгани-ҳайдашган. Бизда масайлар деган кучли ва бақувват қабила бор. Бироқ қабиладагилар на гўшт ва на сут истеъмол қилади. Биз гарчанд бой кўринсак-да, ҳозир камбағалмиз. Танзания, Кения (ҳамма мамлакатларни эслаб ўтишнинг ҳожати бормикин)— хомашё манбаи, деган фикрни узоқ йиллардан бери миямизга қуйиб келишди. Шундай. Ҳа, ҳозир ҳам аҳвол ўзгаргани йўқ. Биз сизол¹ етказиб берамиз, унга серобмиз. Чой, қаҳва, мойли экинлар ҳам экамиз... Пахтани эса... ундан ҳам кўп ҳосил олсак бўлади-я...— Камбона мамлакатининг имконияти кўплигини тушунтирмақчи бўлгандай кўлларини ёйди.

— Ҳозир сизларга нима халал беряпти?

— Мен саволингизга деярли жавоб бердим, унга яна қўшимча қиламан. Танзания — оролнинг ўзгинаси.

— Қанақа орол?

— Мустамлакачилар ўртасидаги орол. Мана ўзингиз кўринг. Шимол томонда Кения турибди, у ерда мустамлакачиларга қарши кураш кетяпти. Родезия эса бошқа томонда турибди. Анголада кураш кетяпти. Жанубда Жану-

¹ Жутнинг бир нави.

бий Африка Республикаси. Биз эса ҳозирда тарих тақозоси билан мустамлакачиликка қарши кескин курашнинг қоқ марказида турибмиз. Биз бу ерда инглизларнинг ҳам, немисларнинг ҳам, французларнинг ҳам, бошқаларнинг ҳам зулмини кўрдик. Улар бу ерда ҳатто халқимизнинг «ўртача табақаси» вужудга келишига ҳам йўл қўймадилар. Бу ерда «ўртача табақа»ни Европадан экспорт қилдилар, у ерда иши юришмаганларни бу ёққа юбордилар. Бу уларга ҳам арзон, ҳам ишончли-да. Мустамлакачилар маҳаллий халқ мустақилликка эришса ҳам, соябон тутиб юраверади, биз сояда қолаверамиз, деб ўйлашганди.— Камбона яна қаттиқ, шўх кулиб қўйди.— Бироқ биз соябон тутишни истамадик. Биз халқ курашини ташкил этдик. Пролетариатимиз деярли йўқлигидан қишлоқларда ташкилотларимизни тузишга киришдик. Ҳар бир қишлоқнинг ўз группасини туздик. Одамларимиз камбағал бўлса ҳам, ҳар бир киши ойига олти пенсдан тўлаб, ўз ҳиссасини қўшиб турди. Энг муҳими, лидерларимиз халққа суянишди. Шунинг учун ҳам биз зафар қозондик. Биз мамлакатимизнинг ишларига жуда ҳам берилиб кетганмиз, шундай бўлса-да, бутун Африкани озод этиш муқаддас бурчимиз бўлиб қолаверади. Мабодо, биз, ғарб демократияси деб аталмиш нарсани кўзлаб иш кўрадиган бўлсак, бу озодликка ҳеч қачон етишолмаймиз.

Вақт ярим кечага яқинлашай деб қолди. Эртасига конференция очилиши керак эди. Ажойиб суҳбат учун Оскар Камбонага миннатдорлик билдириб, ўрнимиздан турдик. У қўлларимизни сиқиб, хайрлашаркан, боягидай мулоим жилмаярди.

— Мамлакатларимиз ўртасидаги муносабатлар яхши бўлишига ишончимиз комил. Биз ҳамкорлик қилишимиз керак. Африкаликлар Совет Иттифоқига жуда ишонадилар. Биз сизларнинг ва жаҳондаги барча дўстларимизнинг мададида бахтли келажагимизни бунёд этишимизга аминмиз...

Биз ташқарига чиқдик. Кўчалар бўм-бўш эди. Ҳамма машиналар кетиб қолган, фақат бизнинг шоферимизгина рулга бош қўйганича мудрарди.

Жанубий Африка дарвозасидаги учрашув

Оскар Камбона конференцияни очаркан, шундай деди:
— Бу конференцияни очиш Танзаниянинг мендек граждани учун катта шарафдир, бу шунингдек, мамлака-

тимнинг бутун халқи, қишлоқларимизда яшовчилар ҳозирда нима учун кураш олиб боришаётганини тушуниб турган ёшлар учун ҳам шарафдир, бу Африка озодлиги йўлида жонини фидо қилганлар учун ҳам шарафдир. Бизнинг мамлакатимизга қўшни бўлган Ангола, Мозамбик, Жанубий ва Шимолий Родезия каби мамлакатлардаги биродарларимиз ҳам кураш олиб бормоқдалар. Биз улар билан қалбан биргамиз. Уларнинг яқин келажақда биз сингари озод бўлишларига тилакдошмиз. Биродарларимиз озодликка чиқиб олган биродарларининг кўмакларига ишонсалар бўлади. Озодликка эришганлар ҳам биринчи навбатда шу йўлда курашаётганларга мадад беришлари лозим.

Биз конференциямизни оддий мактабда очмоқдамиз. Сизлар бу мактабнинг деразаларидан Килиманжаронинг қорли чўққиларини кўриб турибсиз. Унинг тепасида булутдан асар йўқ. Бизнинг халқимизда, агар Килиманжаро чўққилари беғубор бўлса, унинг яқинидаги одамларнинг ишлари ўнгидан келади, деган нақл бор. Мошига тўпланганимиздан бери Килиманжаро чўққиларида булутдан ному нишон кўринмади. Конференциянинг муваффақиятли ўтишига ишончимиз комил. Мен сизларга Танзания мустақиллиги эълон қилинган куни озошлик рамзи бўлган миллий байроғимизни бутун Африка кўрсин деб Килиманжаронинг энг баланд жойига ўрнатганимизни айтишни истардим. Энди кўпи кетиб, ози қолди. Эрк қўшигини қуйлаб, Лимпопо дарёсидан ўтадиган кунларимиз тобора яқинлашмоқда. Бизнинг ушбу конференциямиз мағлубиятга учрашини истаётган одамлар ҳам топилади, албатта. Улар бизни парчалаб ташлашни истайдилар. Аммо биз уларнинг бу ниятларига етишларига йўл қўймаймиз. Бирлигимизни ҳеч нима бузолмайди, уни доимо мустаҳкамлайвераимиз, бунинг учун бутун куч-қувватимизни аямаймиз, токи жаҳонда мустамлакачилар поймол қилаётган парча ер бор экан, биздан ҳеч ким ўзини озод ҳис қилолмайди.

Оскар Камбона янглишмади. Осиё ва Африкани ҳаяжонлантираётган масалалар турлича тушунилиши туфайли вужудга келган қийинчиликларга қарамай конференция муваффақиятли ўтди. Икки буюк қитъа халқларининг эзгу ўй ва умидларини ўзида мужассамлаштирган умумий Декларация олқишлар билан қабул қилинди. Унда, хусусан, шундай дейилганди: «Биз, Африка ва Осиё халқлари тинчлик бўлишига қатъий ишонамиз ва империалистларнинг уруш ва агрессия сиёсатига қарши, мустақиллик ва

миллатлар ўртасидаги аҳиллик учун курашамиз. Миллий озодлик ва миллий суверенитет учун кураш тинчлик ва қуролсизланишга эришишда қудратли кучдир. Биз ядро қуроли ишлаб чиқариш, жамлаш ва ундан фойдаланишга қаршимиз, мавжуд ядро қуроллари батамом йўқотиш тарафдоримиз.

Ҳозирги халқаро кескинликни юмшатиш ва ялпи жаҳон урушининг олдини олиш учун биз ялписига ва назорат қилиб туриладиган қуролсизланиш принципини ва ижтимоий системалари турлича бўлган давлатларнинг тинч-тотув яшаш сиёсатини қўллаб-қувватлаймиз.

...Биз умумий мақсад йўлида кураш олиб бораётган Африка, Осиё ва Латин Америкаси мамлакатларининг халқлари ўртасидаги дўстлик ва бирдамлик мустаҳкамланиб бораётганини олқишлаймиз. Биз ана шу мустаҳкамлик империализм, мустамлакачилик ва неокOLONиализмга барҳам бериш учун курашда ва жаҳонда чинакам тинчлик ўрнатишда муҳим омил бўлишига қатъий ишонамиз.

Африка ва Осиё халқлари озодлик, бирлик ва тинчлик истайдилар. Биз ана шу олижаноб мақсадларга эришиш йўлида бутун куч-қувватимизни аямаймиз. Бизнинг эра-миз тарихга Африка ва Осиё асри бўлиб киражак ва келажакка умид ва ишонч билан нигоҳ ташлашимиз учун барча асосларимиз бор».

...«Ливингстон» меҳмонхонаси сершовқин эди. Субҳидамда, тушлик овқат маҳалларида ва оқшомлари столчалар атрофида тинимсиз баҳслар, мунозаралар ва мусоҳабалар бўларди. Қаҳвахонадаги столчалар орасида баҳайбат тошбақа ўрмалаб юрар, бироқ ҳеч ким унга эътибор бермасди. Меҳмонхона эгаси — кекса грек делегатларнинг елкаларига қоқиб, жиддийми ё киноя биланми: «Қани, ёшлар янги Африкани қураверинглар!» деб қўярди. Меҳмонхона лифти ишламасди. Шунинг учун хўжайинга даъволар қила бошлашди. У бўлса даъвогарларнинг гапига: «Мутахассислар йўқ, сизлар ёшсизлар, келажак сизларники, чопқиллаб юраверинглар» деб қўярди.

Бир куни меҳмонхона залида эски дўстимиз, Кения миллий озодлик ҳаракатининг йирик лидерларидан бири бўлган Огинга-Одинга билан учрашиб қолдик. У қип-қизил кўйлакда бўлиб, бошига кўк мунчоқли оппоқ қалпоқ кийиб олганди. Унинг 1962 йил ёзида съездлар Саройида ўтган Ёппасига қуролсизланиш ва тинчлик ўрнатишга багишланган жаҳон конгрессидаги оташин нутқи ҳамма-

мизнинг ёдимизда эди. У Кениядан Мошига автомашинада келибди.

— Кения бу ердан узоқ эмас,— деди у,— икки юз километр келади. Озодлик кучлари Кения чегарасига келиб қолганидан Британия империализми талвасада. Африкаликлар сизларни бу ерда биринчи дафъа кўриб турибдилар ва бундан жуда мамнунлар. Америка ва Англия матбуоти сизларни африкаликларга хунук кўрсатишга кўп уринди. Сизлар бемалол келавердингизлар. Совет кишилари африкаликларнинг чинакам дўстлари эканликларини энди ҳамма ўз кўзи билан кўриб турибди.

Уша кунлари Жанубий Африка Республикасидан келган делегатлар билан ҳам учрашиб, ажойиб суҳбатлар қурдик. Уларни номма-ном санаб ўтирмаймиз. Улар жонажон юртларидан бу ерга не-не машаққатлар билан келишганди.

— Бизнинг учрашувимиз халқларимизнинг бўлгусидаги дўстлигининг ажойиб дебочасидир,— деди делегатлардан бири бизга.

— Бу Совет Иттифоқи арбобларининг мамлакатимиз кишилари билан Жанубий Африка дарвозасидаги биринчи учрашувидир. Яқин келгусида Килиманжаро этакларидан бошқа жойларда ҳам учрашамиз, деб ишонтира оламан,— деди бошқа бир дўстимиз қатъият билан.

— Мустамлака зулмида азоб тортаётган мамлакат ва халқларни озод қилиш масаласида чинакам бирлик вужудга келиши мумкин,— деди учинчи бир дўстимиз.

— Жанубий Африка Республикасида ирқий камситилишга, оқларнинг ҳукмронлигига қарши кураш тобора кескинлашаётганини бир кўрсангиз эди. Кураш ҳали янада қаттиқроқ бўлади. У улкан маънавий ва моддий мададга муҳтож. Арслоннинг қулогидан ушлаб олган одамларга тезда ёрдам бермаса бўлмайди,— деб хитоб қилди тўртинчи меҳмон тўлқинланиб.

— Биз ана шу конференциядан кейин жанубий Африканинг дарвозасига яқин бориб, уни очишимиз ва: «Биз келдик!» дейишимиз керак.— Бешинчи меҳмон бу сўзларни ҳаяжонланиб айтди.

Биз Жанубий Африка Республикасидан келган жўшқин ва вазмин делегатлар, ўз ватанларининг озодлиги ва мустақиллиги йўлида фидокорлик кўрсатаётган чинакам курашчилар билан жуда дўстлашиб қолдик.

...Бир куни Жанубий Африка Республикасининг бошқа жиҳатлари билан ҳам танишишга тўғри келди.

Мошининг жазирама кунларидаги мажлисдан кейин анча эртaroқ, кечқурунги соат ўнлар атрофида бўлса керак, меҳмонхонамизга қайтиб, овқатландик-да, кенг айвонда ҳордиқ чиқардик, тоғдан келаётган салқинда роҳат қилдик. Меҳмонхонадан сал нарида бир қишлоқ бор эди. Ўша томондан сийрак тутун таралар, тамтамнинг бир мақомдаги зарблари жўрлигидаги африкаликлар қўшиги ҳам эшитиларди.

Шунда малла соч новча бир йигит столимизга яқин келди.

— Сизларга мурожаат қилсам бўладими?— деб сўради у биздан.

— Марҳамат.

— Конференция ўз олдига қандай мақсадлар қўйган?

— Нега сизни қизиқтиряпти бу?

— Мен Жанубий Африка Республикасидан бўламан. Студентман. Регбичи ўртоқларим билан каникулда дам олгани келганман. Сизлар руслармисиз?

— Ҳаммамиз ҳам рус эмасмиз. Бу ерда иккита рус, тожик, озарбайжонлик ва қозоқ ўтирибди.

Студент гапимизга тушунмади. Биз унга стол атрофида кимлар ўтирганлигини яна бир марта айтдик.

— Аҳа, тушунарли,— деди у,— бизларда ҳам уч миллион оқ танли ва ўн уч миллион қора танли бор.

— Бизга қора танли деган сўз ёқмайди. Биз уни ҳазм қилолмаймиз.

— Бизда шундай дейишади, маъзур кўрасизлар,— йигитча чиндан ҳам ҳаяжонланарди.

Биз ундан нега ҳаяжонланаётганини сўрадик.

— Қоралар бизларни қиришяпти. Кения ва Танзаниядаги оқ танлилар бизга қочиб келишяпти. Ўзимиз ҳам аҳвол тез орада бундан баттар бўлишини тушуниб турибмиз.

— Бизнингча, сизларда яқин орада аҳвол яхшиланса керак,— деб қўйди Мирзо Турсунзода.

— Қанақасига яхши бўлади?— студент гапга яна тушунмади.

— Жанубий Африка халқлари мустамлакачилардан қутулади.

— Биз ана шундан чўчиймиз-да.

— Нега чўчийсизлар? Сиз мустамлакачимисиз?

— Мен студентман. Исмим Аллан Листер, иқтисодчи-бухгалтерликка ўқияпман.

— Отангиз-чи?

— Унинг техника адабиётлари магазини бор. Бироқ ишимиз яхши юришмаяпти. Техника адабиёти кам тарқалади. Ишни юргизиш учун кўп куч сарфлашга тўғри келяпти. Отамнинг ўзи уйма-уй юришга мажбур бўляпти.

— Нимада юради у?

— Автомашинада.

— Машиналарингиз биттами?

— Учта.

— Ерларингиз кўпми?

— Йўқ, олти акр, холос. Бироқ асосийси бу эмас.

— Негрлардан ёки ҳиндлардан дўстлар орттирган-мисиз?

— Йўқ.

— Нимага?

— Улар университетда ўқишмайди.

— Сиз шу ҳақда ўйлаб кўрмадингизми?

— Ўйлаб кўрдим... Фақат мен эмас... Университетимизда илғор фикрли студентлар бор. Ўзларингиз ҳам аҳтимол эшитгандирсиз: Фервурд ҳукуматини танқид қилган ҳар бир одам коммунист деб эълон қилинади...

— Нечага кирдингиз?

— Йигирма бирга.

— Совет Иттифоқидаги олий таълим ҳақида нималар эшитгансиз?

— Айтишларига қараганда, сизларда мияси бор одамлар ҳаммаси ўқирмиш.

— Сизларда-чи?

Листер хижолатомуз иржайди.

— Кимнинг пули бўлса ўша ўқийди... Бу ерга келганим учун кечиринглар, биз чиндан ҳам келажагимиз қандай бўларкин, деб саросимадамиз. Мабодо улар,— бу сўзларга у айрича урғу берди,— ғалаба қилишгудай бўлса аҳволимиз танглашади.

— Ҳа, аҳволингиз танглашиши мумкин, бироқ ҳамма яхши кун кечиради, тушуняпсизми? Иш шунга қараб кетяпти. Сиз ҳали ёшсиз. Бу тўғрида яхшироқ ўйлаб кўринг. Ўн гулингиздан бири ҳам очилмаган.

Йигитча биз билан хайр-маъзур қиларкан кўзлари пирпирагандек бўлди. Чеккароқдаги столчалар атрофида унинг эгниларига бир хилда спортчилар кўйлаги кийишган ўртоқлари ўтиришарди. Йигитча ўртоқлари олдига яқинлашди-да, чамаси биз билан қилган суҳбатини айтишга тушди.

Конференциянинг охириги куни кинокамера кўтариб олган, соч-соқоли қордай оқарган кекса киши менга яқин келди. Ёнида юпқа шим кийган, жуссаси кичикроқ аёл ҳам бор эди. Бир ҳафта давом этган конференция кунларида улар делегатларнинг алоҳида-алоҳида группаларини суратга олишган, гўё конференциядан бир қадам ҳам нарига силжишмагандек эди. Улар залга киритилмаганди. Тропик шароитда мажлис залининг қандай бўлиши тушунарли, албатта. Калта шим кийган ва семизгина кўринган бу одам эса илдам ҳаракат қиларди. Бироқ толиқаётгани ҳам сезилиб қоларди чоғи.

— Мен Би-би-сидан келганман,— деди у ўзини та-ништириб,— сизни суратга олиб, бир неча савол беришим-га ижозат этсангиз.

— Суратга қанақа қилиб оласиз, яхшилабми, ёмон-лабми?

— Бу сизнинг бизга нималар дейишингизга боғлиқ.

— Сиз нмани истардингиз?

Кинооператор қўл силтади.

— Майли. Барибир бизга керакли гапни айтмайсиз. Бошқаси Лондондагиларга керак бўлмайди.

— Лондондан келганмисиз?

— Уша ердан келганман ҳисоб, ҳозир эса муқим жойимиз Кенияда, Найробида. Биз ишлаётган жойнинг номи — Шарқий Африка.— Кинооператор хўрсиниб қўйди.— Ахир, бизлар ҳам одаммиз. Тинчлик бўлсин, деймиз.— Унинг сўзлари нақадар аламли бўлганидан, вазият қандайлигига бунинг ҳам фаҳми етибди-да, деган сўзлар кўнглимдан кечди беихтиёр. Африкада муқим бўлиб қолишга уринаётган хўжайинларига сидқидилдан хизмат қилаётган бу одам уларнинг умидлари чиппакка чиқаётганлигини ўз кўзи билан кўряпти. Унинг «бизлар ҳам одаммиз» деганига ҳам сабаб шу.

Шундай қилиб, биз ушбу конференцияда ҳозирги Африкани, мустамлакачилик қалъаларини кескин ва узил-кесил штурм қилиш вазиятида турган Африкани икки тарафлама кўздан кечирдик.

Конференциянинг охириги куни Танзанияда бизни президент Жулиус Ньерере қабул қилди. Самимий ва қизгин кечган бу суҳбатда Африка миллий озодлик ҳаракатининг ҳар бир арбоби ўзини нақадар масъулиятли сезаётганлигини тушуниб олдик.

Президент суҳбатда бизга кўмаклашаётган Совет

иттифоқилик таржимон аёлниг она тилиси бўлган сухаилн тилида гапираётганидан жуда мамнун эди.

— Бизга бирлик зарур,— деди Ньерере.— Бу Африкада биз муҳтож бўлган асосий нарсадир. Бир вақтлар мустамлакачилик найзасининг азобини тортганмиз. Бир марта тортганлар қайта яна тортишини сира-сира истамайдилар. Биз ҳамма билан, жумладан, бир вақтлар бизга зулм қилганлар билан ҳам яқинлашиб, алоқада бўлиш тарафдоримиз. Бироқ Африка халқлари тарихининг даҳшатли саҳифалари қайтадан варақланишини истамаймиз.

* * *

Биз Килиманжаро этагидан жўнаб кетдик. Бу, ўртасида оппоқ қордан тож кийган Килиманжаро тоғи қад кериб турган экваториал Африканинг ниҳоятда гўзал районигина эмас. 1963 йил бошида Африка ва Осиё халқларининг мустамлакачиликдан тўла-тўқис озод бўлиш учун кураши тарихидаги яна бир муҳим воқеа ана шу районда содир бўлди. Бу курашда зафар қозонилажаги яққол кўриниб турибди.

1963 йил.

СЕН БИЛАН БИРГАМИЗ, ВЬЕТНАМ!

Вьетнам. Бу сўз бугунги кунда озодлик ва миллий мустақиллик учун кураш рамзи бўлиб қолди. Дунё икки лагерга — озодлик, тинчлик ва социализм лагерига ҳамда исталган мамлакатни, зўравонлик ва урушга, одамни одам томонидан эзилишига қарши бош кўтараётган ҳар бир кишини барча воситалар билан мажақлаб ташлашга уринаётганлар лагерига бўлинган.

Вьетнам ватанпарварлари ўз озодликлари ва мустақилликларини ҳимоя қилишда совет халқининг, барча илгор башариятнинг доимий кўмагига таянмоқдалар. Биз вьетнамлик дўстларимизни қўллаб-қувватлаётганлигимизни яна бир карра барала айтмоқ учун 1964 йил ноябрида Ханойга учиб бормоқда эдик.

Чехословакия, Куба, Англия, Венесуэла, Франция, Индонезия, Доминикан Республикаси ва халқаро тараққийпарвар ташкилотларнинг вакиллари ҳам биз билан бирга эди.

Мана, ям-яшил шолিপоялар, қорайиб кўринган кўтармалар, ялтираган сув омборлари ҳам орқада қолди. Бу Вьетнам Демократик Республикаси. Самолёт пастлай бошлади, биз кўп ўтмай ўзимизни дўстларимиз оғушида кўрдик. Улар конференция делегатларини қўлларида гуллар билан кутиб олдилар, қўлларимизни самимият билан қайта-қайта қисдилар.

Ботаётган қуёш уйлар ортига яширинди. Ханой кўчалари сершовқин, қаёққа қараманг велосипедчилар. «Волга», «Победа», «Москвич» сингари таниш машиналар ҳам кўриниб қолади. Гарчи ҳамма ёқда ўқ узиладиган коваклар ва бомбадан яширинадиган жойлар кўзга ташланиб турса-да, ханойликларнинг меҳнат билан бандлиги се-

зилиб турарди. У қадар олис бўлмаган фронт нафаси Ханойга келиб тургандек...

Биз шаҳарга конференция очилишига икки кун қолганда етиб келдик. Шу важдан Вьетнам Демократик Республикасининг пойтахтини томоша қилиш ва дўстлар билан кўришиш иштиёқида эдик.

Конференция бошланиши олдидан бизни Вьетнам Демократик Республикасининг президенти Хо Ши Мин қабул қилди. У бизни президент саройининг бўсағасида қарши олди. Сўнгра бизни салқин хонага таклиф қилиб, Москванинг қандай нафас олаётганини суриштирди, бир вақтлари «Гудок» газетаси ва «Огонёк» журнаliga актив қатнашганлигини эслади.

— Бу конференциянинг асосий мақсади — бирлик! — деди Хо Ши Мин биз билан хайрлашаркан.

Бу сўзлар Ханойда ўтган конференция учун бир шиор бўлиб хизмат қилди. Хо Ши Мин бу сўзларни Вьетнам Демократик Республикаси конференция делегатлари шарафига ўтказган якуновчи қабул маросимида ҳам такрорлади. У: «Ҳозирги асосий нарсa бирлик, бирлик ва яна бир карра бирликдир!» — деди.

Уша кезларда Америка империалистларининг конференция арафасида юргизаётган игвогарликларидан беҳабар эдик. Улар Вьетнам Демократик Республикаси территориясини ўққа тутишибди. Мезбонлар буни бизга кейинроқ айтишди. «Биз ҳар қандай игвога зарба беришга қодирмиз!» дейишди улар бизга.

Европа, Осиё, Африка, Латин Америкаси ва Австралиядан келган делегатлар конгресслар ўтадиган янги бинога йиғилишди. Конференциянинг очилиши тантанали, учрашувлар ҳаяжонли, Вьетнам Демократик Республикаси делегациясининг бошлиғи Хоанг Куок Вьет ва Жанубий Вьетнамни Озод қилиш Миллий fronti делегациясининг раҳбари Чан Ва Тханнинг докладлари мазмундор бўлди. Залга чўккан сукунат ичида нотикларнинг: Америка Қўшма Штатлари эски француз мустамлакачилигини неокOLONиализм билан алмаштиришга уриняпти». «Америка Қўшма Штатларининг чегараси 17-параллелгача чўзилган» деган сўзлари янгради.

Америка империалистлари Жанубий Вьетнамда авж олаётган қонли интервенцияни «алоҳида уруш» ёки «чекланган уруш» деб атамоқдалар. Улар Вьетнамнинг қаҳрамон халқини ўн саккиз ой ичида тиз чўктиришни ўз ол-

диларига вазифа қилиб қўйгандилар. Бироқ бу иш чиппакка чиқди. Уша кунлари Жанубий Вьетнамни Озод қилиш Миллий fronti тузилганлигининг тўрт йиллиги нишонланди. Утган йиллар ичида Амерка Қўшма Штатларидан Вьетнамга жуда кўп миқдорда қурол-яроғ, ўқ-дори келтирилди. Беш юз минг кишидан иборат армия тузилди. Чақирилув ёшига тўлган ўсмирлар зўрлаб армияга олинмоқда. Стратегик жиҳатдан аҳамиятга эга бўлган аэродромлар ва ҳарбий денгиз базалари қурилмоқда, тесушдан тез учар самолётлар тинч қишлоқлар устига бомбалар ёғдирмоқда. Жанубий-Шарқий Осиё ва Тинч океандаги Америка империалистларининг штаби Жанубий Вьетнамда жойлашган. Америка армиясининг минглаб солдат ва офицерлари Жанубий Вьетнам территориясида бебошлик қилмоқдалар. Америка қўшинлари ва уларнинг сайгонлик малайлари Жанубий вьетнамлик ватанпарварларни қийнамоқдалар, уларни тириклайин кўмиб юбормоқдалар. Қишлоқлар ёндирувчи моддалар ёрдамида кули кўкка совурилмоқда, одамлар ва экинлар устига заҳарли моддалар сочилмоқда.

Зал Америка интервентларининг Жанубий Вьетнам тупрогидаги жиноятларини фош қилувчи нутқлардан газабнок гувилайди. Биринчи қаторда ўтиришган Жанубий вьетнамлик делегатлар орасида ёндирувчи моддадан ҳамма ёғи куйган ўн уч ёшли Хо Ван Бот номли бола ҳам бор эди.

1964 йил 8 июлида Хо Ван Ботнинг қишлоғи тепасида Американинг разведкачи самолёти пайдо бўлди. У бирпас айланиб юрди, сўнгра кетидан бошқа самолётлар ҳам учиб келди. Улар элликта ёндирувчи бомба ташлашди. Ҳамма ёққа ёнаётган бензин ёйилди. Болалар худди машъалдек ёнишарди. Хо Ван Бот ўртоқлари, акиси қандай ёнганини ўз кўзи билан кўрди. Уша даҳшатли дақиқаларда ўттиз икки киши ҳалок бўлди.

Нотиқ тўхтаб, сув ичаркан, кўз ёшларини артди. Энди аёллар ҳам, эркеклар ҳам ўзларини тутиша олмай йиғлашарди.

Нотиқ гапида давом этди.

Жанубий Вьетнам халқи тиз чўкмайди. У душманни тобора сиқиб келяпти. Ҳамма ерда партизанлар ва Миллий озодлик фронтининг жангчилари кураш олиб бормоқдалар. Ҳозир фақат чангалзорларгина эмас, балки Сайгон ҳам Америка мустамлакачилари ва уларнинг малайлари учун нотинч жой бўлиб қолди. Америка Қўшма

Штатларнинг Сайгондаги элчихонаси тиканли сим билан ўраб қўйилганидан казармадан сира-сира фарқи йўқ. Қаҳрамон ватанпарварлар душманнинг самолёт ва кемаларини мажақлаб, қурол-яроғларини тортиб олмоқдалар, экспедицияларини тор-мор келтирмоқдалар. Улар яқиндагина америкаликларнинг Биен-Хоадаги аэродромига қаҳрамонона ҳужум қилиб, Американинг йигирмадан ортиқ самолётини йўқ қилдилар.

Жанубий Вьетнам территориясининг бешдан тўрт қисми Америка Сайгон қароқчиларидан тозаланган. У ерларда мактаблар очилган, катталар ҳам билим олиш билан бирга ўз ватанлари учун кураш олиб бормоқдалар. Вьетнам халқи социалистик мамлакатларнинг мададини янада кўпроқ сезмоқда.

Дўстларимиз бизга Жанубий ватанпарварларнинг курашлари ҳақида учта кичик фильм кўрсатишди. Будистларнинг Сайгон кўчаларида ўзларини ўзлари куйдиришлари. Полициячиларнинг намоийшчиларни тарқатиб юборишлари. Экранда курашаётган Жанубий Вьетнам жангчиларини ҳам кўрамиз. Улар чангалзор оралаб, ботқоқлик жойлардан ўтиб боришяпти. Америкаликлар АҚШ ҳарбий-ҳаво кучларининг белгилари бўлган ва уриб туширилган вертолётдан қўрқа-писа қочиб кетишяпти. Энди ҳеч кимга ҳам хавф-хатар сололмайдиган вертолёт бурқсаб ётибди. Озод қилинган районларда болалар таълим олишяпти. Қизлар ўт сочар қурооларни ўрганишмоқда. Ҳар бир одам ватани ҳимоясига тайёргарлик кўрашяпти.

Конференция делегатлари номаълум солдат қабрини зиёрат қилдилар. Бу ерда сўнмас олов ёниб туради. Қабр атрофида Вьетнамнинг озодлиги ва мустақиллиги учун жон фидо қилганларнинг беҳисоб қабр тошлари.

Яна конференция залига шабада кирази. Қўлларига гуллар кўтариб, бўйниларига қизил галстук таққан Жанубий вьетнамлик пионерлар — ҳозирда ота-онасиз қолган, туғилган уйларидан олисдаги ана шу меҳмондўст Шимолӣ Вьетнамда таълим олаётган болалар кириб келишади.

Минбарга Жанубий вьетнамлик пионер қиз чиқади.

— Ҳозир оталаримиз ва оналаримиз қаердаликлари-ни, уларнинг эсон-омонликларини ҳам, аҳволлари не кечганлигини ҳам билмаймиз. Биз бу ерга, Ханойга Жанубий Вьетнамдан делегация келаётганлигини ва унда Хо Ван Бот ҳам борлигини билганимизда суюнганимиздан теримизга сиғмадик.

Пионер қиз Хо Ван Ботнинг ёнига бориб, уни қучоқлаганида бутун зал оёққа турди. Жанубий Вьетнамни Озод қилиш Армияси батальонининг жанговар командири қизчани кўтариб, юзидан ўпади.

Конференцияда Лаос, Камбоджа, Гвинея делегатлари ҳам сўзга чиқдилар... «Португалия» Гвинеясининг вакили ҳам сўзлади. У шундай деди: «Мамлакатимиз халқларининг юраклари Жанубий Вьетнам халқига дўстлик ва у билан бирдамлик туйғуларига тўлиб-тошган. Сизларнинг курашингиз — бизнинг курашимиздир. Сизнинг галабаларингиз бизларни португалиялик мустамлакачиларга қарши курашиб, зафар қозонишга илҳомлантиряпти. Биз ҳам улкан муваффақиятларни қўлга киритдик: биз ҳозирда Ватанимиз территориясининг ярмини назорат қилиб турибмиз. Мустамлакачилар ҳамма жойда ҳам бир хилда. Улар бизнинг ватанимизда ҳам одамларимизни тириклайин ерга кўмиб, уйларни вайрон қилиб, етиштирилган ҳосилни йўқ қилмоқдалар. Шундай бўлса ҳам халқларимизнинг озодлик томон ҳаракатини ҳеч нима тўхтата олмайди!»

Курашаётган Венесуэла вакили ҳам ҳаяжонли нутқ сўзлади.

«Венесуэла халқи Жанубий Вьетнамнинг ҳар бир ғалабасини ўз ғалабаси деб ҳисоблайди. Биз империалистларнинг барча кирдикорларини биламиз: улар вьетнамликларни вьетнамликларга, венесуэлаликларни венесуэлаликларга гижгизлаб қўйишади. Сизларнинг курашингиз Венесуэланинг галаба қозониши учун яхши ибратдир. Биз Совет Иттифоқи, Куба ва бошқа мамлакатлар озодлик ва мустақиллик учун курашда қанчалик кўп қурбонлар берганликларини яхши биламиз. Биз Европа ишчилар синфининг курашини олқишлаймиз. Курашаётган ҳар бир халқ бошқа халққа кўмак беради. Биз Америка империалистларининг планларини барбод қилишимиз, барча мамлакатлар халқларини империализмга қарши курашга сарфбар қилишимиз зарур».

Конференция қатнашчилари Совет Иттифоқи делегациясининг нутқини қизгин кутиб олдилар. Худди ўша кунлари матбуотда ТАСС баёноти эълон қилинганди. «Хинди-Хитой ярим оролида авантюристик режалар тuzаётганлар Совет Иттифоқи қардош социалистик мамлакатларнинг тақдирларига бефарқ қараб туролмаслигини ва зарур ёрдам кўрсатишга тайёр эканлигини унутмаслик-

лари керак. Дьен Бьен-фу бутун дунёнинг яхши эсида. Француз мустамлакачилари шармандаларча мағлубиятга учраган эди. Дунё энди Бьен-Хоа деган сўзни эшитди. У ерда Америка империализмига қаттиқ шикаст етказилди. Агар Америка агрессорлари Жанубий Вьетнамдан даф бўлмас эканлар, улар ҳам Дьен-Бьен-Фунинг қисматида дучор бўлишларига ишончимиз комилдир!»

Конференцияда қардош социалистик мамлакатлардан Польша, Германия Демократик Республикаси, Чехословакия, Болгария, Руминия вакиллари, шунингдек, халқаро тараққийпарвар ташкилотларнинг вакиллари ҳам сўзладилар. Уларнинг ҳаммаси Вьетнам халқини озод қилиш бутун тараққийпарвар инсониятнинг иши эканлигини айтиб ўтдилар.

Ниҳоят конференция ҳам тугади. Унинг қарорлари яқдиллик билан қабул қилинди. Делегатлар бир-бирлари билан уруғ-аймоқдай иноқ бўлиб кетдилар.

Конференция делегатларидан бир группаси Ханойга жўнаб кетди. Ўша пайтда Ханойда тошқиндан зарар кўрган Жанубий Вьетнам халқига ёрдам кўрсатиш учун келган СССР Қизил Крест жамиятига қарашли тўрт самолётдан икkitаси турганди. Биз шу самолётларда учиб кетишимиз керак эди. Шунда 1957 йил майида Вьетнамга келганим, ана шу йўлдан Хайфонга борганимиз ёдимга тушди. Ўшанда кўприклар ёнида французларнинг дотлари¹ ҳувиллаб турарди. Жангчилар француз мустамлакачиларини улардан қувиб чиқаришганди. Ҳозир эса биз ўша ерларда ҳаёт тобора қайнаётганини кўрамыз. Совет техникасидан фойдаланаётган давлат хўжаликларининг қизил рангдаги меҳнат байроқлари кўзга ташланади.

Ханой билан Хайфон ораси бир юз тўрт километр. Икки соатлик йўл. Бироқ у Вьетнамнинг меҳнат қўшиғи, унда меҳнат қилаётганларнинг ҳар бири Ватанининг озодлиги ва мустақиллиги учун курашнинг жангчиси эканлигини яхши биладиган мамлакат узра отаётган янги ҳаёт тонгидай туюлади.

Бу конференцияни узоқ вақтларгача эслаб юрамыз. Бизнинг делегациямизни ҳам, социалистик мамлакатларнинг делегацияларини ҳам, Жанубий Вьетнамни озод қилиш йўлида иккала мамлакатни бирлаштириш йўлида курашаётганларга самимий бирдамликларини изҳор этиш

¹ Узоқ ўт очиш нуқтаси.

учун келган жамики кишиларни қизғин ва самимий кутиб олган демократик Вьетнам халқини унутмаймиз.

17-параллель яхлит Вьетнам иккига бўлиб турган демаркация линияси бўлишдан қутуладиган онлар яқин қолганлигига ишончимиз комилдир.

Мен бу ерда Осиё ва Африка мамлакатлари бирдамлиги Совет комитетининг раиси ўринбосари сифатида комитет мамлакатимиздаги бошқа жамоат ташкилотлари билан биргаликда совет жамоатчилиги ва халқаро афкор оммани Вьетнам халқи курашини актив қўллаб-қувватлашга сафарбар этишда улкан ишларни амалга оширганлиги хусусида қисқача тўхталиб ўтишни истардим.

Ханойдан қайтганимиздан сўнг орадан кўп ўтмай, 1964 йил декабрида Жанубий Вьетнамни Озод қилиш Миллий фронтининг, Жанубий Вьетнамни Озод қилиш Миллий fronti Марказий Комитетининг аъзоси Нгуен Ван Тиен бошчилигидаги делегацияси Совет Иттифоқига келди. Осиё ва Африка мамлакатлари бирдамлиги Совет комитети билан Жанубий Вьетнамни Озод қилиш Миллий fronti Марказий Комитети ўртасидаги келишувга мувофиқ халқларимиз ўртасидаги мавжуд дўстлик ва қардошларча жанговар бирдамликни янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш мақсадида Москвада Жанубий Вьетнамни Озод қилиш Миллий фронтининг Доимий ваколатхонасини таъсис этишга қарор қилинди. Ваколатхона 1965 йил апрелида иш бошлади, унга Жанубий Вьетнамни Озод қилиш Миллий fronti Марказий Комитетининг аъзоси Данг Куанг Минь бошчилик қилди. Ваколатхона ходимлари КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари Л. И. Брежнев, СССР Министрлар Советининг Раиси А. Н. Косигин ва СССР Олий Совети Президиумининг Раиси А. И. Микоян қабулида бўлдилар.

Совет бирдамлик комитети Жанубий Вьетнамни Озод қилиш Миллий фронтининг доимий ваколатхонаси билан биргаликда совет жамоатчилигини Жанубий Вьетнам халқининг ҳаёти ва кураши билан таништириш соҳасида катта ишлар қилди. Матбуот конференциялари, корхона ва муассасаларда митинг ва йиғилишлар ўтказилди, матбуотда, радио ва телевидениеда чиқишлар уюштирилди. Ваколатхона ходимлари Совет Иттифоқи бўйлаб талай сафарлар қилдилар. Улар Ленинград, Белоруссия, Ўзбекистон, Озарбайжон, Грузия ва Украинада бўлдилар. Улар ҳамма жойда ҳам давлат, партня ва жамоат ташкилотларининг

раҳбарлари билан учрашдилар, меҳнаткашларнинг кўп сонли митинглари ва йиғинларида нутқ сўзладилар.

Совет бирдамлик комитети Жаҳон Тинчлик Кенгашининг ташаббуси билан 1965 йил 23—30 май кунлари тинчлик кучлари ҳаракатининг Вьетнам халқининг адолатли курашини қўллаб-қувватлашга бағишланган халқаро ҳафталикда ҳам актив қатнашди. Ҳафталик кунларида мамлакатимизнинг барча шаҳар ва қишлоқларида оммавий митинглар ўтказилиб, уларда совет кишилари Америка империализмининг қабиха агрессиясини қаттиқ қораладилар ва қардош Вьетнам халқи билан бирдам эканликларини баён қилдилар.

Мамлакатимизда, шунингдек, Осиё ва Африка халқлари Бирдамлиги конференциясининг қарорига мувофиқ 14—20 июнь кунлари Вьетнам халқининг Америка империализми агрессиясига қарши, миллий озодлик ва тинчлик учун курашини қўллаб-қувватлаш ҳафталиги ҳам зўр кўтаринки руҳда ўтказилди. Деярли барча корхона ва қурилишлар, колхоз ва совхозлар, муассаса ва ўқув юртларида бўлиб ўтган митингларнинг резолюцияларида Совет кишилари Совет Ҳукуматининг Вьетнам Демократик Республикаси мудофаа қудратини мустаҳкамлашга ва Жанубий Вьетнам ватанпарварларини қўллаб-қувватлашга қаратилган тadbирларини маъқуллаётганлари ифода этилди.

Совет бирдамлик комитети матбуот орқали бир неча марта баёнот бериб, совет жамоатчилиги номидан Америка империализмининг Вьетнамдаги «қонли уруши»ни тўхтатишни талаб қилдилар. 1965 йил 9 апрелда Комитетимизнинг баёноти Эълон қилиниб, унда Жанубий Вьетнамни Озод қилиш Миллий фронтининг 1965 йил 22 мартдаги мурожаатида баён қилинган позицияси тўла қувватланаётгани ўз ифодасини топди.

Комитет Осиё ва Африка мамлакатларининг Совет Иттифоқида бўлаётган кўп сонли делегациялари билан ҳам катта ишлар олиб бормоқда. Биз Вьетнам халқининг бу курашини қўллаб-қувватлашда бирга ҳаракат қилишга келишиб олишга нитиламиз. Ўз навбатида Комитетимиз делегацияси ҳам Осиё ва Африканинг турли мамлакатларига борганида ўша мамлакатларнинг жамоатчилиги билан биргаликда баёнотлар бсради ва мурожаатлар қабул қилади.

Бизнинг делегациямиз Осиё ва Африка халқларининг

Виннебада ўтган IV Бирдамлик конференциясида, 1965 йил июнида Ханойда бўлган Касаба союзларининг Халқаро конференциясида ва Хельсинкида иш кўрган Тинчлик, миллий мустақиллик ва ялписига қурулсиэзланишга бағишланган жаҳон конгрессида Вьетнам халқининг ҳақли талабларини қатъий ва узил-кесил қўллаб-қувватладилар.

Совет жамоатчилиги, халқимиз қардош Вьетнам халқининг доимо содиқ дўсти ва ишончли иттифоқдоши бўлиб келганлигини, ҳозир ҳам шундайлиги ва келгусида ҳам шундайлигича қолишини амалда исбот қилди.

Делегациямиз Ханойда бўлганидан бери бир йилдан ортиқроқ вақт ўтди. Бу вақт ичида Вьетнам тупроғида талай воқеалар рўй берди. Америка империалистларининг Вьетнам Демократик Республикасига нисбатан қилаётган қароқчиларча хатти-ҳаракатлари бутун жаҳонни ғазабга келтирди. Жанубий Вьетнамда уруш ботқоғига ботиб узлуксиз шармандалик ва мағлубиятлардан гангиб қолган Америка қўшинларининг қўмондонлиги ва уларнинг Сайгондаги ялоқхўрлари, Пентагон арбоблари Америка Қўшма Штатларининг президенти Жонсоннинг шарофати билан Вьетнам Демократик Республикасига қарши эълон қилинмаган уруш бошлаб юбордилар, деса бўлади.

Бомбалар, ёндирувчи моддалар, артиллерия ва пулемётлардан ўққа тутишлар қаҳрамон Вьетнам халқини тиз чўктиришга уринаётган ҳозирги замон ваҳшийларининг асосий воситаларидир. Бироқ улар ҳеч қачон ниятларига етолмайдилар. Барча социалистик мамлакатлар, мустамлака зулмидан халос бўлган барча мамлакатлардаги кишилар, капиталистик мамлакатлардаги, жумладан, Америка Қўшма Штатларидаги яхши ниятли меҳнаткашларнинг бари Вьетнам Демократик Республикаси, Жанубий Вьетнамни Озод қилиш Миллий fronti билан биргадирлар. Ҳозир бутун жаҳон дарғазаб. Вьетнамлик биродарларимизга доимо мадад бериб келаётган биз, совет кишилари улар билан биргамиз. Шунинг учун ҳам Америка империализми мажақлаб ташланадиган фурсат келишига ишончимиз комил. 17-параллелнинг иккала томонидаги уруш Вьетнам халқининг улуғ зафари билан якунланajak. Ана шу ғалаба бутун тараққийпарвар инсониятнинг ғалабаси бўлажак.

1965 йил.

МИСРДА БИР ҲАФТА

Қоҳирада нима янгиликлар бор?

Москвада қор аралаш кучли шамол эсар, изғирин квартираларга сирғилиб кирар, грипп уйма-уй кезарди. Жанубий областлардан ҳар куни ернинг ҳосилдор қатламини ялаб кетиб, шаҳар кўчаларини қум ва хас-хашакка тўлдириб ташлаётган бўронлар хусусида ташвишли хабарлар келиб турарди. Колхоз ва совхозлар ерларни қайтадан экишга ҳозирлик кўришар, хуллас, бу йилги баҳор оғир келганди.

Самолётга чиққунимча совуқ шамол тинч қўймади мени. Шунда менга бутун дунёда ҳам шундай совуқ ҳукмрондай туюлди. Бироқ биз тушган «Ил-18» туш пайтида Анқарага қўнганида теварак-атрофда баҳор нафаси кезиб юргандай бўлди. Гарчи ўша пайтда аэропортда одам кам, иккита-учта турк самолёти нам асфальтда қимир этмай турарди. Шунда аэропорт бирдан гавжум бўлди қолди, одамларнинг ғовур-ғувури эшитила бошлади — нега деганда бир гуруҳ совет туристлари Бирлашган Араб Республикасига кетишаётганди-да. Туристлар бекатда ўзларига аталган бир шиша пепса-колани ичиб, аэродром атрофидаги пастак тизма тоғларни томоша қилиша бошлади. Тоғ чўққиларида қор кўринар, аэродромнинг у ер-бу ери ҳам оқариб турарди. Ҳаво температураси минус бир даража. Орадан кўп ўтмай қора кўз кузатувчи аёл йўловчиларни самолётга таклиф қилиб қолди. Биз Қоҳирага қараб йўл олдик.

Қоҳира аэродромида мен Осиё ва Африка халқлари Бирдамлиги комитетида бирга ишлашган эски дўстларимдан Доимий секретариатнинг Бош секретари Юсуф ас-Сибойни, шу ташкилотнинг ходими, ажойиб инсон Камол Баҳоваддинни ва араб халқларига дўстона муносабатда

бўлган турли ташкилотларнинг Бирлашган Араб Республикасидаги вакиллари бўлган ватандош ўртоқларимни кўриб қолдим.

Бу ер иссиқ, офтоб чарақлаган, соядаги жойлар эса салқинлик қиларди. Аэродромда ўзига хос ҳаёт қайнайди. Юк ташувчилар тинимсиз ўтиб турар, йўловчиларнинг бир тўдаси кетса, иккинчиси келарди. Аэропорт гоҳ шовқин-суронга тўлиб кетар, гоҳ соҳилга уриладиган денгиз сувидай тинчиб қоларди. Биз паспортларимиз расмийлаштирилиб, дўстларимиз юкларимизни олишгунча кутиш залида ўтириб турдик. Ўшанда Юсуф ас-Сибойи менга шундай деди:

— Менга қаранг, дўстим. Бизни қизиқтирган масалалар юзасидан учрашувларимизни иккига бўламиз.

— Марҳамат.

— Биринчи марта эртага учрашсак. Иккинчи ва кейинги марта Асвондан қайтганингиздап кейин учрашсак.

— Асвондан дейсизми?

— Ҳа, менимча, у ерда илгари бўлмагандирсиз?

— Шундай, бўлганим йўқ.

— Нега энди? Мисрда ўн мартадан кўпроқ бўлгансизу Асвонда бир марта ҳам бўлмагансиз?! Ё қардош халқларимиз меҳнати соясида бунёд қилинаётган иншоотни томоша килишни хоҳламайсизми?

— Жуда-жуда хоҳлайман-да.

— Биз Асвон ва Луксорга боришни режалаштириб қўйганмиз.

— Фиравнлар водийсигами?

— Шундай.

— У ерда мен бундан ўн икки йил илгари бўлгандим.

— Буниси ихтиёрингизда.

— Маъқул, ўйлаб кўраман.

Биз «Нил» меҳмонхонасига йўл олдик.

Кўнглингга ёқиб қолган шаҳарга ҳар сафар келганингдан унда рўй берган кичик ўзгаришларни ҳам пайқамоқ учун синчиклаб томоша қиласан, киши. Қоҳира энди қандайкин? Араб мамлакатларига қарши Исроил агрессиясидан бери орадан икки йил ҳам ўтмаганди-да. Шу фурсат ичида қандай ўзгаришлар рўй берганикин? Утган шу қисқа вақт ичида Қоҳирада учинчи марта бўлишим. Икки марта келганимда Юсуф ас-Сибойи менга Асвонга боришни таклиф қилмаганди. Мана энди шундай таклиф тушиб турибди. Бундан чиқди, дўстларимизнинг димоғла-

ри чоғ экан-да. Қандайдир янгиликлар излаб Қоҳира кўчаларидан кўз узмай борарканман, шундай деб ўйлардим. Шахарнинг кўринишида айтарли ўзгаришлар йўқ-дек эди. Уша-ўша Қоҳира халқи, чағур-чуғур қилиб сигарета ва хилма-хил атторлик буюмлари сотиб юрган болалар. Муволишда машиналари тўқнашиб қолган шофёрларнинг жанжаллашган овозлари. Араб ва хорижий фильмларнинг ранг-баранг рекламалари. Банан, апельсин ва бошқа тропик неъматлар уюмлари. Нима янгиликлар бор ўзи? Мен ногаҳон янгиликларга кўзим тушиб қолди. Марказий майдонлардан бирини кесиб ҳарбий бўлинма ўтарди. Солдатларнинг қиёфаларида ва ўзларини ҳарбийча тутишларида қандайдир янгилик бор эди. Улар Қоҳира кўчасида фақат ўзларига хос шахдам қадам ташлаб боришарди.

Уша куни дўстларим даврасида Бирлашган Араб Республикасида рўй берган ўзгаришлардан сўраб-нетиб гурунглашиб ўтирарканмиз, Миср армияси ҳозирда жиддий ҳарбий таълим билан бандлигини, солдат ва офицерларнинг маънавий руҳи жуда баландлигини эшитиб, суюниб кетдим.

На чора, агрессорга жавоб қилиш учун жанговар қудратга эга бўлган армия ҳозирлаб қўймоқ керак. Гангиб қолган Исроил агрессорлари ҳамон қурол ўйнаяптилар, ўз армияларини Америка Қўшма Штатлари ва Англия етказиб бераётган замонавий аслаҳалар билан таъминламоқдалар. 1967 йил июнида араблар сғир синовларга дучор бўлдилар. Ақл-идрок билан иш қилишни истамаётган Исроил агрессорлари араб ерларини топтаб юрибдилар, нола-ю фиғонлар ҳанузгача тингани йўқ.

...Меҳмонхонанинг нақ балкони тагидан оқиб ўтадиган сокин Нилда субҳидамда бадан тарбия қилишаётган иккита денгизчини кўриб қолдим.

Сувайш каналида қаттиқ отишма кетаётганди. Бизнинг мухбирларимиз келишибди. Уларнинг айтишича, аҳвол жуда кескинлашган. Фаластин партизанлари ҳам актив ҳаракат қилишяпти. Вазият нақадар кескин бўлса-да, дўстларимизнинг Исроил босқинчиларини қадимий араб ерларини тарк этишга мажбур қилишга қатъий бел боғлаганликлари, она тупроқ ҳимоясига отланганликлари ва бу борада босиқлик билан иш тутаетганлари сезилиб турарди.

Ҳа, жаҳонда «Африка ва Осиё адабиёти» деган янги журнал пайдо бўлди. У ноёб журнал. Бундай воқеа икки буюк қитъанинг тарихида шу чоққача бўлмаганди. Бу журнал Қоҳирада араб, инглиз ва француз тилларида нашр қилинади. Икки қитъадаги ёзувчилар ташкилотларини ўзида бирлаштирган Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари ассоциацияси журналнинг соҳиби, унинг ноширидир.

Бундай журнал ташкил қилиш истаги Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг 1958 йили Тошкентда ўтган Биринчи конференциясида баён қилинганди. Журнал осонликча ташкил этилмади. Ёзувчиларнинг Африка-Осиё ташкилотини пароканда қилишга уринган Хитой бузгунчиларининг ярамас ишлари журналнинг тезда чиқишига халал берди. Ёзувчилар ташкилоти жипслашиб, бундай нашр чиқарилишини тасдиқлаган Байрут конференциясидан кейин мисрлик дўстларимиз ҳиммати билан ишлар жўнашиб кетди. 1967 йил июнь ойининг охирида, Исроил агрессиясидан кейинроқ Сарвар Азимов икковимиз Қоҳирага учиб келдик. Қоҳира ўшанда, бошига тушган кулфатлардан тўла ўзига кела олмаганди. Дўстларимизни кўрганимиз сари юракларимиз эзилар, уларнинг машқлари паст, рўй берган нарсалардан ўзларини таҳқирланган сезардилар. Худди ўша кунлари Байрут конференцияси қарорига мувофиқ чиқарилаётган журналнинг макетини бизга кўрсатдилар. Қоҳирада чиқадиغان ҳафталиклардан бирининг муҳаррири бўлган машҳур ёзувчи ва жамоат арбоби Юсуф ас-Сибойй июнь оқшомларидан бирида макетни олдимизга қўйиб, ҳаяжонланган ҳолда:

— Бу ҳақда қандай фикрдасиз?— деб сўради.

Азимов билан макет саҳифаларини жимгина варақлардик.

— Бунда романлар ва шеърлар, икки қитъанинг ўтмиш ва ҳозирги замон рассомлари асарларидан репродукциялар. Осиё ва Африка мамлакатларининг маданиятлари тарихига оид материаллар босилади. Бу ёзувчиларни ҳам, рассомларни ҳам, қўйинг-чи, қадимий маданиятларимизни қадрлайдиган барча санъаткорларни қизиқтиradi, деган фикрдамиз.

— Макети ажойиб,— деди Сарвар Азимов,— журналнинг мазмуни унинг макетига муносиб бўлса бас.

Сибойнинг ғамғиш юзига билинар-билинамас табассум қалқди.

— Сиз ҳар маҳалгидай мазмун ташвишини қиялпсиэ-ми?— деб сўради у Азимовдан.

— Албатта... Мазмуннинг шаклга мос келишига шубҳа қилмасак ҳам ташвишини тортамыз.

— Биз баъзи бир нарсаларни ўрганиб олдик,— деди Сибой.— Кейинги пайтларда у-буга тишимиз ўтадиган бўлиб қолди. Биз энг асосий нарсани — дўстларимиз киму, душманларимиз кимлигини билиб олдик. Совет кишилари бизнинг улкан дўстларимиз, гарчи баъзи иғвогарлар арабларнинг кўнглига ғулгула солишга уринаётган бўлса-да, буни биламиз. Чинакам дўстларимиз қасрда эканлигини ҳам яхши биламиз.

Бу суҳбат бундан икки йилча муқаддам араблар бошига оғир кунлар тушган пайтда бўлганди. Янги журнализмизнинг худди ўша кунларда бунёдга келганлиги ҳам ажойиб иш бўлди. Шу сафар келганимизда қўлимизда журналнинг мисрлик дўстларимиз томонидан жамланиб чиқарилган икки (биринчи ва иккинчи-учинчи) сони бор эди. Журналнинг тўртинчи сони эса нашрга тайёрланмоқда эди.

СССР Ёзувчилар Союзининг ходими Ю. Румянцев билан Сибойнинг кабинетига кирганимизда унинг қаршисида иккита аёл қўлёзма билан ўтирарди. Афтидан уларнинг суҳбати тугаб қолганди. Аёллар хайр-хўшлашиб, кабинетдан чиқиб кетишди.

— Булар француз тилига таржима қилишади. Ҳозир журналнинг бешинчи ва олтинчи сонларига қўлёзма тайёрлаяпмиз,— деди Сибой.— Энди суҳбатга тайёрман. Бирга бўлсак доимо ўзимизни бемалол сезамиз.

Бир неча амалий масалалар юзасидан гаплашиб олгани келгандик. Суҳбат вақтида Сибойга Совет Ёзувчилари Союзи журнаlinesи асраш учун ўзининг тегишли ҳақини юборганлигини айтдик.

— Қойил!— деди Сибой.— Энди ўзимизни янада бардамроқ ҳис этамыз.

Журналнинг таҳрир ҳайъатида Африка ва Осиёнинг ўнта мамлакатидан ўнта, ҳар бир китъадан бештадан ёзувчи бор эди. Юсуф ас-Сибой Байрут конференциясидаёқ журналнинг бош муҳаррири қилиб тайинланганди. Энди эса журнал таҳрир ҳайъатининг аъзолари қачон ва қасрда тўпланишларини аниқлаб олиш зарур эди.

— Менимча, таҳрир ҳайъатини йилига икки марта тўпласак дуруст бўларди,— деди Юсуф ас-Сибойй.— Бир марта июнда, кейин декабрда. Ушанда журналнинг чиққан икки сонини муҳокама қилиб, кейинги икки соннинг планини тасдиқлаб олса бўлади. Мен таҳрир ҳайъатининг биринчи мажлисини шу йилнинг июнида Москвада, иккинчисини декабрда Қоҳирада чақирилишини таклиф қиламан. Қарши эмасмисизлар?

Биз эътироз билдирмадик, албатта. Гап журналнинг келгуси сонларидаги авторлар состави устига келиб тақалди. Мен мозамбиклик ажойиб шоир, эски дўстимиз Марселину душ Сантушнинг янги шеърларидан борми, деб суриштирдим. Сибойй шунда менга диққат билан қаради.

— Бугунги газеталарни ўқимадингизми?

— Ҳали ўқишга улгурганимча йўқ.

— Марселину душ Сантушга суиқасд қилинибди.

— Наҳотки?

Сибойй газетани узатди.

— Эдуардо Мондланени ўлдирган бомба Ғарбий Германиядан келтирилганди... Энди бўлса мана Марселинуга суиқасд қилинибди. Бизнинг душманларимиз ҳеч нимадан тап тортишмайди.

— Тирик қолибдими ишқилиб?

— Тирик... Газеталарда шундай дейилади. Душман раҳмдил бўлади, деб фақат содда одамларгина ўйлашлари мумкин. Буни биз ҳаммадан ҳам яхши биламиз.

— Биз ҳам, азизим Юсуф.

— Асвонга парвоз қилишга тайёرمىсизлар?

— Тайёرمىз.

— Бўлмаса сизларга оқ йўл тилайман. У ерда албатта дам олинглар.

Асвонга парвоз

Эртасига Асвонга учиб кетдик. Ҳаво тунд ва сершамол эди. Хамсин шамоли шаҳарга қум булутларини учуриб келарди. Аэродромда одам кўп эди. Кетма-кет келаётган автобуслардан Макка зиёратига отланганлар тушишарди. Ҳаж қилувчилар самолётларга минишар, беҳисоб кузатиб қолувчилар билан қўл силкиб хайрлашишарди. Биз осмонга кўтарилаётган самолётларга ғамгин тикилардик,

ўзимизга тегишли самолёт эса кўринмасди. Бизга ҳамроҳ бўлган Камол эса, учамиз, деб далда бергани берган эди.

Чиндан ҳам учиб кетдик. Бизнинг «АН» соябон аравадек тебраниб келди-да, беш дақиқадан сўнг ҳавога кўтарилди. Ўнгу сўлимизда саргиш-қўнғир тусдаги саҳро ястаниб ётарди. Бир соатдан мўлоқ учганимиздан кейин, Нилни ва кўм-кўк дарахтларни кўрдик. Бу Луксор эди. Луксор Мисрнинг энг қадимий шаҳарларидан бири бўлиб, эрамыздан беш минг йил муқаддам вужудга келган ёзма манбаларда тилга олинади. Гомер ҳам қасидаларидан бирида уни, «Юз дарвозали ажиб шаҳар» деб мадҳ қилганди. Бир вақтлар Луксорда юз миллионча киши яшаган. Асрлар, минг йиллар ўтди, оқибатда Луксор халқи ўттиз минг кишидан иборат, мўъжазгина шаҳарчага айланиб қолди. Унда жаҳондаги энг қадимий маданият ёдгорликларининг нодир коллекциялари яхши сақланган.

Афсуски, вақтимиз зикроқ бўлганидан Луксорда кўпроқ тўхтаб, бир неча йил аввал кўрган нарсаларимизни қайта-қайта томоша қилиш имкони йўқ эди. Кўринишидан сарғиш саҳрога монанд аэропортда бир соат бўлиб, яна осмонга кўтарилдик-да, ярим соатдан кейин Асвон аэродромига қўндик. Самолётимиз уфқ ортига думалаётган, қуёш теварак-атрофдаги барча нарсаларни — қумликлар ва ҳар тарафдан кўриниб турган қояларни алвон рангга бўяб ботаётган бир пайтда ерга қўнди. Кейин кичкина автобусда инглизча «Кэтэрэкт» деб аталиб, «шалоло» деган маънони билдирадиган меҳмонхонага жўнадик.

«Кэтэрэкт» замонавий, улкан, янги меҳмонхоналардан. Чамаси, туристлар кўпга ўхшамайди. Деразадан ташқарига қарасангиз зулмат қўйнидаги яккам-дуккам электр чироқлари кўзга ташланади. Қоронғиликда меҳмонхона яқинидаги дарёми ё бошқа нарсами, пайқаб бўлмас эди. Ҳар ҳолда дарёга ўхшарди. Унинг қуйига қараб оқаётган мавжлари гоҳо ялт-юлт қилиб қоларди. Худди елканли қайиқлар сузаётгандек бўларди. Ўша томондан салқинлик келар, одамларнинг овозлари ҳам эшитиларди. Арабча бўғиқ хиргойи товуши ҳам қулоққа чалинди. Бари аллақандай нотаниш ва сирли кўринарди.

Эрталаб балкондан пастга қарадим. Ҳа, бу Нил эди. У қирғоғини катталиги филдай келадиган тошлар қуршаган жойлардан буралиб-буралиб оқар, унда яна елканли

қайиқлар сузиб юарди. Қайиқлардан бирининг тўқ сариқ рангдаги елкани бўлганидан унинг сувдаги акси катта ва узун апельсин палласига ўхшарди. Рўпарада, Нилнинг нариги соҳилида елкада сават кўтарган турна қатор одамлар қўнғир тупроқни қирғоққа яқинлаштириб тўкишарди. Мен кейинчалик дарёнинг нариги соҳилида, Нуби деган қадимий Миср қишлоғи ўрнида қазилма ишлари олиб борилаётганини билдим. Вайрон бўлган қадимий қизғиш деворлар бу ердан кўриниб турарди.

Эрталаб, офтоб чарақлаб турган пайтда кечаги сирли кўринишдан асар ҳам қолмаганди. Уйқу аралаш қулоғимга эрталабга яқин хўрозларнинг қичқиргани ва қурбақаларнинг қуриллагани чалинганини беихтиёр эсладим.

Биз совет элчихонасига қараб йўл олдик. Омадимиз келган экан, у ерда Асвон қурилишидаги бош эксперт Кирилл Иванович Смирновни учратдик. Бундан каттароқ инъом кутиш мушкул эди. Барваста, кўзлари кўм-кўк, оппоқ сочли бу одам хотиржамлик ва ажиб донишмандлик тимсоли эди. У бизни «Волга»сига ўтқазиб, тўғон қурилишига олиб кетди. Мен шунда сурат олмоқчи бўлиб, фотоаппаратимни шайлай бошладим.

— Овора бўласиз,— деди Смирнов,— мисрликлар сурат олдиришмайди. Бунинг учун махсус рухсатнома керак. Уни олишга анча овора бўласиз. Мен сизга расмлар бераман. Бу ерда Александр Горячев деганимиз ҳам туради, у фотойилнома яратяпти.

Биз катта-кичик тошлар уюлиб ётган жойлар ва қоялар ёнидан ўтдик. Тўғонга кўтарилганимизда юракларимиз дукиллаб ура бошлади. Мен бу ерда иқтисодий маълумотларни келтириб ўтирмайман. Матбуотимизда улар хусусида кўп ёзилган ва 1970 йил ёзида Асвондаги ишлар якунланиши мўлжалланаётганлиги сабабли яна қалам тебратилажак. Бироқ қурилиш манзарасини ҳар қанча ёзса арзийди. Ўша пайтда тўғоннинг улкан вужуди силлиқ тарашланган гранитлар билан қопланмоқда эди.

— Гранит қаердан олинади?— деб сўрадим Смирновдан.

— Тош олинадиган жой бу ердан олис эмас. У ерга албатта боринг. Маслаҳат бераман.

— Нима бор ўзи?

— Маслаҳат-да,— Смирнов кулимсиради.— Жуда қизиқарли.

Кирилл Ивановичнинг бутун вужуди тўғондаги барча

нарсалар унга танишлигидан дарак бериб турарди. У Куйбишев ва Красноярск ГЭСларини қурган одам. Унга Асвон қурилишига боришни таклиф қилишганида ўйланиб қолди. Еши яқинда олтмишга киради, у ёғи қандай бўларкин? Ахир Асвон сайёрамиздаги энг иссиқ ва серофтоб жойлардан-ку? У ерда йил бўйи ўртача ҳарорат плюс 26 даража бўлади. Июнь — августда ўртача ҳарорат 31—33 даражага етади. Қум ва тош юзаси 70—80 даражагача қизийди. Уларга қўл теккизиб кўринг-чи. Бир йилда бориёғи беш-олти кун булутли бўлади, холос. Йиллаб ёмғир ёлмаган пайтлар ҳам кузатилган.

Мен шуларни ўйлаб Смирновга ачингандай бўлувдим, у шундай деб қолди:

— Билсангиз, бу ерда ёмғир ёлмагани маъқулроқ бўляпти бизга. Маҳаллий халқнинг бошпанаси қанақалигини кўрдингизми? Ёмғир ёғса қулаб қўя қолади. Қурилишда электр симлари бир-бирига тегиб кетади... Бугланиш кучлилигидан нафас ҳам ололмайсан...

— Бу ерда ўзингизни қандай ҳис қиялсиз?

— Мўътадил. Бу ерга келишга ҳозирлик кўрарканман, олдин Карлови Варида бўлдим. У ерда шундай бир қурилма бор. Сизни ўшанга жойлаб, эллик градус иссиқликдаги бугда димлашади. Ўшанда ётганингизда, терим қолмади деб ўйлайсиз. Бундай йўл билан озишнинг менга нима ҳожати бор экан, дейсиз. Тагин ҳам бошингиз ташқарида қолади. Ўшанда Асвонда ҳолим нима кечаркин, деб ўйладим. Келдим, мана бемалол юрибман. Ҳаммаси жойида.

Биз турбиналар йиғилаётган пастликка тушдик. Уларнинг бир қисми ишга туширилган, бир нечаси монтаж қилинар, бошқалари учун чуқурлар қазиларди. Қайга қараманг арматура, бетон, электр пайвандларнинг кўзни оладиган алангаси. Мен мисрликлар қайда, одамларимиз қайда деб кўзимни узмай тикиламан...

— Бизнинг одамлар кам қолди. Ҳаммаси бўлиб уч юз киши. Ишни ниҳоясига етказамиз.

Биз монтаж қилинаётган турбиналардан бири олдида турардик. Бир одам бизга яқин келди-да, менга бошдан-оёқ тикилиб, сўнг бош экспертга мурожаат қилди:

— Кирилл Иванович, уйимга қайтишим керак. Қизим катта бўлиб қоляпти.

— Нечанчи синфда ўқийди?

— Олтинчида.

— Зарари йўқ... Бошқаларда ҳам бола бор. Ватанимизда уларга қараб турадиганлар топилади. Бу ерда эса биз жуда керакмиз.

Ҳалиги киши менга ҳадиксираб қараганича нари кетди.

Биз тўғоннинг нариги қирғоғига — Нил тўлқинлари қорайиб оқадиган жойга бордик. У ерда миқти гавдали ва кўзлари ўйноқи киши турганди.

— Бизнинг говвосларимиз пастда,— деди у Смирновга. Смирнов эса у кишини бизга таништирди.

— Бу киши Юрий Яковлевич Павшинский. Механик-монтаж ишларининг бошлиғи. Бу ерда тўрт йилу уч ойдан бери ишлайди. Днепроқурувчилардан. Отаси ҳам монтажчи бўлган.

Биз тўғонга кўтарилдик. Смирнов қурилишга суқла-ниб тикиларди.

— Мана буни ҳақиқатан ҳам чинакам дўстлик, дейдилар. Биз бу ерда ҳисоб-китоб қилиб чиқдик... Совет Иттифоқидаги йигирма беш минг киши ўн йил мобайнида ҳар бир кунини Асвонга бағишлабди. Албатта, Совет Иттифоқида биз давлатларимиз тузган шартномага мувофиқ ишлаймиз. Бироқ бундаги асосий нарса орзуларимиз қалбдан қалбга кўчаётганида. Ишчилар ўртасида ҳам, техник кадрлар орасида ҳам шундай. Командирлар ўртасида ҳам шундай ҳолни кўрамиз. Бу ерда ақлли кишилар сероб. Улар билан ишлаш нашъали. Биз Энергетика ва баланд Асвон тўғони ишлари бўйича министр Сидқи Сулаймон, ГЭС эксплуатациясининг бош директори Аҳмад Камол ва Монтаж ишлари департаментининг директори Муҳаммад Ридо ал-Гархий билан тез-тез учрашиб тураимиз. Бошқа кўлаб одамлар билан ҳам мулоқотда бўламиз... Бу ерда менинг қизим билан қўвим ҳам ишлашди. Ҳозир улар мамлакатимизда. Йўқлаб, хат ёзиб туришади. Биз мисрликлар билан жуда иноқмиз. Улар бизникига, биз уларникига бориб тураимиз.

Тўғондан қайтиб келарканмиз, жанговар ҳолатда кўкни нишонга олган зенит қуроолар ёнидан ўтдик. Ҳозирги шароитда ҳамма нарса бўлиши мумкин-да. Исроил агрессорларининг қўлидан ҳар иш келади. Ана шу ҳарбий тадорикни кўрганимизда ҳам Миср халқининг совет кишилари билан қўлни қўлга бериб, меҳнатда улуғвор жасоратлар кўрсатаётганлигини яққол сезиб турардик.

...Эртасига жадал суръатлар билан қурилаётган Асвон

шаҳрини кўриб, кенг истеъмол молларининг маҳаллий кўргазмасида бўлдик. Мен рухсатсиз истаганимча сурат олиб, хумордан чиқдим. Сўнг Қоҳирага қайтиб келдик.

«Ўртоқ Н.» нинг менга қилган ҳикояси

Биз Бирлашган Араб Республикасидаги машҳур газеталаридан бўлган «Ал-Аҳром»нинг бош муҳаррири Ҳайкал жанобларининг кабинетида ўлтирардик.

Келишувга мувофиқ эрталаб соат ўнда Ҳайкал кабинетига кириб келдик. Ҳайкал бизга диққат билан тикиларди. У ёқ-бу ёқдан пича гаплашганимиздан кейин, у биздан:

— Бугун эрталабки воқеадан хабарингиз борми?— деб сўради.

— Йўқ... Ҳали газеталарни кўрганимизча йўқ.

— Ҳали газеталарда ҳеч нима йўқ...

Кабинетда Ҳайкалнинг ёрдамчиси — аёл кириб, телетайп материалларини узатди. Ҳайкал муҳаррирларга хос тарзда унга кўз югуртириб чиқди.

— Исроил самолётлари Суриянинг ҳаво чегарасига бостириб кирибди. Улар Дамашқдан ўн километр наридаги фаластинлик қочқинлар турган жойга бомбалар ёғдиришибди. Улар ҳамма ердан фаластинлик партизанларни излашяпти.

— Батафсил маълумотлар йўқми?

— Ҳозирча номаълум... Бироқ тўқнашув жанги бўлибди.

— Қурбонлар борми?

— Унинг тафсилотлари ҳали маълум эмас,— Ҳайкал гапини такрорлади,— сабр қиламиз.

Биз «Ал-Аҳром» газетасининг муҳаррири бўлган бу ғайратли ва фикрлари ойдин киши билан бир соатча суҳбатлашдик. У совет-араб муносабатлари ҳақида гапирганда Америка Қўшма Штатлари Фаластин масаласида арабларни Совет Иттифоқи билан жанжаллаштириб қўйишга уринаётганини истеҳзоли қилиб эслатиб ўтди. «Улар Совет Иттифоқи билан араблар дунёси ўртасидаги муносабатларни бузиш учун қўлларидан келган ҳамма нарсани қилмоқдалар»,— деди Ҳайкал. Шу пайт Ҳайкалнинг ёрдамчиси қўлида телетайп хабарлари би-

лан кабинетга кириб келди. Ҳайкал текстдан кўзини узолмай қолди. Шунда унинг кўзлари ялтиради.

— Исроилнинг учта самолёти уриб туширилибди,— деди у.— У ерда чинакам жанг бўлибди. Ҳар маҳалгидай Исроил қароқчиларидан граждан аҳоли жабр кўрибди. Майли, зарари йўқ... Бизнинг халқимиз истиқболга умид билан қарайди. Бизнинг ҳақ иш тантана қиладиган фурсат келишига ишончимиз комил.

— Чинакам дўстлар бир-бирини сира ҳам кулфатда қолдирмайдилар,— дедик биз Ҳайкал билан хайрлашаётиб.

Қоҳирада эканимизда мисрлик дўстларимизга бир шахсий илтимосим борлигини айтдим. Суҳбатлашиш учун фаластинлик партизанлардан бирини мен билан учраштирсангизлар, деб ўтиндим улардан.

Менга бу имконият яратиб берилди. Мисрлик дўстларимиздан бирининг уйида ҳали ёш бўлишига қарамай, жуда жиддий ва кўзимга уятчан кўринган бир йигит билан кўришдик.

— Сизни номингиз билан айтолмасам керак?..— деб сўрадим мен йигитдан.

— Ҳа... Айтолмайсиз. Биз қасамёд қилганмиз...

— Улуг Ватан уруши йилларида партизанлар билан учрашганимизда «ўртоқ Н.» деган атамадан тез-тез фойдаланиб турардик. Сизни ҳам шундай деб атасам бўладими?

— Марҳамат... Сизга қулайроқ бўлса бас.

— Мен Фаластин партизанларининг ҳаракатини уюштиришга оид совет матбуотида эълон қилиниши мумкин бўлган дастлабки маълумотларни билишни истардим.

— Менимча, курашимизнинг бутун тарихи сизга қизиқарли бўлмаса керак. Шу сабабдан давримизга яқинроқ нарсалардан бошлайман. Шундай қилиб, 1917 йили инглизлар Фаластинни босиб олишди. Улар ўз манфаатларини кўзлаб, сионистик давлат вужудга келтириш ғоясини тўқиб чиқаришди... Ўша пайтлардаёқ фаластинлик араблар ўзларининг суверен ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун курашга отландилар. Курашда муваффақиятларимиз бир хилда бўлмади. Бироқ 1947 йилдан бошлаб, яъни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Исроил давлати тузилишини қўллаб-қувватлаб, сионистлар араб аҳолисини таъқиб этиб, унга азоб бера бошлаганларидан кейин халқимиз актив курашга отланди. Бизнинг битта асо-

сий, туб, бош мақсадимиз бор — у ҳам бўлса Ватанимизни қайтадан бунёд этиш. Биз бутун ҳаётимизни шунга тикканмиз. Бу йўлдаги курашда жон фидо қилишга тайёرمىз.

Биз сизларнинг фашизмга қарши мардонавор кураш олиб борганингизни биламиз, ўзимиз ҳам шундай кураш олиб бормоқдамиз. Биз сионизм устидан тўла ғалабага эришгунча жанг қилишга тайёرمىз. Сизлар бизнинг курашимизни бутун қалбдан қўллаб-қувватлаётганларингизни билиб турибмиз. Империализм билан сионизм иккови бир нарсa эканлигини биздан яхши биласизлар. Уларнинг иккови ҳам Совет Иттифоқи ва социалистик мамлакатларга қарши хуруж қилмоқда. Халқаро сионизм Совет Иттифоқи шаънига бўҳтонлар ёғдириб, СССР да антисемитизм кучайган деб турли иғво уруғини сочмоқда. Бу иғволарни ҳам бизлардан яхши биласизлар.

Ҳозирда биз мушкул аҳволдамиз. Биз хорижий босқинчиларга қарши кураш олиб боряпмиз. Бу курашда қаҳрамонларимиз жонларини аяшмаяпти. Рақибларимиз эса биз тўғримизда ҳар хил ярамас гапларни тарқатишяпти. Булар бари бўҳтондан иборат. Биз яҳудийларга қарши эмасмиз, уларни инсон сифатида иззат-ҳурмат қиламиз. Биз Фаластин давлатида араблар билан яҳудийлар тенг ҳуқуқли бўлишига эришмоқчимиз. Бундай давлат учун курашда муваффақият қозониш биргина бизга боғлиқ эмас. Сионизм Исроил гражданларига ёмон таъсир кўрсатар экан, унда биз умумий тил топишолмай қоламиз. Агар яҳудий дўстларимиз араблар билан дўст бўлиб яшаймиз, десалар, биз улар билан ёнма-ён ва иноқ кун кечиришга шаймиз. Улар уруш қилишга интилар эканлар, осойишталик бўлмайди. Биз бунга жимгина қараб туролмаймиз. Гоҳо биздан, нимага қарши курашяпсизлар, деб сўраб қолишади. Шунда биз, соддагина қилиб, сионизм ва унинг кирдикорларига қарши курашяпмиз, деб жавоб берамиз.

Суҳбатдошим тўхтаб, кўзларимга тикилди. Мен унинг нигоҳида ҳозирда гапираётганларимнинг ҳаммаси чиндан ҳам сизни қизиқтиряптими, деган маънони ўқидим. Мен шундан кейин унинг қўлидан ушлаб, дедим:

— Мумкин бўлса, давом этаверинг. Буларнинг бари қизиқарли, ҳаммаси қалбимизга яқин.

Ўртоқ Н. тортиниброқ кулимсиради.

— Афсуски, Европанинг Франция, Италия сингари ва бошқа баъзи бир мамлакатлардаги айрим одамлар, ҳатто тараққийпарвар кишилар ҳам Фаластин партизанлари ҳаракатининг моҳиятига тушунмаётирлар ва уни қораламоқдалар. Шунинг учун ҳам ўзимизни ҳимоя қила оладиган чоралар топиб қўйганмиз. Мен сизга курашимизнинг анча конкретроқ фактларидан гапириб бераман. Бизнинг курашимиз кўп қиррали. Командос гуруҳлари — бизнинг суянчигимиз. Бундай гуруҳлар Исроил территориясида муваффақият билан ҳаракат қилмоқда. Бу чинакам партизанлик ҳаракатининг ўзгинаси. Партизанлар қандай ҳаракат қилишларидан хабардормисиз?

— Ҳа.

— Ундай, бўлса жуда соз... Бизнинг партизанларимиз Исроил армиясига қарши кўпгина операцияларни бажардилар. Бу ҳатто Исроил матбуотида ҳам эътироф этилди. Биз Исроилнинг ўзида ҳамма йўналишда иш олиб бормоқдамиз. Бунда сўз ҳам, ҳаракат ҳам — ҳамма-ҳаммаси иш беряпти. Бир сафар ёнилғи омбори портлатилади. Бошқа сафар босқинчиларга қарши намойиш уюштирилади. Бундай намойишлар Газада, Халасда, Рафахда, Наблусда, Раминда, Албинда ва бошқа кўп жойларда бўлиб ўтди. Намойишчилар баррикадалар қурдилар. Студентлар гранаталар отиб, танкларни ишдан чиқардилар, босқинчиларни қирдилар. Бир-Зейт деган жойда ҳам намойиш бўлди. Ушанда араблардан ўн икки киши ўлдирилди. Рамаллада ҳам кўпгина қонли воқеалар содир бўлди. Биз моҳият эътибор билан партизанча методларни қўллаган ҳолда гражданлар уруши олиб бормоқдамиз. Бу кураш давом этапти, кун сайин кучаяпти. Исроил ичкари томонда ва унинг чегараси яқинида базалар вужудга келтиришда ҳам катта ишлар қилияпмиз. Агар ана шундай базаларимиз бўлмаганда кураш олиб боролмаган бўлур эдик. Исроил ҳукумати гоҳ ўн, гоҳ ўн икки, гоҳ беш кишидан иборат турли группалар қамоққа олинганини бир неча марта эълон қилди. Бу ҳақиқат. Бу группаларнинг ҳаммаси Миллий Озодлик фронтига қарашли эди. Исроил ҳукумати шу билан бир қаторда мамлакат ичкарисига Фаластин партизанларининг группалари ҳам, уларнинг туришига имкон ҳам йўқ, деб уқтиради. Исроил ҳукумати кўп марта бўлганидек, бу сафар ўзини ҳам, афкор оммининг фикрини ҳам чалгитмоқчи бўлади.

Бизнинг кишиларимиз Исроил мамлакатининг ўзида-

гина истиқомат қилаётганлари йўқ, албатта. Улар бошқа давлатларда ҳам туришибди. Улар вақтинча ватанларидан ташқарида яшашга мажбур эканлар, бу уларни ватанлари душманларига қарши курашиш ҳуқуқидан маҳрум қилиб қўя олмайди-ку? Сизлар немис фашистларига қарши кураш олиб борганларингизда партизанлар курашини авж олдирдинглар. Кишиларингиз асосан ўз мамлакатлари тупроғида кураш олиб бордилар. Кўплаб совет кишилари партизан отрядларида ҳам, Франция, Италия, Югославия, Чехословакиядаги қаршилик кўрсатиш отрядларида ҳам жанг қилганликларини биз ҳам биламиз-ку, ахир. Улар қаерда жанг қилмасинлар, фашизмнинг уруғини қуритдилар. Фаластин Совет Иттифоқи сингари улкан мамлакат эмас. Бизни она тупроғимиздан суриб чиқаришди. Шундай бўлса ҳам, биз Исроил чегарасида турибмиз. Биз ўз душманимизни кўриб турибмиз, майли, у ҳозирча қўрқиб титрайверсин! Унинг тантанаси узоққа бормайди. Биз ҳар ерда ҳозирмиз. Ватанимиз ичкарасида ҳам, ундан ташқарида ҳам одамларимиз бор. Мамлакатимиз ичкарасида қуролланган кишилар тўдаларини пана қилиш мушкул, албатта. Шу вайдан кичик-кичик гуруҳларга бўлиниб ҳаракат қиламиз. Бир жойдан иккинчисига ўтишда базаларимизга таянамиз. Мамлакат ичкарасида ҳам, ундан ташқарида ҳам ҳаракатларимизни тўғри изга солиб турамиз. Бизнинг душманимиз ёвуз, ҳийлакор ва маккор. Шунинг учун ҳам курашимизни кунларга эмас, йилларга мўлжаллаганмиз. Сизлар бир вақтлар фашистларга бир кун ҳам тинчлик бермаганларингиз каби, биз ҳам Исроил агрессорларига бир дақиқа ҳам тинчлик бермаймиз. Жазоир халқининг қаҳрамонона кураши биз учун ибратдир. Эсингизда бўлса жазоирлик партизанларнинг базалари Марокка билан Тунисда жойлашганди.

Биз Жанубий ва Шимолий Вьетнам халқлари қандай кураш олиб бораётганларига қойилмиз. Уларнинг қаҳрамонона кураши бизга ажойиб ўрнакдир. Биз ҳозирда қанчалик қийин аҳволга тушиб қолганимиздан қатъи назар, истиқболга умид билан қараймиз. Ҳақиқат биз билан бирга, демак, зафар қозонишимиз муқаррар. Бизнинг вазифамиз бутун Фаластин халқини курашга сафарбар этишдан иборатдир. Барча араб халқлари биз билан бирга. Улар бизга фақатгина хайрихоҳ бўлибгина қолмай, актив ёрдам ҳам бермоқдалар. Исроил эса хатти-ҳаракатлари ва ўжарлиги билан ўзини ноқулай аҳволда қолдирмоқда. Миср-

ликлар ҳам, сурияликлар ҳам, иорданияликлар ҳам жонажон тупроқларидан айрилиб, қачонгача жим ўтира оладилар. Бу ҳар бир одамга равшан-ку. Улар ўз ерларини қайтариб олишдан умидвордирлар. Исроил лидерлари эса улкан сионистик давлат вужудга келтирамиз, деган аҳмоқона гапларни айтмоқдалар. Бундай гаплар араб мамлакатлари халқларини сионизмнинг доимий таҳдиди ҳақида бош қотиришга мажбур қилади.

Сионизм ё жанг қилиш, ё ҳалок бўлиш керак, деган жумбоқни олдинга сурмоқда. Сионизм лидерлари ўз халқларини бошқача йўл йўқ: ё қотил, ё қурбон бўлиш керак, деб ишонтиришга уринмоқдалар. Бундай мафкуранинг ҳаётий истиқболи йўқлиги аниқ ва равшандир. Соғлом фикрловчи ҳар бир киши бунинкор эта олади. Сионизм билан заҳарланган кишилар пировардида ундан юз ўғирадилар, бунга ишончимиз комил. Ундан юз ўғирмаганлар эса ҳозирда азоб тортаётган араб халқининггина эмас, балки барча мамлакатлар халқларининг тавқи лаънатига учрайдилар. Бунга шак-шубҳамиз йўқ, чулки сионизм ҳам империализм сингари уруш манбаидир.

Суҳбатимиз анчага чўзилди. У араб дўстимиз уйида кечаётгандан, мисрликлар меҳмоннавозлигига ҳалал бераётганимиз очиқ-ойдин кўриниб турарди. Мезбонлар биз ўтирган хонага бир неча марта мўралаб қўйишганди-да.

— Пировардида сизга яна шуни айтмоқчиман. Биз оптимистлармиз, тарихий оптимистлармиз. Араб мамлакатлари сионистлар асоратига тушиши учун империалистик асоратдан қутулгани йўқ. Биз ёшларимизни тарбиялаш устида кўп ишляпмиз. Бизда пионер ташкилотлари тузилган. Болаларимизга яхши таълим беряпмиз ва жисмоний жиҳатдан чиниқтиряпмиз. Болаларимиздан кўпчилиги фаластинлик қочқинларнинг лагерларида туришади. Уларнинг суяклари сал қотиши биланоқ сионизм бизнинг асосий душманимиз эканлигини мияларига қуямиз. Шу билан бирга уларни Сталинград жасорати, Вьетнам жасорати руҳида тарбиялаймиз.

«Ўртоқ Н.» билан суҳбатимиз шу тариқа ниҳоясига етди. Халқаро муомаланинг барча қоидаларига кўра суҳбатдошимни «жаноб Н.» деб аташим керак эди, бироқ бундай қилолмадим. Нега деганда, у партизан, миллий озодлик курашчиси, демак менинг ўртоғим ва ўртоқларимнинг ҳам ўртоғи эди-да.

Бирлашган Араб Республикаси Езувчилар Союзининг биносидаги учрашувлардан бирида Юсуф ас-Сибойи менга шундай деб қолди:

— Ҳозиргина Анвар Саодат қўнғироқ қилди. Сизнинг Қоҳирада эканлигингизни билиб, албатта кўрмоқчилигини айтди.

— Қачон?

— Йложи бўлса ҳозир.

Биз машинага тушиб, Анвар Саодат кутаётган газета-журнал комбинатига йўл олдик. Бўлажак учрашувдан жуда хурсанд эдим. Нега деганда, Анвар Саодатни 1957 йилдан бери билардим-да. Франция-Англия-Исроил агрессиясидан кейин Осиё бирдамлиги комитетининг яхши ниятдаги миссияси билан Қоҳирага учиб келганимда вази-ят кескинлигига қарамай, Мисрдаги жамоат ташкилотлари билан алоқа ўрнатишимга ёрдам берган кишилардан бири Анвар Саодат эди. У зўр журналист бўлганидан ўша пайтларда мақолалари билан совет матбуотида тез-тез кўриниб турарди. Ушанда ундан «Огонёк» учун мақола ёзиб беришини илтимос қилганимда сўзимни ерда қолдирма-ганди. Яхши ният билан келган миссиямизнинг Жамол Абдул Носир билан учрашишига ҳам кўмаклашганди. Миср ҳукуматининг бошлиги билан суҳбатимиз уч соат давом этди. Суҳбат давомида биз Қоҳира Осиё ва Африка халқлари бирдамлиги биринчи конференцияси ўтадиган жой бўлишини илтимос қилдик. Қизиқарли суҳбат охирида, Носир: «Қоҳира сизларнинг ихтиёрингизда. Уни ўз уйларингиздай билинглар», деганди.

Уша йил декабрь ойи охирида Қоҳирада икки буюк қитъа халқларининг биринчи бирдамлик конференцияси очилди. Анвар Саодат ана шу конференциянинг раиси эди. Ушандан бери кўп йил ўтди. Анвар Саодат билан Қоҳирада ҳам, Капакрида ҳам, Гаванада ҳам, Москвада ҳам кўп марта кўришдик. Ўтган йил охирида Осиё ва Африка мамлакатлари бирдамлиги Совет комитетининг мажлисида Анвар Саодат билан яна бир бор учрашгандик. Ушанда Комитет мажлисида Хартумда Португалия мустамлакалари ва Африканинг жанубидаги халқларнинг курашларини қўллаб-қувватлашга бағишланган халқаро конференция ва араб халқларининг Исроил агрессиясига қарши

курашини қўлаб-қувватлашга бағишланган Қоҳира конференциясига тайёргарлик кўриш ва ўтказиш масалалари муҳокама қилинганди.

...Биз бинонинг ташқи кўриниши жиҳатидан ярим доира шаклида бўлган катта кабинетга кириб бордик. Катта деразалардан ичкарига офтоб тушиб турар, стол устидаги телефонлар ярақ-ярақ қиларди. Бироқ кабинетда ҳеч кимса йўқ эди. Юсуф ас-Сибой кабинетидан ташқарига чиқди. У чиқди дегунча эшик очилиб, Анвар Саодат билан бир неча киши кириб келди. Анвар ёнидагиларни бизга битта-битта таништирди. Улар нашрларнинг муҳаррирлари, Араб социалистик союзининг арбоблари эди. Шу вақт телефон жиринглаб қолувди, Анвар трубкани олди. трубкадан эшитилаётган гапга монанд қилиб бошнини чайқар, гоҳо бир-икки сўз қотарди. Кейин биз томон ўгирилувди, чехраси табассумдан ёришиб кетганини кўрдик.

— Огамни Қоҳирада кўраётганимдан мамнунман. Алоқаларимиз бу қадар мустақамланиб бораётганлиги жуда соз.

— Дарҳақиқат, ўтган йиллар ичида бир-биримизни ўзаро тушуниш ва дўстлашиш бобида улкан ишлар қилинди. Ҳа, ҳа,— деди Саодат.— Энди биз шунчаки дўстлар эмасмиз. Бизлар иттифоқдош ҳам бўлиб қолдик. Бир-биримизни жуда яхши тушунамиз, мамлакатларимиз ҳам бир-бирларига жуда яқин бўлиб қолди. Биринчи конференция ёдингиздами? Сизларнинг делегациянгизга Шароф Рашидов бошчилик қилганди. Ушанда биз музаффақият билан иш олиб бориб, қудратли бирдамлик ташкилоти вужудга келтиргандик. Мана энди ишларимизнинг самаларини кўриб турибмиз.

Телефон яна жиринглади. Саодат трубкани олди. Шунда унинг юзи ташвишли кўрина бошлади. У яна бошини чайқади. Сўнгра бирдан қўнгироқ қилган кишига кескин бир нарса деб юборди-да, трубкани қўйиб қўйди.

— Маъзур кўрасизлар... Миллий мажлисда Англиянинг Исроилга қуроолларнинг янги партиясини сотишини, хусусан танклар сотишини муҳокама қилишга тайёрланыпмиз. Империалистларнинг ҳаммаси бир гўр. Исроил — империализмнинг араб оламидаги понасидир.

Анвар Саодатнинг иши бошидан ошиб-тошиб ётганлигини кўриб турардим.

— Ишингиз кўпми? — сўрадим ундан.

— О-о!— деб қўйди Анвар Саодат.

— Президент Носирга биздан қизғин салом айтинг. Унинг аҳволи қалай?

— Президентнинг аҳволи яхши. Совет Иттифоқида даволангандан кейин соғлиғи бир мунча яхшиланди... Ҳозир икки ҳисса кўп ишлаяпти.

Телефон яна жиринглади...

Биз Анвар Саодат билан хайр-маъзур қилдик.

Айни пайтда икки лагерда бўлиш мумкин эмас

Қоҳирага бу сафарим бевосита адабий ишлар билан боғлиқ бўлганлигидан Миср адиблари билан жуда кўп учрашдик. Келганимизнинг биринчи кунидек кечқурун улкан дўстимиз, ижоди ранг-баранг кинорежиссёр ва бастакор Абдурахмон ал-Хомисий билан кўришдик. Мен уни кўриб, қўлини қисиб, самимий сўзлар билан кўнглини кўтаришни жуда-жуда истардим. Нега деганда, ўтган йили квартирасида газ портлашидан хотини ҳалок бўлиб, иккита майда боласи қолганди. Биз унинг уйида бўлдик. Абдурахмоннинг дўстлари унинг ҳолидан хабар олиб туришгани аён сезиларди. Биз магнитофонда Абдурахмоннинг ҳалок бўлган рафиқасига бағишланган қўшиқларни тингладик.

Бирлашган Араб Республикасининг энг истеъдодли прозаикларидан бири бўлган Юсуф Идрис ҳам бизни меҳмонга чақирди. Ҳамюртлари уни «Миср Чехови» деб атайдилар. Соч-соқоли оқарган бўлса ҳам, унчалик қаримаган, ҳар гапида кулдирадиган адиб ўз ишларидан гапириб берди. Биз Лев Толстой ва Достоевский ижодларига қарашда келишолмай, жиндай мунозаралашиб олдик. Шунда мен ундан, Шолоховнинг «Тинч Дон» ини ўқиганмисиз, деб сўрадим.

— Ҳа... Бироқ унда ноҳақ шафқатсизликлар сероб...

— Қайси тилда ўқигансиз?

— Инглиз тилида.

— Лондондаги «Путнам» нашриними?

— Ҳа, чамаси ўшани.

— Худди ўша нашриёт «Тинч Дон»дан бир юз ўн бет

текстни олиб ташлаганини, келиб-келиб Шолохов интервенция, оқ гвардиячиларнинг кирдикорларини кўрсатган жойларини, қисқаси, «Тинч Дон» нима учун ёзилганлигини ифодаловчи жойлар тушириб қолдирилганлигини биласизми?

— Наҳотки шундай бўлса?

— Улар бу нашрни кўп марта чиқардилар. Шу билан китобхонларни чалгитишяпти.

— Шундай қилишган бўлса ярамас одамлар экан-ку?!

Бу масала юзасидан биз тортишмадик, чунки ҳаммамизнинг қарашларимиз бир эди.

...Мен бир араб, тўғрироғи, фаластин шоири Муин Бсису ҳақида бир марта қалам тебратгандим. Ўтган йил августда у билан Дамашқда танишгандик, кейин Тошкентдаги адабий симпозиумда кўришдик. Сўнгра у билан ўтган йил ноябрида Москвада хайрлашгандик. Муин Бсису Совет Иттифоқидалиги пайтида таржимонларимиз унинг шеърлар тўпламини таржима қилдилар. Ҳозир биз тўпламни «Огонёк» кутубхонаси сериясида нашрга тайёрламоқдамиз.

Бу сафар у билан яна Қоҳирада учрашдик. Бсису Қоҳирага Дамашқдан келган бўлиб, ҳозир «Ал-Аҳром» газетасида ишларди. Қотма, новча, жуда асабий бу одам доимо ижодий бир ҳолатда юргандай туюларди. Ўтган ҳафта ичида у эрталаблари кўп марта «Нил» меҳмонхонасидаги номеримга келиб, янги шеърларидан ўқиб берди. Унинг томоқдан чиқадиған бўғиқ талаффузида кишини ўзига жазб қилувчи қандайдир сеҳр бор эди. Муин Бсисунинг ёнида кўпинча Моҳир Асал бўларди. Моҳир Асал Совет Иттифоқида етти йил таҳсил кўрган бўлиб, менимча, гидрологик ихтисосини олганди. У арабчадан русчага, русчадан арабчага бемалол таржима қиларди.

Муин Бсису мени ажойиб инсон, ёши ўздан каттароқ бўлган дўсти доктор Луис Авад билан таништирди. Миср адабиёти, жумладан, ҳозирги замон адабиётига оид жуда кўп тадқиқотлар муаллифи бўлган Луис Авад «Ал-Аҳром» нашриётида адабий масалалар бўйича маслаҳатчи бўлиб ишлайди. Муин Бсису «Ал-Аҳром» газетаси учун мендан интервью олиши керак экан. Биз шу мақсадда Луис Аваднинг таклифига мувофиқ унинг эҳромлардан бир неча маҳалла наридаги ижодхонасига бордик. Бу ер жимжит ва сокин эди. Теварак-атрофда ям-яшил томорқалар

кўзга ташланарди. Кўм-кўк сувли канал ҳам яқинроқдан ўтади. Баҳорги тераклар худди сафда тургандай тизилишган. Биз тўртинчи қаватга кўтарилиб, китоб жавонлари қўйилган улкан кабинетга кирдик.

— Бу ерда мен тинчгина ишлай оламан,— деди Авад.— Бу квартирани ижод қилиш учун ижарага олдим. Қоҳиранинг марказида квартирам бор. У ерда хотиним туради. Унинг бешта кучуги ва йигирмата мушуги бор. Булар мен учун кўплик қилади. Оиламизда фарзанд йўқ. Бу ер тинч бўлганидан бемалол ишлай оламан.

Интервью билан боғлиқ ишларимиз тезда тугади. Бсису билан тез-тез кўришиб турганимиздан ўзини қизиқтирган масалаларга оид фикрларим қандайлигини биларди. Шу ваздан ишимиз тезда бита қолди.

Шундан кейин суҳбат бошланди. Бсису Владимир Маяковский шеърятини жондан ортиқ севади. Шеърларидан жуда яхши хабардор.

— Маяковскийнинг қайси сатрлари менга ёқишини биласизми? «Қаламим найзага тенглашса дейман!» Яна, «Бўридай гажирдим бюрократизмни». Нақадар зўр шоир-а! Фикримга қўшиласизми? Шоирнинг севгиси муқим бўлиши керак. Барча нарсада ва айниқса сиёсатда муқим севги керак. Мен бир шоирни биламан. Унинг истеъдоди бор, яхши шеърлар ёзган. У менга яқин бўлган идеалларга хиёнат қилганлиги учун ундан кўнглим совиди. У тараққийпарвар идеалларга хиёнат қилди. Оддий фоҳишанинг аҳволига тушунса бўлади, уни ҳатто севиб қолиш ҳам мумкин... Ҳаётда нималар бўлмайди... Бироқ мен сиёсий фоҳишалардан жирканаман. Икки оёқни икки лагерга қўйиб туриш мумкин эмас. Бир пайтда иккита онани эмиб бўлмайди-ку. Гапларимга қўшиласизларми? — деб сўради суҳбатдошим қатъият билан.

— Менимча, интервьюнинг бари шу мавзуда-ку, Муин?

Муин кулимсираб, қўл силтади.

Кейинги йилларда совет ёзувчилари билан Миср адиблари, шунингдек, талай араб мамлакатлари ёзувчилари орасидаги муносабатларда рўй берган ўзгаришларни ўйлаганингда беихтиёр бизнинг алоқаларимиз мустаҳкам, конкрет ва расмийликдан узоқ деган фикрга келади, киши. Менимча, маркази Қоҳирада бўлган Осиё ва Африка Ёзувчилари Ассоциацияси бу борада улкан роль ўйнади.

Ушбу хотираларимга Бирлашган Араб Республикасидаги яна бир учрашув ҳақидаги ҳикояни қўшсаммикин ё йўқмикин, деб бирмунча иккиландим. Бироқ, бу учрашув аввало бўлганлиги, иккинчидан, Қоҳирада рўй берганлиги учун нимага энди индамай кетишим керак экан, СССРнинг Бирлашган Араб Республикасидаги элчихонасида ишлайдиган дўстларим эса менга шундай дейишди:

— Анатолий, сени эски бир дўстинг кўрмоқчи. У билан йигирма етти йил муқаддам Брянск ўрмонларида кўришган экансан.

— Ким экан у?

— Элчихонамизнинг маслаҳатчиси Павел Ефимович Недосекин.

— Брянслик партизанми?

— Ҳа.

Мен ўйга толдим. «Известия»нинг ҳарбий мухбири сифатида қўмондонлик рухсати билан «Красная звезда»нинг мухбири П. Крайнов иккимиз 1942 йил 6 ноябрда самолётда фронт линиидан ўтганимизга чиндан ҳам йигирма етти йил бўлибди. Самолёт ўшанда Брянск партизанларининг отрядлари группаси турган жойга қўнганди. Бизни ўшанда самолётда Брянск теварагидаги партизан отрядлари штабининг бошлиғи, ҳозир марҳум полковник Матвеев бирга олиб кетганди. У учиш олдида мендан:

— Учишга тайёرمىсиз?— деб сўраганди.

— Тайёرمىз.

— Керакли нарсаларни оливолдингларми?

— Борини олдик... Фақат озиқ-овқат йўқ. Қуритилган нон бор, холос.— Шинелим чўнтагидан солдатларнинг қотирилган нонини олдим.

— Бунинг ғамини еманглар. Байрамга кетяпмиз.

Самолёт партизанлар аэродромига қўнди. Самолётда совқотганлар ўзларини партизанлар қучоғида кўрдилар. Шунда бир дам қаердалигимизни ҳам билолмай қолдик. Биз фақат партизанлар қўниш майдонининг иккала чеккасидаги гулханларни ўчиришаётганларини кўрардик, холос.

Уша оқшомда мен ертўлада Брянск партизанларига ошиқиб олиб келган қўшиғимни айтиб бердим. «Брянск ўрмони қаттиқ шовиллар» деб аталган бу қўшиқни ком-

позитор Сигизмунд Кац билан бирга ёзгандик. Кац фронт штаби жойлашган ерда қолган, мен эса қўшиқ оҳангини эслаб қолиб, уни партизанлар ҳукмига олиб келгандим. Ниятим қўшиқ ёзиб қолгудай бўлса уни партизанларга инъом қилиш эди.

Ўртоқ Н. билан шу тариқа йигирма етти йил бурун ўша ерда учрашгандик. Энди эса у Қоҳирада менга ўша кунларнинг вақт ўтиши билан ҳаёдан кўтарилган воқеалари ва деталларини эслатди. Унинг навқирон хотирасидаги воқеалар булут ортидан кўринган офтоб мисол бирин-кетин чиқиб келаверарди. Бу одам кўпни кўриб, бошидан кўп нарсаларни кечирган бўлишига қарамай, ёш кўринар, чеҳрасидан иродали эканлиги сезилар, кўзлари қатъий боқарди.

Ўртоқ Н. яъни Павел Ефимович Недосекин мени хотини Евгения Федоровна билан таништирди. Ё тавба! Ҳаёт ҳам шунчалик қизиқ ва мураккаб бўладими-я! Биз у билан Совет Армиямизнинг 51 йиллиги муносабати билан элчихонамизда ўтказилган қабул маросимида танишдик. Ушанда жуда ҳам навқирон кўринган бу аёлнинг ўзини хотиржам ва виқорли тутишини бир кўрсангиз эди. Уша учрашувда у ҳам бор экан-да. Биз ертўлада ҳозиргина олиб келинган янги қўшиқни куйлаганимизда у ҳам бўлган экан. Недосекининг Қоҳирадаги квартирасида кўпчилик бўлиб ўтирарканмиз, Евгения Федоровна хўрсиниб ва кулимсираб ўша пайтда ўн саккизда бўлганини ва «Стрелка» деб аташганини гапириб берди.

— Бу ҳам ўша пайтларда, ўша кунларда изимга туша бошлаганди,— деб қўйди Евгения Павловна Павел Недосекинга қараркан кўзларини сал қисиб қўйиб.

Уша оқшомда Брянск ўрмонларидаги кўп воқеаларни, барҳаёт бўлган ва хотиралари асло диллардан ўчмайдиган дўстларимизни эсладик.

Ярим кечага яқин эҳромлар сари йўл олдик. Эҳромлар сутдай ойдинда юлдузли осмон қаърига қадалиб турарди. Павел Ефимович рулда, Евгения Федоровна ёнида ўлтирарди. Биз эҳромларни айланиб ўтдик. Сўнгра тўхтаб, машинадан чиқдик. Саҳро сукунат қўйнида, кеча сўлим ва салқин эди.

— Сиз билан бу ерда учрашганимизни қаранг-а, ўртоқ Н.,— дедим мен Недосекинга.— Брянск ўрмонларидан олисда-я.

— Биз ғалабамизга ишонганимиздан зафар қозон-

дик,— деди Недосекин.— Чунки ғалаба йўлида қонимизни ҳам, жонимизни ҳам аямадик.

8 март арафасида, Москвада эканимда, телевидение орқали Брянск партизанларига бағишланган эшиттиришни томоша қилдим. Брянскнинг эркак ва аёл партизанлари жанг билан ўтган кунлар, рус тупроғига бостириб кирган фашист босқинчилари умрининг ҳар бир соатини жаҳаннамга айлантириш йўлида қўлларидан нимаики келса барини қилганларини бўяб-бежамай лўнда қилиб гапириб бердилар. Стол атрофида ўтиришган эркак ва аёл партизанлар ўзлари ҳақида сўзлардилар. Улар орасида фақат битта партизан аёл кўринмасди. Экранда партизанларнинг машҳур радисткаси бўлган Евгения Федоровна Недосекининг сурати кўрсатилди. Евгения Федоровна эса бу пайт Қоҳирада бўлиб, ўқитувчилик қилар эди.

Мен Қоҳирадан маъюсланиб учиб кетдим. Нега деганда, бир ҳафта ичида ўтиши лозим бўлган талай учрашувлар туфайли Недосекинлар оиласи билан тўйиб-тўйиб суҳбат қила олмадим. Улар билан яқин келгусида албатта учрашишимга ишонаман. Уларнинг ҳаёти жуда ҳам ажойиб-да.

Қоҳира — Асвон — Москва.

АРАБЛАРДА ИККИ ҲАФТА МЕҲМОНДА

Яна Қоҳирада

Ҳа, Бирлашган Араб Республикасининг пойтахти бўлган ана шу сершовқин, ёзда иссиқ ва дим, қишда эса ҳавоси Сочи баҳорини эслатадиган шаҳарга яна келдим.

Ҳозир эса ёз, йилнинг энг иссиқ фасли эди. Москвадан учиб кетадиган куним дўстларим менга Қоҳирада температура 44° нулдан баланд деган гапни айтишди. Температуранинг нулдан баландлигига қўшиб-чатмаса ҳам бўлади. Наинки, Қоҳирада температура сира ҳам нулдан пастга тушмайди.

Москвадан кечқурун Хартумга учадиган самолётда йўлга чиқдик. Биз энди, зора кечаси иссиқ қайтиб қолса деб умид қилардик. Москва вақти билан Қоҳира вақти ўртасида тафовут йўқ. Биз Москва вақти билан Қоҳирага бир минут ҳам фарқ қилмай учиб келдик ва самолётдан тушдик. Шунда юзимизга ҳаммом тафти урилгандай бўлди. Ҳамма ёқдан бензин ва иссиқ асфальт ҳиди келарди. Дўстларимиз бизни кутиб олишди. Улар устларига этаги тушириб юриладиган юпқа кўйлак кийиб олишганди. Улардан бири бизга шундай деди:

— Омадларингиз бор экан. Кеч кириши билан иссиқ ўттиз градусга тушиб қолди. Ҳаво салқинлигини кўряписизларми?

Чиндан ҳам аэропорт биносига яқинлашганимизда саҳро томонидан тунда қорайиб кўринган пальмаларни ўраган тахта девор томондан салқин шабада эсиб қолди.

Орадан кўп ўтмай биз қалбимдан чуқур жой олган, ҳозир эса тун оғушидаги сергак Қоҳира кўчаларида кетардик.

Очиқ сабзавот ва мева расталарининг неон чироқлари ёнар, улар олдида газета ушлаган дўкондорлар ўтиришарди. Муюлиш ва чорраҳалардаги ўт-ўланлар устида одамлар

ухлаб ётишарди. Содали ва мевали сув сотиладиган дўконлар ёнида кўзлари уйқули полициячилар туришар ва шишадан кока-кола шимиришарди.

Ўтган йили ёзда, Исроил агрессиясидан роса бир ой кейин Сарвар Азимов икковимиз ҳам меҳмонхонага шу алфозда келгандик. У пайтда шаҳар бутунлай бошқача эди. Ушанда биз тушган «Семирамис» меҳмонхонаси ҳувиллаб ётганидан очиқ деразалардан Нилда сузиб кетаётган кичик кемаларнинг гижир-гижирлари эшитилиб турарди. Одатда бошқа вақтларда бу гижир-гижирлар эшитилмайди, нега деганда, ҳамма ёқни автомобилларнинг шовқин-сурони босиб кетади.

1967 йил ёзида Қоҳира нотинч эди. Мисрлик эски дўстларимнинг чеҳралари қайғули ва аламли кўринар, уларнинг қалб яралари тирналганди. Шунда ҳам биз уларни руҳлантиришга, галабага ва ҳақиқат тантана қилишига ишончларини оширишга интилардик. Биз араб халқлари ўз миллий мустақилликлари ва озодликлари йўлида кураш олиб бораётганлари Ғарб империалистларини қанчалик даргазаб қилаётганини ҳам билиб турардик. Африка дарбозасининг калити бўлган Қоҳира эса ўз қатъияти билан фақат араб халқларига эмас, балки бутун қитъага ибрат бўлаётганди. Африканинг сиёсий харитаси ўтган ўн йилдан кўпроқ вақт ичида таниб бўлмас даражада ўзгариб кетди. Бунда ўн йил ичида империалистик агрессияга икки марта дучор бўлган Бирлашган Араб Республикаси катта роль ўйнади.

Эсимда, 1957 йил декабрида Африка халқлари миллий озодлик кучларини бирлаштиришда улкан роль ўйнаган Осиё ва Африка мамлакатларининг биринчи Бирдамлик конференциясида Шароф Рашидов бошчилигидаги совет делегацияси Совет Иттифоқи Осиё ва Африка халқларининг курашини тўла қўллаб-қувватлаяганини билдирди. Ушандан бери ўн йилдан мўлроқ вақт ўтди, бизнинг алоқаларимиз, қардошларча дўстлигимиз талай қийинчиликларга, душман матбуотининг тухмаг ва ёлғон-яшиқлар тарқатишига қарамай, синовдан муваффақиятли ўтди. Араб халқлари, шунингдек, Африка халқлари ҳам ўзларининг чинакам дўстлари кимлар эканлигини билиб олдилар. Синфий кураш сўниши ҳақидаги таслим берувчи назариялар барбод бўлди. Кейинги вақтлардаги воқеалар, айниқса Чехословакия воқеалари, империализм революция ва миллий озодлик кураши томонидан улоқтириб ташланган по-

зицияларига жон-жаҳди билан ёпишибгина қолмай, ана шу курашда қўлидан кетган позицияларини қайтадан эгаллаб олишга интилаётганини ҳам кўрсатади. Бундай ҳолни фақат Европадагина эмас, балки Африка ва Осиё кентликларида ҳам кўрамыз. Афсуски, Хитой бузгинчиларининг империализмга қарши курашда жаҳондаги барча халқлар бирга бўлмасликлари ҳақидаги демагогик ва яккалаб қўювчи гапларига учган африкалик баъзи арбоблар хилма-хил иғво усталарининг бузгинчилик ва шовинистик фаолиятларини бир оз вақтгача қўллаб-қувватлаб келдилар. Хайриятки, адашганларнинг баъзилари дарҳол тўғри йўлга тушиб олдилар, баъзилари кейинги пайтларда рўй берган воқеалар таъсирида тўғри хулосаларга келмоқдалар. Осиё ва Африканинг кўпгина мамлакатларининг тараққийпарвар арбоблари тарихий воқеалар тазйиқи оқибатида революция ва миллий озодлик курашининг мантиқига бўйсунган ҳолда дунёнинг ҳар бир жойида рўй берган ҳодиса ўзларига бегона эмаслигини чуқурроқ тушуниб бормоқдалар. Революцион иш учун коллектив жавобгарлик ҳисси табиий ва зарурий бир ҳолга айланмоқда.

Шу йилнинг августида Қоҳирадалигимда унинг иссиқ, жуда иссиқ кечган кун ва тунларида ана шулар ҳаёлимдан ўтганди.

Ёзувчилик ташвишлари

Юсуф ас-Сибой билан яқинда Москвада кўришгандик. У Болгарияда ўтган ёшлар фестивалидан қайтиб келаётганди. Уни мен ўтган йили июнда Қоҳирага келганимдан бери кўрмагандим. Ушанда у хафа кўринган, бу тушунарли эди, албатта. Исроилнинг хиёнаткорона ҳужуми, араб ерлари қароқчиларча босиб олиниши унинг қалбини ларзага солганди.

1967 йилдаги учрашувимиз қисқа бўлди. Биз дўстимиздан ҳеч нимани сўраб-суриштирмадик. Шундай ҳам ҳамма нарсa очиқ-ойдин эди. Сарвар Азимов билан Африка ва Осиё мамлакатлари Ёзувчилари Ассоциациясининг бюро мажлисида иштирок этдик. Уша кунлари Қоҳирада Осиё ва Африка халқлари Бирдамлиги комитетининг араб халқларининг Исроил агрессорларига қарши олиб бораётган адолатли курашини қўллаб-қувватлашга бағишланган Фавқулодда конференцияси эндиgina тугаганди. Бу конферен-

ция агрессорларни ва уларга ҳомийлик қилаётган Америка империалистларини қоралади.

Ёзувчилар ҳам қараб туришмади. «Осиё ва Африка адабиёти» журнаlinesи вужудга келтириш масаласи худди ўша кунлари ҳал қилинди. Биз Ҳиндистон, Ангола, Жанубий Африка, Япония ва бошқа мамлакатларнинг ёзувчилари билан биргаликда журнални вужудга келтириш планини — ташкилий структура ва молиявий база масалаларини муҳокама қилдик.

Сибойй бизга журналнинг макетини ва муқованинг эскизларини кўрсатди, журналга муаллиф сифатида жалб қилиниши кўзда тутилаётган ёзувчиларнинг номларини ҳам тилга олди. Бу ўтган йили бўлганди. Ҳозир эса қўлимизда журналнинг биринчи янги сони турарди. Унда ҳинд ёзувчиси Мулк Радж Ананд, Мозамбик шоири Марселину душ Сантуш ва бошқаларнинг асарлари босилганди.

Сибойй энди, 1968 йил 20 сентябрида Тошкентда очиладиган адабий симпозиумга журналнинг иккинчи сонини олиб бораман, деб ваъда берарди.

Дўстимизнинг димоғи чоғ эди. У Софиядаги ёшлар фестивалига боришдан аввал Вьетнам Демократик Республикасида бўлган экан.

— Вьетнам халқининг кураши ва мендек Миср ёзувчиси илиқ қарши олганликлари қалбимда ўчмас из қолдирди,— деди у бизга.— Мен бу ҳақда қалам тебратдим. Вьетнамликлар бизнинг Исроил агрессорларига қарши курашимизга хайрихоҳлар ва қўллаб-қувватламоқдалар, бизни яхши тушунадилар. Еттинчи сентябрда Қоҳирада Осиё ва Африка халқлари Бирдамлиги комитетининг Вьетнам халқининг курашини қўллаб-қувватлашга бағишланган Фавқулодда конференцияси бўлади. Ҳозирда Қоҳирада бу конференцияга тайёргарлик кўришда вьетнамлик дўстларимиз бизга кўмаклашмоқдалар. Улар Хартумдан яқиндагина қайтиб келишди. У ерда дўстларимизни яхши кутиб олишибди. Орадан бир оз ўтгач, Суданда Жанубий Африка ва «Португалия мустамлакалари» аталмиш мамлакатлар халқларининг курашларини қўллаб-қувватлашга бағишланган конференция ўтказишни мўлжаллаб қўйганмиз. Биз ягона фронт сифатида иш тутяпмиз. Бизнинг интилишларимиз бир бутун, ялпи курашни ташкил қилиши лозимлигини тушунаётганлар сафи тобора кўпаймоқда... Бу осонликча бўлаётгани йўқ, албатта. Ҳатто айрим шахсларга тушунтиришда ҳам қийинчиликларга учраяпмиз.— Сибойй

кулимсираб қўйди.— Ханойга учиш учун аввал Байрутга йўл олдим... Хотинимни тинчитиб қўяй дедим... Хотинлар доимо ваҳима қилишади... Қизим эса ҳомиладор эди... Уларни безовта қилгим келмай учиб кетавердим... Фақат қайтиб келганимдан кейингина бор гапни хотинимга айтдим. Аммо аёллар ҳам устароқ бўларкан. Хотиним менга ҳаммасига ақлим етувди-ю, аммо безовта қилмасликни маъқул кўрдим, дейди-я...

Африка ва Осиё мамлакатлари Ёзувчилари Ассоциациясининг Бирлашган Араб Республикаси, Ҳиндистон, Жанубий Африка, Ангола қаламкашлари қатнашган бюро мажлисида биз Совет Ёзувчилари Союзи Тошкент шаҳрида Тошкент конференциясининг ўн йиллигига бағишлаб адабий симпозиум ўтказиш юзасидан тузган режа ҳақида батафсил гапириб бердик.

Мажлисида Ҳиндистон вакили, қадрдон дўстимиз Калимулла шундай деди:

— Биз совет қаламкашлари бунчалик улкан ишлар қилганликларини эшитаётганимиздан мамнунмиз. Тошкентдаги учрашув Осиё ва Африканинг барча адиблари учун катта воқеа бўлажак.

Юсуф ас-Сибойй бизнинг Ассоциация бюросидаги ахборотимизга яқун ясади:

— Тошкентдаги учрашувни биз совет ёзувчиларининг қитъаларимиз қаламкашларининг бутун ҳаракати ва бирдамлигига қўшган улкан ҳиссаси, деб биламиз. Биз Тошкентдаги адабий симпозиумдан кейин ўша ернинг ўзида Ассоциациямиз ижроия комитетининг мажлисини ўтказажамиз, IV конференцияни чақириш масаласини ҳал қилажамиз, шунингдек, ўзбек халқининг байрами — буюк шоир Алишер Навоийнинг 525 йиллик шодиёнасида қатнашажамиздан ҳам хурсандмиз. Биз ана шу учрашувни сабрсизлик билан кутмоқдамиз.

Бисбонда жанг бўлган ерларда

Қоҳирага ўн мартадан ортиқ келган бўлишимга қарамай Ўрта Ер денгизининг бўйини негадир ҳеч мириқиб томоша қила олмагандим. Бир куни Луксорга, Фиравнлар водийсига бордим. Порт-Саидда икки марта бўлдим. Мен унинг биринчи агрессиядан кейин вайрона бўлиб, тутун ва кулга ботиб ётганини, Порт-Санд ҳимоячиларининг

қабрларидаги ўқ тешган каскаларни ҳам кўрганман. Сувайш каналда ва Жеймс Олриджнинг бир вақтлар «Огонёк» журналида босилган, киши қалбини ларзага солувчи «Сўнгги дўйм» ҳикоясида зўр тасвир қилинган Қизил денгиз соҳилида ҳам бўлганман. Миср дурдонаси бўлган Искандарияда эса бор-йўғи бир неча соат бўлдим холос.

Биз ёзувчиликка алоқадор ишларимизнинг барчасини Қоҳирада битирдик. Байрутга учиб кетишимизга уч кун қолганда Юсуф ас-Сибойй бир гап айтиб қолди:

— Сиздан «ўчим»ни олмоқчиман. Москвага ҳар сафар борганимда сиз менинг дам олиб, мамлакатингизни томоша қилишга имкон яратиб беришга ҳаракат қиласиз. Ўзингизнинг ҳам, менинг ҳам вақтим билан ҳисоблашмайсиз. Ленинградга сафаримиз эсингиздами? Петергоф саройлари, Ленинград балети-чи? Вақтингиз зиқлигини сезгандим, барибир ўшанда ҳам мен билан кетавергансиз...

— Дўстлар билан ҳар қаерга кетишга ҳам тайёرمىз.

— Мен ҳам сизга шуни таклиф қилмоқчиман. Қолган уч кунни Искандарияда дам олишга бағишланг. У ерда денгиз, яхши пляж бор... Бу йил денгизда чўмилдингизми?

— Ҳозирча йўқ.

— Йўқ дея кўрманг.

— Биз йўқ демаймиз... Бироқ битта илтимосимиз бор — Ал-Алъамайинни кўрсак дегандик.

— Марҳамат. Сизлар билан Камол бирга боради, у собиқ ҳарбий, менинг муовиним. Айланиб келинглар... Йил ўтган сайин биз ўзимизни тобора каттароқ, ягона оила эканлигимизни сезяпмиз.

Жўнаш олдида Камол биздан сўраб қолди:

— Қайси йўлдан боришни хоҳлайсизлар: саҳроданми, Яшил йўлданми?

— Боришда — саҳродан, қайтишда — Яшил йўлдан.

— Қоис китир¹.

Шундай қилиб биз иссиқ, жуда иссиқ тонглардан бирида Муҳаммад Камол Баҳоваддин, соддагина айтганда, Камол ва Бирдамлик комитетидаги вакилимиз Баҳодир Абдураззоқов билан Искандарияга йўл олдик. Барча ишга киришган, тонг пайти. Қоҳирада машиналар гув-гув учади, Нил устига қурилган кўприкларда ҳам ҳаракат зўр. Савдосотиқ қизиётган кўчаларда шовқин-сурон... Шаҳар марказидан наридаги илгари ҳувиллаб ётган жойда қурилиш

¹ Арабча «Жуда соз» деган маънони билдиради.

ишлари авжида, янги уйларнинг кварталлари нимаси биландир Москва Черёмушкисига ўхшаб кетади. Ниҳоят, уйлар бирдан орқада қолиб, офтобда қизиб ётган йўлдан кета бошладик, икки томонимизда эса Фарбий саҳро ястаниб ётарди. Бу ерлар чиндан ҳам ҳувиллаб ётар, фақатгина ўнгу сўлдаги оҳиста айланиб турган, радар установакалари бўлган қоровул тепалар томон кетган ингичка йўллар кўриниб қоларди. Онда-сонда солдатлар тушган юк машиналари ёнингиздан гув этиб, иссиқ шабада пуркаб ўтади. Кейин яна машина гилдираklarининг асфальтга тегишидан чиқаётган овоздан бўлак нарсани эшитмайсиэ.

Йўлнинг чамаси ярмига борганда жиндай тўхтадик. Шундайгина йўл ёқасига тушган ресторанчада бир қултумдан қайноқ қаҳва ичиб олиб, яна йўлга равона бўлдик...

Бу Искандарияга олиб борадиган йўлнинг қоқ ярмига етганимизда бўлганди. Йўлда яна онда-сонда туя ва оқ эшак подалари кўзга ташланарди. Жазирама ва кимсасизликка ўрганган бу жониворлар саҳрода қимир этмай турарди.

Искандарияга яқинлашганимиз сари унинг ўзига хос ҳаёт белгилари кўзга ташланаверди. Йўл бўйига ўрнатилган каттакон тахта лип этиб ўтди. Унга ўша ерда Совет Иттифоқи томонидан туҳфа қилинган давлат хўжалиги қурилиши кетаётганлиги ёзиб қўйилганди. Фаллоҳлар канал бўйларини қунт билан текислашарди. Бу яқинда оби ҳаёт келади деган сўз. Коржомга кийган солдатлар дарахтлар ва анжир кўчатларини ўтқазишарди.

Кўм-кўк воҳалар кўзга ташланади, намлик иси димоққа урилади. Демак, денгиз ҳам, Искандария ҳам яқинда. Оқ нарса ҳам кўриниб қолди — бу ернинг шўри. Мана, ниҳоят, мўъжазгина кўлга ҳам етиб келдик, суви қўнғир. Қамишлар орасида энсиз қайиқлар, балиқ тутадиган тўрлар кўзга чалинади. Бу Искандарияга туташ кўрфазлар. Йўл ёқалаб ўтган сим тўсиқлар оралигидаги зенит тўплари ва пулемётларнинг огзи осмонга қаратиб қўйилган. Солдатлар фируза осмонга синчиклаб тикилишади.

Машинамиз яна бир неча муюлишдан ўтгандан кейин Искандарияга кирдик. Шаҳар маҳаллалари сершовқин, сабзавот расталари бир-бирдан аломат. Денгиз томонга оғиброқ турган оғир замбараклар ёнидаги тепачалар устида соқчилар кўзга ташланади. Турли жойларда икки томонга суриб қўйилган темир ғовлар кўринади. Қаёққа қараманг, болалар... Улар машинанинг олдидан чопиб ўти-

шаверади, тар-тарли варрак учиршади, бақириб-чақириб мешкобда сув сотишади. Юзлари офтобда қорайиб, шамолда қотган шоввоз денгизчилар ҳам жуда сероб. Искандариянинг денгизга туташ қисмида пляжлар беҳисоб, чўмилаётган одамлар бамисоли чумоли...

Биз уларни айланиб ўтиб, Мисрнинг сўнгги қироли Форукнинг баланд қизил девор билан ихоталанган собиқ саройига кирдик. Саргузаштлари ҳақида ҳанузгача халқ орасида афсоналар юрган бу маишатпараст, мустабид, маккор, ишратпараст ва шарманда резиденциясини қаерга қуришни билган. Бир вақтлар, бундан ўн йилдан мўлроқ вақт муқаддам бу ерлар жуда сокин жой эди. Ниҳоятда сўлим ва дилбар дарахтлару гулларга бурканган бу оромгоҳ Форук саройини кўришга алоҳида рухсатнома олганлар учунгина очиқ эди. Ушанда биз бу ерда бир неча соат бўлиб, саройдаги беҳисоб иморатларни томоша қилган, денгиз сувининг соҳилдаги тошларга сапчишини кўриб завқлангандик. Бундан уч йил бурун эса денгиз бўйига «Фаластин» деб номланган зўр меҳмонхона қурилганди. Биз ҳам шу меҳмонхонага қўндик...

...Эртасига эрталаб Ал-Алъамайнга йўл олдик.

Биз у ҳақда нималарни билардик?

1942 йилда иттифоқчи қўшинлар АҚШ ва Англия ҳукмрон дорларининг қарорига кўра Совет Иттифоқига дурустроқ ёрдам кўрсатишни истамай Европада иккинчи фронт очишни орқага сурдилар, Америка-Англия қўшинларининг кучларини Урта Ер денгизига тўпладилар. Худди ўша кунлари фашист қўшинларининг галалари Сталинградга қараб интилмоқда эди. Америка-Англия қўмондонлиги ҳарбий ҳаракатни марказлаштириш ўрнига фашистлар Германиясини тезроқ тор-мор келтиришни очиқдан-очиқ истамаган ҳолда улкан кучларини Шимолий Африкага ташлади. Унинг составида 1100 танкдан 1200 тагача самолётли бўлган 3-инглиз армияси бор эди. Бу армия Урта Ер денгизи ёқалаб Роммель қўмондонлигидаги ўн иккита итальян-немис дивизиясига қарши ҳужум бошлади. Бу дивизиялардан фақат тўрттаси немислардан иборат эди.

8-армия қўшини, ҳарбий техникаси ва таъминотга алоқадор қулай стратегик йўллар соҳасида устун бўлганидан 1942 йил октябри охири ва ноябри бошларида Ал-Алъамайнда бўлган жангларда итальян-немис қўшинларини мағлуб қилди. Черчилль бу ғалабани «омадимизнинг келиши» деб дабдаба қилди. Бироқ «Улкан стратегия» деган китоб

муаллифлари бўлган инглиз ҳарбий тарихчилари Ж. Батлер ва Ж. Гуайернинг гувоҳлик беришларича иш жудаям бунчалик бўлмаган. Инглиз тарихчилари бундай деб ёзгандилар: «Гитлернинг фикрича Урта Ер денгизидаги уруш театри иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлиб, немис қўшинлари аввало Россия ва Ғарб учун зарур эди. Гитлер иттифоқчилар Ғарб ёки Узоқ Шимолдан ҳужум қилиб қолишса ажаб эмас, деб ҳамон қаттиқ хавотирланиб турганидан, «Люфтваффе» кучларининг талай қисмини Урта Ер денгизи районида узоқроқ ушлаб туришга огриниброқ рози бўлганди. 1942 йили Мисрни босиб олиш ҳал қилувчи аҳамият касб этиши мумкин эмасди. Бу Черчиллнинг 1941 йил июни охирида Вашингтондаги кенгашига жўнаши олдидан тузган планига ҳам мос келади. Бу планда шундай дейилади: «Ҳозирги замонда уруш олиб боришдаги асосий нарсас — Гитлернинг Россиядаги мағлубиятлари ва талафотларидир... Энди... у қишдан чиқиб олиши керак, бунда у қўшинларидан бутунлай айрилади, ёқилғи ва аслаҳа-анжомлар ҳам кўп сарф бўлади... Биз ўзимиз ваъда қилган таъминот буюмларини вақтида етказиб бериб туришимизни ҳисобга олмаганда Буюк Британия ҳам, Қўшма Штатлар ҳам бу воқеаларга мутлақо аралашмаслиги керак. Биз фақат шундагина Сталинга бўлган таъсиримизни сақлаб тура оламиз ва шу йўл билангина русларнинг ҳаракатларини урушнинг умумий оқимида солиб юбора оламиз».

Бу ерда инглиз тарихчиларининг сўзлари билан Черчилль плани орасида тафовут йўқлиги очиқ-ойдин кўриниб турибди. Булар билан ҳарбий тарих фактлари орасида ҳам фарқ кўринмайди. Ал-Албамайндаги жангда итальян-немислардан ўн иккита дивизия қатнашди, жанг охирлаб қолганда тўрт итальян дивизияси чучук сувсиз қолганлиги туфайли таслим бўлди. Мавжуд сув запасини немис дивизиялари бутунлай олиб қўйишганди, айёр Роммель эса жангда мағлуб бўлишига кўзи етиб, қўшин ва техникани сақлаш мақсадида уларни шоша-пиша жангдан хориж қилиб қўйганди.

Шу ерда бир нарсани эслатиб кетсак жоиз бўлар, деб ўйлайман. Совет қўшинлари Сталинград остоналарида қарши ҳужумга ўтганларида 1942 йил 19 ноябридан, 1943 йил 2 февралигача бўлган даврда фашистлар Германияси ва унга тобе мамлакатларнинг ўттиз икки дивизияси ва учта бригадаси тор-мор келтирилди, ўн олти дивизияга жиддий шикаст етказилди.

Искандариядан Ўрта Ер денгизи ёқалаб кун ботиш томонга қараб кетган йўлнинг 103 километрида «Ал-Альамай» деган ёзувли йўл кўрсаткичга кўзимиз тушди. Машинамиз чапга қайрилди. Ярим чақиримча юрилгандан кейин мўъжазгина темир йўл станцияси кўринди, ёнида бетон трубалар секциялари тахлаб қўйилган бўлиб, қумликда талай тахта яшиклар ётарди. Станцияда туя ва эшаклар ҳам кўзга чалинади. Ундан нарида саҳро ястаниб ётар, инглизларнинг мармар тахтали қабристонидан ному нишон кўринмасди. Туялар олдида, офтобда тилла тишларини ярақлатиб турган кекса араб машинамизни қизиқсиниб томоша қиларди.

Камол ҳам бизга ўхшаб бу ерларга биринчи марта келганидан арабдан:

— Инглизлар мозори қаерда?— деб сўради.

— Мана шу йўлдан кетаверасиз,— деди жавоб қилиб араб.

— Шукран¹,— деб қўйди Камол.

— Балки қаҳва ичарсизлар?— кекса араб илтифот қилди.

Камол яна бир карра раҳмат айтди. Биз катта йўлга қайтдик. Яна уч километр юрганимиздан кейин қабристон кўринди. Унда худди сафда тургандагидек оқ плиталар беҳисоб эди. Йил бўйи кўм-кўк турадиган ва сийрак ўсган ўткир учли буталар олисдан снаряд портлашини эслатади. Дарахтлар бир нечагина холос. Қаёққа қараманг— саҳронинг сарғиш сароби жимирлайди.

Плиталардан платага ўтамиз. Инглизча номлар қаторида ҳиндча номларни ҳам ўқиймиз. Инглизларнинг адреслари қаторида Янги зеландияликларнинг адреслари. Бу 8-армиянинг составида Ҳиндистон ва Янги Зеландия бўлинмалари ҳам бўлганлигини кўрсатади.

Жазирама. Оқ плиталар. Ўткир учли кўм-кўк буталар. Ҳамма ёқ жим-жит. Офтоб найзага келган...

Қабристоннинг рўпарасига инглизларнинг мажақланган ва занг босган танкларни, бронетранспортерлари, узун стволли тўплари қатор қўйилган бўлиб, барчасининг тумшуклари жазирама кўкка қадалганди.

Қабристоннинг рўпараси музей. Унга кирсангиз инглизлар ва немис қуроолларини кўрасиз. Харитагар, Монтомери, Александр, Роммель, Гитлернинг сурат ва портрет-

¹ Раҳмат, дегани.

лари, Ал-Алъмайндаги жангги тасвир этувчи макет ҳам шу ерда.

Музейга кираверишдаги салқин жойда ўсмир араблар карта ўйнаб ўтиришарди.

Биз музейнинг мўъжазгина залларини айланиб, совет туристлари ёзиб қолдирган хотира дафтарини кўздан кечираётганимизда музей олдида баҳс авжига чиқди. У ерда елкасида катта қопчиқ, серсоқол бир киши пайдо бўлиб қолганди. У, қопчигим билан ичкарига киритасизлар, деб тиқилинч қиларди. Музей ходимлари эса бунга кўнмасди:

— Мумкин эмас.

— Қопчигимни ташлаб кетолмайман-да.

— Нега энди?

Серсоқол кишининг хуноби ошарди.

— Мен Германия Федератив Республикасидан келганман. Пиёда ва йўловчи машиналарда саёҳат қилиб юрибман. Ҳамма бор бисотим ана шу қопчиқда.

— Сизнинг ашқол-дашқолларингиз кимга ҳам керак ўзи?

— Аввало ўзимга керак. Ичкарига киритиб юборинглар.

Музей назоратчиси келиб серсоқолга шубҳа билан тикилди.

— Сизга нима керак?

— Музейни кўрмоқчиман.

— Бемалол. Кириш бепул.

— Қопчигим билан киритишмаяпти.

Назоратчи ўсмирларидан бирига нимадир деди. У қўлидаги картасини оғриниброқ ерга қўйиб, ўрнидан қўзгалди.

— Кираверинг,— деди назоратчи.— Бу киши сизга ҳам-роҳлик қилади.

Серсоқол киши ўсмир билан музей залига кириб кетди.

— Гоҳо туристлар экспонатларни ўғирлашади. Немисларнинг қандайдир занглаган каскаси уларга нима қаромат кўрсатар экан, шунисига ҳеч тушуна олмайман. Ўзларинг қаердансизлар?— деди назоратчи бизга ўгирилиб.

— Москвадан.

Назоратчининг юзига табассум югурди.

— Қаҳвага тобингиз қалай?

Саҳродаги инглизларга атаб қурилган қабристон-ёдгорликдан сал нарида иккита баланд иморат кўринар, уларнинг оралиқларидаги масофа ҳам анча келарди. Улардан бирини итальянлар, иккинчисини немислар қурганди.

Итальянлар иморати йўлга яқин, ичидаги оппоқ деворларда мингларча фамилиялар кўзга ташланарди. Баланд мрамор столга крест ўрнатилган, унинг икки томонида снарядларнинг устига миртагул бутоқлари ташлаб қўйилган занглаган гильзалари...

Денгизга жуда яқин турган ва баланд соҳилга қурилган бўз ранг, кўримсиз иморат тевтонларнинг қадимий қасрига ўхшайди.

Бу ер жуда ҳувилаган ва чекка бир жой эди. Фақат зумрад денгизгина кўзингизни ўйнатарди. Эшик олдидаги оқ кийинган араб эшикни унсиз очиб, бизни ичкарига киритди. Деворларга маҳкамлаб қўйилган металл тахтачаларга фамилиялар ўйиб ёзилган. Юқоридаги меҳмонлар учун каравотлар қўйилган хонада таассуротлар дафтари ҳам бор. Уни варақлаганимизда узун қилиб ёзиб тушилган немисча фамилияларни кўрдик, улардан иккитаси биз Ал-Алъамайнга келган кунимиз қайд қилинган экан. Деворда эса Роммелнинг чарм пальтода тушган ва сарғайиб кетган сурати...

Биз саҳро офтобига чиқдик. Навқирон араб индамай осма кулфни бекитди. Ботаётган кун шуъласи кўзни оларди. Фируза ранг денгиз жилва қилса ҳам кўнглимиз ғаш эди. Олис саҳронинг бир чеккасидаги ана шу қасрсимон ва ибодатхонасимон иморатлар гарчи шу ерда ҳалок бўлган солдат ва офицерлар хотирасига қурилган бўлса ҳам ҳаммаси унут бўлгандай туюларди. Фақат деворлару, инглизлар қабристонидаги плиталаргина она-Ватанидан олисдаги сувсиз саҳрода жон фидо қилганларнинг номларини сақлаб қолганди... Уларнинг исм ва фамилияларини ўқигани бу ерга фақат айрим сайёҳларгина келадилар. Инглизларнинг қабристонидаги плиталарга ўйилган ёзувлар эса бир-биридан ҳазин. «Сен мен учун бутун олам эдинг, энди йўқсан — олам ҳам энди менга қоронғу», — деб ёзилганди плиталардан бирига.

Тевтонларнинг ибодатхонасимон-қасрсимон иморати Ал-Алъамайнда биз кўрган сўнгги жойлардан бўлгани учунми ҳар ҳолда кейинги пайтларда рўй берган воқеалар ҳадеб хотирамизга келаверди. Инсон хотирасининг битта хусусияти борлиги барчага маълум: у кўп воқеаларни ўз қаърида узоқ вақт сақлайди, бироқ бисотидаги нарсаларни дарҳол юзага чиқаравермайди. Хотира бисотидагини чиқаргандан кейин киши айрим фактларни таҳлил қилади, уларни кейинги воқеаларга солиштиради.

1965 йил декабрида бир группа совет ёзувчилари Германия Федератив Республикасига қилган сафаримизнинг охиригида Мюнхенга бориб қолдик. Очигини айтсам, вақт алламаҳал бўлганда Мюнхен вокзалига тушганимизда жуда ҳаяжонланардим. Нега деганда жуда кўп мудҳиш воқеалар ана шу шаҳарда рўй берган эди-да. Масалан, фашизмнинг туғилиши, Мюнхен фитнаси...

Эрталабки енгил аёз юзларни чимчилар, томлардаги қиров офтобда бинафша рангда ялтирарди. Мюнхендагилар бизга картиналар галереясига боришни таклиф қилишди, унда Рубенснинг ҳам талай картиналари бор экан. Чинакам санъат одамни доимо мафтун қилади, Рубенснинг ҳаёт-бахш ва ширали полотнолари сеҳри ҳақида эса ҳар қанча гапирса арзийди. Музей ўша кун томошабинлар учун негадир ёпиқ бўлганидан улкан залларда фақат ўзимиз айланиб юрардик. Кейин эса ташқарига чиқдик. Қор ара-лаш ёмғир ёғарди. Марказий кўчалардан биридан ўтиб бораётганимизда бизга ҳамроҳ бўлган жаноб: «Мана шу балкондан Гитлер нутқ сўзлаган»,— деб қолди. Орадан пича ўтгач эса: «Анави, Гитлер тез-тез кириб турган пиво-хона»,— деб қистириб қўйди.

Пивохона ўша пайтда ёпиқ эди.

Эртасига биз собиқ Дахау концлагерида бўлдик. Музейни томоша қилдик. Даҳшатли расмлар, ваҳимали экспонатлар. Силлиққина қилиб, яхшилаб ремонт қилинган бараклар... Дахау маҳбуслари куйдирилган даҳшатли ажал печи. Бу ерда ҳеч ким Гитлернинг номини тилга олмаса ҳам, унинг шарпаси лагерь узра турарди. Ўша лаҳзада лагерда сиртдан қараганда гитлерчиларга ўхшаш солдат ва офицерлар юришарди. Буфетда эса пиво билан сосиски сотиларди. Бизга тамадди қилиб олишни таклиф қилишди. Биз эса рад этдик, негаки Мюнхендаги бу даҳшатли макондан тезроқ кетишни истардик...

Ўша кунги ярим расмий зиёфатда китоб нашри ишларига алоқаси бўлган бир киши менга шундай деди:

— Афсуски, Совет Иттифоқи кишилари Мюнхенда кам бўлишади.

— Нима учун?

— Дўстларингиз тез-тез келиб туришади.

— Қанақа дўстлар?

— Чехословакияликлар-да... Чегара яқин... Виза олиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Байрамларда баъзи журналистлар

ва ёзувчилар бу ерга машиналарида келишади.— Суҳбатдошим кулимсираб менга синовчан нигоҳ ташлади.— Уларнинг бу ерда талай дўстлари ва маслакдошлари бор, келишса, улар билан вақтларини жуда шод ўтказишади.

Ушанда ичимда: «Иғвогар экансан»,— деб қўйгандим.

— Очиғини айтганда, уларнинг ҳалиги одамлар билан юришларининг ўзи ғалати,— деди суҳбатдошим гапида давом этиб.— Уларнинг бу ерда гапирадиган гаплари ҳам ғалати. Бу ерда уларни нималарга илҳомлантиришгаётганини яқинда ўзингиз ҳам билиб қоларсиз.

Бизнинг халқимизнинг Чехословакияда доимо дўстлари бўлган, ҳозир ҳам бор ва бундан кейин ҳам бўлажак. Улардан бири ҳозир ҳам эсимда. Львовдаги Чехословакия тинчлик тарафдорлари комитети делегацияси шарафига ўтказилган тантанали кечадан кейин у билан баҳор нафаси кезган кўчаларда айланиб юрганимиз эсимда. Ушанда аста қадам ташлашиб, оламда рўй бераётган воқеалардан гаплашгандик, эски дўстларимизни хотирлагандик. Дўстим ўшанда бирдан тўхтаб, менга шундай деганди:

— Кечада дўстларим айтган баъзи сўзларни эшитдим, кўнглим жуда гаш бўлиб қолди. Сизлар кўп нарсаларни билмайсизлар... Бизда «интеллектуаллар» деб аталган кимсалар кўпроқ эркинлик оляпти. Уларнинг Совет Иттифоқини, дўстлигимизни кўрарга кўзлари йўқ. «Демократлаштириш» ва «либераллаштириш» деган сўзларни ўзларига ниқоб қилиб олиб, амалда Германия Федератив Республикаси ва бошқа бемаза жойлардан маънавий озикланмоқдалар. Ҳозир биз жуда таҳликадамиз...

— Нима учун?

— Яқинда бирор кор-қол бўлишини сезиб турибмиз. Нимаики воқеа рўй бермасин, шунн билиб қўйинглар: мингмингларча чехлар ва словаклар сизларни севади ва Совет Иттифоқининг ўз мамлакатларига қилган яхшиликларини ҳеч қачон унутишмайди. Мен Прагада турмайман, шунинг учун ҳам буларнинг барини чуқурроқ сезяпман...

...Биз чурқ этмай машиналаримизга ўтириб, Искандарияга равона бўлдик. Йўл бўйидаги немис қўшинларининг мина даласи ўтганлигини кўрсатувчи плита қад кериб турган жойда бетон трубалар қалашиб ётарди. Араблар скреперлар билан саҳро бағрини тилишарди.

Камол, Баҳодир Абдураззоқов ва мен денгиз соҳилидаги «Фаластин» меҳмонхонасининг очиқ ресторанида ўтирдик. Столлар узра ранг-баранг чироқлар порларди. Эстрадада эса эпчил «битльзлар» ҳалойиқни дам оҳиста инграйдиган, дам бор авж билан эшитиладиган «янгича» куйлар билан жазавага солардилар. Камол торгина рақс майдончасида уймалашаётган йигит ва қизларга қараб қўйиб, шундай деди:

— Баҳодир, менимча, бу рақслар биз Мозамбикда томоша қилган рақслардан анча-мунча фарқ қилса керак.

— О, албатта, Камол,— жавоб қилди Баҳодир.

Камол Баҳоваддин билан Баҳодир Абдураззоқов шу йил июль ойида Мозамбик ватанпарварларининг португалиялик мустамлакачиларга қарши қуролли курашига бошчилик қилаётган Мозамбик Озодлик фронти (ФРЕЛИМО) нинг таклифига мувофиқ Осиё ва Африка халқлари Бирдамлик комитетининг вакиллари сифатида Мозамбикнинг мустамлакачилардан озод қилинган зонасида бўлганлари ва ФРЕЛИМОнинг Иккинчи миллий конференциясида меҳмон сифатида қатнашганликларидан хабардор эдим. Съезд Мозамбикнинг чангалзорида ўтганди.

— Баҳодир, шуларнинг бари ҳақида журналимизга мақола ёзиб берсангиз,— деб илтимос қилдим Абдураззоқовдан.— Мен «Огонёк» ўқувчилари Мозамбикдаги воқеалардан хабардор бўлишларини жуда истардим. Бизнинг журналистларимиз Анголанинг озод қилинган районларида бўлишган, Мозамбикка эса ҳали ҳеч ким борганича йўқ...

— Мен журналист эмасман-да... Бундан ташқари, мен ёлғиз эмасдим. Мана шу кичкина сафаримизда Камол иккимиз доим бирга бўлдик. Мен уни илгари ҳам ҳурмат қилардим, аммо ана шу сафарда уни яна ҳам яхшироқ билиб олдим. У ажойиб ўртоқ,— деди Баҳодир.

— Бу ёгини нима қиламиз, Баҳодир? Агар айтганларингизга қараб ёзадиган бўлсам бошқача чиқиб қолади-ку?

— Бўлмаса, Камолнинг қўлида бизнинг ҳисоботимиз бор, у иккимизнинг кундалигимизга ўхшаш нарсаси. Унда адабий жимжимадорликлар йўқ, албатта, бироқ ёзилганларнинг бари ҳақиқат, сира уйдирма эмас. Нима дейсиз, Камол? Қарши эмасмисиз?

— О, йўқ, албатта.

Эртасига эрталаб Камолнинг қўлидан бир неча саҳифа материал олдим. Қуйида ўшани баъзи қисқартишлар билан ўқувчиларга ҳавола қилишга журъат этаман:

«Биз Озодлик армиясининг қўмондони ўринбосари Рауль Казаль Рибейро билан «Лендровер»да йўлга чиқдик. Машинанинг юки оғир, унда ўн икки йўловчи бор эди. Чегара йўли тор, ноқулай. У қалин чангалзорлар ва баланд тепаликлар орасидан ўтганди. Эрталаб соат ўнда йўлга чиққан бўлсак, орадан тўрт ярим соат ўтгач, бошқа машинани кутиш учун тўхтадик. Сўнгра ФРЕЛИМОнинг лагерига етиб олиб, у ёғига пиёда кетдик. Орадан икки соат ўтгач, похол ва бамбукдан қилинган бир неча кулбадан иборат транзит лагерга етиб олдик.

Делегациялар ўн беш кишилик группаларга бўлинган эди. Ҳар бир группа турнақатор бўлиб йўл босарди. Бизнинг группамизни йигирма ёшлардаги бир қиз бошлаб борарди. Йўлимиз қалин чангалзорлардан ўтарди.

Рўпарамизда ҳамма ёғи ўрмон — Мозамбик турарди. Биздан илгари чангалзордан чиққан группалар дарёнинг нариги бетида кутиб турарди. Дарёдан қайиқда ўтиб, баланд соҳилга аранг чиқиб олдик. Энди биз Мозамбикда эдик.

Конференция махсус ва яхшилаб ниқобланган бинода очилди.

Очилиш жуда тантанали бўлди: партизанларнинг фахрий қоровули байроқ олдида туриб, ФРЕЛИМОнинг миллий гимнини ижро этди. Улар Мондланега қурол билан салют бердилар. Мондлане меҳмонларни ва делегатларни қутлаб, қисқача нутқ сўзлади. Сўнгра Армия қўмондони Самора Машель сўзга чиқди. Қуролли курашнинг бошланишидан, 1964 йил сентябридан то ҳозирги кунларгача бўлган ривожни ҳақида Казаль Рибейро доклад қилди.

У қуролли кураш олиб борилаётган вилоятларда партизан қўшинларининг сони бир неча мингга етганлигини билдирди. Ўтган давр ичида, деди у, португалияликлардан олти мингдан ортиқроқ одам ўлдирилди. Партизанлар бу йилда Тете вилоятида янги фронт очдилар, душман ўзининг қуролли кучларини кўпайтирди, ҳозир унда олти мингга яқин солдат бор. Португалияда ҳозир армияга чақирилувчилар ёши пасайтирилган: армияга энди ўн саккиз ёшдан бошлаб олинапти. Докладчи, шунингдек, 1966 йил-

даги қуроли тўқнашувларда ФРЕЛИМО Марказий Комитетининг иккита аъзоси ҳалок бўлганини ҳам хабар қилди.

Ньяса вилоятининг ҳарбий командири ўз сўзида Португалия кучлари — пиёда аскарлари, парашютчилари, авиациясининг атакаси ёки пичоқ-ханжарлар билан қуролланган махсус группаларининг ногаҳон ҳужумининг олдини олишда хавфсизлик тадбирлари белгилаш муҳим эканлигини уқтириб ўтди. У, шунингдек, ҳужум бўлиб қолган тақдирда соқчилар қандай чора-тадбирлар кўришлари лозим эканлигини ҳам тушунтирди.

Баҳодир Абдураззоқов Осиё ва Африка халқлари Бирдамлиги совет комитетининг мактубини ўқиб берди. Мактуб жуда яхши қарши олинди.

Камол Баҳоваддин Марселину душ Сантушнинг илтимосига кўра тўпланганларга Осиё ва Африка мамлакатлари билан Бирдамлик комитети ва унинг Доимий секретариати фаолияти, ташкилотнинг келгусидаги режалари, Бош секретарнинг Ханойга сафари, Вьетнам, Жанубий Африка ва бошқа давлатларга бағишланган конференциялар бўлажаги ҳақида сўзлаб берди...

Мондлане сиёсий доклад қилди. У гапни ФРЕЛИМОнинг тарихидан бошлаб, ташкилот дуч келган қийинчиликлар, бузғунчилик ташкилотлари вужудга келганлиги ва уларнинг мағлубиятга учраганлигини ҳам айтиб ўтди. Докладчи ФРЕЛИМОнинг 1962 йили Танзанияда ўтган биринчи конференциясидан кейинги фаолияти ҳақида батафсил ҳисоб берди, конференция қатнашчиларига Марказий Комитетнинг ўз вазифаларини биринчи конференция қарорлари асосида адо этаётган аъзолари билан таништирди. У ФРЕЛИМОнинг маориф, ижтимоий, медицина ва бошқа соҳаларда ҳам фаолияти ўсиб, қулоч ёзиб бораётганлиги ҳақида ҳам гапирди.

Мондлане шундан кейин ФРЕЛИМО Марказий Комитети кеча кечаси араб халқларининг Исроил империализмига қарши курашини қўллаб-қувватлаб, махсус баёнот беришга қарор қилганлигини билдирди ва конференцияга делегация юборганлиги учун Бирдамлик ташкилотига миннатдорчилик изҳор этди.

Вазифамизни адо этганимиз сабабли, делегатларга салимий кутиб олганликлари учун миннатдорчилик билдириб, конференциядан чиқиб кетдик.

Қайтиб келаётганимизда Португалия самолёти қочқин-

лар лагерига бомба ташлаганлигини кўрдик. Зенит тўплари самолётни ўққа тутди.

Чамаси, самолёт конференция ўтаётган жойни қидирган бўлса керак.

ФРЕЛИМОнинг конференциясига делегация юборилганлиги — Осиё ва Африка халқлари Бирдамлиги ташкилоти томонидан империализмнинг ваҳший ва даҳшатли турларидан бири бўлган Португалия империализмига қарши қуроли кураш олиб бораётган мамлакатнинг озод қилинган районига вакиллар юбориш борасида ташланган биринчи қадам эди. Бундай империализмда мустамлака зулми билан босқинчилик, неоколонистик мақсадлар ва эксплуатация, НАТО билан ҳарбий алоқалар, ошкора, беҳаё ирқий камситилиш билан омихта бўлиб кетгандир.

Конференциянинг португалиялик империалистлар, оккупацион қўшинлар ва авиацияга қарши кураш олиб борилаётган оғир шароитда Мозамбик территориясида муваффақиятли ўтказилганлиги **ФРЕЛИМО**нинг озодлик ҳаракати ва унинг озодлик армияси фаолиятида ютуқларга эришганлигига ёрқин далилдир».

Баҳодир Абдураззоқов билан Камол Баҳоваддиннинг ёзганларини қайта кўздан кечиранканман, бизнинг умумий курашимиз нақадар кучайганлигини, ўтган йиллар ичида кўп ишлар амалга оширилганлигини ва миллий озодлик, революцион курашда ҳар бир ташкилот томонидан амалга оширилаётган ҳар қандай иш бир-бирини тушуниш ва коллектив жавобгарлик сезгиси ўсганлиги хаёлимдан ўтади.

Дарвоқе яна бир нарса: совет кишиси, ўзбек халқининг фарзанди Баҳодир Абдураззоқов дўсти ва ўртоғи, Миср халқининг фарзанди Камол Баҳоваддин билан жаҳон халқларининг энг ёвуз душмани бўлган Америка империализми ҳомийлигидаги Португалия мустамлакачиларига қарши олиб борилаётган қуроли курашнинг олдинги линиясидаги Мозамбикка биринчилардан бўлиб ташриф буюргандилар.

Яшил йўл

Камол бир неча кун бўш бўлганидан Искандарияда қолди. Биз эса Қоҳирага қайтишимиз, у ердан эса ёзувчилик юмушларимиз билан Байрутга йўл олишимиз керак эди.

Биз Қоҳирага Камолнинг маслаҳати билан Яшил йўлдан қайтдик. Уни бу ерликлар Агройўл дейишади. Бу йўлдан юрганимизга ачинмадик. Агар Ғарбий саҳродаги йўл этнографик жиҳатдан қизиқарли бўлса, биз ана шу уч соатлик йўлда меҳнаткаш Миср ҳаётининг расмларга бой китобини гўё варақлагандай бўлдик. Унинг Яшил йўл деб аталиши ҳам бежиз эмас.

Миср пахтаси бутун оламга машҳурдир. Йўлнинг икки томони бепоеъ пахтазор, етилиб келаётган калта тукли шолikorликлар, баланд ўсган жўхоризорлар...

Қудуқдан сув тортаётган чиғирикларга қўшилган қў-тослар салмоқлаб қадам ташлайди. Сув чиқаришнинг бу усули жуда қадимий бўлса ҳам, начора, бу ерда ҳамма нарсаси эскича... Сув... Энсиз ариқларда ҳам, яхшилаб қазилган каналларда ҳам сув...

Йўл сершовқин, машиналар ўтгани ўтган. Қопларда цемент. Қопларда гуруч. Бу йўл Ливияга олиб боради. Машиналарда Ливиянинг автомобиль белгилари. Йўлда машиналардан бўлак нарсаси ҳам бор. Ана бир эшак йўргалаб кетяпти. Унинг устидаги фаллоҳнинг оёғи бир мақомда қимирлайди. У эшакка бир қоп юк ҳам ортиб олган. Фаллоҳнинг хотини эса ёнида одимлайди. Бу ерда одат шунақа: эр эшак устида, хотин эса яёв юради.

Яна баланд ўсган жўхоризорлар, кўк тукли шолипоялар, оппоқ очилган пахтазорлар келади...

Унгу сўлдаги каналларнинг суви офтобда ялт-ялт қилади.

Йўлнинг бир қисмида уч қатор транспорт қатнови: катта йўл, ёнида тўла юк ортилган вагонлар ўтиб турган темир йўл. Паровоз ва вагонлар оққа бўялган. Маълумки, бу ранг бошқа рангларга нисбатан офтобни камроқ ўтказди. Темир йўлнинг нариги томони — канал. У кўзга кўринмайди. Юк ортилган ва бамисоли ҳавода сузаётгандай енгил сирғалиб кетаётган кемаларнинг ўткир учли елкаларигина кўринади. Каналлар бу ерда ерларни суғоришдан ташқари юк магистрали вазифасини ҳам бажаради.

Машинамиз гишт заводининг трубалари тутун буруқсатаётган шаҳарчани ҳам орқада қолдирди.

Қаёққа қараманг, кўм-кўклик. Биз гўё улкан хиёбондан кетаётганга ўхшардик, баҳайбат дарахтлар йўлга соя ташлаб туради.

Ниҳоят, кўприкдан ҳам ўтдик, унинг тагидан эса Нил оқиб ўтарди.

Уч соат йўл босдик, уч соат меҳнаткаш Мисрнинг ҳаёт китобини ўқидик.

Араблар шайтон йиғига ишонишмайди

Чехословакия Совет Социалистик Республикасининг партия ва давлат раҳбарлари, Чехословакиядаги мавжуд социалистик тузум социализмга душман ташқи кучлар билан тил бириктирган контрреволюцион кучлар таҳдидида қолганлиги муносабати билан, Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик давлатларга қардош чехословак халқига ёрдам бериш борасида муружаат қилганликлари ҳақида хабар келганда, биз Байрутга учиб кетаётган эдик. Бирдамлик ташкилотининг таниқли арбоби, ёзувчи ва адабий танқидчи Мурси Саъиддин биз билан хайрлашаётиб шундай деди:

— Миллий озодлик учун курашувчилар, империализмнинг кирдикорларини қоралайдиган кишилар Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик мамлакатларнинг бу дадил қадамини маъқуллайдилар. Улар бу тадбирни Америка империализмининг қароқчилик режаларига қарши турганларга нисбатан ғамхўрлик, деб биладилар.

Биз Мурси билан Тошкентдаги ёзувчилар анжуманида кўришамиз, деб хайрлашдик.

Байрутга борганимизда ҳаво жуда яхши, офтоб чарақлаб турар, ложувард Ўрта Ер денгизи эса жилва қиларди. Аммо хорижий капитал тобеллигидаги буржуа газеталари катта шов-шув кўтаришганди. Уларнинг бутун мақсади Ливан газеталарини чалғитишга қаратилганди.

Ливаннинг ахборот министри маҳаллий матбуотни Чехословакиядаги воқеалар ҳақида текширилган манбалар, ишончли фактларга суянган ҳолда ҳаққоний ахборотлар беришга чақиришга мажбур бўлди. У газеталар бир ёқлама ахборотларни босмасликларини ва Ливан манфаатларига зид бўлган шарҳлардан четроқ туришларини талаб қилди.

Менга жамоат арбобларидан бири Ливандаги бир газетанинг эгаси билан суҳбатни қаттиқ қилганлигини гапириб беришди:

— Сиз араб ерларини поймол қилаётган Исроил позициясидамисиз ҳали?

— Нега бундай деяпсиз?

— Чунки сиз Совет Иттифоқиға туҳмат қилиш билан Исроил матбуоти тутган позицияда иш тутяпсиз. Совет Иттифоқи араб халқининг бошига мушкул иш тушганда қўлаб-қувватлади. Бундай иш қилишга қандай журъат этдингиз? Хизматингизга ким ҳақ тўлаяпти?

Газета эгаси бир нималардир деб ғўлдиради.

Худди ўша кунлари Совет Ёзувчилар Союзи хорижий комиссиясининг ходими Ю. П. Румянцев иккимиз ливанлик ёзувчилар билан учрашгандик. 1967 йил мартада Байрутда ўтган Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг Учинчи конференциясида биз буларнинг ажойиб ёзувчилар ва чинакам инсонлар эканликларига ишонч ҳосил қилгандик.

Ливаннинг энг истеъдодли прозаикларидан бири бўлган Суҳайл Идрис суҳбатда шундай деди:

— Бизни ғарб матбуотининг туҳмат ва бўҳтон тошлари ёғдираётгани ташвишга солади, албатта. Бироқ биз умум ишимизнинг ҳақлигини биламиз ва бунга ишонамиз. Мен журнал муҳарририман, шунинг учун ҳам журналимда ҳеч кимнинг ва ҳеч қачон араб халқининг идеалларига, Совет Иттифоқи тарғиб этаётган ҳақиқатга қарши сўз айтишига йўл қўймайман. Биз сизларни яхши тушунамиз.

Ливанда чиқадиган «Аш-Шааб» газетаси ўша кунларда шундай деб ёзган эди:

«Совет Иттифоқи халқларининг душмани деган гапга ким ҳам ишонади? Совет Иттифоқи туфайли халқлар мустамлакачилик ва истибдоддан халос бўлаётганда Совет Иттифоқи халқларнинг озодлигига таҳдид қиляпти, деган уйдирмага ким ҳам ишонарди? Империалистлар ва уларнинг агентлари Чехословакиянинг озодлигига аза очиб, шайтон йиғи қилмоқдалар. Улар социалистик лагерга қарши тайёрланган даҳшатли фитна бўлганлиги учун ҳам айюҳаннос солмоқдалар. Империалистлар ниятлари барбод бўлгани учун ҳам ғазабларини яшира олмаяптилар. Совет Иттифоқи бизнинг тарафимиздаги кучлар авангардида эканлигини, адолат ва озодлик душманларига қарши турганлиги ва туражагини биламиз. Биз мамлакатимизнинг мустамлакачилари ва Исроил агрессиясининг тарафдорлари томонидан Совет Иттифоқи шаънига қилинаётган туҳматларни қоралаймиз. Чехословакияга кирган қўшинларни озодлик кучлари, деб биламиз».

«Ал-Ҳафад» газетаси эса бундай деб ёзганди:

«Араблар Чехословакияни Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик мамлакатларга қарши кураш қуролига айлантиришга ҳаракат қилган империалистик кучларнинг кирдикорларидан социалистик лагерни муҳофаза қилиш мақсадида Чехословакияга қўшинларини киритган социалистик мамлакатларнинг ҳаракатларини маъқуллайдилар. Биз, араблар Ғарбда, айниқса, Қўшма Штатларда «халқларни ҳимоя қилиш» хусусида янграётган овозларни эшитарканмиз, Ғарб Чехословакиядаги воқеалардан Совет Иттифоқига қарши мақсадларда фойдаланаётганини кўрарканмиз: «Ўтган йилнинг июнида Исроил араб халқларига қарши агрессия бошлаганида, босқинчилар араб тупроғида ёвузликлар қилганларида Ғарб қайда эди?— деб савол берарканмиз. Ғарб Чехословакиядаги воқеалар туфайли шайтон йиғи қилмоқда ва айни пайтда араб ерларини босиб олишда давом этаётган ҳамда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг қарорларини бажаришдан бўйин товлаётган Исроилга турлича моддий ва маънавий ёрдам бермоқда.

Ливанлик ватанпарварлар реакционерлар ва тухматчиларнинг ҳужумларига яқдиллик билан зарба бердилар.

Маъруф Саъднинг меҳмоннавозлиги

Совет Иттифоқининг Ливандаги элчиси Петр Семенович Дедушкин бизга бир куни шундай деб қолди:

— Бизни Сайда шаҳрининг губернатори — ажойиб инсон меҳмондорчиликка чақиряпти. Мен у билан танишишларингни жуда ҳам истардим. Бу одам Ливаннинг мустақиллиги йўлида кўп ишлар қилган. У бир вақтлар бу ерда француз мустамлакачиларига қарши кураш олиб борганлардан бири. Ливаннинг Исроилга чегарадош жанубий ерларида обрўси жуда ҳам зўр. Меҳмондорчиликда ёзувчиларнинг Байрут конференциясида раислик қилган Камол Жумблат ҳам бўлади.

Бундай ажойиб учрашувдан бош тортиб бўлармиди?

Кун ботаётган пайтда Байрутдан чиқдик. Йўл Ўрта Ер денгизи ёқалаб кетган бўлиб, унинг икки томони боғ ва мевали дарахтлар плантацияларидан иборат эди. Унча баланд бўлмаган банан дарахтларининг мевалари худди би-

ров атайлаб жойлагандай шиғил бўлиб осилиб туради. Қалин япроқлар орасидан Ливаннинг донғи кетган шафтоли ва олмалари мўралайди.

Соҳил ғоят дилрабо. Беҳисоб пансионатлар, олдида оқ қумли пляжи бўлган, балиқ пишириб сотиладиган ресторанчаларнинг қадимий вайроналари туристларда катта қизиқиш уйғотадиган Сайда шаҳригача учраб туради. Шаҳар маҳкамаси олдида одамлар тўдалашиб турарди. Уртада миқтидан келган, кўйлаги ёқавайрон, галстуги бир томонга қийшайиб кетган, оппоқ сочи калтароқ қилиб қирқилган ва нимаси биландир ҳар жиҳатдан келишган грузин актёри Закариадзегга ўхшаб кетадиган бир киши турарди.

Машинадан тушдик. Танишдик. Сайданинг губернатори Маъруф Саъд шу киши экан. У бизга шундай деди:

— Вақт кетмасин. Бизни кутиб туришибди. Мен олдинда юраман: бу ернинг йўли унча-мунча йўللарданмас.

Йўл чиндан ҳам бошқача экан. Унинг шаҳарга кетган томони кенг ва бурилишлари ҳам узун эди. Йўлнинг гоҳ у, гоҳ бу томонида кичкинагина қишлоқлар, боғлар учраб турарди. Биз тобора баланд кўтарилиб, ахийри оппоқ тутун орасида қолдик.

— Бу туманми ё булутми?— деб сўрадим Дедушкиндан.

— Булут... Булут...

Қоронғилик бағрига кирдик қўйдик. Фақатгина қарши томондан бизга қараб келаётган автомашиналарнинг хира чироқлари кўринарди, холос.

Йўл чеккасида чироқлар милтиллаб қолди. Биз эгри-бугри кўчалардан қишлоққа кириб келдик. Кўчаларда йигитлар ва шим кийган қора соч қизлар юришарди. Деразалардан радио овози янграйди. Машинамиз яна бир марта кескин бурилгач, қияликдан пастга тушиб, тез орада ўзимизни қоп-қора дарахтлар тагида кўрдик.

— Етиб келдик,— деди Маъруф Саъд бизга яқин келаркан.

Биздан тепароқда, катта, чароғон, айвони улкан уй кўриниб турарди. Тош зиналардан тепага кўтарилдик. Катта айвон эркакларга лиқ тўла эди. Улар бизни самимий табассум билан кутиб олишди.

Очилини айтганда, бу ерда мен бунчалик кўп ажойиб кишиларни кўраман, деб ўйламагандим. Танишдик: юрист-

лар, врачлар, фан докторлари, журналистлар... Жамоат ва сиёсий арбоблар... Турлича касб эгалари. Бизнинг эски ва яхши танишимиз, камгап ва доимо нимадандир ташвишланаётгандай кўринадиган Камол Жумблат ҳам шу ерда эди. Бу йил баҳорда у ўғли билан Москвага келиб, Совет Бирдамлик комитетининг меҳмони бўлганди. Ўтган йили у Байрутда Африка ва Осиё мамлакатлари ёзувчиларининг конференцияси муваффақиятли ўгиши учун кўп ишлар қилганди.

Жумблат ҳозир ҳам ташвишли кўринарди. Билсак, яқин орада у Осиё ва Африка мамлакатлари халқлари Бирдамлиги комитетининг Вьетнам халқининг Америка империализми агрессиясига қарши олиб бораётган курашини қўллаб-қувватлашга бағишланган Фавқулудда конференциясида қатнашиш учун Қоҳирага учиб кетиши керак экан.

— Сизни Тошкентдаги ёзувчилар анжуманида кўришдан умидвормиз. Совет адиблари Осиё ва Африка адабиётининг сиздек яхши дўстини такиф қиладилар.

— Бориб қолсам ажаб эмас... Агар вақт мусоид этса... Ўзимга қолса жуда ҳам хоҳлардим...

Шу пайтда Маъруф Саъд ўрнидан туриб қолди. У Дедушкинга мурожаат қилиб, шундай деди:

— Қадрли меҳмонимиз, бу ерга, менинг уйимга сизнинг дўстларингиз, буюк мамлакатингиз халқларининг дўстлари йиғилишган. Биз сизнинг ҳукуматингиз, сизнинг давлатингиз амалга ошираётган ишларни чуқур тушунамиз ва самимий қадрлаймиз. Биз сизларнинг Чехословакияни социалистик лагердан ажратиб олишга уринган контрреволюцияга нисбатан қўллаган кескин чораларингизни қўллаб-қувватлаймиз. Бугун менинг уйимга Ливаннинг хилма-хил кишилари тўпланишган. Мен уларнинг ҳаммалари ҳам фикримга қўшилажакларини биламан. Араб халқлари сизнинг дўстлигингизни, Америка ва Исроил империалистларига қарши курашимизни қўллаб-қувватлаганингизни қадрлашади,— Маъруф Саъд ўтирганларга қараб қўлларини ёйди.— Шуларнинг бари сизларнинг чинакам дўстларингиз.

Йиғилганлар уй соҳибининг сўзларини қизғин олқишладилар.

— Биз, муҳтарам меҳмон, бир-икки оғиз гапиришингизни илтимос қилардик. Сизнинг сўзлашингизни кутяпмиз,— деди Маъруф Саъд Дедушкинга мурожаат қилиб.

Совет элчиси дўстона нутқ ирод қилиб, Совет давлати сиёсатини тушунаётганлари ва уни қўллаб-қувватлаётганлари учун ливанликларга ташаккур билдирди.

Ҳамма Камол Жумблатнинг гапини эшитиш истагида эди. Қотма ва новчадан келган, ҳар маҳалгидай жиддий кўринган Камол Жумблат уялинқираб ўрнидан турди:

— Ҳозирги пайт халқаро ҳаётнинг энг оғир пайти. Сизнинг душманларингиз,— деди у бизга мурожаат қилиб,— давлатингиз ва дадил сиёсатингизни обрўсизлантириш учун ҳеч нарсадан қайтмаяптилар... Бироқ биз, араблар, ҳар ҳолда чинакам арабларнинг кўпчилиги, сизлар билан биргамиз. Ҳа, буни марҳамат айлаб билиб қўйгайсизлар... Бу ерга фақат касб жиҳатидангина эмас, балки қарашлари жиҳатидан ҳам турлича бўлган кишиларнинг тўпланганлиги айниқса сизлар учун муҳим аҳамиятга эгадир.— Жумблат тўхтаб, барчага нигоҳ ташлаб, оҳиста қўшиб қўйди:— Бизлар учун ҳам...

Таомилга кўра бундай самимий суҳбатдан кейин кечки овқат тортилади. Дастурхонга эса Саъднинг босиқ ва қадди-қомати келишган ўн етти яшар қизи Мана қараб турарди. У столлар атрофида уймалашаётган меҳмонлар орасидан эпчилик билан ўтиб, бизга куйди-пишди бўларди. Биз шу ерлик эмас, ажнабий меҳмонлар эдик-да.

— Мен тиббий ҳамширалар курсида ўқийман,— деди у.— Бироқ битта орзум бор — у ҳам бўлса Совет Иттифоқига бориш. Доктор бўлишни ҳавас қиламан. Биздаги докторларнинг бари эркаклар... Мен доктор бўлиб, аёллар эркаклардан қолишмаслигини исботламоқчиман...

Эшикдан жингалак соч ва қоп-қора кўзли болалар мўралашарди. Мана уларга пўписа қилди.

— Мана шу олтита кичкина — сингилларим ва укаларим. Уларга «ҳай-ҳай»лаб турмасам бўлмайди, қулоқларига сира гап кирмайди.

Биз айвондаги диаметри бир метрдан кам бўлмаган баҳайбат лаган олдида турардик. Унга шафтоли, нок, катта-катта бошли узумлар усталик билан териб қўйилганди. Шунда Мана гапириб қолди:

— Биз мана шу уйни ижарага олганмиз, ўзимиз эса бойлардан эмасмиз. Бизнинг асосий бойлигимиз — ҳар оқшом хонадонимизга келиб турадиган дўстларимиздир.

У бу гапларнинг барини деярли кулмасдан, жиддий қиёфада айтаркан, лагандаги нарсалардан дам-бадам «олинг-олинг» дейишни ҳам унутмасди.

Биз меҳмондўст ва хушчақчақ Маъруф Саъд ва унинг дўстлари билан хайр-хўш қилаётганимизда тун ўз ҳукмини ўтказаетган эди. Машиналаримиз тоғдан пастга тушишда анча-мунча бурилишлардан ўтди. Ниҳоят, биз, Сайда шаҳрига кириб, қадимий ва эски устунларга кўзимиз тушди. Шу ерликлар орасида юрадиган афсоналарга қараганда Момо Ҳаво бизнинг қадимий бобокалонимиз — Одам Атони қўлга олиш учун ана шу устунларни босиб ўтган экан.

Д а м а ш қ д а

«Новости» матбуот агентлигининг Ливандаги бўлими мудири Сурен Широян менинг қадрдон танишим. Араб тилини суздай ичадиган бу одам умрининг кўп йилларини Яқин Шарқ мамлакатларида ўтказган. Биз у билан анча йил олдин Қоҳирада танишгандик. Мана энди кўришиб турибмиз.

Сурен Байрутдаги ҳамма ишларимизда актив қатнашди. Бир куни у шундай деб қолди:

— Дамашқда анъанавий савдо ярмаркаси очилляпти. Унда Совет Иттифоқи ҳам қатнашляпти. Ярмарка очилишида иштирок этишга ҳушингиз борми?

— Бунга ҳушимиз бору, визамиз йўқ эди.

— Сурияликлар меҳмондўст бўлишади. Ташрифингиздан мамнун бўлишларига ишончим комил.

— Ўзимизни айтмайсизми?

Биз Байрутдан чиқиб яна катта йўлга тушиб олдик. Якшанба куни эди. Юзларча машиналар шаҳардан салқинроқ бўлган тоғлар сари ошиқади. Байрут билан Дамашқнинг ораси юз километрдан ошиқроқ. Чегара ҳам чамаси йўлнинг ярмида. Биз Маъруф Саъднинг уйига кетаётганимизда қоронғиликда йўл босиб, автомобиль чироғининг ёруғида бурилишларни кўриб кетган бўлсак, бу сафар август офтоби чарақлаб турганидан ҳамма нарса кўз ўнгимизда очиқ намоён эди. Ливаннинг тоғли жойларига усталик билан мослаштирилган архитектураси ҳам, йўл чеккаларидаги пепса-коладан тортиб, тиш ювадиган пастагача таргиб қиладиган юзларча реклама тахталари ҳам, тоғ бағридаги мевали богларда қурилган айвонлар ҳам—ҳаммаси равшан кўриниб турарди...

Заҳла шаҳрига кирдик. Якшанба кунлари дим Байрут-

нинг минглаб кишилари бу шаҳарчадаги муздек сувли тоғ жилгаси, тоғ даралар орасига қурилган ўнларча ресторанлар томон ошиқишади.

Йўл бурилиб, димогимизга пиёз ҳиди урилди. Йўл чеккасига қизил пиёзли қоплар териб қўйилган. Пиёз шу ернинг ўзида сотилади. Машиналар тўхтади, ундан тушган одамлар деҳқонлар билан савдолашади-да, харид қилган нарсаларини машиналарига ортишиб, нари кетаверишади.

— Донғи кетган пиёзнинг макони шу ер бўлади,— деди машинамизни ҳайдаб бораётган Широан.

Энди бошқача йўл бошланди. Қаёққа қараманг тош. Чап томондаги тоғ этагидан ливанликларнинг Сурияга чегарадош сўнгги қишлоғи кўринади.

— Одамларнинг айтишларига қараганда, Мария Магдалина ана шу қишлоқда яшаган экан,— деб қўйди Сурен Широан.

Мана, ниҳоят, чегара ҳам келди. Унда юк ортилган машиналар қарвони турарди. Сурия улкан савдо йўлида жойлашган, ҳужжатларни расмийлаштириш билан пича овора бўлгач, Сурия территориясига ўтиб олдик.

Бу ердаги нарсалар тамоман ўзгача. Табиати бешафқат. Қаёққа қараманг сарғиш-қўнғир қоялар. Улар йўл устига кишини ваҳмини келтирар даражада эгилиб туради. Ҳаво қуруқ ва иссиқ. Намли ҳарорат довоннинг нариги томонида қолганди. Ҳамма нарса сергак тортгандек кўринади. Бу ерликларнинг айтишига қараганда, Исроил билан фронт линияси шу ердан ўттиз километр нарида экан.

Бир оз юрганимиздан кейин табиат манзараси ўзгарди. Дарё салқини бошланди. Биз Дамашқнинг дастлабки маҳаллаларига кириб бордик. Утган йил апрелида Ёзувчиларнинг Байрут конференцияси делегатлари билан шу ерларда бўлган эдик.

Тўппа-тўғри ярмарка территориясига кириб бордик. Қаёққа қараманг одамлар оломони, ялангоёқ болалар тўдаси.

Ярмарка очилиши шарафига тўплардан салют берилди. Экономика ва ташқи савдо министри Зухайр ал-Хоний катта ёпиқ залда ярмаркани очар экан, Сурия экономикаси, Исроил агрессияси билан боғлиқ бўлган қийинчиликларга қарамай, тўхтовсиз ривожланаётганини айтиб ўтди. У Совет Иттифоқи ва барча социалистик мамлакатларнинг Сурия экономикаси юксалишига кўрсатаётган ёрдамига алоҳида тўхталди. Шунингдек, совет мутахассислари ёрдамида

Фрот дарёсида улкан электростанция қурилаётгани ҳақида ҳам гапириб, совет геологлари Сурияда нефтнинг улкан запасини топганларини билдирди.

Ярмарка очилишида СССР Ташқи Савдо министри Николай Семенович Патоличев ҳам иштирок этарди.

Совет павильони олдидаги ишлар ҳам поёнига етиб қолганди. Қора либосдаги кекса аёллар, ялтироқ кўйлакли қизлар, бири биридан ҳушчақчақ болалар баҳайбат машиналар, автомашиналар ва тракторларимиз олдида уймалашишарди.

Уша куни оқшомда Совет маданий марказида ёзувчилар билан учрашдик. Улардан иккитаси — фаластинлик шоир Муин Бсису билан суриялик прозаик Саид Ҳаврония Тошкент сафари ҳаракатида эдилар.

— Биз Совет Иттифоқига бораётганимиздан хурсандмиз,— дейди Ҳаврония.— Айниқса, Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик мамлакатлар Чехословакиядаги контрреволюцион фитнани барбод қилган кунларда мамлакатингизда бўлишимиздан хурсандмиз. Америкалик ва Ғарбий германиялик империалистлар ҳамда уларнинг ялоқхўри бўлган Исроилга қарши оғизда эмас, амалда кураш олиб бораётган Араб мамлакатлари социалистик лагернинг бирлигидан манфаатдор эканликларини тушунасиз, деб ўйлайман. Бизга социалистик мамлакатлар, жумладан, Чехословакия ҳам катта ёрдам берган.

— Ғарблик мухбирлардан бири Чехословакиядаги воқеаларга менинг муносабатим қандайлиги билан қизиқди,— деди Муин Бсису суҳбат давомида.— Чамаси, мухбир менинг жавобимга қониқмади. Мен унга, юрагим озодлик танклари, шу кунларда Чехословакия шаҳарларида озодликни контрреволюциядан ҳимоя қилаётган совет танклари билан биргадир, деб жавоб бергандим. Биз бу ерда истиқомат қилсак ҳам барча халқларнинг манфаатлари билан бирга нафас оламиз. Бизга барча халқларнинг маданияти, фақат ҳақиқий ва чинакам маданият яқиндир. Биз рус адабиётини ҳам севамиз, албатта.

— Муиннинг Пушкинга бағишланган шеърлари бор. Ўқиб берсанг-чи,— деди Ҳаврония дўстига.

— Булар арабчани тушунишмайди-да.

— Тушунишади... Тилнинг оҳангига тушунишади.

Бсисунинг чиндан ҳам шеър ўқигиси келаётганга ўхшарди. Шундан сўнг эътиросли шеърини сатрлар янгради. Фаластин шоири шеърни илҳом билан ўқирди.

— Тушундингизми? Мен бу шеърдан Совет Иттифоқидагилар ҳам воқиф бўлишларини истардим.

— Тошкентга борганингизда таржима қиламиз.

— Мен Маяковскийни жуда ҳам севаман. Маяковский ҳақида «Огонёк»да чиққан мақолалар буюк шоирнинг тақдирини билиб олишимга кўмаклашди... Менга ўша мақолаларни таржима қилиб беришганди.

— Муин Совет маданий марказида шоир туғилган куннинг 70 йиллиги муносабати билан доклад қилган,— деди Ҳаврония.

— Ҳа, докладда ўша мақолалардан фойдаланганман.

— Доклад АПНнинг Суриядаги ваколатхонаси чиқарадиган журналда босилган... Мана, кўринг.— Ҳаврония қўлидаги журнални очди. Унда Владимир Маяковскийнинг «Огонёк»да чиққан сурати кўчириб босилганди.

— Манави эса Бсисунинг Маяковский ҳақида доклад қилаётган пайтидаги расми.— Ҳаврония минбарда турган Фаластин шоирининг суратини кўрсатди.

...Дамашқда эканимизда Осиё ва Африка халқлари Бирдамлиги Сурия комитетига бошчилик қилаётган кишини жуда ҳам кўргимиз келди. У ахборот, радио эшиттириш ва телевидение министри Ҳабиб Ҳаддод эди.

Туш пайтида Совет Иттифоқининг Суриядаги элчиси Нуриддин Акрамович Муҳиддинов билан Ҳабиб Ҳаддоднинг ҳузурига жўнадик.

Министрликнинг ҳовлисида учта танк турарди. Уларнинг соясида суриялик танкчилар ўтиришарди.

Ҳабиб Ҳаддод бизни ўз кабинетида қарши олди. У навқирон, жиддий ва жуда самимий кўринарди.

— Совет Бирдамлиги комитети вакиллари бўлган ўртоқларни кўраётганимдан мамнунман. Хурсандлигимнинг сабаблари кўп. Энг асосийси шундаки, биз, сурияликлар, совет кишиларини садоқатли дўстларимиз, деб биламиз. Бутун Сурия халқи, бутун матбуотимиз ҳаммаси,— такрорлади у,— бешта социалистик мамлакатнинг Чехословакияга қўшин киритиш ҳақидаги қарорини тўла қўллаб-қувватлаганидан хабарингиз бўлса керак, албатта. Биз фронтнинг ёнгинасидамиз. Исроил ҳар куни бизга нисбатан ҳарбий иғвогарликлар қилиб туради. Биз империализмнинг нималигини биламиз, шунинг учун ҳам Совет ҳукуматининг кескин ҳаракатларини қўллаб-қувватлаймиз. Биз, араблар, Чехословакиянинг социалистик лагерда қолишидан манфаатдорамиз... Мамлакатимизни кўриб, сўнгра у

ҳақда совет кишиларига тасаввур берсангиз жуда кўнгилдагидек иш бўлур эди. Энди мамлакатимизга кўпроқ турадиган бўлиб келинг.

— Ҳаракат қиламиз.

Биз Ҳабиб Ҳаддод билан хайрлашдик.

Байрутга қайтиш вақти етганди. Эртасига эса Москвага учишимиз керак эди.

* * *

Икки ҳафта унчалик кўп муддат эмас. Бироқ Бирлашган Араб Республикаси, Ливан ва Сурия Араб Республикасида ўтган ана шу икки ҳафта бизда ажойиб таассуротлар қолдирди, араб дўстларимиз Совет Иттифоқининг сиёсатини чуқур тушунишларини, жаҳондаги кучларнинг сиёсий нисбатини империализм фойдасига ўзгартириш йўлида қилинаётган ҳар қандай уринишга қарши тобора дадил курашаётганларини кўрсатади.

Мен араб шоири Муин Бисунинг: «Биз бу ерда яшасак ҳам барча халқларнинг манфаатлари билан баробар нафас оламиз» деган сўзларини яхши эслаб қолдим.

Оқилона айтилган бу самимий сўзларга қўшимча қилмоқ маҳолдир.

1968 йил.

Яна Деҳлида

1955 йил февралининг бошларида қор ёғиб, шамол гувилаб турган кунларнинг бирида журналист Михаил Сагателян ҳамроҳлигида биринчи марта Ҳиндистонга учдим. Бундан илгари 1949 йил охирларида Николай Семенович Тихонов бошчилигидаги Совет ёзувчилари делегацияси составида Покистонда бўлгандим. Ўшанда Лоҳўрга қандай борганимиз ҳали-ҳали эсимда. Булутлар Ҳиндиқуш чўққиларидан кўтарилишини Тошкентда бир ҳафтага яқин кутгандан сўнг, Қобилга учиб ўтгандик. У ердан эса машиналарда Афғонистон орқали Хайбор йўлидан Лоҳўргарава бۆлдик. Бизни Покистоннинг тараққийпарвар адаблари бу шаҳардан ўтадиган миллий конгрессларида қатнашишга таклиф қилишганди. Биз ўшанда Ҳиндиқуш тогидан «ИЛ—14» самолётида ошиб ўтарканмиз, қисқа муддатга бўлса ҳам кислородли ниқоблардан фойдалангандик.

Энди бўлса «ИЛ—62» самолётида Москвадан тўппатўғри Деҳлига учиб борардик. Кечаси самолётда учганингизда кўп нарсалар эсингизга тушаверади. Зулмат қўйнидаги осмонда юлдузлар сийрак. Самолёт турбиналари бир текисда гувилайди, йўловчилар ҳам унча кўп эмас. Кабина иссиқ ва ердагига нисбатан бирмунча тинч кўрилади.

Бундан ўн беш йил муқаддам Деҳлига икки ой давомида Осиё мамлакатларининг халқаро муносабатлардаги кескинликни юмшатишга бағишланган биринчи конференциясига тайёргарлик кўрувчи комитетда ишлаш учун юборилгандим. Конференция 1955 йил апрелида очилди ва Осиё халқларининг бирдамлигига пойдевор қўйди. Ўша қизғин ва унутилмас кунларда делегатларнинг Ҳиндистон

бош министри Жаваҳарлаъл Неру билан учрашуви бўлди. 1956 йил декабрида яна Деҳлида Осиё ёзувчиларининг Биринчи конференцияси бўлди. Унинг ишида совет ёзувчиларининг Мирзо Турсунзода бошчилигидаги катта делегацияси қатнашди. Бу конференцияда ҳам Жаваҳарлаъл Неру иштирок этганди. У конференция мажлисларидан бирига келиб, делегатларнинг нутқларини диққат билан тинглади. Ушанда ўзбек шоираси Зулфия навбатдаги конференцияни Ўзбекистон пойтахти Тошкентда ўтказишни таклиф қилди. Зулфиянинг бу таклифи яқдиллик билан қабул қилинди.

Осиё ва Африка халқларининг озоодлик ва миллий мустақиллик учун кураш йўлидаги бирдамлигини мустаҳкамлаш билан боғлиқ бўлган кейинги воқеалар жадал суръатлар билан ривожланди. 1957 йил декабрида Қоҳирада Осиё ва Африка халқларининг Биринчи бирдамлик конференцияси бўлиб ўтди, 1958 йил октябрида эса Тошкентда Осиё ва Африка мамлакатлари адибларининг Биринчи конференцияси бўлди.

Энди Осиё ва Африка ёзувчиларининг IV конференциясига тайёргарлик кўрувчи Ҳиндистон комитетининг мажлисида қатнашиш учун эса яна Деҳлига учиб бормоқда эдик. Конференция Жаваҳарлаъл Нерунинг турилган кунида, яъни 1970 йил 14 ноябрида очилиши керак эди.

Самолёт турбиналари бир текисда гувилларди. Деразадан қарасак тун зулматидан бўлак нарсалар кўринмасди. Гоҳ-гоҳ стюардесса қиздан қаерда кетаётганлигимизни сўрасак, у:

— Актюбинск устида.

— Самарқандга яқинлашяпмиз.

— Ҳимолойдан ўтдик, салдан кейин пастга туша бошлаймиз,— деган жавоб қиларди.

Шунда биз ўша йили Ҳиндиқушнинг тунд чўққиларидан эсон-омон ўтиб оломоқ учун ҳаво очилишини кутиб, Тошкентда бир ҳафтача қолиб кетганимизни эсладим.

...Самолёт чиндан ҳам кўп ўтмай пастлай бошлади. Палам аэродромининг чироқлари кўзга чалинди. Биз ҳадегунча фурсат ўтмай ўзимизни дўстларимиз оғушида кўрдик.

Кечки салқин тушиб, Деҳли кўчаларига сукунат чўккан лаҳзада «Жанпат» меҳмонхонасига йўл олдик. Бу меҳмонхона 1956 йил охирида очилган, биз эса унинг биринчи меҳмонлари эдик.

Роман ва ҳикоялари мамлакатимиз китобхоналарига яхши таниш бўлган эски қадрдонимиз, ҳеч қаримайдиган ва тиниб-тинчимайдиган Мулк Раж Ананд бизни ўзи президентлик қилаётган Санъат Академиясида кутиб олди. Биз ўтган йиллар ичида Ананднинг асарларини нашр этиш билан бирга, унинг ўзи билан Осиё ва Африка ёзувчиларининг ҳаракати билан боғлиқ турли конференция ва мажлисларда учрашиб ҳам тургандик. Бултурнинг ўзида у билан Москва, Тошкент ва Қоҳирада учрашгандик. Мана ҳозир эса у бизнинг илтифотли мезбонимиз, тўртинчи конференцияни чақириш учун тайёргарлик кўрувчи Ҳиндистон комитетининг масъул секретари эди.

Орадан анча йиллар ўтганлигига қарамай у ҳеч ўзгармабди. Эғнида илгаригидек чийдухоба шими, қўнғир ранг юпқа курткаси, бўйнида ипак шарф. Кўзларидан ғайрати ичига сигмаётгани сезилиб турарди. Столида Рабиндранат Тагорнинг сурати.

— Бўлғуси конференция ҳинд ёзувчиларида катта қизиқиш уйготди,— Мулк Раж Ананд нафасимизни ростлаб олишга улгурмасимизданоқ гап бошлаб юборди.— У ёзувчилардан бошқаларни ҳам қизиқтиряпти. Ҳинд жамоатчилиги Деҳлига Осиё ва Африка адиблари тўпланишажаги ҳақидаги хабарни қизғин қаршилади. Биз конференцияга тайёргарлик кўришга эндигина киришган бўлсак ҳам жамоатчиликнинг фикри яхшилигини яққол сезиб турибмиз. Бизнинг мамлакатимиз ҳозирда нотинчроқ эканлигини биласиз. Мамлакатда катта мафкуравий жанглار кетмоқда. Реакцион кучлар ҳар маҳалгидай Индира Ганди бошчилигидаги ҳукумат ўтказаетган яхши ўзгаришларга тўсқинлик қилмоқда. Индира Ганди бизни яқин кунлар ичида қабул қилишга ваъда берди. Эртага парламент сессияси очилиб, унда бюджет муҳокама қилинади. Унда ҳам жанг бўлиши турган гап... Биз эса галаба қозонишимизга ишонимиз... Давр эса бизнинг манфаатларимизни кўзламоқда. Ёзувчилар ўз ижодлари билан бу ишда иштирок этмоқдалар,— Ананд мўъжазгина китобчаларни қўлига олди.— Бу гапларнинг далили мана. Бу китобчаларда шоирларимиздан Баччан, Амрита Притам ва Мусофирнинг Ленин ва Вьетнамга бағишланган шеърлари босилган... Биз «Нилуфар» бюллетенини ҳам чиқара бошладик, унда конфе-

ренциямиз муваффақиятли ўтмоғи учун нима ишлар қилаётганлигимиз ҳақида батафсил ҳикоя қилинади.

Ананднинг кўпроқ гапириш иштиёқидалиги сезилиб турарди. Бироқ у бирдан гапдан тўхтаб:

— Дарвоқе, булар ҳақида комитет мажлисида ҳам эшитасизлар... Яхшиси мен сизларга суратларни кўрсата қолай,— деб қолди.

Биз академия биносини кўргани бордик... Витриналардан бирида Тагорнинг турли йилларда тушган суратлари турарди.

— Мамлакатингиз кишилари Тагорни севишларини биламиз... У халқларимиз ўртасига дўстлик кўпригини солган сиймолардан биридир.

...Академиянинг деразаларини ёмғир тараклата бошлади. Кўчалар тунд ва бадқовоқ кўринарди. Ананд бизни ташқаригача кузатиб қўяркан, шундай деди:

— Бизда ўзи анча иссиқ эди. Сизларга иссиқлик қиларди, албатта... Кундузи ҳарорат ўттизга чиқади... Москвадан салқинни сизлар олиб келдингизлар чоғи... Бу ерда қор сира турмайди-ку, аммо ёмғир Москва ёмғирига жуда-жуда ўхшаб кетади.

Индира Гандининг портрети

Биз Деҳлида икки ажойиб совет рассоми — Евгений Вучетич ва Дмитрий Налбандян асарлари кўргазмаси муваффақият билан намойиш қилинганлигини билардик. Буни бизга СССР «Новости» матбуот агентлиги Ахборот марказининг раҳбари Леонид Павлович Владимиров айтганди.

— Индира Ганди бу кўргазмага келиб, расомларнинг асарлари ҳақида илиқ гаплар айтди,— деди Владимиров.— Кўргазма ҳозир Бомбайга жўнатилган, сўнгра ҳинд тупроғида сўнгги бор Лакнов шаҳрида намойиш қилинди.

— Дўстларимизни Деҳлида кўролмаганлигимизни қаранг-а...

— Биттасини кўрасиз,— деди Владимиров гапимизга жавобан.— Вучетич Москвага учиб кетган, Налбандян эса ҳозирча шу ерда. У ҳинд ҳукуматининг меҳмони. Бу ерда кўп ишлар қилди... Индира Гандининг ҳам суратини чизди...

— Кўргазманинг ўзидами?
— Унинг хизмат кабинетида...
— Портретни ва Налбандянининг ўзини кўрсак бўлар-
микин?

— Ҳаммаси кўзда тутилган. Налбандян ҳозир Маориф
министрининг қабулида, кечқурун эса у турган меҳмонхо-
нага борамиз.

Бу гап АПН Ахборот марказининг янги биносида бўл-
ганди. Владимирова бизга ҳинд китобхоналари совет ҳаёти-
даги кундалик воқеани билишга гоят қизиқишларини га-
пириб берди.

— АПН томонидан Ҳиндистонда чиқариладиган «Стра-
на Советов» журналининг ўзи 550 минг нусхада тарқалади.
Бизнинг ахборотларимиздан Ҳиндистоннинг талай газета-
лари фойдаланади. Ҳиндистонликлар совет кишилари ҳақи-
даги баъзи реакцион нашрларда босиладиган ва хорижий
манбаларда бузиб кўрсатиладиган гапларнигина эмас,
балки чинакам ҳақиқатни ҳам билишни истайдилар.

...Кечқурун биз «Ашока» меҳмонхонасига бориб қолдик.
У ерда Дмитрий Налбандянини димоғи чоғ ҳолда учратдик.

— Ҳинд дўстларимиз бизга бир ой давомида кўрсатган
ғамхўрликларини сезиб турдик. Биз қаерда бўлмайлик
дўстона муносабат кўрдик,— деди Налбандян.— Кўргаз-
мани кўп томошабинлар кўрди. Улар дўстим Евгений Вуче-
тичнинг асарларига юқори баҳо беришди...

— Ўзи ҳақида эса гапирмаяпти,— деди Владимирова,—
Дмитрий Аркадьевичнинг гапига мен қўшимча қила қо-
лай... У Ҳиндистоннинг эски дўсти бўлади... Унинг Ҳин-
дистон ҳақидаги асарлари, айниқса Ганди билан Неру
тасвирланган сурати катта муваффақият қозонди. Индира
Гандининг биринчи сурати ҳам...

— Мен уни эллик еттинчи йилда чизгандим,— деди
Налбандян,— Индира Ганди кўргазмага келишини эшит-
ганимизда Вучетич иккимиз жуда ҳам қувондик. У бизга
жуда катта меҳрибончилик кўрсатди... Индира Ганди кўр-
газмага келган пайтида янги портретини ишлашга изм
сўрадим. У рози бўлди. Портретини чизаётган одамнинг
гоят банд бўлиб, қаршингда ўтириш имкониятига эга
бўлмаса сурат ишлашинг осон эмас. Биринчи сеанс пайтида
кабинетга ўнтача одам келиб кетди... Мен ана шу қабул
вазиятида ҳам бу аёлнинг зиммасига бир олам иш туш-
ганлигини сезиб олдим... Кейин яна икки сеанс бўлди. Мен
яна келиб сурат чизган бўлардим-а, лекин начора? Охириги

сеансимиз поёнига етганда Индира Ганди: «Верн найс» деди-да, мўйқаламимни олиб, портретга қўл қўйди...

Налбандян ўрнидан туриб, яна бир неча эскиз ва расмлар олди-да, деворга қатор қилиб тизиб қўйди. Улар орасида Индира Ганди билан Ҳиндистон президенти В. Гирининг портретлари ҳам бор эди. Бу ерда рассом билан Ҳиндистонда мулоқотда бўлган кишиларнинг суратлари ҳам кўринарди. Бу — рассомнинг Совет Иттифоқи халқларига дўстона муносабатда бўлган ҳиндистонликларга қалб меҳрининг ифодаси, ўзига хос ҳисоботи эди.

Ҳинд ёзувчилари орасида

Ҳиндистон тайёргарлик комитетининг мажлиси арасида Бирлашган Араб Республикасидан ажойиб ёзувчи Абдурахмон аш-Шарқавий бошчилигида ёзувчилар делегацияси Қоҳирадан учиб келди. Биз улар билан бирга ҳинд адиблари ҳузурига йўл олдик. Мажлисида Ҳиндистоннинг ҳозирги замон адабиётини ташкил қилувчи, турли тилларда ижод қилувчи қаламкашлар иштирок этдилар... Бу ердагилар орасида ҳинд, бенгал, панжоб, урду тилларида ёздиганлар бор эди... Улар Деҳлига Ҳиндистоннинг Панжоб, Бенгал, Мадрас, Маҳораштра штатларидан, Бомбай, Калькутта шаҳарларидан ва бўлак жойлардан келгандилар. Парламент аъзолари бўлган кекса адиблардан Ҳ. Р. Баччан, Гурмуқх Сингх Мусофир, ёзувчилардан Ананд, Амрита Притам, Дамодаран. Сажжод Зоҳир ва бошқалар билан ёнма-ён ўтиришди. Мажлис қатнашчилари орасида талай ёш адиблар ҳам бор эди.

Гарчи бундан хабардор бўлсак ҳам Мулк Раж Ананд бизга ҳинд ёзувчилари Вьетнам, Яқин Шарқ ва Африка мамлакатларига бу жойлардаги халқларнинг кураши билан танишиш, конференция арафасида ўша мамлакатларнинг адиблари билан яқинроқ алоқа ўрнатиш учун қаламкашлар делегацияси юборишни мўлжаллашаётганини айтиб берди.

Комил Яшин Совет Ёзувчилари Союзи конференция муносабати билан амалга ошираётган улкан ишлар ҳақида сўзлади, Абдурахмон аш-Шарқавий эса «Нилуфар» (Африка ва Осиё ёзувчиларининг органи) журналининг ҳозиргача чиқарилган тўрт сониди Осиё ва Африканинг қирқ икки мамлакатиди яшовчи адибларнинг 127 асари босилганлигини айтди.

Комитет мажлисида Симла шаҳридаги Ижтимоий фанлар колледжининг вице-канцлери, йирик олим, Рабиндранат Тагор ижодидан мутахассис, профессор Рей раислик қилди.

— Соф виждонли барча адабиётчилар Африка ва Осиё ёзувчиларининг ҳаракатларини қўллаб-қувватлашлари керак,— деди Рей. Конференциянинг Ёзувчиларнинг Африка-Осиё Ассоциацияси доимий бюроси томонидан таклиф қилинган кун тартиби ҳозирги давр ҳаётининг энг ўтқир масалаларини ўз ичига қамраб олади. У барча маданий бойликларни сақлаш йўлида олиб бораётган курашимизни ифода қилади. Конференция олдинга сураётган ғоялар билан бутун инсоният танишмоғи лозим, чунки бу ғоялар гуманизм ва халқлар дўстлигидан манфаатдор бўлган барча кишиларга яқин бўлиб, уларни ҳаяжонлантирмоқда. Утган йиллар ичида биз кўп нарсаларни билиб олдик, ёзувчи нима учун курашмоғини чуқурроқ тушуна бошладик. Ёзувчи ўз ижоди билан умумбашарий бойликлар сақлаб қолинмоғига кўмаклашмоғи лозим.

Учрашувларда турли тилларда фақат нутқларгина эмас, балки шеърлар ҳам янгради. Ҳиндистоннинг жанубий штатларидан кунли кечагина қайтиб келган қадрдон дўстимиз Сажжод Зоҳир бизга шундай деди:

— Мен у ерда ёзувчиларнинг талай йиғинларида сўзга чиқдим. Бу ерда, айниқса, ҳиндистонлик ёш ёзувчиларнинг конференцияда қатнашишга зўр иштиёқманд эканликларини қайд қилиб ўтишни истардим. Африка-Осиёдаги тараққийпарвар адабиётларнинг дўстлик ғоялари ҳозирда ёш қаламкашларнинг ақл ва ўй-хаёлларини банд этган.

Ҳиндистон бош министри билан учрашув

Мулк Раж Ананд ваъда қилганидек, Деҳлидан жўнашимиздан бир кун аввал ҳинд, совет ва миср ёзувчилари Индира Ганди билан учрашдилар. Ростини айтганда, бир оз ҳаяжонланар, бош министр бизни қабул қилишга вақт топа олармикин, деб ўйлардик. Нега деганда парламент мажлисида мамлакат бюджети муҳокама қилинаётгандида. Бироқ ҳамма иш мўлжалдагидай бўлди. Кечқурун соат бешда биз Индира Гандининг кабинетига кириб бордик. У меҳмонларни беш қиррали столи атрофига таклиф қилди. Унинг орқа томонидаги деворда Ҳиндистоннинг ранг-

баранг харитаси осиглиқ эди. Гулдонларда қип-қизил ва сариқ гуллар... Ҳозир Индира Ганди банд этган креслода бир вақтлар унинг отаси ўтирганди.

Мулк Раж Ананд учрашувда Ҳиндистон тайёргарлик комитетининг Нерудан бери давом этиб келаётган анъанага мувофиқ, Ҳиндистоннинг бош министри конференцияга раислик қилиб беражаги хусусидаги илтимосини баён қилди.

Комил Яшил ҳинд ва совет ёзувчилари орасидаги дўстона муносабатлар ҳақида сўзлади. У СССРда совет ҳокимияти йилларида ҳинд ёзувчиларининг асарлари 613 номда 23 миллион нусхада нашр қилинганлигини эслатиб ўтди.

Абдураҳмон аш-Шарқавий бош министрға Бирлашган Араб Республикаси адибларидан салом топшириб, ҳинд ва араб адабиётларининг анъанавий дўстлигини алоҳида қайд этди.

Индира Гандининг ёнгинасида кўзойнаги турарди. У гоҳо кўзойнагини тақиб, ён дафтариға нималарнидир ёзиб қўярди.

Уч адабиёт вакиллари қисқача нутқ ирод қилганларидан сўнг, Индира Ганди бизларға мурожаат қилди:

— Биз, ҳиндистонликлар, конференция мамлакатимизда ўтажагидан мамнунмиз. Бу учрашув Осие ва Африка мамлакатлари адабиёти равнақида улкан аҳамият касб этади. У халқларимиз бир-бирларини янада яхшироқ тушуниб олишлари ва жаҳонда тинчликни мустаҳкамлаш ишига ёрдам беради. Ўзаро таржималарнинг роли ҳам жуда муҳимдир. Афсуски, биз кенг кўламда бундай таржималар қилиш имкониятига эга эмасмиз. Бизда инглизчани биладиганлар кўп эмас. Шунинг учун ҳам бевосита бир тилдан иккинчисига қилинадиган таржималар жуда муҳим аҳамиятга эгадир, улар маданиятларимизни ўзаро бойитади. Мен конференциянинг муваффақиятли ўтишига ишонаман. Биз бунда ҳар қанча ёрдамга тайёрмиз.

Биз қўзғалдик. Хайрлашишимиздан олдин мен бош министрдан сўрадим:

— Сиз совет рассомларидан Вучетич билан Налбандян асарлари кўргазмасида бўлган экансиз... Кўргазма сизда қандай таассурот қолдирди?

— Кўргазма жуда қизиқарли, унда талай яхши асарлар намоиш қилинган экан.

— Биз Налбандян ишлаган портретни кўрдик. Уни «Огонёк» журналида чиқарсак бўладими?

— Албатта, агар у сизга маъқул бўлган бўлса... Мен у портретга имзо ҳам чеккандим...

Индира Ганди хайрлашгани қўл узатаркан, русчалаб деди:

— До свидания...

Ленин номи билан

Биз бу сафар Деҳлида бор-йўғи олти кун бўлдик. Ҳар куни Ҳиндистон пойтахти кўчаларидан ўтарканмиз, босма-хонада босилган плакатларни учратар, улар орасида ЛЕНИН деган сўз алоҳида ажралиб турарди.

Ҳиндистонлик дўстларимиз бизга Владимир Ильич Лениннинг юз йиллигига бағишлаб, турли илмий муассасалар ва жамоат ташкилотларида кўплаб конференциялар ва мажлислар ўтказилганлигини гапириб беришди. Ёзувчилар билан учрашувларимиздан бирида эса, шоира Амрита Притам менга Москвада босиб чиқариш учун Ленинга бағишланган шеърларини берди.

СССРнинг Ҳиндистондаги элчиси Николай Михайлович Пегов бизга биргина Калькуттанинг ўзида ўша кунлари Владимир Ильич ҳаёти ва курашининг турли даврларига бағишланган тўртта пьеса қўйилганлигини гапириб берди. Бу пьесаларни ҳинд драматурглари ёзган экан.

Бирлашган Араб Республикасининг Деҳлидаги элчихонасида бўлган учрашувда ҳинд колледжларидан бирининг директори менга шундай деди:

— Биз Октябрь революцияси туфайли, Ленин ғоялари шарофати билан мустамлака зулмидан халос бўлганлигимизни ҳозирда ҳамма билади. Буни тушуниш, эҳтимол, бирдан рўй бермагандир, бироқ худди ман: ...ларда империалистик пропагандага қарамай буни ҳирд халқининг тобора кўпроқ доиралари тушуниб етмоқда. Совет Иттифоқи бизнинг содиқ, беғараз дўстимиз эканлигига кўпларнинг ишончи комил. Бу эса, ленинизм ҳаракатда демакдир. Энг муҳими буларнинг ҳаммаси бизнинг мамлакатимизда ҳеч қандай таъйиқсиз рўй бермоқда. Тўғрироғи, биз Ленин ва унинг таълимоти туфайли рўй бераётган социал, прогрессив ўзгаришлар даврида яшамоқдамиз.

Бизни Ҳиндистон-Совет дўстлиги жамиятининг маж-

лисига таклиф қилишди. Залда турли касбдаги кишилар жуда кўп эди.

Ҳиндистон саноат министри Рагхуната Редди Октябрь революцияси ва Ленин ғояларининг ҳинд халқининг миллий-озодликка эришишидаги буюк аҳамияти ҳақида гапирди.

«Пэтриот» газетаси ва «Линк» ҳафталигининг бош муҳаррири, «Халқлар ўртасида тинчликни мустаҳкамлаш» халқаро Ленин мукофоти лауреати Аруна Асаф Али ҳозир жаҳондаги воқеалар Ленин номини ер юзида тилларидан туширмаётган миллион-миллион кишиларнинг азму қарори билан рўй бераётганини айтди.

— Менинг бу йигилишдан хабарим йўқ эди,— дейди таниқли киноактёр Балраж Сахни,— воқиф бўлганимдан кейин эса буюк Ленин ва Совет Иттифоқига миннатдорчилик изҳор этмоқ учун етиб келдим.

Деҳлидан вақт алламаҳалда учиб келдик. Москвага учадиган самолёт Сингапурдан келиши керак эди. Аэропорт сокин ва салқин. Биз ҳали ҳам олти кун мобайнидаги учрашувлар ва айниқса, бош министр Индира Ганди билан бўлган учрашувдан олган таассуротларимиз таъсирида эдик.

Аэропортни Австралиядан учиб келаётган совет туристлари группаси шовқини тутди қўйди. Турбиналари бир текисда гувиллаётган «ИЛ-62» самолётида яна ҳавода кетарканмиз, кейинги пайтларда рўй берган ва халқлар дўстлиги ва уларнинг бир-бирларини тушуниб олишларида кетма-кет ғалабаларга олиб келаётган муҳим воқеалар ҳаёлимиздан сира нари кетмасди. Шундай бўлса, да, Деҳлидан Москвага тунги парвоз жуда қисқа туюлди.

Ҳаммаси бўлиб олти соату 20 минут учдик холос.

Деҳли — Москва.

МУНДАРИЖА

I

ҲАЁТИМИЗ ҚОНУНИ. А. Ваҳобов таржимаси	3
---	---

И. Ғозилов таржималари

ДАВР ТАҚОЗОСИ	17
ОРЕНБУРГ ДАШТЛАРИДА	29
Берди қишлоғига Пушкин келган эди	29
Область пойтахти	31
Медногорскда нега қолишади?	34
Ғойда миллион сўмга етадими?	38
ҚАДИМИЙ ХОРАЗМ ЭЛИДА	43
ТОҶИКИСТОН БҒИЛАБ	52
БИЛИМ ВА ДҶСТЛИК МАСКАНИ	60

Л. Тожиева таржималари

ДҶСТЛАРИНГ КАФИ	67
ДҶСТИМИЗ ҒАЙЗ .	71
Ғайз Аҳмад Ғайза очиқ хат	71
Ғайз қалбининг қўри . .	73
ОЗАРБАЙЖОН ЮЛДУЗЛАРИ .	76
НОВОРОССИЙСК КУРАНТЛАРИ	81
КЕЛАЖАККА МАКТУБ .	86

II

ҚОҶИРА ШУ КУНЛАРДА .	91
ИККИ ҚИТЪА БҶСАҒАСИДА	95

БАХТ КУРАШДА	100
КЕДРЛАР ҰЛКАСИДА	105
КЕЛАЖАККА ЮЗ ТУТГАН	110
ҲАЕТДА ШУНДАЙ БУЛГАН ЭДИ	118

III

ҲИНДИСТОН ХОТИРАЛАРИ	130
----------------------	-----

Жайпур	131
Агра	137
Бомбейда уч кун	143
Патнала	153
Панжоба	158
Деҳлидаги учрашувлар	168

У. Шамсимуҳамедов таржималари

ЯПОНИЯ САФАРИ ҲАҚИДА ҲИКОЯ	182
----------------------------	-----

Самолётдаги ҳуштак	182
Катер суғурта қилинган экан	184
Европа устида	185
«Сэс» ҳақида бир оғиз сўз	188
Британия протекторати	189
Қиёмни яхши кўрадиган қиз	192
Осиё устида жала	193
Барибир эмлаш керак	196
Америка ҳарбий базаси орқали Нагасакига бориш	199
«Аждаҳо ва қуёш»	203
«Япониянинг янгроқ овози»	207
Жабрдийдалар гувоҳлиги	210
Хиросима	213
«Август ойдинидаги чойхона»	216
Атом базаси делегати гапиради	218
Прайс рекомендацияси нима?	222
Тинч океан соҳилида	225
Осака гуллари	227
Қадимий пойтахтларда	230
Уфқда тайфун	233
Доктор Сакамото шафтолилари	236
Коти шаҳри	238
Тайфун ўтиб кетди	242

Газета янгиликлари	244
Тўплар ёки нилуфарлар	246
Учрашувлар изсиз ўтмайди	250
Профессор Ояманинг беваси ҳузурида	252
Пиёда ва метрода сайр қилиш	254
Харбинлик Зина хола	258
Кабуки	259

ҚАРДОШ МУҒУЛИСТОНДА	262
ҚОҲИРА ВОҚЕАСИ	272
ХАЛҚЛАР БИРДАМЛИГИ	277

Э. Носиров таржималари

КИЛИМАНЖАРО РАЙОНИ	280
------------------------------	-----

Рамзес қайкалига боқиб	280
Килиманжаро райони	284
Африкага учинчи суиқасд	287
Жанубий Африка дарвозасидаги учрашув	291

СЕН БИЛАН БИРГАМИЗ, ВЬЕТНАМ!	299
МИСРДА БИР ҲАФТА	308

Қоҳирада нима янгиликлар бор?	308
Янги журналимиз	311
Асвонга парвоз	313
«Ўртоқ Н.»нинг менга қилган ҳикояси	318
Анвар Саодат билан учрашув	324
Айни пайтда икки лагерда бўлиш мумкин эмас	326
«Ўртоқ Н.» билан яна бир учрашув	329

АРАБЛАРДА ИККИ ҲАФТА МЕҲМОНДА	332
---	-----

Яна Қоҳирада	332
Езувчилик ташвишлари	334
Биёбонда жанг бўлган ерларда	336
Мозамбикка сафар	346
Яшил йўл	350
Араблар шайтон йиғига ишонмайдилар	351
Маъруф Саъднинг меҳмоннавозлиги	353
Дамашқда	357

Яна Деҳлида	362
Мулк Раж Ананд билан учрашув	364
Индира Гандининг портрети	365
Ҳинд ёзувчилари орасида	367
Ҳиндистон бош министри билан учрашув	368
Ленин номи билан	370

На узбекском языке

Анатолий Софронов

ПИСЬМО В БУДУЩЕЕ

Литературные очерки

Редактор *С. Йўлдошева*

Рассом *В. Чуб*

Расмлар редактори *А. Ли*

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Корректор *Ш. Собирова*

Босмахонага берилди 1/ХП—1970 й. Босишга рухсат этилди 8/II—1971 й.
Формати 84×108¹/₃₂. Босма л. 11,75. Шартли босма л. 19,74. Нашр. л. 19,3. Тира-
жи 15 000. Р. 09245. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент,
Навоний кўчаси, 30. Шартнома № 132—70.

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Матбуот Давлат комитетининг Полиграфком-
бинатида 1-қозога босилди. Тошкент, Навоний кўчаси, 30. 1971 йил. Заказ № 830.
Баҳоси 86 т.